प्रास्ताविक



आता पर्यंत, गेल्या ५० वर्षात, जवळ जवळ दोन लाख प्रतींचा जनता जनार्दनाने लाभ घेतला; व ही सेवा भविष्यात सुद्धा अशीच सुरू राहील अशी आशा आहे. येवढा मोठा प्रतिसाद मिळण्याचे कारण भगवद्रूप महात्म्याच्या प्रासादिक लेखणीतून उतरेला ब्रह्मरस आहे हे येथे उद्धृत केलेल्या वे. ह. भ. प. गु. मामांच्या चरित्रावरून सुज्ञ वाचकांच्या लक्षांत येईल.

प्रस्तुत ग्रंथ तयार करतांना बराचसा कालावधी लोटला गेला. असो, परंतु श्री. ह. भ. प. गिरडकर व त्यांची कंन्या कु. शारदामाई गिरडकर यांनी आपला अनमोल वेळ खर्च करून पहिल्या, दुसऱ्या व चौथ्या आवृत्तीच्या आधाराने अचुक प्रुफे तपासून व वेळोवेळी मार्गदर्शन करून हे काम पूर्णत्वास नेले. त्याबद्दल संस्था त्यांची आभारी आहे.

या आवृत्तीत पहिल्या आवृत्तीतील 'भगवत् गीतेतील श्लोक, भिन्नपाठ व शब्दकोश' या प्रकरणांचा उपयोग केलेला आहे. तरीहि ग्रंथांत कांही त्रुटी आढळल्यास वाचकांनी कळविण्याची कृपा करावी म्हणजे त्या विषयी पुढील आवृत्तीत विचार करण्यात येईल.

सदरच्या आवृत्तीत पुर्वीच्या आवृत्तीपेक्षा पानांची संख्या जास्त आहे, रंगीत फोटो, सुबक बांधणी बगैरे बराचसा बदल झालेला असून सुद्धा, संस्थेचे चिटणीस श्री. ह. भ. प. सुखदेव उर्फ आप्पाबुवा यांच्या अथक परिश्रमाने व व्यवहार कुशलतेने प्रस्तुत ग्रंथ अल्प किंमतीत व अल्पावधित तयार झाल्याचे मनस्वी समाधान वाटते.

ग्रंथ निर्मितीचा उद्देशच मुळात संतांची शिकवण सामान्य जनतेपर्यंत पोंचवावी हा असल्यामुळे, द्रव्याला महत्त्व न देता, प्रस्तुत आवृत्तीची सुद्धा किंमत माफकच ठेवलेली आहे.

अरिहंत प्रिंटींग प्रेसचे मालक श्री. धोका बंधू व श्री. संजय जगदाळे यांनी अक्षर जुळवणीचे काम उत्तम प्रकारे करून दिल्याबद्दल संस्था त्यांची आभारी आहे. तसेच तारा प्रिंटींग वर्क्सचे मालक श्री. रविबाबु (वाराणशी) व कामगार बंधूनी अल्पावधीत ग्रंथ छपाई व बांधणी करून दिल्याबद्दल संस्था त्यांचीही आभारी आहे.

धन्यवाद!

वि. भा. चौधरी

अध्यक्ष, वारकरी शिक्षण संस्था आळंदी (देवाची)

कार्तिक वद्य १३ दि. १८-११-२००६

श्री संत ज्ञा. म. समाधी सोहळा

थोडा पूर्वेतिहास

वैकुंठवासी गुरुवर्य जोग महाराज यांनी श्री तुकाराम महाराजांची सार्थ 'गाथा' लिहून प्रसिद्ध केल्यानंतर सार्थ ज्ञानेश्वरीहि प्रसिद्ध करण्याचे ठरले. त्याप्रमाणे पहिले दोन अध्याय लिहून काढले; पण ते काम पूर्ण होण्याच्या आंतच गुरुवर्यांचे देहावसान झाले. त्यांचे हे राहिलेले काम त्यांची शिष्यमंडळी वै. ह. भ. प. बंकटस्वामी, वै. ह. भ. प. लक्ष्मणबोवा, वै. ह. भ. प. मारुतीबोवा, श्री. पांडुरंग शर्मा व प्रा. सोनोपंत दांडेकर यांनी पूर्ण करण्याचे ठरवून सुमारे तीस वर्षापूर्वी गुरुवर्यांचे परमस्नेही वै. ती. माधवराव देशमुख यांच्या घरी त्यांच्या साहाय्याने या कामास सुरुवात करून पूर्ण केले व तयार झालेला ज्ञानेश्वरी ग्रंथ श्रेष्ठ गुरुबंधु वै. ह. भ. प. बंकटस्वामी यांच्या नांवाने आषाढ शुद्ध एकादशी; शके १८४९, ला प्रसिद्ध केला. त्या ग्रंथप्रसिद्धीत जो फायदा झाला तो गुरुवर्य जोग महाराजांनी श्रीक्षेत्र आळंदी येथे काढलेल्या वारकरी शिक्षण संस्थेसच दिला आहे. याहि प्रतीचा खर्चवेच वजा जाता जो फायदा शिल्लक राहील, तो वारकरी शिक्षण संस्थेसच मिळणार आहे.

बंकटस्वामींच्या नांवाने प्रसिद्ध झालेली प्रत आज अनेक वर्षे दुर्मिळ आहे, तेव्हां तिची जशीच्या तशीच दुसरी आवृत्ती काढण्यापेक्षा इष्ट ते फेरफार व अधिक योग्य तो मजकूर घालून ही प्रत तयार केली आहे. ज्ञानेश्वरी - संशोधनकार पैठणकर श्री एकनाथ महाराज यांच्या समाधिकालानंतर तीस वर्षातच त्यांच्या घरी बसून उतरविलेली प्रत मिळाली होती. तिच्यावरून उतरलेली प्रत आधारादाखल घेऊन बंकटस्वामींची प्रत तयार केली होती. त्यांनी छापतांना ती प्रत जशीच्या तशी छापलेली दिसत नाही; पण या आवृत्तीत ती जशीच्या तशी, फक्त अक्षरे छापण्याची जुनी पद्धत सोडून छापली आहे. शब्दांच्या विभक्तींची रूपे बहुतेक मुळातल्यासारखीच ठेवली आहेत. एवढेच नव्हे तर श्लोक व त्या खालील ओव्या यांचा जो क्रम मूळ पोथीत आहे तोच या आवृत्तीत कायम ठेवला आहे. माडगावकरांची प्रत आणि ही प्रत बहुतेक जुळती आहे. बंकटस्वामींच्या प्रतींत जुनी प्रत मूळ म्हणून घेतली असली, तरी श्लोक व त्यावरील ओंव्या या बाबत कुंटे, साखरे यांच्याच प्रतीचे अनुकरण केले. मुळांत दोन तीन श्लोक एकत्र करून त्यावर ओव्या लिहिलेल्या आढळून येत नाहीत. शक्यतोवर प्रत्येक श्लोक वेगवेगळा घेऊन त्याखाली ओव्या दिल्या आहेत. नाथपूर्वकालीन राजवाड्यांची म्हणून जी प्रत प्रसिद्ध आहे, त्यांतहि असेच आहे. या आवृत्तीकरिता मूळ घेतलेली प्रत नाथांच्यानंतर ६० वर्षांची असल्याने व ती त्यापूर्वी ३० वर्षे लिहिलेल्या नाथगृही विद्यमान असलेल्या पोथीशी तुलना करून छापली असल्याने असे निखालस म्हणता येईल की, हल्ली कुंटे, साखरे, ढवळे वगैरे प्रचलित पोथ्यांतील श्लोक व ओव्या यांचा अनुक्रम नाथकाळी नव्हता. एवढेच नव्हे तर नाथांच्या नंतर ६० वर्षे नव्हता. नंतर अर्थाच्या दृष्टीने सुसंगत दिसण्याकरिता कोणीतरी क्रम तयार केला व तोच पुढे चालत आला.

ह. भ. प. बंकटस्वामींनी कित्येक ठिकाणी मूळ पोथीतील पाठांऐवजी आपले परिचित असलेले कुंटे, साखरे प्रतीतील पाठ दिले होते. ओव्यांचा पाठ एक व अर्थ एक असेहि काही ठिकाणी झाले आहे, हे जो ओवी व अर्थ तोलून सूक्ष्म दृष्टीने बघेल त्याच्या लक्षात येईल. अशा प्रकारचे एक उदाहरण पहा. अध्याय पहिला, ओवी दोनमध्ये ओवीत पाठ 'सकलार्थमतिप्रकाशु' असा घेतला आहे व अर्थ 'सकळमतिप्रकाशु' असा पाठ घेऊन केला आहे. या पोथीमध्ये अर्थविसंगति शक्यतोवर राहू न देण्याचा प्रयत्न केला आहे. मूळ पोथीत जसे पाठ आहेत तसेच घेऊन अर्थ दिला आहे. जेथे अर्थ लागत नाही तेथे तसे म्हटले आहे व कित्येक ठिकाणी 'भिन्नपाठ' हि दिले आहेत.

कुंटे वगैरेंच्या प्रतींप्रमाणे बंकटस्वामी - प्रतीत अध्यायाचा शेवटचा श्लोक संपला की 'इति श्रीमद्भगवद्गीतासु' वगैरे मंत्र दिला आहे व त्याच श्लोकावरील ओव्या संपून अध्याय संपला की 'इति भावार्थदीपिका' वगैरे लिहिलेले आहे. मूळ प्रतीत व नाथांच्या घरी असलेल्या प्रतीत

'इति भावार्थदीपिका' हा मंत्र नाही. इतर श्लोकांप्रमाणे शेवटच्या श्लोकाखाली ओव्या दिल्या आहेत व ओव्या संपल्यावर 'इति श्रीमद्भगवद्गीतासु' हा भाग दिला आहे. या मंत्रात अध्यायांतील विषयांचे स्वरूप दाखविणारे जे शब्द आहेत, ते मुळातील बंकटस्वामींच्या प्रतीतील वेगवेगळे आहेत. स्वामींनी याहि बाबतीत कुंटे, साखरे वगैरेंचेच अनुकरण केले आहे. पण एकनाथी पोथीत तसे नाही. कित्येक अध्यायांची नामाभिधाने वेगळी आहेत. तात्पर्य, प्रस्तुतची प्रत शब्दलिखाणाची पद्धत जर सोडून दिली तर मुळप्रतीबरहुकूम छापली आहे.

कठीण शब्दांच्या कोशातसुद्धा बऱ्याच नवीन शब्दांची भर घालून कोश विस्तृत केला आहे. ओव्यांचा अर्थ पाठाप्रमाणे फरक करून दिला आहे.

१) प्रत्येक अध्यायाच्या आरंभी अध्यायातील ओव्यांचा सारांश दिला आहे. कोणत्या ओवीपासून कोणत्या ओवीपर्यंत कोणता विषय आहे ते दाखविणारे ओव्यांचे आकडेहि दिले आहेत.

२)○ प्रत्येक अध्यायांत असलेले भिन्न पाठ देऊन कांहींची चर्चाही केली आहे.

३) श्री ज्ञानेश्वरीतील विषयांची सूचि दिली आहे. कीर्तन, प्रवचनकार, ज्ञानेश्वरीचे अभ्यासु या सर्वांनाच तिचा उपयोग होईल.

४) पौराणिक संदर्भ शोधून मुळातील कथा दिल्या आहेत.

५) याशिवाय ज्ञानेश्वरी संबधित अशा वेगवेगळ्या विषयांची चर्चा करणारी प्रदीर्घ प्रस्तावना अथवा उपोद्घात या प्रतीस जोडला आहे. ज्ञानेश्वर व ज्ञानेश्वरी यांबद्दल आणखी अनेक बाबतीत लिहिण्यासारखे आहे; पण तो या ग्रंथाचा विषय नव्हे. प्रत्यक्ष ज्ञानेश्वरी समजण्याकरिता वाचकाना अवश्य वाटेल तेवढेच शक्य तितक्या विस्ताराने प्रस्तावनेत चर्चिले आहे आणि हे तर या प्रतीचे खास वैशिष्ट्यच आहे.

ऋणनिर्देश



हा ग्रंथ तयार करतांना अनेक लोकांचे अनेक प्रकारांनी सहाय्य झाले आहे. श्री एकनाथ महाराजांचे वंशज पैठणचे जहागिरदार श्री. ह. भ. प. नरहरपंत यांनी त्यांच्या घरी असलेली जुनी पोथी वाचावयास दिली; वै. ह. भ. प. बंकटस्वामी यांच्या मठाचे मुख्य ट्रस्टी ह. भ. प. रामचंद्र जगताप उर्फ भागुजीबाबा यांनी आपल्या संग्रहात असलेली हस्तलिखित पोथी दिली, म्हणून जुने पाठ देऊन ही प्रत तयार करता आली; श्रीक्षेत्र नेवासे येथील ट्रस्टी ह. भ. प. [illegible]बोवा व तेथील वकील श्री. छबुराव कुलकर्णी यांनी नाथप्रत मिळवून दिली व नेवासे खांबाचा फोटो पाठवून दिला.

कै. डॉ. भडकमकर यांनी या प्रतीच्या प्रकाशनाकरिता वारकरी शिक्षण संस्थेस सहाय्य केले आहे.

श्री. नेऊरगांवकर (चीफ इंजिनियर, पुणे कार्पोरेशन), ह. भ. प. नारायण मास्तर, ह. भ. प. गंगाधरपंत रिसबूड, ह. भ. प. शांतारामबोवा, श्री. रा. गो. पाटील, श्री. गणपतराव करंदीकर इत्यादींनी विषयानुक्रमणिका, कोश, छापण्याकरिता हस्तलिखित प्रत तयार करणे इत्यादी कामे आपुलकीने केली. श्री. त्र्यं. ग. बापट यांनी हस्तलिखित वाचून अनेक उपयुक्त सूचना केल्या. श्री. प. स. देसाई यांनी मुद्रिते तपासली. कोश तयार करतांना श्री. शिवाजी भावे यांच्या कोशाचाहि उपयोग झाला आहे.

सर परशुरामभाऊ कॉलेजचे ग्रंथालय, लोणावळा येथील कैवल्यधाम संस्थेचे स्वामी कुवलयानंद व सुपरिटेंडेंट डॉ. शुक्ल यांनी मुक्त हस्ताने ग्रंथ वापरण्यास दिले.

मी या सर्वांचे आभार मानावे की नाही हा त्यांच्या आमच्यातील मतभेदांचा प्रश्न आहे. अद्याप एकमत होऊ शकले नाही म्हणून येथे फक्त ऋणनिर्देश करून ठेवतो.

आषाढ शु. एकादशी शके १८७५
दिनांक २२ जुलै १९५३

- शं. वा. दांडेकर

○ भिन्न पाठ हे प्रकरण फक्त प्रथम आवृत्तीत आहे. त्यानंतर निघालेल्या आवृत्त्यातून हे प्रकरण वगळले आहे. - प्रकाशक

वै. प्रा. शं. वा. उर्फ मामासाहेब दांडेकर यांचे संक्षिप्त चरित्र

गुरुवर्य मामासाहेब नित्यसिद्ध महात्मे होते. त्यांच्या अवताराचे प्रयोजनच मुळी **'येथे उपकारा साठी । आले घर ज्या वैकुंठी ॥'** असे होते. त्यांचे अल्प चरित्र आम्ही खाली देत आहोत. मामासाहेबांना पाहिलेली, त्यांची प्रवचने - कीर्तने ऐकलेली, त्यांच्या त्यागी जीवनाची माहिति असलेली सांप्रतची पिढी आज ना उद्या जाईल; परंतु त्यांची 'सार्थ ज्ञानेश्वरी' ही मागे राहणार आहे. तेव्हां ती ज्यांच्या हातात पडेल त्या वाचकांना त्या ग्रंथाच्या लेखकाबद्दल, त्यांच्या कार्याबद्दल विशेषत: ज्ञानेश्वरी निरुपणाच्या वैशिष्ट्याबद्दल माहिती असणे अवश्य आहे. मामासाहेब हे तत्त्वज्ञानाचे प्राध्यापक होते. परंतु ते नुसतेच प्राध्यापक नव्हते; ते तत्त्वज्ञान स्वत:च्या जीवनात आणून जगणारे प्राध्यापक होते. 'चालती बोलती ज्ञानेश्वरी' असा त्यांचा उल्लेख त्यांना पाहिलेली मंडळी करीत. ज्ञानेश्वरी हा विषय समजून घेऊन प्रत्यक्ष वागण्याचा आहे. ज्ञानेश्वरीवर प्रवचन करणाराने परमार्थ कसा करावा, त्याने त्याची पथ्ये कोणती पाळावीत, यासाठी मार्गदर्शन मामासाहेबांच्या जीवनात मिळते. म्हणून त्यांच्या चरित्राचा भाग आम्ही थोडक्यात पुढे देत आहोत.

गुरुवर्यांचा जन्म शके १८१८ वैशाख शुद्ध ७ सोमवार दिनांक २० एप्रिल १८९६ रोजी ठाणे जिल्ह्यात माहीम येथे झाला. त्यांचे घराणे चारित्र्यसंपन्न, सुखवस्तु होते. त्यांना मातृसुख फार अल्प लाभले परंतु त्यांच्या ज्येष्ठ भगिनी जीजीताई कर्वे यांनी त्यांची व त्यांच्या वडील बंधूंची जोपासना आपल्या मुलाबरोबर केली. त्यांचे बंधु बाबासाहेब दांडेकर हे विद्वान व त्यागी देशभक्त म्हणून थोर पदाला पोहोचले. घरचे वळण उत्तम, अंगची श्रेष्ठ बुद्धिमत्ता, जन्मजात सात्त्विकता अशी अनुकूल परिस्थिती होती. त्यातहि शाळा-कॉलेजात अध्यापक वर्ग विद्वान व त्यागी असा होता. घराजवळ वैकुंठवासी जोग महाराज रहात असत. पूर्वजन्माच्या कमाईने लहानपणीच त्यांचा सहवास घडून आला. ज्ञानेश्वरी, भजन, कीर्तन यांचे संस्कार त्यांच्या मनावर बिंबले. गुरुमुखातून ज्ञानेश्वरी ऐकण्याचे भाग्य त्यांना लाभले. आपल्या सदाचरणाने त्यांनी गुरुकृपा पूर्ण प्राप्त करून घेतली. मामासाहेब २३ वर्षांचे असतांना जोग महाराज वैकुंठवासी झाले. घरी जसे जोग महाराज तसे कॉलेजात थोर तत्त्वज्ञ गुरुदेव रा.द. रानडे हे संत त्यांचे प्रोफेसर होते. असे संस्कारसंपन्न जीवन एखाद्या भाग्यवंताच्या वाट्यास येते. त्यामुळे सरकारी नोकरी सहज साध्य असतांहि मामासाहेब शिक्षण प्रसारक मंडळीत अल्प जीवनवेतनावर आजीव सेवक झाले. ही संस्थाहि लोककल्याणासाठी जीवन वाहिलेल्या स्वार्थत्यागी मंडळींची होती. आपल्या क्षेत्रात तज्ज्ञ व जे जवळ आहे ते मुक्त हस्ताने तरुण पिढीला देणारी ही मंडळी ह्या संस्थेत राहून शिक्षणाचे कार्य करीत होती.

पौर्वात्य व पाश्चिमात्य तत्त्वज्ञानाचा गाढा व तुलनात्मक अभ्यास व अनुभव यांचा अपूर्व संगम मामासाहेबांच्या ठायी होता. ते शिस्तीचे भोक्ते होते. वक्तशीर होते. स्वभावात गोडवा असल्यामुळे

जाऊन त्यांच्यापुढे उत्तम ध्येय ठेवणे हे किती आवश्यक आहे, तसेच पारमार्थिक मनुष्य व्यावहारीक जबाबदारीसुद्धा किती उत्कृष्ट रीतीने पार पाडतो; हे प्रा. सोनोपंत दांडेकर यांनी आपल्या उदाहरणाने दाखविले आहे.' असे गुरुदेव डॉ. रानडे यांनी त्यांच्याबद्दल लिहिले आहे. गुरुदेवांनी आपल्या शिष्याला दिलेले पसंतीचे ते प्रमाणपत्रच होय.

कॉलेजमधील काम, जनतेत कीर्तन - प्रवचनाची सेवा, इंडिया फौंडेशनमधील काम, निरनिराळ्या मंदिरात लोकजागृतीचे समारंभ, पानशेत, पंढरपूर, कोयना धरणीकंप वगैरे सारख्या दैवी आपत्तीत सहाय्याचे कार्य, नशामंडळ, येरवडा तुरुंगात उपदेश, वारकरी शिक्षण संस्थेची धुरा सांभाळणे, अशा कार्यात त्यांचा वेळ जात असे. सर्व बाबतीत घड्याळाप्रमाणे ही सर्व कामे वक्तशीररीतीने चालत. त्याशिवाय लेखन - प्रसाद मासिकात अध्यात्मपर लेख, कीर्तन, प्रवचनाची पुस्तके, जोग महाराजांचे चरित्र, वारकरी संप्रदायाचा इतिहास, ईश्वरवाद या सारखी पुस्तकेहि त्यांनी वेळात वेळ काढून लिहिली. अभिप्राय, प्रस्तावना तर अगणित लिहिल्या. प्रकाशन - समारंभहि त्यांच्या हस्ते अनेक झाले आहेत. सारखा प्रवास असल्यामुळे इच्छा असूनहि त्यांना अनेक कार्यक्रमांना फाटा द्यावा लागत असे.

मामासाहेब ज्ञानेश्वरी जगत होते. आपल्या आयुष्याला त्यांनी आदर्श वळण लाविले व इतरांना दाखविले. 'आधि केले मग सांगितले,' 'तैसे संत जगी । क्रिया करूनि दाविती अंगी ॥' याप्रमाणे त्यांचे वागणे होते.

सद्गुणांकडे ओढ, डोळस दृष्टि, आधुनिक सुखसोयींचा आपल्या कार्यास उपयोग करून घेणे, ढोंगाचा तिटकारा, खालच्याला वर आणण्याने समता राखणे, 'जे का रंजले गांजले' त्याबद्दल सक्रिय सहानुभूति, हे त्यांच्या स्वभावातील विशेष होते. ते एक सार्वजनिक संस्थाच झाले होते. ते विनोदाने म्हणत, 'मी आगगाडीचा डबा आहे.' त्यात बरेवाईट, नाना जातींचे, विविध प्रकारचे, सुशिक्षित, अशिक्षित लोक येत, परंतु सर्वात असून ते कशाला चिकटले नाहीत. 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' हे त्यांचे आवडते वाक्य होते. म्हटले तर संसारात पण खरे म्हणजे साध्या पांढऱ्या पोषाखातील ते संन्यासीच होते. त्यांच्यावर कोणी अन्याय केला तर तो ते विसरून जात. **Forgetting is an art;** पुढील जन्माला त्या आठवणी कशाला असे ते म्हणत. अनेक दैवी संपत्तीचे गुण त्यांच्या ठायी वस्तीला आले होते. शुद्ध सोन्याच्या पात्रात गंगोदक असावे त्याप्रमाणे विमल ज्ञानाला सदाचाराची, गुरुभक्तीची जोड होती. अमानित्व, निरपेक्षित्व व अनासक्ती हे गुण तर त्यांच्या ठिकाणी प्रकर्षाने दिसत. त्यामुळे त्यांचे दर्शन झाल्यावर त्यांच्याकडे पाहणाऱ्यांना प्रसन्नता वाटे.

इतके असूनहि त्यांनी सामान्याप्रमाणेच आपले वागणे ठेवले होते. कोठे मठ करून, शिष्यपरंपरा स्थापून बडेजाव वाढविला नाही. सामान्य साधकाप्रमाणेच ते वागत. जो विचारण्यास येई त्याला त्याच्या योग्यतेप्रमाणे उपदेश करीत, भलत्याला भलते त्यांनी कधी सांगितले नाही. 'कर्मी जया अयोग्यता ।' त्यांना त्यांनी नैष्कर्म्य संन्यासाचा मार्ग सांगितला नाही. फार काय, 'ब्रह्मचारी राहू का ?' म्हणून कोणी विचारावयास आला तर ते 'लग्न करणे बरे' म्हणून सांगत. कारण जो ब्रह्मचारी राहू इच्छितो तो दुसऱ्यास विचारत नाही.

निरूपण वैशिष्ट्ये : आता मामासाहेबांच्या निरूपणाची कांही वैशिष्ट्ये सांगतो. संस्कृतातील गीता मराठीत आणून ज्ञानदेवांनी अबालसुबोध केली. ती आपल्या संस्कृतप्रचुर पांडित्याने पुन्हा अवघड, बोजड करण्याचा त्यांनी कधीच प्रयत्न केला नाही. अंगी पांडित्य असूनहि समाजाला समजले पाहिजे म्हणून त्यांना पटतील असे दृष्टांत देऊन ते विषय प्रतिपादीत. जरुरीपुरता वेदांत अवश्य सांगत. उपनिषदातील प्रमाण देत. पण तो विषय समजाविण्यासाठी, पांडित्य-प्रदर्शनासाठी नाही. तरुणवर्गाला इंग्रजी भाषेतील तत्त्वज्ञानाच्या ग्रंथातील पोषक भागहि सांगत, परंतु त्यात ज्ञानेश्वर महाराजांचे सांगणे किती श्रेष्ठ आहे हे तुलनात्मक रीतीने पटवून देण्यासाठी प्रसंगविशेषी देशातील महत्त्वाच्या घटनांचा उल्लेख, सद्गुणांची वाढ व दुर्गुणांचा त्याग होण्यासाठी तो उल्लेख होत असे, पण मुख्य प्रतिपाद्य विषय तो नसे. निरूपण ही ईश्वरसेवा आहे असे ते मानीत. जे सांगायचे ते विषयाला धरून अभ्यासपूर्वक असे; त्यात फाफटपसारा, भाकडकथा, आत्मप्रौढी, परनिंदा येऊ देत नसत. ज्ञानेश्वरीची भाषा सातशे वर्षापूर्वीची असल्यामुळे, त्यातील विषय अध्यात्माचा, गहन असा असल्यामुळे ज्ञानदेवांचे मनोगत सुस्पष्ट करून सांगणे हे त्यांच्यासारख्याच अधिकारसंपन्न पुरुषाचे कार्य आहे. त्यासाठी त्यांनी स्वाध्याय व तप बहुत केले होते. प्रथम, श्लोकातील पदाचा अर्थ, श्लोकाची भूमिका स्पष्ट केल्यानंतर, प्रत्येक ओवीचा सुबोध अर्थ सांगत. विवेक, वैराग्य, आत्मबोध, तिलांजली, तिन्ही अवस्था, क्षर पुरुष असे शब्द आले तर त्या शब्दांची फोड करून स्पष्टीकरण करीत हा विषय ज्ञानेश्वरीत इतरत्र कोठे आला आहे ते सांगत. ज्ञानेश्वरी ज्ञानेश्वरीने सोडविली पाहिजे, असे त्यांचे सांगणे होते. जोग महाराजांची ही परंपरा त्यांनी त्यात भर घालून पुढे चालविली व वाढविली. ज्ञानदेवांचे दृष्टांत चढते कसे असतात ते मामासाहेब खुलवून सांगत. हे सर्व निरुपण उत्कृष्ट व सुरेख होत असे. पण त्याला त्यांच्या स्वतःच्या आचरणाची पार्श्वभूमिका होती. त्यामुळे त्यांचे शब्द श्रोत्याच्या हृदयाला भिडून जात. निरूपणावर त्यांनी कधी दिडकी घेतली नाही. द्रव्य देणारे व घेणारे नरकात जातात असे त्यांचे कटाक्षाने सांगणे असे. एऱ्हवी लाखो रुपये त्यांना निरुपणावर मिळविता आले असते. एखादा लुंगासुंगा बोवा हजारो रुपये मिळवू शकतो, ती गोष्ट मामांनाहि सहज शक्य होती. परंतु ते जोग महाराजांचे शिष्य होते. जोग महाराजांना एकदा एक बोवा म्हणाले, 'आम्ही पैसे घेऊन कीर्तने करतो, त्याच्यावर आमचे पोट चालते.' त्यावर जोग महाराज ताडकन म्हणाले, 'बोवा, तूं पोटासाठी भंग्याचे काम केलेस तरी मला चालेल पण 'ज्ञानेश्वरी', 'गाथा' ही आपली आई आहे; ती तूं विकू नकोस.' म्हणून तर गुरुवर्य मामासाहेबांची वारंवार प्रकर्षाने आठवण होते. भविष्यकाळात निरूपणकार होतील, त्यामुळे मनोरंजनहि होईल. परंतु गुरुवर्यांची निरपेक्ष ज्ञानसंपन्न निरूपणे मिळणार नाहीत. ती त्यांची जागा तशीच रिकामी रहाणार, यातच त्यांचे सोनेपण आहे.

आळंदी माउलीच्या प्रस्थानाचा
शुभ दिवस शके १८९५

- स. के. नेऊरगांवकर
अध्यक्ष, वारकरी शिक्षण संस्था आळंदी (देवाची)

विषयानुक्रम

अध्यायानुक्रम

: : प्रस्तावना

१. श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे संक्षिप्त चरित्र

महाराष्ट्र सारस्वताला ललामभूत ठरणाऱ्या श्रीज्ञानेश्वरी या ग्रंथाचे निर्माते श्री ज्ञानदेव यांचा जन्म पुण्यक्षेत्र आळंदी येथे शके ११९३ साली झाला. त्यांच्या वडिलांचे नांव विठ्ठलपंत व मातोश्रींचे नांव रखुमाबाई. ज्ञानदेव हे विठ्ठलपंतांचे दुसरे अपत्य. त्यांना एकूण चार अपत्ये झाली. त्यापैकी सर्वात वडील निवृत्ति, त्यानंतरचे ज्ञानदेव, नंतरचे सोपान व सर्वात धाकट्या मुक्ताबाई. विठ्ठलपंतांचे घराणे पवित्र, सदाचारसंपन्न म्हणून प्रसिद्ध. त्यांचे मूळ पुरुष, त्यांच्या पणजांचे पणजे हरिहरपंत कुलकर्णी हे होत. ते शके १०६० च्या सुमारास आपेगांवचे कुळकर्णीपण पहात. ज्ञानेश्वरांचे पणजे त्र्यंबकपंत यांची व गोरक्षनाथांची गाठ पडून त्यांना त्यांचा उपदेशहि झाला होता. ज्ञानदेवांच्या पूर्वी या घराण्यात भगवद्भक्त असे प्रथम हेच झाले. ज्ञानदेवांचे आजोबा गोविंदपंत व आजी नीराबाई या दोघांनाहि गहिनीनाथांनी उपदेश दिला होता. ज्ञानदेवांचे वडील विठ्ठलपंत हेच या दांपत्याला उतारवयात झालेले अपत्य.

ज्ञानदेवांच्या आईकडील घराणेहि सदाचाराच्या बाबतीत प्रसिद्ध होते. ज्ञानदेवांच्या मातोश्रींचे वडील सिद्धेश्वरपंत कुळकर्णी. यांच्याकडे चाकण, आळंदी वगैरे चोवीस गांवांची कुळकर्णीपणाची वृत्ति होती.

विठ्ठलपंतांना झालेली ही चार अपत्ये ज्या कालात व परिस्थितीत जन्माला आली, तो काळ व ती परिस्थिती ही खरोखरच लोकविलक्षण होती. दोन सदाचारसंपन्न, सत्त्वशील व ईश्वरविषयक भक्तीत आनंद मानणाऱ्या घराण्यांचा ईश्वरी इच्छेनुसार घडून आलेला संबंध होता तो. विठ्ठलपंतांना बाळपणीच घरातून शास्त्राध्ययनाचे धडे मिळाले होते. वेद, व्याकरण, काव्य यांचे पाठांतर अल्पवयातच होऊन ते निपुण शास्त्रवक्ते बनले होते. त्या काळच्या पद्धतीनुसार शास्त्राध्ययनाबरोबर अनुभवाचा फायदा मिळावा म्हणून देशपर्यटन करणे हे क्रमप्राप्तच होते. त्यात विठ्ठलपंतांना मुळातच त्यांच्या ठिकाणी असणाऱ्या वैराग्याची जोड मिळालेली. साहजिकच वडिलांना वंदन करून त्यांनी तीर्थाटनास सुरुवात केली व मोक्षविश्रांति जी द्वारका तिथे जाऊन श्रीकृष्णमूर्तीचे दर्शन घेतले. तेथून पिंडारक, भालुकातीर्थ इत्यादि तीर्थात पावन होऊन ते नाशिक जिल्ह्यातील सप्तशृंगी पर्वतावर आले. तेथील कपालेश्वराची पूजा करून त्र्यंबकेश्वरास आले. कुशावर्तात स्नान करून व ज्योतिर्लिंगाचे दर्शन घेऊन भीमाशंकर येथे येऊन ते पोहोचले असतां त्यांना भीमानदी पाहून पंढरीची आठवण झाली व त्यांचे मन तिकडे ओढू लागले. पंढरीच्या वाटेवरच इंद्रायणीच्या तीरावर वसलेले, सिद्धेश्वर दैवतामुळे प्रसिद्ध असलेले जुनाट शिवपीठ जे अलंकापूर तिथे ते आले. यात्रेकरूंची ये - जा तिथे नेहमीच असे. इंद्रायणीत स्नान करून सिद्धेश्वराच्या समोरील सुवर्णअश्वत्थाखाली ते नित्यनेम करीत असता ज्ञानदेवांच्या मातोश्रींच्या वडिलांना त्यांचा तो तेजःपुंज चेहरा पाहून फार समाधान वाटले. त्यांनी त्यांना आग्रहाने भोजनास आपल्या घरी नेले व भोजनोत्तर गोष्टीत त्यांच्या घरातील माणसे कोण, घरातील वृत्ति कोणती, तीर्थयात्रा करण्याचा हेतु वगैरे माहिती काढून घेतली. आपली विवाहाला उपवर झालेली कन्या रुक्मिणी हिला त्यांनी हा वर मनात योजून ठेवला. त्या दिवशी त्यांनी विठ्ठलपंतांना रात्री घरीच ठेवून घेतले व योगायोग असा की, त्यांना त्याच रात्री पंढरीनाथांनी स्वप्नात येऊन सालंकृत कन्या विठ्ठलपंतांना द्यावी असे सांगितले. प्रातःकाळी विठ्ठलपंतांस सिद्धेश्वरांनी आपले पडलेले स्वप्न सांगून आपला मनोदयहि स्पष्ट केला; पण आपण रामेश्वरास जात आहोत, शिवाय यागोष्टीला मातापितरांची अनुज्ञा हवी म्हणून तसा आपणाला त्यांच्या कन्येचा अंगीकार करता येत नाही असे विठ्ठलपंतांनी सिद्धेश्वर पंतांना सांगितले. त्यावर एक रात्र आपण येथे राहावे व तशी आज्ञा आपणास झाल्यासच आम्हाला पदरात घ्यावे, अशी सविनय व सौम्य शब्दात सिद्धोपंतांनी विनंती केली आणि आश्चर्याची गोष्ट अशी की, त्या रात्री तुळशीवृंदावनाजवळील ओट्यावर निजलेल्या विठ्ठलपंतांना स्वप्न पडून त्यात विश्वंभरानेच -

भक्ति आणि ज्ञान वैराग्य आवडी ।
वसती उघडी तुझ्या अंगी ।।
मूर्तिमंत चारी जन्म इच्या उदरी ।
म्हणोनि स्वीकारी आज्ञा माझी ।।

- ना. म. ८८९

असे सांगितले. सकाळी उठल्यावर ते स्वप्न त्यांनी सिद्धेश्वरपंतांना सांगून, होणार ते अटळ, हे लक्षात घेऊन त्यांच्या कन्येचा अंगीकार करण्याची तयारी दाखविली. लगेच जोशीबुवांना बोलावून घटित पाहताच छत्तीस गुण उतरतात असे आढळून आले. परम समाधान पावलेल्या सिद्धोपंतांनी ज्येष्ठ मासीं सुमुहूर्त पाहून विधियुक्त सालंकृत कन्यादान केले.

ज्येष्ठात विवाह झाला. थोड्याच दिवसात पंढरपुरास दिंड्या-पताका घेऊन जाणारे वैष्णवांचे भार विठ्ठलपंतांच्या दृष्टीस पडताच त्यांची पंढरी पाहण्याची इच्छा बळावली.

त्यांनी श्वशुरांजवळ तशी इच्छा दर्शविताच त्यांना तर आनंदाने संमति मिळालीच पण खुद्द सिद्धेश्वरपंतहि आपल्या मंडळीसह त्यांच्याबरोबर निघाले. सिद्धोपंतांना हरिरंगात तल्लीन झालेला जावई मिळाल्याने परम समाधान वाटले. पंढरपुरी पांडुरंगाचे दर्शन करून श्वशुरांच्या संमतीने ते एकटेच रामेश्वरास गेले व आपला यात्रेचा संकल्प पुरा करून आळंदीस परत आले. तेथे आल्यावर स्वाभाविकच त्यांना आपल्या मातापितरांना भेटण्याची इच्छा होऊन त्यांनी सिद्धोपंतांजवळ तशी गोष्ट काढताच सर्वच मंडळी आपेगांवला आली. विठ्ठपंतांचे वडील गोविंदपंत व मातोश्री नीराबाई, पुत्राची मार्गप्रतीक्षाच करीत होती. अशा स्थितीत अकल्पित मुलगा आला; इतकेच नव्हे तर स्नुषेस घेऊन व व्याही मंडळीसह आला हे पाहून त्यांचा आनंद गगनात मावेना. सिद्धोपंतांनी वस्त्रालंकार देऊन व्याह्यांचा बहुमान केला व ते परतले.

यानंतरचे विठ्ठलपंतांचे कांही दिवस सुखाचे गेले. कालांतराने वृद्ध मातापितरे वैकुंठवासी झाली आणि साहजिकच प्रपंचाचा भार त्यांच्यावर पडला. पण त्यांची वृत्ति विरक्त असल्याने देवावर भार टाकून समाधानीवृत्तीत ते राहात. या त्यांच्या उदासीन वृत्तीची वार्ता त्यांच्या श्वशुरांस समजताच ते आपेगांवास आले. संसारात वित्तावाचून चालत नाही व आपली वृत्ति तर उदासीन; तेव्हा आपण आमच्याच घरी राहावे व एकदोन मुले झाल्यानंतर वाटल्यास परत जावे, असे त्यांनी विठ्ठलपंतांना सांगितले. देवानेच आपले गाऱ्हाणे ऐकले असे मानून विठ्ठलपंत अलंकापुरी आले. त्यांचा तेथील जीवनक्रम नामदेवांनी पुढीलप्रमाणे वर्णिला आहे -

नित्य हरिकथा नामसंकीर्तन ।
संतांचे दरुशन सर्वकाळ ॥
पंढरीची वारी आषाढी कार्तिकी ।
विठ्ठल एकाएकी सुखरूप ॥ ना. म. ८५९

पण याचा स्वाभाविक परिणाम व्हायचा तो झालाच. त्यांची संसारातली आसक्ति सुटली आणि विरक्तता वाढली. शिवाय, लग्न होऊन त्या मानाने अधिक काळ गेला तरी अपत्य न झाल्याने त्यांच्या वृत्तीने संन्यासाचा ध्यास घेतला. मधून मधून पत्नीला ते 'मला संन्यास घ्यावासा वाटतो, तूं परवानगी दे' असे बोलत. त्यांच्या पत्नीने आपल्या वडिलांना ती गोष्ट सांगताच, त्यांनी 'संततीवाचून संन्यास न घ्यावा असे तूं त्यांना सांग,' असे सांगितले. विठ्ठलपंतांना मात्र एकच ध्यास लागल्याने हे ऐकूनहि ते सारखा तोच प्रश्न पत्नीला विचारीत. एकदा यामुळेच थोडी दुश्चित्त व अनवधानी असतांना त्यांच्या पत्नीने 'जा' असे काढलेले उद्गारच पडत्या फळाची आज्ञा असे मानून त्यांनी त्याच रात्री एका वस्त्रानिशी काशीची वाट धरली. सकाळी मंडळी उठताच त्यांचा शोध सुरु झाला; पण ते आढळले नाहीत. आपला पति काशीला गेल्यामुळे आतां परत येण्याची आशा नाही. आपलीच वाचा आपल्याला भोवली असे मानून त्यांच्या पत्नीने जन्माचे सार्थक करण्यासाठी सिद्धेश्वराच्या देवळाजवळील सुवर्ण अश्वत्थाची सेवा आरंभिली.

विठ्ठलपंतांनी काशीस जाऊन कोणा एका श्रीपादाकडून संन्यास घेतला व ते चैतन्याश्रम या नांवाने वावरू लागले. तिथे शास्त्राध्ययन व वेदान्तचिंतन करीत असतां त्यांच्या गुरुजींना रामेश्वरास जाण्याची इच्छा झाली तात्काळ त्यांनी आश्रमाची जबाबदारी चैतन्याश्रमावर टाकली व ते यात्रेला निघाले. वाटेतील क्षेत्रांना भेट देत देत ते आळंदीस आले. रुक्मिणीच्या भाग्यानेच त्यांना तिथे आणिले असे म्हणण्यापेक्षा महाराष्ट्राच्या परम भाग्यानेच त्यांना तिथे येण्याची इच्छा झाली असे म्हटले पाहिजे. ते तिथे आले त्या वेळी रुक्मिणी अश्वत्थवृक्षास प्रदक्षिणा घालीत होती. तिच्या दृष्टीस हे सत्पात्र स्वामी पडताच तिने त्यांना नमस्कार केला. साहजिकच स्वामींच्या तोंडून 'पुत्रवती भव' असे उद्गार निघाले. त्याबरोबर रखुमाबाईंना सखेद पण हसू आले. त्याबद्दल स्वामींनी विचारताच रखुमाबाईंनी सर्व हकीकत त्यांना निवेदन केली. ती ऐकून आपण अनुग्रह केलेला चैतन्याश्रम तोच हिचा पति असावा असे खात्रीपूर्वक वाटून त्यांनी रखुमाबाई व त्यांचे वडील यांना विठ्ठलपंतांची गाठ घालून तर देतोच; पण त्यांना रखुमाबाईचा स्वीकार करण्यास लावतो; असे अभिवचन दिले. लगेच त्या दोघांना घेऊन ते काशीस गेले. त्यांना दुसरीकडे ठेवून ते एकटेच आश्रमात गेले. स्वामी अचानक परत आलेले पाहून चैतन्याश्रम थोडे स्तिमित झाले. त्यात गुरुजींनी त्यांना 'घरी कोण कोण मंडळी आहेत' असे दरडावून विचारताच सारा प्रकार त्यांच्या लक्षात येऊन त्यांनी खरी हकीकत निवेदन केली व पत्नीची आज्ञा घेऊन निघालो असे सांगून स्वामींच्या चरणांवर मस्तक ठेविले. स्वामींनी त्यांना उठवून त्यांची व रखुमाबाईंची गाठ घालून त्यास खालील उपदेश केला.

.. । म्हणती करी ग्रहण इचे आतां ॥
अविधी कर्माचे न धरावे भय ।
यासी आहे साह्य जगदीश ॥ ७ ॥
स्वदेशा जाऊनी करावा आश्रम ।
सुखरूप स्वधर्म चालवावा ॥ ना. म. ८९९ - ८

ज्ञानेश्वरीतील गुरुवाक्याचा महिमा पहा :

'गुरु क्षेत्र गुरु देवता । गुरु माय गुरु पिता ।
जो गुरुपूजे परौता । मार्गु नेणे ।।
गुरुवाक्यावांचूनि शास्त्र । हाती न शिवे' ।।
ज्ञा. १३-४४५-४७

अशा वृत्तीचे चैतन्याश्रम असल्याने स्वामींची आज्ञा शिरसावंद्य मानून त्यांनी परत गृहस्थाश्रम स्वीकारला व ते परत कुटुंबाबरोबर संसार करू लागले. संन्यासाश्रमातून गृहस्थाश्रमात प्रवेश हा असाधारण व जनरुढीविरुद्ध प्रकार पाहून विठ्ठलपंत हे त्या काळी जननिंदेस केवढ्या मोठ्या प्रमाणात विषय झाले असतील, याची कल्पना करणे कठीण आहे. शिष्ट ब्रह्मवृंदांनी त्यांना वाळीत टाकले व आप्त उपेक्षा करू लागले. या पतीपत्नींनीं गांवाबाहेरील झोपडीत ईशचिंतनात पण अतिशय विपन्नावस्थेत एकदोन नव्हे तर बारा वर्षे काढली. लौकिक दृष्ट्या त्यांचा हा काळ अगदीच हीन परिस्थितीत गेलेला दिसतो; पण पारमार्थिक दृष्ट्या ही त्यांची घोर तपश्चर्या पुढील ज्ञानरत्नांच्या निर्मितीसाठीच होती, असे म्हणावेसे वाटते. ज्ञानेश्वर महाराजांनी, योगभ्रष्ट कुठे जन्म घेतात, याचे सहाव्या अध्यायात जे वर्णन केले आहे ते वाचीत असता, त्यांची कुलपरंपरा तर त्यांच्या डोळ्यासमोर नसेल ना; अशी शंका मनाला चाटून गेल्याशिवाय राहात नाही.

अशा पारमार्थिक जीवनाच्या एका तपाच्या अखेरीस त्यांना शके ११९० मध्ये जे पुत्ररत्न झाले तेच ज्ञानदेवांचे वडील बंधु निवृत्तिनाथ. हेच त्यांचे पारमार्थिक गुरु. त्यानंतर श्री ज्ञानदेव, सोपानदेव व मुक्ताबाई अशी एकूण तीन अपत्ये त्यांना शके ११९३/११९६/११९९ मध्ये झाली. या सर्व भावंडांचा जन्म आळंदी येथे झाला.

निवृत्तिनाथादि चार भावंडांचे आम्ही जे जन्मशक दिले आहेत, त्याला आधार जनाबाईंचा खालील अभंग आहे -

शालिवाहन शके अकराशें नव्वद ।
निवृत्ति आनंद प्रगटले ।।
त्र्याणवाच्या साली ज्ञानेश्वर प्रगटले ।
सोपान देखिले शाण्णवांत ।।
नव्याण्णवाच्या साली मुक्ताई देखिली ।
जनी म्हणे केली मात त्यांनी ।। जनाबाई २७७

पण या भावंडांचे जन्मशक व तिथी पुढीलप्रमाणेहि दिलेली आढळतात.

(१) निवृत्तिनाथ - शके ११९५ श्रीमुख संवत्सर, माघ वद्य १ सोमवार, प्रातःकाळ

(२) ज्ञानदेव - शके ११९७ युवा संवत्सर, श्रावण वद्य ८ गुरुवार, मध्यरात्र.

(३) सोपानदेव - शके ११९९ ईश्वर संवत्सर, कार्तिक शुद्ध १५ रविवार, प्रहर रात्र.

(४) मुक्ताबाई - शके १२०१ प्रमाथि संवत्सर, आश्विन शुद्ध १ शुक्रवार, माध्यान्ह.

हे जन्मशक व तिथि ही कै. भिंगारकर, कै. पांगारकर व 'महाराष्ट्र सारस्वत' कार कै. भावे हे देतात. 'यापैकी भिंगारकर व पांगारकर (श्री ज्ञानेश्वर महाराज चरित्र, पृ. ४६) यांनी जनाबाई, नामदेव, विसोबा खेचर व 'ज्ञानेश्वर विजय' कर्ते सच्चिदानंद बाबा यांचे जन्मशक व तिथि देणारे अभंग दिले आहेत; तथापि त्यांनी दिलेले नामदेव, जनाबाई व विसोबा खेचर यांचे अभंग हल्ली प्रसिद्ध असलेल्या इंदिराप्रेस, चित्रशाळा व जगद्धितेच्छु यांनी छापलेल्या गाथ्यात आढळत नाहीत. आजगांवकर यांनी 'महाराष्ट्र कविचरित्र' भाग ६, यात दोन्ही शक दिले आहेत. (पृ. ८); व या दोन्हीतून खरा जन्मकाल कोणता या बाबतीत खालील निकाल दिला आहे. ते म्हणतात, ''या दोन कालांची एकवाक्यता करण्याचा प्रयत्न करण्यात कांही अर्थ नाही हे सांगावयास नकोच. या दोहोतील कोणता तरी एक काल कदाचित् खरा असेल किंवा बहुतकरून दोन्ही खोटे असतील.''

ज्यांना जगाने अक्षरशः डोक्यावर घेऊन नाचावे, नव्हे ज्यांच्या समाधीचे दर्शन घेण्याच्या अतीव तळमळीने अखिल महाराष्ट्रातून लोक अनंत अडचणी बाजूला ठेवून येतात व दर्शनात धन्यता मानतात, अशी रत्ने ज्यांना लाभली, त्यांना मात्र त्यांच्या जन्माबरोबर अधिकाधिकच हाल भोगावे लागले. समाजबंधने तोडणाऱ्याला जसे हाल भोगावे लागतात, तसे विलक्षण हाल तर त्यांना स्वतःला सोसावे लागलेच; पण त्यांच्या मनश्चक्षूंपुढे त्यांच्या मुलांच्या भावी जीवनाचे चित्र उभे राहताच त्यांच्या अंतः-करणात विलक्षण कालवाकालव होत असावी. कारण त्यांच्या प्रमाणेच त्यांच्या निष्पाप व निर्मल मुलांचे दर्शन हा अपशकुन समजला जाई. या सर्व भावंडांच्या वाट्यासहि त्यांच्या मातापितरांप्रमाणे हालअपेष्टा आल्याच; पण घराबाहेर जितके रखरखीत, रुक्ष, सहानुभूतिशून्य असे वातावरण; तितकेच घरात शीतल, सात्त्विक, वैराग्यपूर्ण वातावरण त्यांना लाभले होते; आणि म्हणूनच बाह्य परिस्थिती सर्वांशांनी प्रतिकूल असतांनाहि लहानपणीच

त्यांच्या मनावर विद्येचे उत्तम संस्कार झालेले होते. अल्पवयात अक्षरवाङ्मयात जमा होणाऱ्या ग्रंथाची निर्मिती श्री ज्ञानदेवांनी केली. त्यातहि भारत, भागवत, योगवासिष्ठ यासारख्या ग्रंथांतील दाखले त्यात सांपडतात याला जी कांही कारणे असू शकतील त्यात व्युत्पन्न अशा पित्याच्या सहवासात ज्ञानदेवांचे गेलेले बालपण हे एक कारण खास असू शकेल. शिवाय, वयाचा विचार करता या सर्व भावंडांना फारच कुशाग्रबुद्धि व समज होती. 'तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।' हे त्या सर्वांच्या बाबतीत खरे ठरलेले आपण पाहातच आहोत.

या प्रकाराने आयुष्य चालले असता तीर्थक्षेत्रे हिंडण्याचे प्रेमी विठ्ठलपंत हे सारखेच आळंदीस राहिले असतील हे फारसे संभवत नाही. ते तीर्थयात्रा करीत असतांना त्याजबरोबर ही लहान मुलेहि फिरत असावीत. ज्ञानदेवांनी आपल्या वडिल व मातोश्री समवेत यात्रा केल्या असाव्यात कारण त्याचे संस्कार आपणांस ज्ञानेश्वरीत दिसतात.

ज्ञानेश्वरांनी आपल्या अल्प जीवितयात्रेत प्रसंगोपात्त जे चमत्कार केले, त्यांपेक्षाहि त्यांचे स्वतःचे जीवनच अधिक चमत्कारमय आहे.

समाजाकडून आपल्याला होणाऱ्या उपद्रवापासून सुटका होण्याला उग्र तपश्चर्येवाचून अन्य मार्ग नाही, असे वाटल्यावरून निवृत्तिनाथांनी त्या वेळीहि प्रसिद्ध असलेल्या त्र्यंबकक्षेत्रास जाण्याचे ठरविले व त्याप्रमाणे तिथे जाऊन देहदंड हवा म्हणून जवळच गोदावरीचे उगमस्थान जो ब्रह्मगिरी पर्वत, त्याला दररोज प्रदक्षिणा घालण्यास प्रारंभ केला. ही प्रदक्षिणा घालीत असता वाघाच्या भयाने गुहेत पळत पळत जाणारे निवृत्तिनाथ जे बाहेर पडले ते श्रीगहिनीनाथांच्या कृपेने, 'घरा येवो पां स्वर्ग । का वरि पडो वाघ । परि आत्मबुद्धीसि भंग । कदा नोहे ॥' अशा अभय गुणाने मंडित असणाऱ्या स्वानंदसाम्राज्याचे सम्राट होऊनच; आणि यामुळेच श्री ज्ञानेश्वरांना परमार्थाच्या मार्गावरून थेट मुक्कामाप्रत पोहोचायला लागणारे पारमार्थिक गुरु अगदी आयतेच; विनासायास लाभले आणि म्हणूनच कदाचित् गुरुभेटीची तळमळ या भावंडांच्या अभंगात फारशी आढळून येत नसावी. निवृत्तिनाथांनी ज्ञानदेव, सोपानदेव व मुक्ताबाई यांना स्वानंदसाम्राज्याचे वाटेकरी केले.

त्या भावंडांच्या दृष्टीने जरी ती आनंदघन आत्मरूप होऊन घरी आली होती, तरी त्यांच्या आगमनाने विठ्ठलपंतांच्या पुढचे संकट मात्र त्यांना अधिकच जाणवू लागले. निवृत्तिनाथ उपनयन संस्काराला योग्य झाले होते. पण आळंदीचे लोक हे विठ्ठलपंत व त्यांची अपत्ये यांचे दर्शन हा अपशकुन समजत, मग मुलांच्या मौंजीबंधनाची गोष्ट ते कशी व कुणाजवळ काढणार ? आपल्याला बहिष्कृत केले असले तरी आपले कर्म मुलाबाळांच्या अभ्युदयनिश्रेयसांच्या आड येऊ नये म्हणून त्यांचा व्रतबंध व्हावा असे त्यांना वाटत होते आणि म्हणूनच वाळीत टाकले असताहि आळंदीच्या ब्रह्मवृंदांना शरण जाण्याशिवाय गत्यंतरच नव्हते. ब्रह्मवृंदांची सभा भरवून त्यांनी विनंती केली.

क्षमा अपराधा करा दीना ॥ ८ ॥
निबंधी निर्णय पहाती धर्मशास्त्री ।
तुम्ही अति श्रौती परायण ॥ ९ ॥
सांगाल ते मान्य म्हणती साहीजणे ।
शुची हे करणे पतितांसी ॥ १० ॥ ना. म. ९००

जमलेल्या पुण्यश्लोकांना विठ्ठलपंत व त्यांचे कुटुंब यांना पावन करून घेण्यास धर्मग्रंथात आधार कांही आढळेना. त्यांनी विठ्ठलपंतांना आपला कठोर निर्णय सांगितला.

देहान्त प्रायश्चित असे या बोलिले ।
विचारूनि भले हित करा ॥
..... आणिक नाहीं उपाव । ना. म. ९००

विठ्ठलपंत हे मूळचेच विरक्त. त्यांना मायापाश पूर्वीपासूनच फार कमी; त्यामुळे माझ्या व माझ्या संततीच्या कल्याणाकरितां देहत्याग करणे अवश्य असेल तर मी त्रिवेणीत देह टाकून अथवा करवती खाली मान देऊन देहान्त प्रायश्चित जरूर घेईन, असे म्हणून जमलेल्या द्विजवरांस वंदन करून विठ्ठलपंत यांनी आपली पत्नी व मुले यांचा त्याग करून ते निघून गेले. त्यांनी पुनः मागे म्हणून पाहिले नाही. रखुमाबाई त्यांच्या मागोमाग गेल्या. शास्त्राने एवढा कठोर निर्णय दिला असताहि ज्ञानेश्वरांची शास्त्रावरील अतीव श्रद्धा पाहिली म्हणजे विभूतीचे अंतःकरण केवढे खोल असते, याची कल्पना येते. 'शास्त्र म्हणेल जे सांडावें । तें राज्यहि तृण मानावे ।' हे त्यांचे सोळाव्या अध्यायातील 'तस्मात् शास्त्रं प्रमाणं' या २४ व्या श्लोकावरील टीकेतील उद्‌गार तरी दुसरे काय दाखवितात ?

या भावंडांच्या मातापितरांचा प्रश्न जरी दुःखद रीतीने का होईना, सुटला असला तरी या लोकदृष्ट्या अजाण बालकांचा प्रश्न अनुत्तरीतच राहिला. सर्वांत ज्येष्ठ श्रीनिवृत्तिनाथ त्यांनी सभेला तोच प्रश्न केला. 'महाराज

आम्हाला गति काय ?' यावर त्यांना 'पैठणहून शुद्धिपत्र घेऊन यांवे म्हणजे आम्ही तुम्हाला आमच्या जातीत घेऊ' असे आळंदीकर ब्राह्मणांनी सांगितले. निवृत्तिनाथ हे मूळातच निवृत्त असल्यामुळे शुद्ध होऊन नसते कर्मबंधन लावून घेणे हा त्यांना उपद्रव वाटू लागला. आपण नामरूपातीत असल्याने देहाश्रित वर्णाश्रम विहित कर्मबंधनाच्या भानगडीत पडण्याची आपली इच्छा नाही असे त्यांनी श्री ज्ञानदेवांना सांगितले. पण ज्ञानदेवांना वर्णाश्रम धर्माची घडी बसवायची होती व तत्प्रीत्यर्थ लोकसंग्रह करावयाचा होता, म्हणून ते निवृत्तिनाथांना म्हणाले -

'विधि वेद विरुद्ध संपर्क संबंध।
नाही भेदाभेद स्वस्वरूपी ॥ १ ॥
अविधि आचरण परम दूषण।
वेदो नारायण बोलियेला ॥ २ ॥
स्वधर्म अधिकार जातीपरत्व भेद।
उचित ते शुद्ध ज्याचें तया ॥ ३ ॥
म्हणोनिया संती अवश्य आचरावे।
जना दाखवावें वर्तोनिया ॥ ४ ॥
कुळीचा कुळधर्म अवश्य पाळावा।
सर्वथा न करावा अनाचार ॥ ५ ॥
प्रत्यवाय आहे अशास्त्री चालतां।
पावन अवस्था जरी झाली ॥ ६ ॥
ज्ञानदेव म्हणे ऐका जी निवृत्ति।
बोलिली पद्धती धर्मशास्त्री ॥ ७ ॥ ना. म. ९०३

सोपानदेवांनाहि पावन होण्याची आवश्यकता वाटली नाही. पण ज्ञानदेवांच्या आग्रहापुढे सर्वांनाच मान तुकवावी लागली. आळंदीकरांचे पत्र घेऊन ही भावंडे दक्षिणकाशी म्हणून प्रसिद्ध असलेल्या प्रतिष्ठान (पैठण) क्षेत्री गेली. तिथे ब्राह्मणसभेतील श्रेष्ठांसमोर निवृत्तिनाथांनी, आळंदीकर ब्राह्मणांनी दिलेले पत्र ठेविले व आपला खरा वृत्तांत निवेदन केला. ही संन्याशाची पोरे आहेत, असे लक्षात येताच त्यांनीहि

नाही प्रायश्चित्त उभयतां कुलभ्रष्ट।
बोलियले श्रेष्ठ पूर्वापार ॥ ६ ॥ ना. म. अ. ९०५

असेच सांगितले.

पण यावर आमची गति काय ? असा प्रश्न निवृत्तिनाथांनी त्यांना केला असता त्यांना कांहीच उत्तर न देणे हे कमीपणाचे वाटून महाजनांनी यास एकच उपाय सांगितला.

या एक उपाय असे शास्त्रमते।
अनन्य भक्तीते अनुसरावे ॥ ७ ॥
तीव्र अनुतापे करावे भजन।
गो खर आणि श्वान वंदूनिया ॥ ८ ॥
वंदावे अंत्यज ब्रह्मभावनेसी।
ऐसे पद्धतीसी बोलियेले ॥ ९ ॥ ना. म. ९०५

हा उपदेश ऐकून या नित्य निवृत्त अशा निवृत्ति प्रभृति मुलांस संतोषच झाला; महाराज आपण सांगाल ते आम्हास मान्य, असे म्हणून त्यांनी ब्रह्मवृदांच्या बोलण्याचा स्वीकार केला.

पण एवढ्यावरच जर हा इतिहास थांबता तर महाराष्ट्राची मोठी हानी झाली असती; पण कांही वेळा वाईटातून चांगले निघते तसाच थोडासा प्रकार घडला आणि तो महाराष्ट्राच्या भाग्याचा ठरला. तेथे जमलेल्या काही टवाळ लोकांचे या भावंडांच्या नांवांकडे लक्ष गेले. निवृत्ति, ज्ञानदेव अशी नांवे ऐकून ते त्यांची टवाळी करू लागले. इतक्यात एक पखालवाला आपल्या ग्यान्या नांवाच्या रेड्यावर पखाल ठेवून त्याच रस्त्यावरून जात होता. त्याच्याकडे बघून एकाने टवाळी केली, 'अहो, नांवात काय आहे ? याचेहि नांव ग्यान्याच आहे.' त्यावर ज्ञानदेव म्हणाले, 'तुम्ही म्हणता ते खरे. त्याचा व माझा आत्मा एकच आहे.' यावर पुढे काय घडले ते नामदेवांच्या शब्दातच वाचकांनी वाचावे म्हणून तो अभंग खाली देत आहोत.

मारिती आसुड म्हैशियाचे पाठी।
तोचि वळ उठी ज्ञानदेवा ॥
म्हणती द्विजवर अहो ज्ञानदेवा।
यापासोनि उच्चारावा वेदध्वनी ॥
तरीच तुमची सत्ता आम्हां येईल कळो।
नाही तरी बोलो नका कांही ॥
ज्ञानदेव म्हणे बोले रे ऋग्वेद।
ॐकार मूळ शब्द प्रणवाचा ॥
वेदाचा आरंभ करिता झाला पशु।
विधि उपन्यासु सांग पुढे ॥
करिती आश्चर्य सकळ द्विजवर।
हे तिन्ही अवतार तीन देवांचे ॥
आदी माता मुक्ताई मुक्तपणे अवतरली।
आम्हापांसुनि झाली थोर चुकी ॥
कर्मठ अभिमाने ठकलो देहबुद्धि।
गोवियेली विधि निःसंदेह ॥
नेणो भक्तिज्ञान वैराग्याचा लेश।
कुटुंबाचे दास होऊनी ठेलो ॥

आणीकांसी सांगो आपण नाचरो ।
लटिकेच हुंबरो प्रतिष्ठेसी ॥
धन्य यांचा वंश धन्य यांचे कुळ ।
धन्य पुण्यशील अवतार हे ॥
सकळ द्विजवर करिती नमस्कार ।
आनंदे जयजयकार करिताती ॥
ज्ञानदेव म्हणे तुमच्या चरणांचा महिमा ।
सामर्थ्य हे आम्हां अंगी नाही ॥ ना. म. ९०६

ज्ञानदेवांच्या अलौकिक योगसामर्थ्याने लोकांचे डोळे दिपून गेले व सभेचे विसर्जन न समजताच झाले. शुद्धिपत्राचा प्रश्न पुढे सरसावण्याचे भानच ब्रह्मवृदांना राहिले नाही.

नंतर त्यांनी पैठणातच कांही दिवस वास केला. त्यांचा त्या वेळचा कार्यक्रम पुढीलप्रमाणे होता -

अध्यात्म ग्रंथ पहाती पैठणीं ।
गीता संबोधनी जवळी असे ॥ ८ ॥
भोगावती स्नान कालिका दरुशन ।
वेदान्त व्याख्यान परिमिती ॥ ९ ॥
सांगती पुराण रात्री हरिकीर्तन । ना. म. ९०७

पैठणच्या लोकांना यानंतर शुध्दिपत्र देतांना मोठी धन्यता वाटली असेल. त्यांच्या शुद्धिपत्रातील आशय नामदेव महाराज वर्णितात.

हे परलोकीचे तारूं देवत्रय यासी ।
प्रायश्चित्त काय यासी द्यावे कोणी ॥ ना. म. ९०७

शुद्धिपत्र हातात पडताच त्यांचा पहिला कुटुंबा बाहेरचा शिष्य ग्यान्या याला घेऊन त्यांनी पैठण सोडले.

साहजिकच ज्ञानदेवांची कीर्ति सर्वत्र फैलावून त्यांच्या दर्शनाला झुंडीच्या झुंडी येऊ लागल्या आणि आपणाला अध्यात्मश्रवणाचा लाभ व्हावा म्हणून त्या झुंडी त्यांना आपापल्या गांवाला बोलावू लागल्या. गहिनीनाथांच्या प्रसादाने पूर्ण झालेले निवृत्तिनाथ व निवृत्तिनाथांच्या प्रसादाने निःशंक ब्रह्मस्थिति प्राप्त होऊन अवाप्तकाम झालेली त्यांची भावंडे यांना स्वतःकरिता कांहीच करावयाचे नव्हते. कीर्तन व प्रवचनद्वारा भक्तिमार्गाचा प्रसार करीत करीत ही मंडळी संचार करीत रहायची. असा संचार चालू असतांनाच गोदावरीपासून दोन कोसांवर प्रवरेच्या काठी असलेल्या म्हाळसापूर अथवा नेवासे मुक्कामी शके १२१२ मध्ये ज्ञानदेवांनी ज्ञानदेवी अथवा ज्ञानेश्वरी हा श्रीमद्‌भगवद्गीतेवरील आपला अलौकिक टीकाग्रंथ पूर्ण केला. हा ग्रंथ लिहून घेण्याचे काम सच्चिदानंद बाबा करीत होते, असा स्पष्ट उल्लेख ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी ज्ञानेश्वर महाराजांनीच केला आहे. कित्येक लोक हा उल्लेख ज्ञानदेवांचा नाही असे समजतात; पण ज्ञानेश्वरी ज्ञानदेवांनी सांगितली व सच्चिदानंद बाबांनी लिहिली याबाबत दुमत नाही. इथेच आपले गुरुजी श्री निवृत्तिनाथ यांच्या सांगण्यावरून योगिराज ज्ञानदेवांनी 'अमृतानुभव' अथवा 'अनुभवामृत' हा आपला स्वतंत्र ग्रंथ निर्माण केला. अगदी जन्मभर अभ्यासूनहि ज्यांचा अभ्यास पुरा होत नाही व जे प्रत्येक वाचनाच्या वेळी विचारवंतांना नवा आनंद देऊ शकतात, असे हे निर्माण केलेले दोन ग्रंथ व तेहि अगदी अल्पवयाचे असतांना; हे लक्षात येता ज्ञानदेवांनी केलेला हा सर्वात मोठा चमत्कार आहे, असे निश्चित वाटते.

ज्ञानेश्वर महाराजांच्या सामर्थ्याची वार्ता साहजिकच तापी तीरावर असलेल्या व योगबलाने पूर्ण चौदाशे वर्षे जगलेल्या चांगदेवांच्या कानी गेली. रेड्यामुखी वेद बोलावयास लावणारी ही मोठी विभूति कोण, अशी उत्कंठा त्यांना लागून राहाणे स्वाभाविक होते; पण प्रथम प्रत्यक्ष दर्शनापेक्षा पत्र देऊन अंदाज घेणे बरे, असे वाटून पत्र लिहिण्याकरितां त्यांनी कोरा कागद पुढे ओढला; पण श्री ज्ञानदेवांना आशीर्वाद की नमस्कार यापैकी काय लिहावे हे त्यांना मनाशी न ठरविता आल्याने त्यांनी तो कागद तसाच कोरा पाठवून दिला. त्यावर ज्ञानेश्वर महाराजांनी उत्तरादाखल जे लिखाण केले तेच **'चांगदेवपासष्टी'** म्हणून प्रसिद्ध आहे. या उत्तराने तर चांगदेवांची जिज्ञासा शिगेला पोचली व ते वाघावर आरुढ होऊन, सर्पाचा चाबूक करून ज्ञानदेवांच्या भेटीस निघाले. ज्ञानदेवादि भावंडे त्यावेळी घराच्या भिंतीवर बसली होती. चांगदेव वाघावर बसून येत आहेत हे समजताच ज्ञानदेवांनी भिंतीला चालण्यास आज्ञा दिली व तिनेहि ती तात्काळ मानली. जड भिंत चेतन होऊन चालते, हे पाहून चांगदेवांचा गर्वपरिहार झाला व ते ज्ञानदेवांना शरण जाऊन त्यांचे शिष्य झाले. पुढे मुक्ताबाईने त्यांना अनुग्रह करून आत्मरूपाची प्राप्ती करून दिली.

अशी 'बांधली सोडीत, बुडाली काढीत, आर्ताची सांकडी' फेडीत, किंबहुना जगाच्या सुखोन्नतीसाठी अहोरात्र खटपट करीत या मंडळींची कालक्रमणा चालली असतां ज्ञानदेवांच्या मनात तीर्थयात्रा करावी असे आले. वास्तविक 'जयाचे नांव तीर्थरावो । दर्शने प्रशस्तीसि ठावो । जयाचेनि संगे ब्रह्मभावो । भ्रांतासही ॥' असल्या उच्च पदवीला जाऊन पोहोचलेले ज्ञानेश्वर महाराज; पण त्यांनीच म्हटल्याप्रमाणे 'जीवन्मुक्त ज्ञानी जरी झाले

पावन । तरी देव तीर्थ भजन न सांडती ।।' कारण त्यांना जगाला मार्ग दाखवावयाचा असतो. संतांचा समागम लाभल्यास यात्रेत आनंद लुटावयास मिळेल, म्हणून ज्ञानदेव हे नामदेवास आपल्याबरोबर येण्याविषयी आग्रह करण्यासाठी पंढरपुरास गेले. ज्ञानदेवांसारख्या संतांच्या आगमनाने नामदेवास परम समाधान वाटले. योगी ज्ञानदेवांनी त्यांना आपला मनोदय कळविला. नामदेव महाराज म्हणाले की, माझी खरी इच्छा पंढरीच्या ओट्यावर पडून रहावे ही आहे. मी पंढरीनाथास विकलेला आहे. तेव्हां माझ्याबाबतीत त्यांनाच विचारा. त्यावर योगी ज्ञानदेवांनी आपले मनोगत पढरीरायास कळविले व पंढरीनाथांनीहि -

प्रत्यक्ष परब्रह्म मूर्ति ज्ञानेश्वर ।
करीतसे आदर संगतीचा ।।
ऐसें भाग्य जेणे सर्वस्वे साधावे ।
तरीच जन्मा यावे विष्णुदासा ।।
जावे स्वस्तिक्षेम यावे शीघ्रवत ।
करावे स्वहित कळे तैसे ।। ना. म. ९१७

अशी आज्ञा दिल्याने सगुणभक्तीचे अध्वर्यु व परम प्रेमळ भक्त नामदेव मोठ्या कष्टाने यात्रेला निघाले. आपली पंढरीरायाच्या वियोगाने झालेली मनःस्थिति नामदेवांनीच मोठ्या प्रेमाने उत्कृष्ट प्रकारे वर्णन करून आपल्याजवळील कवित्वाची साक्ष लोकांना पटविली आहे.

पंढरपूर सोडल्यावर प्रभासच्या वाटेवर या दोन लोकोत्तर पुरुषात जो संवाद चाले, तो नामदेव महाराजांनी आपल्या अभंगात ग्रथित केला आहे. ते अभंग मननीय आहेत. कधी ज्ञानदेव हे नामदेवाची सगुण भक्ति कसाला लावण्यासाठी अद्वैत वेदान्त सांगून परीक्षा घेतात; तर कधी अणिमा लघिमांसारख्या सिद्धींचा अवलंब करून खोल विहिरीतील पाणी पिणे यांसारखे चमत्कार दाखवून त्यांना स्तिमित करण्याचा प्रयत्न करतांना दिसतात. पण नामदेव या परीक्षेत उत्तम रीतीने उत्तीर्ण होतात व 'धन्य तुझा भाव एकविध ।' असे प्रशस्तिपत्र ते ज्ञानदेवांकडून मिळवतात. कधी ज्ञानदेव स्वतःकडे लघुत्व पत्करून "कैसा तो साधावा सांग भजनविधी ।" असे प्रश्न विचारून त्यांची परीक्षा पाहतात व त्यांना नामदेवांकडून मिळालेल्या प्रत्युत्तरांनी तुझ्यावर खरोखरच भगवंताची कृपा आहे, असे म्हणून त्यांचा गौरव करतात. अशी उदंड आत्मचर्चा करीत व 'कृष्ण विष्णु हरि गोविंद' गात त्यांनी प्रभास द्वारकादि सप्तपुऱ्या पाहिल्या आणि सर्व मंडळी पंढरपुरास सुखरूप परत आली. पंढरपुरास येताच नामदेव महाराज राऊळात गेले व त्यांनी पांडुरंगास प्रेमपूर्वक आलिंगन दिले. मावंदेहि मोठ्या थाटाने केले.

आपले इहलोकीचे कार्य समाप्त झाले असे वाटून ज्ञानदेवांनी पांडुरंगचरणी समाधीची परवानगी मागितली. ही विनंती ऐकून नामदेवास फार वाईट वाटले. नामदेवांनी हा समाधीचा प्रसंग मोठ्या करुणपूर्ण वाणीने वर्णिला आहे. ज्या ठिकाणी महावल्ली अजानवृक्ष आहे, त्याच्या सन्निध आळंदी मुक्कामी ज्ञानदेवांच्या समाधीचे स्थान निश्चित करण्यात आले. ज्ञानदेवांना पांडुरंगाकडून खालीलप्रमाणे वचन मिळाले.

कृष्णपक्षी तुज निर्धारा । भेट देत जाईन ।। ५ ।।
कार्तिक शुद्ध एकादशी । पंढरीयात्रा होईल सरिसी ।
दुसरी कृष्णपक्षी निर्धारेसी । तुज दिधली असे ।। ६ ।।
ना. म. ९७६

या वचनानुसार संतमंडळी दिंड्यापताका घेऊन आळंदीस आली. समाधिस्थ होणाऱ्या ज्ञानेदवांच्या निश्चयामुळे सर्वांना खेद होत होता. नित्यनिवृत्त असलेले निवृत्तिनाथ, पण त्यांचाहि कंठ दाटून आला. सोपान - मुक्ताबाई यांना तर रडूच कोसळले. प्रेमळ नामदेवांच्या शोकास तर पारावार नाहीसा झाला.

इंद्रायणीकाठच्या श्री सिद्धेश्वरासमोरील नंदी उचलून तेथून आंत जाऊन ज्ञानदेवांच्या समाधीची जागा साफ करण्यात आली. नामदेव महाराजांच्या दोन मुलांनी ती झाडून स्वच्छ केली. या प्रसंगी सर्वांनी योगी ज्ञानदेवांची षोडशोपचारे पूजा केली. कंठ दाटून येऊन सर्वांच्या तोंडून एकच उद्गार बाहेर पडला.

पूर्वी अनंत भक्त जहाले । पुढेहि भविष्य बोलिलें ।
परि निवृत्ति ज्ञानदेवें सोडविले । अपार जीवजन्तु ।।
ना. म. १००८

यानंतर ज्ञानदेवांनी १०९ ओव्यांनी भगवंताची नामरूपी स्तुति केली व ते समाधीत जाऊन बसले आणि निवृत्तिनाथांनी समाधिवर चिरा बसविला. ज्ञानदेवांच्या संजीवन समाधीचा हा प्रसंग शके १२१५ कार्तिक वद्य त्रयोदशीस मध्यान्ह काली घडला.

ज्ञानदेवांच्या समाधि - सोहळ्यानंतर अवघ्या आठ महिन्यांच्या आंतच बाकीच्या तिन्ही भावंडांनी आपली इहलोकची यात्रा संपविली. या वेळची हकीगत नामदेव महाराजांनी फारच हृदयस्पर्शी शब्दात वर्णन केली आहे. त्यातील ज्ञानदेवांचे गुरु व थोरले बंधु श्री निवृत्तिनाथ यांचेच त्यावेळचे ज्ञानदेवासंबंधीचे उद्गार देतो; म्हणजे यावरून तेथील सर्व मंडळींची अवस्था कशी झाली असेल याची वाचकांना कल्पना येईल.

तदनंतर नामदेवांचे याच वेळचे श्री ज्ञानदेवादि भावंडांचे व श्री ज्ञानदेवांचे वर्णन करणारे दोन अभंग देऊन व या विश्ववंद्य विभूतींना सविनय प्रणाम करून हे त्रोटक चरित्र संपवितो.

वोसंडोनि निवृत्ति आलिंगो लागला । आणिकांच्या डोळां अश्रु येती ॥ १ ॥ अमर्यादा कधी नाही केली येणे । शिष्य गुरुपण सिद्धि नेले ॥ २ ॥ गीतार्थाचा अवघा घेतला सोहळा । गुह्यगौप्यमाळा लेवविल्या ॥ ३ ॥ फेडिली डोळ्यांची अत्यंत पारणी । आतां ऐसे कोणी सखे नाही ॥ ४ ॥ काढोनियां गुह्य देव केले फोल । आठवती बोल मनामाजी ॥ ५ ॥ नामा म्हणे संत कासाविस सारे । लाविती पदर डोळियांसी ॥ ६ ॥ ना. म. १०९०

निवृत्तिदेव म्हणे करिता समाधान । कांही केल्या मन राहात नाहीं ॥ १ ॥ बांधल्या तळ्याचा फुटलासे पाट । ओघ बारा वाटा मुरडताती ॥ २ ॥ बांधल्या पेंढीचा सुटलासे आळा । तृण रानोमाळा पांगलेसे ॥ ३ ॥ हरिणीवीण खोपी पडियेली वोस । दशदिशा पाडस भ्रमताती ॥ ४ ॥ मायबापें आम्हा त्यागियेले जेव्हां । ऐसे संकट तेव्हा झाले नाही ॥ ५ ॥ नामा म्हणे देवा पेटला हुताशन । करा समाधान निवृत्तीचे ॥ ६ ॥ ना. म. १०९४

गेले दिगंबर ईश्वर विभूति ।
राहील्या त्या कीर्ति जगामाजी ॥ १ ॥
वैराग्याच्या गोष्टी ऐकल्या त्या कानी ।
आतां ऐसे कोणी होणे नाही ॥ २ ॥
सांगतील ज्ञान म्हणतील खूण ।
नयेचि साधन निवृत्तीचे ॥ ३ ॥
परब्रह्म डोळा दाऊं ऐसे म्हणती ।
कोणा नये युक्ति ज्ञानोबाची ॥ ४ ॥
करतील अर्थ सांगतील परमार्थ ।
नये बा एकांत सोपानाचा ॥ ५ ॥
नामा म्हणे देवा सांगूनिया कांही ।
नये मुक्ताबाई गुह्य तुझे ॥ ६ ॥ ना. म. १२१४

देवो म्हणती रुक्मिणी । हा एकचि योगी देखिला नयनीं । हेंचि ज्ञान संजीवनी । जाण त्रैलोक्यासी ॥ १ ॥ धन्यधन्य धरातळी । जो याते दृष्टी न्याहाळी । तो वाहात येईल टाळी । वैकुंठभुवनासी ॥ २ ॥ जो करील याची यात्रा । तो तारील सकळ गोत्रा । सकळहि कुळे पवित्रा । यांचेनि दर्शने होती ॥ ३ ॥ अलंकापुरी हे शिवपीठ । पूर्वी येथे होते नीलकंठ । ब्रह्मादिकी तप वरिष्ठ । येथेचि पै केले ॥ ४ ॥ इंद्र येऊनिया भूमीसी । याग संपादिले अहर्निशी । इंद्रायणी इंदोरिसी । पंचक्रोशी यापासुनी ॥५॥ येथे त्रिवेणी गुप्त असे । भैरवापासूनी भागीरथी वसे । पूर्ववटि जे माया दिसे । ते प्रत्यक्ष जाणा पार्वती ॥ ६ । भोवती वनवल्ली वृक्षी । येथे देव येऊनी होती पक्षी । हे असे नित्य साक्षी । अस्थी नासती उदकी ॥ ७ ॥ पंढरीहूनी हे सोपे । जनाची हरावया पापे । कळिकाळ कोपलिया कोपे । न चले अलंकापुरासी ॥ ८ ॥ ऐसे सांगता हरिसी । प्रेम ओसंडले रुक्मिणीसी । म्हणे धन्य धन्य जयाचे कुसी । ज्ञानदेव जन्मले ॥ ९ ॥ नामा म्हणे माझा स्वामी । वसे संतसमागमी । ऐसें सांगितले ग्रामी । अलंकापुरीसी ॥ १० ॥ ना. म. ९८७

ज्ञानदेवादि भावंडांचे समाधिकाल व समाधि स्थाने आमच्या मते पुढीलप्रमाणे आहेत -

श्री निवृत्तिनाथ

जन्मकाळ - स्थळ	**समाधिकाळ - स्थळ**
शके ११९०	**शके १२१६**
आळंदी	**ज्येष्ठ व. ११ त्र्यंबकेश्वर**

श्री ज्ञानदेव :

शके ११९३	**शके १२१५**
श्रावण व. ८ आळंदी	**कार्तिक व. १३ आळंदी**

श्री सोपानदेव

शके ११९६	**शके १२१५**
आळंदी	**मार्गशीर्ष व. १३ सासवड**

श्री मुक्ताबाई

शके ११९९	**शके १२१६**
आळंदी	**वैशाख व. १२ मेहुण**

(टीप - ज्ञानदेवांचे चरित्र सर्वविश्रुत असल्याने व त्यातील विवाद्य स्थळासंबंधी वेगळी चर्चा केलेली असल्यामुळे श्री नामदेव महाराजांनी जे चरित्र गाईले आहे त्यास अनुसरून येथे थोडक्यात चरित्रभाग दिला आहे.)

२. ज्ञानदेवांच्या चरित्रांतील कांही विवाद्यस्थळे

अ) विठ्ठलपंतांचे गुरु रामानंद हे कोण ?

ज्ञानदेवांचे वडील विठ्ठलपंत यांना संन्यासदीक्षा देणारे संन्यासी गुरु रामानंद होते, असे कै. र. भा. गोडबोले आपल्या 'भारतीय अर्वाचीन कोशात' सांगतात व हेच कबीराचे गुरु होते, अशी माहिती देतात. बहुतेक अर्वाचीन चरित्रकारहि तसेच समजतात, पण रामानंद हे विठ्ठलपंतांचे गुरु असणेच जरा कठीण दिसते; कारण एक तर असा स्पष्ट उल्लेख कोठेच नाही.

ज्ञानदेवांचे मुख्य चरित्रकार नामदेवराय हे सुद्धा असे

नांव देत नाहीत. ते म्हणतात, ''कोणा एका श्रीपादांकडून विठ्ठलपंत संन्यासग्रहण करते झाले.''

जाऊनी विठ्ठले घेतला संन्यास।
चिंता रखुमाईस पडली भारी ॥ ८९६ ॥
जाणोनि पै देवे उग्र अनुष्ठान।
तेथे झाले येणे श्रीपादांचे ॥

X X X

माते तूं हांससी श्रीपाद पुसती।
स्वामी पुत्र कैसे होती पतीवीण ॥ ८९७ ॥

(सकल संतगाथा, ना. म. अभंग)

निळोबाराय आपल्या अभंगात 'नृसिंहाश्रम' स्वामीचे नांव देतात.

तंव नृसिंहाश्रमासी निजस्वप्नी दृष्टांत।
झाला अकस्मात महाक्षेत्री ॥
चैतन्याश्रमासी आहे भार्या घरी।
पतिव्रता माहेरी मार्ग लक्षी ॥

X X X

मग नृसिंहाश्रम आले अलंकापुरासी।
आणि नेले वाराणसी सिध्दोपंत ॥''
(सकल संतगाथा, अभंग १५५४)

संन्यास घेतल्यानंतर विठ्ठलपंतांचे नांव 'चैतन्याश्रम' ठेवले असावे असे दिसते. कारण, नामदेवरायसुद्धा विठ्ठलपंतांचा संन्यासानंतर 'चैतन्य' असाच उल्लेख करतात.

जाऊनी वाराणसी मठी प्रवेशले।
मग पाचारिले चैतन्यासी ॥ ८९९ ॥

(सकलसंतगाथा)

शिष्याच्या या नांवाशी गुरूचे नृसिंहाश्रम नांव जुळते आहे. तात्पर्य, नामदेवराय व निळोबाराय यांच्या अभंगात विठ्ठलपंतांचा संन्यासदीक्षा देणारा गुरु 'रामानंद' असा उल्लेख नाही.

शिवाय रामानंद विठ्ठलपंतांचे गुरु होते, हे ठरण्याकरितां त्यांच्या काळाचा निर्णय होणे अवश्य आहे. याकरितां आपण शोध घेऊ लागलो असता कबिरांच्या गुरूंचे नांवहि रामानंद होते, असे आढळून येते. आतां या दोन्ही व्यक्ति एकच होत का भिन्न हे ठरविले पाहिजे. आपल्याकडे सामान्य समजूत अशी आहे की, या दोन व्यक्ति भिन्न नसून एकच होत व अर्थातच ज्यांनी विठ्ठलपंतांना संन्यासदीक्षा दिली तेच रामानंद कबीराचे गुरु होत.

या प्रश्नाचा निर्णय लावण्याकरिता कबीर, रामानंद व नामदेव यांच्या काळाचा निर्णय ठरविणे अवश्य आहे. ज्ञानदेवांच्या वेळी एक नामदेव होते ही गोष्ट निर्विवाद आहे व कबिरांच्या गुरूचे नांव रामानंद होते हेहि सर्वमान्य आहे. मात्र कबीर नामदेवांचे समकालीन का थोडे नंतर हा विवाद्य प्रश्न आहे. कबिरांचा काळ ठरण्यावर रामानंदांचा काळ अवलंबून आहे. आपण आतां कबिरांचा काळ काय ठरतो ते पाहू.

कबिरांच्या कवनात नामदेवांचा उल्लेख खालील ठिकाणी आढळतो - (गाथापंचक ६) कबीर

भीमा किनारे मूर्शद मौला पीर पैगंबर बडा है। तनके दुर्गा म्याने साई आकल आकेला खडा है ॥ १ ॥ ओही हमारा अल्ला है मुरशद पीर मौला है ॥ धृ ॥ सब घट म्याने घरघर भरा ओही आकल आकेला है। जिदर देखे उदर भरा मौजूद उनोका बोलबाला है ॥ २ ॥ नामा दरजी बडा हटेला आपसे दूध पिलाये है। बंदा उनोका नारा महादा जनी खाना खिलाया है ॥ ३ ॥ क्या कहु उनोकी तारीफ बाबा तीनों लोकमे भरा है। कहत कबीरा सुनो भाई साधु जमकाल हमसे डर भागा है ॥ ४ ॥ (गाथापंचक १९७) कबीर

साधुकी संगत पायी। जाकी पूरन कमाई ॥ धृ. ॥ साधुकी संगत संतका बचन अवघड रहा बताई ॥ १ ॥ धना जाठ रोहीदास नामा चवथी ॥ २ ॥ कहत कबीरा सुन मेरो गुनिया ज्योतीमें ज्योत मिलाई ॥ ३ ॥ (गाथापंचक २४२) कबीर

उन दरजीका कोय मरम न पाया। बिन धागे जामा अजब बनाया ॥ धृ. ॥ जलकारे कपरा पवनकारे धागा जोरत जोरत तिनरुन बागा ॥ १ ॥ सीस परवास सर मुगत बनाय सारी पाताल परेम उलटाय ॥ २ ॥ उन बिच मोती माणेक लगाय बिच बिच दो रतन जडाय ॥ ३ ॥ कहत कबीर ये सुरत जमा न्यारी। उन दरजीकी खुदरत प्यारी ॥ ४ ॥

॥ शब्द ९२ ॥

ता मनको चिन्हो मोरे भाई। तन छुटे मन कहां समाई। सनक सनंदन जैदेव नामा। भक्ति हेतु मन उनहुँ न जाना ॥ अंबरीष प्रल्हाद सुदामा। भक्ति सही मन उनहुँ न जाना। भरथरी गोरख गोपीचंदा। ता मन मिलिमिलि कियो अनंदा। जा मन कोई जानु न भेवा। ता मन मगन भये शुकदेवा। शिवसनकादिक नारद शेषा। तनके भीतर मन उन हुँन पेखा। येकल निरंजन सकल शरीरा। तामहँ भ्रमि भ्रमि रहल कबीरा ॥

(बीजक मूल पान ६३ - ६४)

॥ शब्द ८६ ॥

कबिरा तेरो घर कंदलामे । यह जग रहत भुलाना । गुरुकी कही करत नहि कोई । अमहल महल दिवाना । सकल ब्रह्म...... मृगा चरिन्द्रा होई ॥

बडबड ज्ञानी मुनीवर थाके । पकरी सके नहि कोई । ब्रह्मा वरुण...... नामदेव जैदेव दासा ॥

तिनकी खबर कहत नहि कोई । (उन) कहॉं कियो है बासा । चौफेर..... खेल मारो हैयम किल्ली ॥

सकल अवतार जाके महिमंडल । अनंत खडा कर जोरे । अद्‌बुद अगम औगाह रच्यो है ।..... हरदम करहिं पुकारा ॥

(बीजक मूल पान ६१)

संकरु जाग चरन सेव । क़लि जागे नामा जैदेव ॥

(बा. प. ३८७, सं. क. वसंत २)

गुरु परसादी जैदेऊ नामा ॥ भगति कै प्रेम इनही है जाना ॥

(स. क. ग. ३६)

वरील उल्लेखांवरून नामदेवानंतर कबीर झाले, हे उघड आहे. नामदेवांना कबीर, जयदेव कवीच्या पंक्तीला बसवितात. यावरून कबिरांच्या पूर्वी बरीच वर्षे तरी नामदेव महाराज झाले असले पाहिजेत असे वाटते; पण बघेलवंशागमनिर्देशाप्रमाणे कबीर आणि नामदेव महाराज समकालीन होते व कबिरांनी नामदेवाशी चर्चा करून वीरसिंहदेव यांना दीक्षा दिली. 'हमहुँ जाय तहँ अति सुख भरिकै । नामदेव सों चरचा करिके ॥ राममंत्र भूपति कहँ दीन्हो । बरबस बस तेरस करि लीन्हो ॥' पण ही गोष्ट केवळ काल्पनिक आहे, असे उत्तर हिंदुस्थानातील बहुतेक चरित्रलेखक मानतात.

संत कबीर व संत नामदेव हे समकालीन होते. एक उत्तरेत व दुसरे दक्षिणेत, असा स्पष्ट उल्लेख कबीरपुत्र कमाल यांच्या पुढील कवनात मात्र आहे.

वोही साई हजरत मौला खडा पंढरपुरवाला है ।
दुबले भगत दोनो भये उनोसे करो बोलबाला है ॥ १ ॥
दखनम्याने नामा दरजी उनोका बंदा विठ्ठल है ।
और सेवा कछूं नहि जाने अंदर भीतर केशव है ॥ २ ॥
ज्युत्तरम्यानो भयो कबीरा रामचरनका बंदा है ।
उनोका पूत कहे कमाल दोनोका बोलबाला है ॥ ३ ॥

या कवनास किती किंमत द्यावयाची हे ठरवले पाहिजे. उत्तर हिंदुस्थानात कबीरपंथी लोक कबिरांना गृहस्थी समजतच नाहीत ! पण ग्रंथसाहेबामध्ये एक दोहा आहे त्यावरून असे दिसते की कबीरांना एक कमाल नांवाचा मुलगा असावा; पण त्याचा मार्ग कबिराहून अगदी भिन्न होता. "बूडा बंस कबीरका उपजिओ पूतु कमालु" ॥ सं. कं. सं. ११५ ॥

असा कमालासंबंधीचा उल्लेख केला जातो. यावरून त्याच्या कवनास किती किंमत द्यावयाची हे ठरविले पाहिजे.

अलिकडे रामानंद व कबीर यांचा काळ ठरविण्याबाबत उत्तर हिंदुस्थानमध्ये श्री. बाबू श्यामसुंदरदास, शांतिनिकेतनमधील पं. हजारीप्रसाद द्विवेदी, श्री पुरुषोत्तमदास श्रीवास्तव वगैरे विद्वान मंडळींनी प्रयत्न केले आहेत. त्यांचा निष्कर्ष असा आहे की, कबीरांचा जन्म संवत् १४५५ व मृत्यू १५७५ मध्ये झाला म्हणजे शके १३२० मध्ये जन्म व शके १४४० मध्ये मृत्यू झाला.

'कबीरसाहित्यका अध्ययन' या पुस्तकात श्री. पुरुषोत्तमदास श्रीवास्तव एम्. ए. यांनी यासंबंधी उत्कृष्ट चर्चा केली आहे. त्यांनी विद्वान् मंडळीमध्ये यासंबंधी मतभेद आहेत, ते कसे आहेत हे, पान ३९१ वर दिले आहे. तो भाग खाली देत आहोत -

लेखक	वि. सं.	इ. स.	आयुष्य
वेस्टकाट	?-१५७५	?-१५१८	X
के	१४९७-१५७५,	१४४०-१५१८,	७८
हरिऔध आणि मिश्रबंधु	१४५५-१५५२,	१३९८-१४९५,	९७
श्यामसुंदरदास व रामचंद्रशुक्ल	१४५६-१५७५,	१३९९-१५१८,	११९
मेकलिफ व भांडारकर	१४५५-१५७५,	१३९८-१५१८	११९ वर्षे ५ म. २७ दि.
सेन	१४५५-१५०५,	१३९८-१४४८,	५०
बड्थ्वाल	१४२७-१५०५,	१३७०-१४४८,	७८
राजकुमार वर्मा	१४५५-१५५१,	१३९८-१४९४,	९६

जन्मतिथीसंबंधी खालील पद्य प्रचारात आहे -

चौदा सै पचपन साल गए चंद्रवार एक ठाटनए ।
जेठ सुदी बरसायनको पूरनमासी तिथि प्रगट भए ॥
घन गरजे दामिनी दमकें बूँदें बरसे झर लाग गए ।
लहर तालाबमें कमल खिले तहँ कबीर भानु
परकास भए ॥

वर दिलेल्या विद्वानांपैकी बहुतेकांनी सं. १४५५ हा काळ मान्य केला आहे. इतर अंतर्गत पुराव्यावरूनहि वरचा संवत् युक्त दिसतो.

आपणास एवढेच पाहणे आहे की, उत्तर

हिंदुस्थानातील कबीरवाङ्मयाचा अभ्यास करणारे बहुतेक सर्व लोक कबीरांचा जन्म सं. १४५५ मध्ये मानतात. कबीरांच्या सर्व चरित्रकारांचे या एका बाबतीत एकमत आहे की, ज्या वेळेस शिकंदर लोदी काशीस आला त्या वेळी विरोधी 'हिंदू मुसलमान' ह्या दोघांनी तक्रार केल्यावरून लोदीने कबीरांना शिक्षा केली होती. जरी प्रत्यक्ष लोदीचे नांव नसले तरी ह्या घटनेचा उल्लेख कबीरांच्याहि ग्रंथात मिळतो.

शिकंदर लोदीचा शासनकाल सं १५४५ ते सं. १४९५ (सन १४८८ ते १५१७) होता तो सर्वमान्य आहे व तो काशीस सं. १५५३ (सन १४९३) मध्ये आला होता, असे मानतात. त्या वेळी कबीरांच्यावर केलेल्या आरोपांची त्याने चौकशी केली असावी. त्याचा अर्थ असा की कबीर सं १५५३ पर्यंत जिवंत होते.

आता कबीरांचा जन्म जर संवत् १४५५ म्हणजे शके १३२० मध्ये झाला व त्यांना संवत १४७५ (शके १३४०) च्या सुमारास रामानंदांनी उपदेश दिला, हे मान्य करावयाचे व त्याचा, विठ्ठलपंतांना त्यांनी संन्यास दिला, या गोष्टीशी मेळ बसवावयाचा असेल तर कबीरांना अनुग्रह करण्याच्या वेळी रामानंदाचे वय जवळ जवळ १८० मानावे लागेल व हे असंभवनीय आहे. कारण, ज्ञानदेवांचा जन्म शके ११९३ अथवा ११९७; तत्पूर्वी १५ वर्षे संन्यास (म्हणजे शके ११७८) व तो देतांना रामानंद कमीत कमी ३० वर्षाचे धरले पाहिजेत. कारण ते संन्यास देण्या इतके ख्यातनाम होते, एवढे तरी मानावे लागेल व मग वरील प्रमाणे वय मानावे लागते आणि ही घटना अशक्य आहे. तात्पर्य या पद्धतीने विचार केल्यास विठ्ठलपंतांना संन्यास देणारे 'रामानंद' कबिरांचे गुरु नसले पाहिजेत ही गोष्ट निर्विवाद सिद्ध होते.

या प्रश्नास दुसरीहि बाजू आहे व ती म्हणजे महाराष्ट्रातील प्रचलित कथांची व वचनांची. आपल्याकडे अशी कथा आहे की नामदेव व कबीर हे समकालीन होते. येवढेच नव्हे, तर त्यांची एकमेकांची गाठ पडली होती. जनाबाईचा पुढीलप्रमाणे अभंग आहे त्यात दोघांची गाठ पडली होती असा उल्लेख आहे;

सकल संत गाथा - जनाबाई अभंग २६६

एकच टाळी झाली चंद्रभागे वाळवंटी । माझा ज्ञानराज गोपाळाशी लाह्या वांटी ॥ १ ॥ नामदेव कीर्तन करी पुढे नाचे पांडुरंग । जनी म्हणे बोला ज्ञानदेवा अभंग ॥ २ ॥ अभंग बोलता रंग कीर्तनी भरला । प्रेमाचेनि छंदे विठ्ठल नाचूं लागला ॥ ३ ॥ नाचतां नाचतां देवाचा गळला पितांबर । सावध होई देवा ऐसा बोले कबीर ॥ ४ ॥ साधु या संतांनी देवाला धरिला मनगटी । काय झाले म्हणुनी दचकले जगजेठी ॥ ५ ॥ ऐसा कीर्तन महिमा सर्वामाजी वरिष्ठ । जड मूढ भाविका सोपी केली पायवाट ॥ ६ ॥ नामयाची जनी लोळे संतांच्या पायी । कीर्तन प्रेमरस अखंड देई गे विठाई ॥ ७ ॥

पण नामदेवांच्या गाथ्याचे अजून चांगले संशोधन व्हावयास पाहिजे, हेहि सर्वमान्य आहे. ज्ञानदेवांचे जे समकालीन नामदेव त्यांचे अभंग कोणते, मागाहून झालेले जे नामदेव त्यांचे कोणते, तसेच खुद्द जनाबाईचे कोणते व मागाहून त्यात घातलेले कोणते, हे प्रश्न जोपर्यंत निकालात निघत नाहीत, तोपर्यंत या प्रश्नाचा निकाल लागणे कठीण आहे. पण जर कबीरांच्या अभंगातील सिकंदर लोदीच्या दंडाचा उल्लेख खरा व शिकंदर लोदीचा काल निश्चित आहे, तर कबीरांचा काळ निश्चित झाला असे म्हणावयास हरकत नाही. याशी सुसंगत व आपल्याकडील वचनाशी सुसंगत असा निष्कर्ष काढावयाचा, तर कबीरांच्या वेळेला दुसरे रामानंद मानावे लागतील.

इतका हा कबीर नामदेवकाळाचा प्रपंच केला, याचे कारण कबीरांचा काळ ठरविण्यावर रामानंदाचा काळ अवलंबून आहे व त्यावर विठ्ठलपंतांना दीक्षा देणारे रामानंद कोण ते अवलंबून आहे. आमच्या मते विठ्ठलपंतांना दीक्षा देणाऱ्या गुरूंचे नांव रामानंद नसावेच; पण विठ्ठलपंतांना दीक्षा देणारे यति यांचे नांव रामानंद मानावयाचेच असेल तर हे रामानंद कबीरांच्या गुरूहून वेगळे मानणे अवश्य. शंकराचार्य, नाथ याप्रमाणे ती एक गादी असावी.

कबीरांचे गुरु रामानंद व रामानुजाचार्य यांच्या परस्परसंबंधाविषयी जी नवीन माहिती उपलब्ध झाली आहे, ती मननीय आहे. तेवढी देऊन हे प्रकरण संपवू. पं. हजारीप्रसाद द्विवेदी आपल्या, 'कबीर' या पुस्तकात पान ९५ - ९६ वर दोहोंचा संबंध खालीलप्रमाणे दाखवितातः-

'इसमे कोई संदेह नही कि सारी परम्पराये रामानन्दका रामानुज-सम्प्रदाय से सम्बन्ध बताती है; पर साथ ही कुछ ऐसी दलीले भी उपस्थित की गई है जिनसे इस अनुमानकी पुष्टी होती है कि दोनो आचार्योंका सम्बन्ध दूरका ही था। कहा गया है रामानंदके प्रवर्तित सम्प्रदायमें राम और सीताको जिस प्रकार एक मात्र परमाराध्य माना जाता है। उस प्रकार रामानुजके प्रवर्तित श्रीवैष्णवसंप्रदायमें नही। श्रीवैष्णवलोग सभी अवतारोंकी उपासना करते है। फिर रामानंदी लोगोमे जो मंत्र प्रचलित है वह भी

रामानुजसंप्रदायके मंत्रसे भिन्न है। उनका तिलक भी यद्यपि रामानुजी मतके तिलकसे मिलता जुलता है फिर भी हू-ब-हू वही नही है, थोडा भिन्न है। स्वयं रामानंदजी त्रिदण्डी संन्यासी नही थे, वह भी सिद्ध किया गया है। फिर और भी एक विचारणीय बात है। रामानंदी संप्रदायका नाम हू-ब-हू वही नही है जो रामानुजीय संप्रदायका। इस प्रकार नीचे लिखी गयी तालिकासे स्पष्ट हो जायगा कि दोनो संप्रदायोमे महत्त्वपूर्ण बातोमें भेद है !

	रामानुजीय	रामानंदीय
संप्रदाय	- श्रीवैष्णवसंप्रदाय	श्री संप्रदाय
मंत्र	- ॐ नमो नारायणाय	ॐ रामाय नमः
भाष्य	- श्रीभाष्य	आनंदभाष्य

फिर भी परम्परासे रामानंदका संबंध रामानुजीय संप्रदायसे सिद्ध है। इसका समाधान इस प्रकार किया गया है। अनुमान कर लिया गया है कि तामिळ देशमें बहुत पुराने जमानेसे कोई रामसंप्रदाय चला आ रहा था जो कभी श्रीवैष्णवोमें अंतर्भुत हो गया था। रामानंद उसी संप्रदायके आचार्य थे।''

X X X

परंतु एक दूसरी दलील जो फर्कुहरने पेश की है, काफी वजनदार है। कहां जाता है कि रामानंद पहले पहले 'अध्यात्मरामायण' और 'अगस्त्यस्तुतीक्षणसंवाद' अपने साथ ले आये थे और इस बातमें तो कोई संदेह ही नही की उनकें संप्रदायमें इन ग्रंथोका आज भी बहुत समादर है।.... आज भी रामानंदी वैष्णव इन ग्रंथोको संप्रदायमान्य ग्रंथ मानते है। और यह आश्चर्यकी बात है कि ये ग्रंथ विशिष्टाद्वैतकी अपेक्षा शांकर-मतकी और अधिक झुके है।

इस प्रकार यह अनुमान असंगत नही जँचता कि रामानंदजीके मनमे भक्ति ही सबसे बडी चीज थी, तत्त्ववाद नही। उनके शिष्योमे और संप्रदायमे अद्वैतवेदान्तका पूर्ण समादर है, तथापि वे स्वयं विशिष्टाद्वैत वादके प्रचारक थे। इसी तरह उनके शिष्योमें केवल एक बातको छोडकर अन्य बातोमें काफी स्वतंत्रताका परिचय पाया जाता है। वह बात है भक्ति - अनन्य भक्ति।.....

X X X

वरील उताऱ्यावरून एकदोन गोष्टी स्पष्ट होत आहेत. त्यापैकी एक ही की उपासनेच्या बाबतीत रामानंद संप्रदाय व रामानुजीय संप्रदाय एक नव्हेत. दुसरी, तत्त्वाच्या बाबतीत. रामानंद स्वतः जरी विशिष्टाद्वैतमतवादी होते तरी त्यांचे अध्यात्मरामायणावर प्रेम असे व त्यांच्या शिष्यांना शांकरीय अद्वैत मान्य करण्यास त्यांची मुभा असे. आजहि अद्वैतासंबंधी या संप्रदायात आदर आहे. त्यांच्या सर्व शिष्यवर्गात समान म्हणजे अनन्यभक्ति आहे.

ही माहिती देण्याचा हेतु असा आहे की, चर्चेकरितां घटकाभर मान्य केले की, कबीरांचे गुरु रामानंद हेच विठ्ठलपंतांना संन्यास देणारे गुरु होते; तरी सुद्धा त्यांच्याद्वारा रामानुजाचार्यांच्या मतांचे बाळकडु ज्ञानदेवांना मिळण्याचा संभव फारच कमी ! जवळजवळ नाहीच.

वस्तुस्थिति अशी आहे की, 'अज्ञानाचा धांडोळा' घेण्यास ज्ञानदेव प्रवृत्त व्हावेत याकरिता इतके दूर जाण्याचे कारण नाही. ज्या संप्रदायाचे ज्ञानदेव, तो नाथसंप्रदायच शांकर अद्वैतास मान देत नव्हता; कारण तो 'अद्वयाची' भाषा बोलणारा होता. अशी कथा सांगतात की, एक अद्वैतवेदांती गोरक्षनाथांशी चर्चा करतांना वस्तु ही अद्वैत आहे, असा आग्रह धरून बसला. त्यावर गोरक्षनाथ म्हणाले, ''अरे बाबा, जी वस्तु सत्, चित्, आनंद ही लक्षणेहि अंगी लावून घेत नाही ती तुझे हे संख्यात्मक अद्वैत तेवढे लावून घेईल होय ?''

आ) ज्ञानदेव, ज्ञानेश्वर - एक की दोन ?

हा प्रश्न इतका जुना आहे व त्याची चर्चा त्यामुळे इतकी झाली आहे की, पुनः त्याची चर्चा करून शाई व कागद खर्च करणे व्यर्थ वाटणे संभवनीय आहे. परंतु अजूनसुद्धा जुन्याच गोष्टी मोठ्या विद्वानांकडून मांडल्या जात आहेत असे दिसते. म्हणून पुनः एकवार याची विस्तृत चर्चा करीत आहोत.

'ज्ञानदेव आणि ज्ञानेश्वर' या नांवाचे एक पुस्तक इ. स. १९३१ मध्ये श्री. गंगाधर गणेश दाभोळकर यांनी छापून प्रसिद्ध केले. त्यांत 'भारद्वाज' या सहीने सुधारक पत्रात इ. स. १८९८-९९ साली रा. शिवराम एकनाथ भारदे यांनी लिहिलेला लेख आहे. त्यात ज्ञानदेव हा भक्त आणि ज्ञानेश्वर हा योगी असे म्हटले असून दोन्ही व्यक्ती भिन्न होत्या असे प्रतिपादिले आहे. त्यातील कांही मुद्दे पुढे देऊन त्यांचे निराकरण करतो.

श्री. भारद्वाजांचे मुद्दे - (१) योगी ज्ञानेश्वर आणि भक्त ज्ञानदेव असे दोन महापुरुष झाले, योगी हा आपेगांवाचा आणि भक्त आळंदीचा असे म्हणता येते.

(२) योगी ज्ञानेश्वराने ज्ञानेश्वरी लिहिली. तिच्यामध्ये अनेक देव आहेत, पण विठ्ठलदेव नाही. ज्ञानेश्वरीमध्ये एकहि शब्द मुसलमानी नाही. त्याचा दुसरा ग्रंथ अमृतानुभव. त्यातहि मुसलमानी शब्द नाही, तसेच ज्या

अभंगात मुसलमानी शब्द नाहीत ते या योगी ज्ञानेश्वराचे अभंग असावेत.

(३) योगी ज्ञानेश्वर' हा निवृत्तिनाथांचा पुत्र आणि शिष्यहि होता. हा नाथपंथाचा असून शिवभक्त होता.

(४) याने ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ शके १२१२ मध्ये गोदावरी तीरावरील पंचक्रोश क्षेत्री, जेथे महालया या दक्षिणलिंगी शाक्तांच्या देवीचे मंदिर आहे, त्या स्थळी (म्हणजे आपेगांवी) लिहिला.

(५) योगी ज्ञानेश्वराने स्वसंतोषाने समाधि घेतली असावी, असे त्या प्रसंगास अनुसरून ज्ञानदेवाने केलेल्या अभंगावरून सिद्ध आहे. ते अभंग या खाली देतो -

देवे निवृत्तीने धरिले दोन्ही कर।
जातो ज्ञानदेव बैसावया ।।
नदीचिया माशा घातले माजवण।
तैसे जनमन कालवले ।।
जाऊनी ज्ञानेश्वर बसले आसनावरी।
पुढे ज्ञानेश्वरी ठेवियेली ।।
ज्ञानदेव म्हणे सुखी केले देवा।
पादपद्मीं ठेवा निरंतर ।।

हे अभंग ज्ञानदेवाने केले व त्यात ज्ञानेश्वर नांव घातले. त्यावरून त्या दोन्ही व्यक्ति निरनिराळ्या होत्या.

(६) ज्ञानेश्वराने स्वतः होऊन समाधि घेतली असल्यास ती भगवद्गीतेतील विधानाप्रमाणे उत्तरायणातच घेतली असावी व ती ज्येष्ठ शुद्ध प्रतिपदा होय. याच समयास आपेगांवी पुण्यतिथि उत्सव होतो.

(७) अमृतानुभवाच्या 'गुरुस्तवन' नामक दुसऱ्या अध्यायात निवृत्तिसंबंधाने पुढील ओवी आढळते.

जीवपणाचेनि त्रासे। यावया आपुलीये दसे।
शिवहि मुहूर्त पुसे। जया जोशियाते ।।

यावरून आपेगांवची मूळची जोशीपणाची वृत्ति ज्ञानेश्वराकडे असावी.

(८) ज्ञानेश्वरी अ. १५ ओ. १९ ओवी पुढीलप्रमाणे आहे.

का जे तानें मीचि एकौलते।
माझेचि श्रीगुरुसी लागतें।
म्हणोनि कृपेसि एक हातें।
झाले तिये ।। (राजवाडे पाठ)

या ओवीत ज्ञानेश्वर हा निवृत्तीनाथांचा मुलगा असे म्हटले आहे -

वरील मुद्यांना खालीलप्रमाणे उत्तरे देता येतील, एक योगी ज्ञानेश्वर व दुसरे भक्त ज्ञानदेव, असे सिद्ध झाले, तर पुढच्या गोष्टी सिद्ध होणार. तेव्हा प्रथम असा फरक करावयास ज्ञानेश्वरी व अनुभवामृत हे जे योगी ज्ञानेश्वराचे म्हणून ग्रंथ निर्विवाद मानले जातात, त्यात जागा आहे का हे पाहू.

(१) आमूलाग्र निर्विकार बुद्धीने समजून जो ज्ञानेश्वरी वाचील (मग तो सांप्रदायिक असो वा नसो), त्याच्या लक्ष्यात येईल की, असा फरक करण्यास ज्ञानेश्वरीत अथवा अनुभवामृतात वाव नाही. या आमच्या विधानास खालीलप्रमाणे पुरावे देता येतील -

(अ) श्री ज्ञानदेव हे अशा समन्वय वृत्तीचे होते की, त्यांना सर्व साधने एकाच मुक्कामाला नेणारी असल्यामुळे सारख्याच योग्यतेची वाटत होती. यास प्रमाण म्हणून गीता अ. ९ श्लो १४-१५ यावरील ज्ञानदेवाची टीका पाहावी. त्या टीकेत गीतेत सांगितलेल्या 'कीर्तन' 'दृढव्रताने होणारा प्रयत्न (योग),' 'नमन' व 'ज्ञानयज्ञ' अशी चारहि साधनांची वर्णने दिली आहेत व ती इतकी उत्कृष्ट आहेत की, ज्ञानदेवांना ती सर्व साधने पसंत होती, याबाबत शंकाच उरत नाही; अशा स्थितीत या चार साधनांचे त्यांनी वर्णन केले आहे, त्यावरून अनुमानच जर काढावयाचे असेल तर ते हे निघेल की, त्यांना कीर्तन हे साधन, त्याचा समाजावर होणारा परिणाम, या दृष्टीने इतर साधनांपेक्षा अधिक आवडते असावे. योग, नमन व ज्ञान ही साधने व्यक्तीच्या उद्धाराचे मार्ग आहेत; पण व्यक्तीचा उद्धार करून कशाहि निकृष्ट अधिकाराचा मनुष्य असेना, त्याचेहि दोष घालवून त्याचा उद्धार करणारे कीर्तनरूपी साधन त्यांच्या दृष्टीने सर्व साधनात वरिष्ठ होते. त्यांच्या समोर, तुकाराम महाराज ज्याचे 'खळ। होती क्षणेचि निर्मळ'। वर्णन करतात, असे पंढरपुरचे वाळवंट होते. ही गोष्ट ज्याने पंढरपूरच्या वाळवंटातील कार्तिकीचा भजनसोहळा पाहिला असेल, त्याला सहजच पटेल. ज्ञानेश्वर महाराज ज्या कीर्तनाचे वर्णन करतात ते 'वैष्णवसंकीर्तन' आहे हे त्यांनी 'कृष्ण विष्णु हरि गोविंद' या वैष्णव नांवाचाच उल्लेख केल्यावरून स्पष्ट होणार आहे. त्यांनी कीर्तनाचे व कीर्तनकाराचे केलेले संपूर्ण वर्णन वाचण्याजोगेच आहे. येथे फक्त मुद्याच्या ओव्या देतो.

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचे।
नाशिले व्यवसाय प्रायश्चितांचे।
जे नामचि नाही पापाचें।
ऐसे केलें ।। ९७ ।।
यम दमा अवकळा आणिली।

तीर्थे ठायावरूनि उठविली ।
यमलोकीची खुंटली ।
राहटी आघवी ।। ९८ ।।
यमु म्हणे काय यमावें ।
दमु म्हणे कवणातें दमावें ।
तीर्थे म्हणती काय खावें ।
दोष ओखदासि नाही ।। ९९ ।।
ऐसे माझेनि नामघोषे ।
नाहीचि करिती विश्वाची दुःखे ।
अवघे जगचि महासुखे ।
दुमदुमित भरले ।। २०० ।।
ते पहाटेवीण पाहावीत ।
अमृतेवीण जीववित ।
योगेवीण दावित ।
कैवल्य डोळा ।। १ ।।
परी राया रंका पाड धरूं ।
नेणती सानेयां थोरा कडसणी करूं ।
एकसरें आनंदाचे आवारु ।
होत जगा ।। २ ।।
कही एकाधेनि वैकुंठा जावें ।
ते तिही वैकुंठचि केले आघवें ।
ऐसें नामघोष गौरवें ।
धवळले विश्व ।। ३ ।।

नुसता योगी, 'योगेवीण दावित । कैवल्य डोळा' असले व्याख्यान करू शकणार नाही.

(आ) गीता अ. २ श्लो २९ 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम् आश्चर्यवद् वदति तथैव चान्यः' या श्लोकाचा श्रीमत् शंकराचार्यादिकांनी केलेला अर्थ सोडून देऊन ज्ञानेश्वर महाराजांनी स्वतंत्र अर्थ केला आहे. या श्लोकावर त्यांनी वेगवेगळी साधने सांगितली आहेत व लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, 'आश्चर्यवत् वदति' या पदाचे व्याख्यान पुढीलप्रमाणे त्यांनी केले आहे -

एका गुणानुवादु करितां । उपरति होऊनि चित्ता ।।
निरवधि तल्लीनता । निरंतर ।। १७३ ।।

जर ग्रंथकर्ता हा नुसता योगीच असता व त्यास भक्तिमार्ग पसंत नसता तर, त्याने ही ओवी लिहिलीच नसती.

(इ)
भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन ।
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेनं प्रवेष्टुं च परंतप । गी. ११-५४

या श्लोकावर अनन्य भक्तीचे केलेले व्याख्यान बघण्यासारखे आहे -

परी तेचि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सुटिका जैसी ।।
धरावांचूनि अनारिसी । गतीचि नेणे ।। ६८६ ।
कां सकळ जळसंपत्ति । घेऊनि समुद्राते गिंवसिती ।
गंगा जैसी अनन्यगति । मिळालीचि मिळे ।। ६८७ ।।
तैसे सर्वभावसंभारे । न धरत प्रेम एकसरें ।
मजमाजी संचरे । मीचि होऊनी ।। ६८८ ।।

ही अनन्यभक्ति प्रेमावर उभारलेली आहे. नारदांनी आपल्या भक्तिसूत्रांत 'सात्त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा' अशी दुसऱ्या सूत्रात भक्तीची व्याख्या देऊन लगेच पुढे म्हटले आहे, 'अन्याश्रयाणां त्यागो अनन्यता' ।

ज्ञानेश्वर महाराजांनी जी अनन्यभक्ति या श्लोकात सांगितली आहे असे समजतात, ती अष्टांगयोगाचा परिपाक नव्हे; ती प्रेमलक्षणात्मक भक्तीचा पाक आहे. याच भक्तीला 'रागात्मिका' असेहि म्हणतात. हिच्यातच वात्सल्य, सख्य, माधुर्य इत्यादि भाव संभवतात व याच भावांचा ६८८ व्या ओवीत उल्लेख आहे.

(ई) 'मय्येव मन आधत्स्व' अ. १२ श्लो. ७ यावर ज्ञानदेवांनी 'प्राणायाम प्रत्याहारादि' यौगिक साधनांचा उल्लेख केला नाही. ते म्हणतात. ''अगा मानस हे एक । माझ्या स्वरूपी वृत्तिक । करूनि घाली निष्टंक । बुद्धिनिश्चयेसी ।। ९७ ।। इये दोनी सरिसी । मजमाजि प्रेमेसी । रिगाली तरी पावसी । माते तूं गा ।। ९८ ।।''

(उ) ज्ञानेश्वरीमध्ये 'अर्जुन' व 'संजय' यांची जी वर्णने आली आहेत ती ज्यांना 'भक्त' म्हणतात त्यांची आहेत. कैवल्याकरिता रागद्वेषशून्य होऊन 'तहाने तहानचि पियावी' असे योगसाधन करणाऱ्या योग्यांची नाहीत.

(ऊ) ज्ञानेश्वरीत ज्ञानेश्वर महाराज चारी पुरुषार्थांपेक्षा भक्ति श्रेष्ठ म्हणतात -

चहुं पुरुषार्थां शिरी । भक्ति जैसी ।। ज्ञा. १८-८६७

अनुभवामृताच्या नवव्या प्रकरणात ज्ञान्याची स्थिति वर्णन करीत असता इतर कोठल्याहि कर्माचा उल्लेख न करता ज्ञानेश्वर महाराज भक्तीचाच उल्लेख करून म्हणतात -

ऐसियाहि स्वामीभृत्यसंबंधा । लागी उठली श्रद्धा ।
तै देवोचि नुसधा । कामविजे ।। ३९ ।।

ज्ञानेश्वर महाराज नुसता उल्लेख करून थांबत नाहीत, तर अद्वैतात भक्ति संभवते हे सिद्ध करतात.

देव देऊळ परिवारु । कीजे कोरूनि डोंगरु ।
तैसा भक्तीचा व्यवहारु । कां न व्हावा ।। ४३ ।।

ही स्थळे वाचकांच्या समोर मांडण्याचा हेतु असा

आहे की, ज्ञानेश्वरीचे व अनुभवामृताचे लेखक श्री ज्ञानदेव हे जसे योगी होते, तसेच भक्तहि होते. त्यांच्या अंतःकरणात भक्तीचा ओलावा होता व त्यामुळे 'भक्ति' या साधनासंबंधी प्रेम होते. तुकाराम महाराजांचा दृष्टान्त देऊन सांगावयाचे तर 'उदक अग्नि धान्य जाल्या घडे पाक।'. तसे ज्ञानदेवांच्या ठिकाणी कर्म, भक्ति, योग व ज्ञान या साधनांचा उत्कृष्ट पाक झाला होता. ते ज्ञान्यांचे राजे, योग्यांचे मुकुटमणि, भक्तांचे शिरोमणि व कर्मठांना वंद्य असे होते.

या बाबतीत आणखी कांही मुद्दे वाचकांच्या समोर आणून पुढचा प्रश्न विचारात घेऊ.

(ए) ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव योगी होते; पण गीतेत आपल्या पंथातले रहस्य जो कुंडलिनीयोग तोच सांगितला आहे असे ते म्हणत नाहीत. उलट ते म्हणतात की, गीता ही कांडत्रय (कर्म, उपासना व ज्ञान) निरुपिणी कोडिसवाणी श्रुतीच आहे. तेव्हां ज्ञानेश्वरीचे कर्ते ज्ञानदेव हे योगी होते हे म्हणण्यात फारसे महत्त्व राहात नाही.

(ऐ) याहीपेक्षा आणखी महत्त्वाचा मुद्दा वाचकांच्यापुढे मांडावयाचा आहे. तो असा की, ज्ञानदेव हे एका दृष्टीने सांगावयाचे तर, आपआपला अधिकार जाणून केली तर सर्व साधने सारखीच समजणारे होते; पण ते कोणत्या साधनाचे काय वैशिष्ट्य आहे तेहि पुरे जाणत होते. गीतेच्या बाराव्या अध्यायाच्या शेवटी 'अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः।' या १९ व्या श्लोकाचे व्याख्यान करतांना ते म्हणतात -

मग याहीवरी पार्था। माझ्या भजनी आस्था।
तरी तयाते मी माथां। मुकुट करी ॥ २१४ ॥
जे पुरषार्थ सिद्धी चौथी। घेऊनी आपुलां हाती।
रिगाला भक्तिपंथी। जगा देतु ॥ २१९ ॥

स्वतः मुक्त होऊन ती मुक्ति, भक्तिमार्गाचा प्रसार करून, जगात वाटीत सुटतो तो मला प्रिय. या ओव्यांवरून ज्यांना योगी म्हणतात, त्या ज्ञानेश्वरीकर्त्याचे भक्तिमार्गावरील प्रेम व्यक्त होत नाही काय ? संपूर्ण बारावा अध्याय याकरिता पाहण्यासारखा आहे. वस्तुस्थिति अशी आहे की, पुष्कळसे लेखक पुरा ग्रंथ, अथपासून इतिपर्यंत जाणून व वाचून मग लिहावे इतकाहि धीर धरतांना दिसत नाहीत. साधना करणारे जे साधक आहेत, ते जाणतात की, योग व भक्ति यात सामान्य माणसे समजतात तितका फरक नाही. भक्तीलाहि यमनियम लागतात व योगाने जसे कांही अनुभव येतात तसे भक्तीनेहि येतात. ही गोष्ट 'पंथराज' या प्रकरणात स्पष्ट दाखविली आहे. वाचकांनी ती अवश्य पाहावी.

येथपर्यंत ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव नुसते योगी नव्हते, पण भक्तहि होते हे दाखविले. आता भक्त म्हणून वेगळे काढले गेलेले जे अभंगकर्ते ज्ञानदेव ते योगी होते हे थोडक्यात दाखवितो.

ज्ञानदेवांचे म्हणून जे अभंग आहेत त्यात योगानुभव सांगणारे कितीतरी अभंग आहेत व ते इतके क्लिष्ट आहेत की, त्यांचा अर्थ लावणेहि कठीण आहे. या मुद्याची फारशी चर्चा करण्याचे कारण नाही. कारण थोडे का होईना, जे अभंग ज्ञानदेवांनी केले, ते सर्वमान्य झाले आहेत. आतां या बाबतीत निष्कर्ष असा देता येईल की, जरी ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव यांनीच कांही अभंग केले असले तरी हल्ली जी उपलब्ध गाथा आहे तिच्यात या संतश्रेष्ठ ज्ञानदेवानंतर झालेले दुसरे कोणी ज्ञानदेव यांचेहि अभंग असण्याचा संभव आहे. जसे ज्ञानदेवाच्या नांवावर मोडणारे ओवीबद्ध सर्व ग्रंथ ज्ञानदेवांचे नाहीत हे उघड आहे; तसे गाथ्यातील कांही अभंग दुसऱ्या ज्ञानदेवांचे असतील हे मान्य करण्यास कांहीच हरकत नाही. पण, याचा अर्थ ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव व अभंगकर्ते ज्ञानदेव हे दोन वेगळे असले पाहिजेत, असा निष्कर्ष काढणे चुकीचे आहे. ओवी व अभंग यात कांही फारसा फरक नाही. नुसत्या म्हणण्याच्या पद्धतीने ओवीचा अभंग होतो, हे भजन करणाऱ्यांना विदित आहे. तुकाराम महाराजांच्यापर्यंत अभंगाला 'ओव्या' म्हटलेले आढळून येते. तुकाराम महाराज आपल्या एकशे एक कडव्यांच्या अभंगाच्या आरंभी म्हणतात -

गाईन ओविया पंढरीचा देव।
आमुचा तो जीव पांडुरंग ॥ १ ॥

योगी व भक्त हा भेद करून ज्ञानेश्वरीकर्ते ज्ञानदेव योगी व अभंगकर्ते ज्ञानदेव भक्त असे दोन ज्ञानदेव केले जातात. यास कारण आमच्या मते हल्लीच्या वारकऱ्यांचा म्हणून समजला गेलेला वारी, भजनादि कार्यक्रम व त्याचे बाहेरून होणारे ज्ञान. वारकरी टाळ वाजवितात, पंढरपुराला जातात व योगी हा कोठल्या तरी कोपऱ्यात नाक धरून, आसन घालून बसतो. यात साम्य कसले असणार, असे वरवर बाहेरून पाहणाऱ्यास वाटते. त्यावरच हा भेद उभारला आहे. पण हे कवच दूर करून तुकाराम महाराज इत्यादिकांनी सांगितलेला भजनवारीचा मार्ग जो 'जाणतियासवा' बघेल त्यास आढळून येईल की, कऱ्हाडास कृष्णाकोयनेच्या झालेल्या प्रीतिसंगमाप्रमाणे एका साधकाच्या ठिकाणी या दोन साधनांचा प्रीतिसंगम होणे शक्य आहे.

असे शक्य होते यास पुरावाच पाहिजे असला, तर अर्वाचीन काळात झालेले स्वामी विवेकानंदाचे गुरु श्रीरामकृष्ण यांचे उदाहरण देता येईल. ते मूळचे भक्त. त्यांना तोतापुरीने योग व भैरवीने तंत्रमार्ग शिकविला व ते साधनत्रिवेणीचे प्रयाग झाले. त्यांच्या चरित्रात तर असे वर्णन आहे की, त्यांनी इसाई, महंमद यांनी सांगितलेलीहि साधना केली व 'आकाशात् पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम्' या न्यायाने सर्व धर्म एकाच वस्तूकडे जातात असे सिद्ध केले.

तात्पर्य, योगी हा भक्तापेक्षा सर्वस्वीच भिन्न असतो, ही अज्ञानजन्य कल्पना होय. सहाशे वर्षांपूर्वीच साधनांचा समन्वय करून बोलणारे ज्ञानराजांच्यासारखे भक्त महाराष्ट्रात जन्माला आले हे महाराष्ट्राचे भाग्य होय.

नाथसंप्रदायामध्ये योग व भक्ति यांचा मधुर समन्वय होता हे या पंथाचे वैशिष्ट्य. ज्ञानदेवांच्या शिष्याचे शिष्य नामदेव हे मोठे भक्त होते हे प्रसिद्धच आहे. ते ज्ञानोबांचे वर्णन करतात.

ज्ञानराज माझी योग्यांची माउली।
जेणे निगमवल्ली प्रगट केली ।।

इतका या प्रश्नाचा प्रपंच करण्याचे कारण असे की, मुळात ही कल्पनाच तर्कदुष्ट व प्रत्यक्षास विरुद्ध व तिच्यावर उभारलेली 'योगी ज्ञानदेव व भक्त ज्ञानदेव हे दोन भिन्न' ही इमारत अर्थात् बिनपायाची व म्हणून न टिकणारी आहे.

(२) इतक्या विस्तारानंतर दुसऱ्या प्रश्नास वेगळे उत्तर देण्याचे कारण नाही. त्यातील महत्त्वाचा मुद्दा हा की, ज्ञानेश्वरी व अनुभवामृत यात विठ्ठलाचा उल्लेख नाही. यास गु. कै. प्रा. रानडे यांनी आपल्या ज्ञानेश्वरवचनामृत या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत सविस्तर उत्तर दिले आहे, ते वाचकांनी पाहावे.

(३) ज्ञानेश्वरीकर्त्या ज्ञानदेवाच्या वडिलांचे नांव निवृत्ति होते आणि हे ज्या एका ओवीवरून भारद्वाज ठरवितात, त्या ओवीचा अर्थ भारद्वाज यांना समजला नाही असे दुःखाने म्हणावे लागते. ती ओवी पुढीलप्रमाणे आहे.

तेथ महेशान्वय संभूते। श्रीनिवृत्तिनाथसुतें।
केले ज्ञानदेवे गीतें। देशीकार लेणे ।। ज्ञा. १८-१८०५

या ओवीचा 'महेश म्हणजे शंकर यांच्या वंशात (विद्यावंशात-संप्रदायात) उत्पन्न झालेला श्री निवृत्तिनाथांचा सुत म्हणजे शिष्य ज्ञानदेव त्याने गीतेवर देशी भाषेतील टीकारूप हा दागिना चढविला' असा सरळ अर्थ आहे. पण त्यांच्या मताप्रमाणे हा झाला सांप्रदायिक अर्थ ! तो स्वतंत्रप्रज्ञांना कसा पटणार ? पण ज्ञानदेवासारखे संत हे जे लिहितात त्यांची लिहिण्याची ठराविक पद्धती, त्यांच्या समजुती जाणून घेणे अवश्य आहे. जसे संस्काराने त्रैवर्णिकांना द्विजत्व प्राप्त होते, तसे मनुष्याने गुरुपासून दीक्षा घेतली की त्यास पारमार्थिक दृष्ट्या 'द्विजत्व' प्राप्त होते. तो एक दुसरा जन्मच होतो असे हे सर्व संत समजतात.

श्री एकनाथ महाराज म्हणतात, 'गुरुपासौनि दीक्षाग्रहण । हा पुरुषासि नवा जन्म जाण । गुरु मायबाप संपूर्ण । ते ऐक लक्षण उद्धवा ।। उपजल्या बाळकासि तत्त्वता । पंचविध जाण पिता । जनिता आणि उपनेता । तिजा प्रतिपाळिता अन्नदाने ।। जो भयापासूनि सोडविता । जो बंदिविमोचन करविता । जो देहाचे मरण चुकविता । तोही पिता शास्त्रार्थे ।। या वेगळा पांचवा पिता । जो झाडणी करी पंचभूतां । मृत्यूपासून सोडविता । जो गर्भव्यथा निवारी ।। ज्याचे देखलिया चरण । बाधू न शके भवबंधन । तो सद्‌गुरु पिता जाण । भाग्येवीण न पाविजे ।। .... तैसा सद्‌गुरु नव्हे पिता । निजवीर्य न वेचिता । योनिद्वारे नुपजवितां । जननी जनिता स्वये झाला ।। उदराबाहेर निघाल्या पाठी । माता पुत्रस्नेहे कळवळा उठी । बाहेरीले सूनि आपुल्या पोटी । निजस्नेहे गोमटी गुरुमाता ।। यालागी शिष्यासि तत्त्वतां । सद्‌गुरुचि मातापिता । निजस्नेहे वाढविता । तदात्मता अभेदे । मागील पिते जे चौघेजण । ते याचे सावत्र बाप जाण । मातापिता भिन्न भिन्न । सखेपण त्या कैचे । यालागी सद्‌गुरु जो सकृपु । तो सच्छिष्यासि सखाबापू ।। भा. १३, ८० - ९० ।।' 'उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान् ब्रह्मदः पिता ।' (मनुस्मृति) हे वचनहि सुप्रसिद्धच आहे.

या ओवीमध्ये ज्ञानदेव हे आपल्या मांसवंशाचा उल्लेख करीत नाहीत; तर विद्यावंशाचा करीत आहेत. त्याचेच वर्णन त्यांनी या ओवीच्या वरच्या ओव्यांमधून दिले आहे. विद्यावंशात गुरुपासून दीक्षा प्राप्त होत असल्यामुळे गुरूंना 'पिता' असे म्हणतात. तसेच येथे म्हटले आहे. 'तान्हेनि मियां अपत्यें' यातसुद्धा मी जो एकटा लहान शिष्य असाच अर्थ आहे.

अभंगात सुद्धा याच अर्थाचे निवृत्तिनाथ हे स्थूल शरीराचे जनक नव्हेत असे सांगणारे वचन आहे. 'निवृत्ति गार्हस्थ्य मांडले आहे । निष्काम अपत्य प्रसवित जाये ।।'

महाराष्ट्र सारस्वतकार श्री. भावे यांची मजल आपल्या महाराष्ट्रसारस्वताच्या प्रथमावृत्तीत 'महेश' म्हणजे 'म्हैसे' असावेत असा सुद्धा तर्क करण्यापर्यंत गेली

होती. पुढे दुसऱ्या आवृत्तीत त्यांनी ही चूक सुधारली आहे.

हे साधुसंत आपल्या गुरूंचा व गुरुसंप्रदायाचाच उल्लेख करतात. फार करून मांसवंशाचा क्वचितच करतात. तुकाराम महाराजांनी सुद्धा आपले अभंगात आपल्या वडील-मातोश्री यांची नांवे दिली नाहीत. राघव चैतन्य, केशव चैतन्य अशी गुरुपरंपरा दिली आहे.

ज्ञानदेवांचे गुरु निवृत्तिनाथ हे मान्यच करावे लागेल. प्रश्न एवढाच की, हे वडील का बंधु ? ज्ञानदेवांनी आपले गुरु श्रीनिवृत्तिनाथांचे जे अनुभवामृतात वर्णन केले आहे, नामदेवांनी त्यांची जी स्थिति वर्णन केली आहे, त्यांवरून त्यांनी संसार कधी केलाच नाही, हे उघड होणार आहे. 'वांचोनि प्रवृत्तिविरोधे । कां निवृत्तिचेनि बोधे । आणिजे तैसा वादे । निवृत्ति नव्हे ॥' अमृ. २-७१ ॥ प्रवृत्ति करीत होते, ती जमेना म्हणून तिच्याशी लढले व मागून निवृत्तीच्या मार्गाला लागले असे माझे 'निवृत्ति' नव्हेत असा या ओवीचा अर्थ आहे. तात्पर्य, ज्ञानदेवांचे गुरु निवृत्तिनाथ यांनी प्रवृत्ति कधी स्वीकारलीच नव्हती असे ते होते. अर्थात् निवृत्ति ज्ञानदेवांच्या स्थूलदेहाचे जनक नव्हते, ते बंधु होते.

योगी ज्ञानदेव शिवभक्त होते. हेहि 'शिवभक्त' हा शब्द संकोचित अर्थाने घेतल्यास खरे नाही. ज्ञानेश्वर महाराज हे नाथसंप्रदायी. त्यांचे मूळ पुरुष आदिनाथ शंकर हे खरे. पण याचा अर्थ ते संकोचित अर्थाने शिवभक्त होते असा करणे चुकीचे ठरेल. त्यांना शिव व विष्णु सारखेच प्रिय. 'देवद्विजगुरुप्राज्ञ' या अ. १७ श्लो. १४ वर लिहितांना ते लिहितात. 'तरि शंभू कां श्रीहरि । पढियंता होय ॥ २०१ ॥ लिंग कां प्रतिमा दिठी । देखत खेवो अंगेष्टी । लोटिजे कां काठी । पडली जैसी ॥ २०४ ॥' तसेच 'स्वाध्यायाभ्यसनं चैव' या त्याच अध्यायातील पुढील श्लोकावर लिहितांना ते म्हणतात. 'नातरि एकाधे नांव । तेचि शैव कां वैष्णव ॥' शिवाय, श्रीकृष्ण हे श्री महाविष्णूचे अवतार असे ज्ञानदेव म्हणतात व आपले विचार मांडायला एखादा शैवागम न घेता महाविष्णूने सांगितलेली गीताच ते पसंत करतात. यावरून ते संकुचित वृत्तीचे शैव नव्हते ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

दक्षिणेत वीरशैव व वीरवैष्णव यात जे उभे वैर आहे तसे महाराष्ट्रात नाही. त्याचे कारण महाराष्ट्र संस्कृतीचे आद्यजनक ज्ञानदेव यांनीच आपल्या ग्रंथात ते ठेवले नाही. 'हरि हरा भेद । नाही नका करूं वाद' हीच भूमिका त्यांनी मांडली व पुढे संतांनी तीच उचलून तिचा प्रचार केला. तात्पर्य, ज्ञानेश्वरीकर्ते शैव होते व अभंगकर्ते वैष्णव होते हे म्हणणे बरोबर नाही. कारण अभंगातसुद्धा 'शिवनाम शीतळ मुखी सेवी बा कापडिया रे ।' असे शिवनामाचे माहात्म्य सांगणारे अभंग आहेत. ज्ञानदेवांनी पंढरपूरच्या देवाचे जे वर्णन केले आहे, त्यात विष्णूंनी शिवास डोक्यावर घेतले आहे, अशी ही शिव मूर्ति आहे असे म्हटले आहे. 'रूप पाहता तरी डोळसु । सुंदर पाहतां गोपवेषु । महिमा वर्णिता महेशु । जेणे मस्तकी वंदिला ॥'

तात्पर्य, ज्ञानदेवी लिहिणारे ज्ञानदेव योगी व त्याहून अभंग लिहिणारे भक्त ज्ञानदेव वेगळे असा निष्कर्ष काढण्यास आधार नाही. याबाबतीत आमचे स्नेही नाशिक महाविद्यालयातील प्रा. कृष्णराव गजेंद्रगडकर यांनी श्री ज्ञानेश्वरदर्शन (साहित्य) खंड 'श्री ज्ञानेश्वर महाराजांचे अभंग' या निबंधात दोन्ही एक हा जो निष्कर्ष काढला आहे तो सर्वांना मान्य होण्यासारखा आहे.

(४) या मुद्याचा विचार 'ज्ञानेश्वरीचे जन्मस्थान' या प्रकरणात सविस्तर केला आहे, तो वाचकांनी पाहावा.

(५) 'योगी ज्ञानदेवाने समाधि आपण होऊन घेतली; त्या वर्णनात ज्ञानेश्वर असे म्हटले आहे; म्हणून त्या दोन व्यक्ति भिन्न होत' असे भारद्वाज म्हणतात. पण मुळात हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, हे अभंग नामदेवांनी रचिले आहेत. समाधीची कथा नामदेवांनी वर्णन केली आहे.

(६) जर ज्ञानदेवांनी आपण होऊन समाधि घेतली असती तर ती उत्तरायणात घेतली असती. या कल्पनेस आधार आपेगांवी ज्येष्ठ शुद्ध प्रतिपदेस पुण्यतिथि उत्सव होतो, असा दिला आहे. ही कल्पना ज्ञानेश्वरी संपूर्ण जाणून न वाचता शंका करणारे जे आहेत त्यांची आहे. अर्चिरादिमार्ग, धूम्रमार्ग, दक्षिणायन व उत्तरायण हे भेद जे साधक योगी आहेत त्यांच्याकरिता आहेत. साधन करून जे येथेच 'सोहंसिद्ध' झाले, 'मजचि मिळोनी गेले फुडे ।' त्यांना नाही; असे ज्ञानदेवांनी मोठे उत्कृष्ट दृष्टान्त देऊन पुढे याच अध्यायातील २७ व्या श्लोकावर लिहितांना मांडले आहे. ते म्हणतात. 'आतां शरीराचे तयाचिया ठायी । आडनांवही उरले नाही । तरी कोणे काळे काई । निमे ते पाहे पां ॥ मग मार्गातें कासया शोधावें । कोणे कोठूनि के जावें । जरी देशकाळादि आघवे । आपणचि असिजे ॥ आणि हां गा घटू जे वेळी फुटे । ते वेळी तेथीचे आकाश लागे नीट वाटे । वाटा लागे तरि गगना भेटे । एऱ्हवी चुके ॥ पाहे पां ऐसें हन आहे । कीं तो आकारूचि म्हणो जाये । येर गगन ते गगनीचि आहे । घटत्वाहि आधी ॥ ऐसिया बोधाचेनि सुरवाडे । मार्गामार्गाचें सांकडे । तया

सोहंसिद्धां न पडे । योगीयांसी ॥ ज्ञा. ८-२५१-५५

ज्ञानदेव म्हणतात, घडा फुटला व त्यातील आकाशाला योग्य मार्गदर्शक भेटला तर ते महदाकाशाला भेटेल, नाहीतर चुकेल काय ? तसेच जे सोहंसिद्ध मरणाच्याहि आधी ब्रह्मरूप झाले, ते मरण आल्यावर कोठे जाणार ? त्यांच्याकरिता दक्षिणायन-उत्तरायण हा काळ, धूम्रमार्ग, अर्चिरादि मार्ग, उत्तरेकडे तोंड करून बसला का पश्चिमेकडे, हे प्रश्नच उत्पन्न होत नाहीत. इतके स्वच्छ ज्ञानदेव लिहितात; पण हे वाचणार कोण ? आपेगांवचा उत्सव हा, ज्या मूळ पुरुषांची तेथे समाधि आहे त्यांचा होत असावा.

(७) ही तर इतकी पोंचट कल्पना आहे की, तिला उत्तर देण्याचे सुद्धा कारण नाही. जीवत्वदशेला प्राप्त झालेला शिव हा आपल्या मूळ स्थितीस येण्यास 'स्वयंभूचि जो निवृत्ति त्या ज्योतिषाला मुहूर्त विचारतो,' असे रूपक आहे. त्यावरून व जोशीपणा त्यांच्या कुळात होता, म्हणून येथे निवृत्तिनाथांचे म्हणजे ज्ञानदेवांच्या वडिलांचे वर्णन आहे असे समजणे हे तर्कदुष्ट आहे.

या प्रश्नास नसते महत्त्व आले याचे कारण, पैठण जवळचे श्री. भारदे यांनी हे पुढे मांडले. पण ते जरी पैठणजवळचे होते, तरी त्यांची माहिती अपुरी दिसते व शास्त्र आणि संप्रदाय यांचे ज्ञान तर अगदीच बेताचे दिसते. त्यांनी उडविलेली धूळ अजूनहि बसली नाही. पैठणपासून आपेगांव हे सात मैलापेक्षा जास्त नाही. जर श्री एकनाथकाळी श्री. भारदे यांच्या ज्ञानदेव दोन व अभंगकर्त्या ज्ञानदेवांची समाधि आळंदीस व ज्ञानेश्वरीकर्ते योगी ज्ञानदेव यांची समाधी आपेगांवी या कल्पना रूढ असत्या तर, एकनाथांना ज्ञानेश्वरीच्या संशोधनाकरितां आळंदीची वारी करण्याचे कारण नव्हते ! आपेगांवी ज्ञानदेवांची समाधि आहे असे श्री. भारदे म्हणतात; पण आपेगांवापासून आठ मैलावर असणाऱ्या पैठणक्षेत्री राहणारे एकनाथांच्या सारखे साक्षेपी संशोधक तसे म्हणत नाहीत; खुद्द (आपेगांव) पैठण प्रांतातील सर्व मंडळी वर्षानुवर्षे आळंदीस ज्ञानदेवांची समाधि आहे म्हणून दर्शनाला आळंदीस येतात. या गोष्टीस कांहीच महत्त्व नाही काय ? आपेगांवच्या लोकांनी तेथे असलेल्या समाधीचा नुकताच जीर्णोद्वार केला आहे. पण ते लोक ही ज्ञानदेवांची समाधि आहे असे आजहि म्हणत नाहीत. ती ज्ञानदेवांच्या पूर्वजांची समाधि आहे. वस्तुस्थिति अशी की, या विषयावर लिहिणारे व बोलणारे स्वतः आपेगांवी जाऊन पाहण्याचा त्रास क्वचितच घेतात. त्यांनी जर तसा त्रास घेतला तर आम्ही वर केलेल्या विधानांची सत्यता त्यांना दिसून येईल.

इ) ज्ञानदेवांचे जन्मस्थान नेवासे की आपेगांव ?

डॉ. शं. गो. तुळपुळे हे, त्यांच्या 'पांच संतकवि' ह्या उत्कृष्ट पुस्तकात म्हणतात - "आपेगांवी जन्माला आलेली ही चार भावंडे मोठी होऊ लागली" बडोद्याचे इतिहाससंशोधक श्री. वाकसकर यांनी, 'पराग' मासिकाच्या एका अंकात 'दोन ज्ञानदेव' या विषयाची चर्चा केली आहे. अशा लेखांनी पुन्हा एकवार ज्ञानदेवांचे जन्मस्थान कोणते या प्रश्नाचा विचार करणे अवश्य झाले आहे.

येथे हेहि सांगणे अवश्य आहे की, प्रस्तुत लेखकाचेहि मत ज्ञानदेवादि भावंडांचा जन्म आपेगांवी झाला असेच होते व त्याप्रमाणे आपल्या "श्री ज्ञानदेव, चरित्र, ग्रंथ व तत्त्वज्ञान" या पुस्तकात त्याने म्हटलेहि आहे; पण अधिक विचाराअंती त्यास असे दिसून आले की, हे विधान बरोबर नव्हे. ज्ञानदेवादि भावंडांचा जन्म आळंदीसच झाला असला पाहिजे.

ज्ञानदेवांच्या जीवनाविषयी माहिती देणारे निरपवाद म्हणून मान्य असलेले ग्रंथ ज्ञानेश्वरी, अनुभवामृत, चांगदेवपासष्टी व कांही अभंग, व त्यांच्या समकालीन एवढेच नव्हे, तर त्यांच्याच नाथपरंपरेत समाविष्ट झालेले भगवद्भक्त पंढरपूरनिवासी नामदेवराय यांचे अभंग. यापैकी ज्ञानदेवांच्या ग्रंथातून त्यांच्या आध्यात्मिक उच्च भूमिकेसंबंधी जरी कांही महत्त्वाची माहिती मिळत असली तरी त्यांच्या व्यावहारिक जीवनाविषयी जवळजवळ कांहीहि माहिती मिळत नाही, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. गीतेतील 'अमानित्व' या ज्ञानगुणाचे ज्ञानदेवांनी जे 'माझे नामरूप हरपो' असे व्याख्यान केले आहे, तदनुसारच त्यांचे या बाबतीत वर्तन आहे. यामुळे त्यांच्या व्यावहारिक जीवनाविषयी उरला महत्त्वाचा एकच पुरावा व तो म्हणजे नामदेवकृत अभंगांचा ! उद्बोधनाथादिकांनी त्यांचे चरित्र लिहिले आहे. पण नामदेव हे समकालीन व त्यांच्याबरोबर कांही काळ राहिलेले असल्याने त्यांच्या वर्णनास फार महत्त्व आहे. तेव्हां ज्ञानदेवांच्या व्यावहारिक जीवनातील कांही बाबींविषयी वाद उत्पन्न झाला तर प्रथम नामदेवांच्याच अभंगाकडे वळणे प्राप्त आहे. म्हणून आपण प्रथम त्यातील माहितीचा विचार करू.

ज्ञानदेवचरित्राच्या दृष्टीने आपण नामदेवांचा गाथा जर पाहिला तर त्यात ज्ञानदेवविषयक म्हणून पुढील प्रकरणे आढळतात -

(१) श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची आदि
(२) श्री ज्ञानेश्वर महाराजांची समाधि
(३) श्री ज्ञानदेव व श्री नामदेव तीर्थावळी
(४) श्री ज्ञानेश्वर समाधि महिमा
(५) श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या भेटीविषयी
श्री नामदेवांची आळ

ज्ञानदेवांचे दोघे बंधु व धाकटी बहीण मुक्ताबाई तसेच चांगदेव यांच्या समाधीचे वर्णन करणारेहि नामदेवांचे अभंग आहेत. त्यांचाहि प्रस्तुत प्रकरणी विचार करणे अवश्य आहे.

जन्माच्या माहितीच्या दृष्टीने यांपैकी 'आदि' हे प्रकरण महत्त्वाचे आहे. त्यातील कांही भाग येथे देणे अवश्य आहे. कारण या 'आदी त' नामदेव, ज्ञानदेवादिक चारी भावंडांचा जन्म आळंदीस अगर आपेगांवी झाला असे स्पष्ट विधान कोठेच करीत नाहीत. ते एवढेच म्हणतात -

ऐसी बारा वर्षे क्रमिली निगुती ।
झालीसे संतती चौघे जण ।।
निवृत्ति ज्ञानदेव सोपान मुक्ताबाई । .....

अर्थात् महत्त्वाचा प्रश्न ही बारा वर्षे विठ्ठल-रुक्मिणी या दांपत्याने कोठे काढली ? व ते नामदेवांच्या व्याख्यानाचा ओघ व इतर तत्कालीन त्या कुटुंबातील माणसांचे माहिती असलेले स्वभाव व तत्कालीन परिस्थिति यांचा विचार करूनच ठरवले पाहिजे; म्हणून आपण आता नामदेवांनी विठ्ठलपंतांच्या गृहस्थाश्रमाचे केलेले वर्णन पाहू.

ज्ञानदेवांचे वडील विठ्ठलपंत व मातोश्री रुक्मिणी यांच्या विवाहापर्यंतच्या हकीगतीबाबत दुमत नाही. म्हणून ती कथा येथे न सांगता पुढील भाग नामदेव कसा सांगतात ते पाहू. नामदेव म्हणतात, ''जरी विवाह झाला व विठ्ठलपंत आश्रमविधीचे जरी पालन करीत होते तरी त्यांचे मन तीर्थाटणीच होते. जांवयाचे हे अंतर जाणून सिध्दोपंतांनी (रुक्मिणीच्या वडिलांनी) त्यांना सांगितले की, आपला हेतु पुरा करा व लवकर घरी परत या. ही सासऱ्याची आज्ञा मिळाल्यावर विठ्ठलपंत यात्रेस गेले. दक्षिणेकडील तीर्थांचे दर्शन करून माहुली संगमात स्नान करून विठ्ठलपंत कांही काळाने आळंदीला परत आले. आल्यावर आपल्या मातापित्यांचे दर्शन घ्यावयाचे आहे तेव्हां आज्ञा द्यावी, अशी सिध्दोपंतांजवळ त्यांनी विनंती केली. सिध्दोपंत म्हणाले, 'उत्तम. कुटुंबासहित दर्शनास जावे, मीहि येतो.' त्याप्रमाणे सिध्दोपंत मुलीस व जांवायास घेऊन आपेगांवी गेले. सिध्दोपंतांनी विठ्ठलपंत व रुक्मिणी यांना विठ्ठलपंतांच्या मातापित्यांच्या चरणांवर घातल्यावर दोघांनी आशीर्वाद दिले कीं, 'चिरंजीव व्हा. आम्हाला आनंद झाला.' सिध्दोपंत कांही दिवस आपेगांवी राहिले व नंतर ते घरी आळंदीला परतले.

कालांतराने वृद्ध होऊन विठ्ठलपंतांचे मातोश्री व वडील दोघे वैकुंठवासी झाले. विठ्ठलपंत हे स्वभावतःच विरक्त; त्यांना संसाराची काळजीच नव्हती. ''नेहमी समाधान वृत्तीने राहत असत. प्रपंचात उदासीन.'' हे वृत्त सिध्दोपंतांना कळले तेव्हां त्यांना खेद झाला व ते आपेगांवास आले व दोघांची विचारपूस करून म्हणाले, 'तुम्ही आता आळंदीला मजजवळ राहण्यास चला. मी वृद्ध, माझा सांभाळ करा.'

नामदेव म्हणतात -

येऊनी परामर्श घेतला दोघांचा ।
म्हणे सांभाळ तुमचा करितो देव ।।
उदासीन वृत्ती तुमची सर्व काळ ।
पदार्थ सकळ पाहिजे तो ।।
दया करोनी मज आतां सांभाळावे ।
अलंकापुरी राहावे सुखरूप ।।
पुत्रसंतती कांही होईल तुम्हांसी ।
मग येईल ते चित्तासी करा सुखे ।।
मानुनी विठ्ठल वचन तयाचे ।
म्हणे हे देवाचे करणे हो ।।
येऊनी अलंकावती केला क्षेत्रवास ।
देऊनि चित्तासी समाधान ।।
नित्य हरिकथा नामसंकीर्तन ।
संतांचे दरुशन सर्व काळ ।।
पंढरीची वारी आषाढी-कार्तिकी ।
विठ्ठल एकाएकी सुखरूप ।।
ऐसा बहुतकाळ क्रमिलीयावरी ।
पुत्र अपत्य उदरी होता न दिसे ।।

नंतर एके दिवशी रखुमाईची आज्ञा घेऊन विठ्ठलपंत काशीस गेले व तेथे त्यांनी संन्यास घेतला. पुढील हकीगत प्रसिद्ध आहे. त्यातील सार येवढेच की, गुरूंच्या आज्ञेवरून विठ्ठलपंत पुनः संसारी बनले.

विठ्ठलपंतांचे वडील निवर्तल्यावर सिध्दोपंतांनी त्यांची उदासीन स्थिति बघून त्यांना आपल्या घरीच राहावयास आणले व 'जेव्हां पुत्रसंतति होईल तेव्हां मग जे मनास येईल ते करा' असे सांगितले. आळंदीत घरजांवई म्हणून सुखाने सासऱ्याजवळ 'बहुत काळ' विठ्ठलपंत राहिले. या अवधीत त्यांनी आपेगांवी जाण्याचे नांवसुद्धा

काढल्याचा उल्लेख नाही. प्रपंचच नको म्हणणारा, संन्यासाला उत्सुक झालेला गृहस्थ, कुटुंब सासऱ्याकडे राहात असतांना वेगळे बिऱ्हाड करण्याची गोष्ट करीत नाही; उलट, संन्यास घेण्याचीच इच्छा करतो, तो त्यापेक्षाहि संन्यास घेऊन परत आल्यावर स्वतःवर कुटुंबपोषणाचा बोजा घेईल हे संभवतच नाही.

शिवाय, फार महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे गुरुआज्ञेने विठ्ठलपंत परत आले त्या वेळी सिध्दोपंत जिवंत होते. सिध्दोपंत जिवंत नसते तर एकवेळ परत आपेगांवी बिऱ्हाड थाटणे शक्य होते. सातशे वर्षापूर्वीची गोष्ट. संन्याशाचा संसारी झाला, अशा स्थितीत तत्कालीन जगाने या कुटुंबाची किती हेटाळणी केली असेल याची सहज कल्पना येईल. सरळ गृहस्थाश्रम असतांना जांवई उदासीन वागतो म्हणून आपेगांवला जाऊन जांवयाला व मुलीला घरी आणणारे सिध्दोपंत, जांवई व कन्या जगाच्या निंदेस पात्र होतील, हे समोर दिसत असतांना त्यांना आपल्यापासून दूर लोटतील हे अत्यंत असंभवनीय आहे. सिध्दोपंतांच्या संमतीने पुनः गृहस्थाश्रम सुरू झाल्यावर सिध्दोपंतांना व जांवयाला लोकांनी छळले नसेल काय ? यामुळे सिध्दोपंतांनी आपल्या आश्रयासच दोघांना ठेवून घेतले असले पाहिजे, ही गोष्ट सहज पटण्यासारखी आहे.

याच्या पुढचाहि इतिहास विचार करण्यासारखा आहे. मुले मोठी झाली व विठ्ठलपंतांना, ही मुले, यांचे संस्कार झाले नाहीत तर जातिकुळावेगळी पडतील, अशी मोठी काळजी पडली व त्यांनी द्विज मेळवून ब्रह्मसभा केली. ती कोठे भरविली ? आपेगांवी ? नव्हे ! आपेगांवात जन्म झाला जे म्हणतात ते सुद्धा ही ब्रह्मसभा आपेगांवी भरली असे मानीत नाहीत. डॉ. तुळपुळे म्हणतात, ''मुले मोठी झाली, उपनयनसंस्कारास योग्य झाली, असे पाहून अंतर्बाह्य पोळलेले विठ्ठलपंत 'क्षमा अपराधा करी दीना' अशा आर्त वाणीने आळंदीकर ब्रह्मवृंदास शरण गेले. सभा झाल्या, ग्रंथ पाहिले गेले आणि त्या ब्राह्मणांनी एकमुखाने विठ्ठलपंतांस देहान्तप्रायश्चित्ताचा निर्णय दिला.' या सभा आळंदीत झाल्या हेच खरे दिसते. कारण आपेगांवी जर विठ्ठलपंत राहात तर मग पैठणासच सभा होऊन त्यांना तेथेच शास्त्रार्थ मिळाला असता. कारण आपेगांव हे पैठणपासून पुरे आठ मैल सुद्धा नाही. मग आईबाप निघून गेल्यावर 'प्रतिष्ठानास जा. तेथून पत्र आणा. ते आम्ही वंद्य करू.' असे मुलांना सांगण्याचा प्रश्नच उत्पन्न झाला नसता. शिवाय मुले आपेगांवी मोठी झाली असती तर त्या काळची ज्यांना कल्पना करता येईल त्यांना सहज पटेल की, या मुलांच्या भवितव्याची चर्चा करून पैठणच्या ब्राह्मणांनी केव्हांच निकाल तयार ठेविला असता ! शुद्धीपत्राकरिता पैठणात गेल्यावर तुमची नांवे काय, तुम्ही कोठले, हे विचारण्याचे सुद्धा कारण पडले नसते. या सर्व लिहिण्याचा हेतु असा की, सिध्दोपंत हयात असतांना विठ्ठलपंत परत येतात, सभा वगैरे आळंदीस होतात व आळंदीचे ब्राह्मण त्यांना प्रतिष्ठानास जाऊन शुद्धिपत्र आणा असे सांगतात, याचा सिध्दोपंत व विठ्ठलपंत यांचे स्वभाव व जनस्वभाव यांशी मेळ घालता, असेच वाटते की, या अलौकिक मुलांचे जन्म सिद्धोपंतांच्या गांवी म्हणजे आळंदीसच झाले असले पाहिजेत.

ही गोष्ट सहज ओघातच असल्याने नामदेवरायांनी तिचा स्वतंत्र उल्लेख केला नाही. आईबाप निवर्तल्यावर विठ्ठलपंत जेव्हां आळंदीस आले तेव्हांच त्यांच्या जीवनातून आपेगांव संपले, असे समजण्यास हरकत नाही. जर आपेगांवी ते गेले असते तर नामदेवांनी त्याचा उल्लेख अवश्य केला असता.

आमच्या या वरील मांडणीच्या विरुद्ध एक मोठा पुरावा मांडला जाण्याचा संभव आहे व तो म्हणजे मुक्ताबाईंच्या समाधीचे वर्णन करणाऱ्या नामदेवांच्याच अभंगाचा. त्याप्रसंगी नामदेव खालील उद्गार काढतात.

८९८.

मायभूमि पाहूं यांची आम्ही डोळां ।
चलावे गोपाळा सहजा सहज ।। १ ।।
भक्त त्र्यंबकपंत मूळ पुरुष आदि ।
तयाची समाधी आपेगांवी ।। २ ।।
आपेगांवी आले देव ऋषीवर ।
उतरले भार वैष्णवांचे ।। ३ ।।
धन्य यांचे कूळ धन्य यांचा वंश ।
धन्य यांचे कुशी योगीराज ।। ४ ।।
नामा म्हणे आम्हां दाविले नारायणें ।
झाली चौघीजणें याचि क्षेत्रीं ।। ५ ।।

८९९.

निवृत्ति मुक्ताबाईने पाहुनी स्थळ डोळां ।
आलासे उमाळा ओसंडुनी ।। १ ।।
तात आणि मात गेलीसे तेथून ।
तेव्हां आम्ही लहान पांडुरंगा ।। २ ।।
निवृत्ति ज्ञानेश्वर कोरान्नाचे अन्न ।
संभाळी सोपान मजलागी ।। ३ ।।
तुझ्या योगे हरी क्रमियले काळा ।
फुटलासे मेळा तापसांचा ।। ४ ।।
नामा म्हणे यांचे कळवळिले मन ।
करी समाधान पांडुरंग ।। ५ ।।

हे वाचून कोणी असे सहज म्हणेल की, या ओळीवरून स्पष्ट होत आहे की, नामदेवांच्या मते ही चार भावंडे 'या क्षेत्री झाली;' परंतु हा प्रश्न दिसतो तितका सोपा नाही. कारण हेच नामदेव, ज्ञानदेवांचा जन्म, शक व तिथी देतांना त्यांचा जन्म 'अलंकापुरी' झाला असे लिहितात.

अधिक सत्याण्णव शके अकराशती ।
श्रावणमास तिथि कृष्णाष्टमी ।। १ ।।
वर्षाऋतु युवा नाम संवत्सर ।
उगवे निशाकर रात्रिमाजी ।। २ ।।
पंचमहापातकी तारावया जन ।
झाले नारायण मृत्यलोकां ।। ३ ।।
नामा म्हणे पूर्णब्रह्म ज्ञानेश्वर ।
घेतसे अवतार अलंकापुरी ।। ४ ।।

- पांगारकरकृत श्री ज्ञानेश्वर चरित्र पान ४६.

याचा अर्थ एवढाच की, मूळ नामदेवांच्या वर्णनातच विसंगति दिसते. याकरता नामदेवांच्या अभंगाचे संशोधन होणे अवश्य आहे. त्यामुळे तदभावी हा प्रश्न सुटणे कठीण आहे, पण दुसरा अनुषंगिक पुरावा घेऊन हा प्रश्न सोडविणे कठीण नाही, असे प्रस्तुत लेखकास वाटते व म्हणूनच वरती नामदेवांच्या 'आदीतील' सविस्तर कथा दिली आहे. आदीतील अभंगात एकसूत्रमय कथा आहे. तिच्यावर विश्वास ठेवण्यास हरकत नाही. ती नामदेवांची म्हणून मान्य आहे.

जर या भावंडांचा जन्म आपेगांवी झाला असता, तर आपेगांवजवळच्या पैठणात राहणारे श्री एकनाथ यांना तो अवश्य कळता. ज्ञानेश्वरीचे संशोधन करून ज्याप्रमाणे त्यांनी 'शुद्ध' ज्ञानेश्वरीची प्रत जगापुढे ठेवली, तशी ज्ञानदेवांच्या जन्मभूमीचीहि 'शुद्धि' करून त्या जागेचे माहात्म्य वाढविले असते, इतके त्यांना आपेगांव जवळ आहे. एकनाथ महाराजहि ज्ञानदेवांचा जन्म आळंदीत झाला असेच म्हणतात -

संतांचा महिमा वर्णावा किती ।
अलक्ष मूर्ति ज्ञानोबा तो ।। १ ।।
अर्जुना संकट पडतां जडभारी ।
गीता सांगे हरि कुरुक्षेत्री ।। २ ।।
तोचि अवतार धरी अलंकापुरी ।
ज्ञानाबाई सुंदरी तारावया ।। ३ ।।

ए. म. ३५६१

यावरून श्री एकनाथ हे ज्ञानदेवांचा जन्म आळंदीत झाला असे समजत होते व त्यांच्या कानावर ज्ञानदेवांचा जन्म आपेगांवी झाला ही माहिती नव्हती असे दिसते; जर आपेगांवी ज्ञानदेवांचा जन्म झाला हे सर्वमान्य असते, तर हजारो वारकरी पैठणला एकनाथषष्ठीला जमल्यानंतर ज्ञानेश्वरीच्या लेखनाच्या गांवी, म्हणजे 'नेवाश्यास' जसे जमतात तसे, आपेगांवी उभ्या उभ्या तरी गेले असते; पण तसा कांही एक प्रकार होत नाही. तात्पर्य, विठ्ठलपंतांना सिध्दोपंतांनी आळंदीस आणिल्यावर त्यांच्या जीवनक्रमात 'आपेगांवास' स्थानच राहिले नाही हे खरे दिसते.

आज आळंदीस ज्ञानेश्वरांचे 'आजोळघर' दाखवितात. येवढेच नव्हे, तर त्यांच्या जन्माची जागा दाखवितात. सिद्धबेटात विठ्ठलपंत व नंतर ही भावंडे झोपडी घालून राहात होती असा परंपरागत आलेला इतिहासहि लोक सांगतात.

तात्पर्य, ज्याला आनुषंगिक पुरावा म्हणतात, तो सर्व विचारात घेता ज्ञानदेवादि चारी भावंडांचा जन्म आळंदीस झाला असावा, असे मानण्यास पुष्कळ आधार आहे असे वाटते.

हा प्रश्न सर्वसंमत निकालात निघणे पुराव्याच्या अभावी कठीण आहे, हे मान्य केल्याशिवाय गत्यंतर नाही हेहि सांगणे अवश्य वाटते.

ई) ज्ञानेश्वरीचे जन्मस्थान - नेवासे की आपेगांव ?

ज्ञानदेवांच्या जन्मस्थानासारखाच ज्ञानेश्वरीचे जन्मस्थान हा वादाचा मुद्दा होऊ पाहात आहे; पण सुदैवाने याबाबत इतका स्पष्ट पुरावा आहे की, हा वाद यापुढे राहणार नाही.

हा प्रश्न प्रथम श्री. भारदे यांनी 'दोन ज्ञानदेव' ही आपली कल्पना मांडतांना पुढे आणला. त्यांच्या मते 'योगी ज्ञानेश्वराने' दक्षिणलिंगी शाक्तपंथी महालया देवीचे मंदिर ज्या गांवी आहे व जे अनादिपंचकोशक्षेत्र गोदावरीतीरावर आहे, अशा आपेगांवी ज्ञानेश्वरी लिहिली. ही कल्पना ज्ञानेश्वरीच्या सरतेशेवटी योगी ज्ञानदेवांनी ज्या दोन ओव्या लिहिल्या आहेत, त्यावर उभारलेली आहे. त्या ओव्या पुढीलप्रमाणे आहेत -

ऐसें युगीं परि कळी । महाराष्ट्र भूमंडळी ।
गोदावरीचां कुळी । दक्षिणीली (अथवा दक्षिणलिंगी) ।।
त्रिभुवनैकपवित्र । अनादिपंचक्रोशक्षेत्र ।
जेथ जगाचे जीवनसूत्र । श्रीमहालया असे ।।

या दोन ओव्यांचा अर्थ नीट समजून घेण्याचा श्री. भारदे यांनी प्रयत्न केला होता असे दिसत नाही.

ज्ञानेश्वरी जेथे लिहिली त्या क्षेत्राचे माहात्म्य सांगण्याकरिता ज्ञानदेवांनी जे वर्णन केले आहे, त्यापैकी एकहि लक्षण 'आपेगांवला' लागू पडत नाही, हे आपेगांवला जो जाईल त्याला दिसेल. उलट, नगर जिल्हयातील प्रवरेच्या काठी असणाऱ्या 'नेवासे' गांवास ते वर्णन संपूर्णपणे लागू पडते.

(१) अनादि - आपेगांव हे, सरकारी जे पुराणवस्तु संशोधन खाते सांगते, त्यावरून 'अनादि' म्हणण्याइतके जुने ठरत नाही. उलट, नेवासे येथील संस्कृति व इतिहास पैठणइतका म्हणजे जवळजवळ दोन हजार वर्षांपूर्वीचा आहे असे, ते खाते म्हणते.

(२) पंचक्रोशक्षेत्र - आपेगांव हे गोदातटाकीच आहे. तेथे पंचक्रोशाचे क्षेत्र कसले ? त्याला साधे क्षेत्र सुद्धा कोणी समजत नाही.

श्री एकनाथ महाराज पुण्यतिथीची यात्रा पैठणला फाल्गुन वद्य ६ ला भरते. लाखो भक्तगण तेथे जमतात. त्यातले अवघे पांचपन्नास तरी या अनादि पंचक्रोश महाक्षेत्रास जात असतील का नाही कोणास ठाऊक !

उलट, नेवाश्यास त्यानंतरच्या एकादशीस यात्रा भरते. 'महालया माहात्म्या' मध्ये नेवासे 'देवांचे निवास' असे त्याचे मोठे वर्णन आहे. त्यातील [illegible] ओवीस सुद्धा आधार असण्यासारखे दोन श्लोक देतो. ह्यावरून 'अनादि पंचक्रोश' याने नेवासेच अपेक्षित आहे, हे स्पष्ट होईल.

विध्यस्य दक्षिणेभागे गोदायाः दक्षिणे तटे ।
पंचक्रोशात्मकं क्षेत्रं वरा (प्रवरा) यत्र नदी शुभा ।। १ ।।
तथा पापहरा लोके विख्याता भुक्तिमुक्तिदा ।
तस्यास्तु पूर्वभागे च वैष्णवी शक्तिरद्भुता ।। २ ।।
(श्री महालयामाहात्म्य अ. १ श्लोक ३७-३८)

(३) महालया - प्रत्येक गांवी शंकर, मारुति, देवी यांची देवळे असतात, तसे आपेगांवी एखादे देवीचे देऊळ असेलहि; पण 'जगाचे जीवनसूत्र' म्हणून जिचे माहात्म्य गातात अशी ती देवी नव्हे. उलट, नेवासे येथे अमृतकुंभ हातात धरून अमृत वाटणाऱ्या मोहनीराजाचे मंदिर आहे व त्यामुळे हे पावन क्षेत्र समजले जाते. श्री मोहनीराजासच महालया म्हणतात. याच श्रीमोहनी राजाचे महात्म्य सांगणारे संस्कृतात ''श्री महालया माहत्म्य'' आहे व त्यातीलच दोन श्लोक वरती उद्धृत केले आहेत.

(४) दक्षिणलिंगी - मुळात दक्षिणिली असाहि पाठ आहे. आपेगांवी शाक्तमतातील 'दक्षिण' अशा पंथाचे मोठे देवीचे देऊळ नाही.

दक्षिणीली म्हणजे दक्षिण तीरावरील. गोदावरीच्या दक्षिण तीरावरील पंचक्रोशात्मक जे नेवासे क्षेत्र व जेथे मोहनीराजाचे स्थान आहे त्या अनादि क्षेत्रात ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरी लिहिली.

याचसंबंधी आणखी एक गैरसमज आहे. तोहि या प्रसंगाने दूर करणे अवश्य आहे.

'पांच संतकवि' ह्या आपल्या पुस्तकात पान ६ वर डॉ. शं. गो. तुळपुळे लिहितात, 'येथे महालया मंदिरात शके १२१२ मध्ये ज्ञानदेवांनी आपली ज्ञानदेवी रचिली.... हीहि गोष्ट सत्य नाही. नेवासे गांवी ती लिहिली व त्या गांवी महालयेचा वास आहे एवढेच ज्ञानदेव लिहितात. महालयेच्या देवळात लिहिली, असे ते म्हणत नाहीत.

उलट वस्तुस्थिति अशी आहे की, नेवासे गांवी असणाऱ्या शंकराच्या देवळात ज्ञानेश्वरीची निर्मिती झाली व त्या देवळाचा आज एक खांब हयात आहे व येथे ज्ञानेश्वरी लिहिली गेली, हे मुंबई हायकोर्टानेहि मान्य केले आहे. ज्या ठिकाणी शंकराचे देऊळ होते तेथे हल्ली त्या देवळाचा अवशेष जो खांब त्याचे मंदिर आहे. या खांबास टेकून बसून ज्ञानदेव ज्ञानेश्वरी सांगत व सच्चिदानंद बाबा लिहून घेत; अशी परंपरागत कथा त्या गांवी सांगितली जाते. त्या खांबाच्या मागे विठोबारखुमाईच्या मूर्ति बसविल्या आहेत. त्या मंदिराच्या जीर्णोद्धाराचे काम सध्या सुरु आहे. या जागेस हल्ली 'श्री ज्ञानेश्वर मंदिर' म्हणतात. याबाबत वर म्हटल्याप्रमाणे हायकोर्टाकडे जाण्याचा प्रसंग कां आला व कोर्टाचा निकाल कसा झाला तो प्रश्न फारच महत्त्वाचा असल्याने पुढे थोडक्यात देत आहोत -

श्री ज्ञानेश्वर मंदिराच्या मागच्या बाजूस असलेल्या ओवरीच्या जागेसंबंधी हिंदुमुसलमानांचा वाद सन १९१५ पासून सुरू झाला. सन १९१७ चे सुमारास मुसलमानांनी सदरील ओवरीच्या जागेमध्ये बळजबरीने शिरण्याचा व नमाज पढण्याचा प्रयत्न केल्यावरून सार्वजनिक शांततेचा भंग होऊ नये महणून मे. डिस्ट्रिक्ट मॅजिस्ट्रेटसाहेब अहमदनगर यांनी Criminal Procedure Code कलम १४५ प्रमाणे काम चालवून सदरील जागा १४६ कलमान्वये जप्त केली व हिंदु अगर मुसलमान या दोहोपैकी जो कोणी सदरील जागेवरील आपला मालकी हक्क योग्य कोर्टामार्फत शाबीत करून घेईल, त्यास त्या जागेचा कबजा करून घेणेचा हक्क प्राप्त होईल असे कळविणेत आले. त्यावर मुसलमानांनी सदरील जागा आमच्या मालकीची आहे असे ठरविणेकरता प्रातिनिधिक स्वरूपाचा दावा हिंदूवर सन १९२९ साली (मुकादमा $\frac{३२२}{२९}$ चा नेवासे कोर्टात आणिला. त्याचा निकाल मेहेरबान कोर्टाने देऊन सदरील जागा हिंदूच्या मालकीची आहे, असा ठराव करून वादीचा दावा रद्द

केला. मग त्यावर मुसलमानांनी केलेल्या अहमदनगर डिस्ट्रिक्ट कोर्टात अपील नं $\frac{८९}{३२}$ व त्याचेवर नामदार मुंबई हायकोर्टात दुसरे अपील नं $\frac{४७९}{३५}$ व त्यावरहि लेटर्स पेटंट अपील नं. $\frac{४७९}{३५}$ या.अपीलात हिंदूंच्या तर्फे निकाल लागला. लेटर्स पेटंट अप्रीलाचा निकाल ९-२-३८ रोजी लागला. अशा प्रकारे सर्व कोर्टांनी हिंदूंच्या तर्फे निकाल देऊन, ही जागा हिंदूंची, येथे ज्ञानेश्वरी ज्या देवळात सांगितली त्याचा खांब आहे, हे मान्य केले आहे. इ. स. १९३८-१९३९ सालात सदर जागा कायदेशीररीत्या ताब्यात आली असून तेथील पंच मंडळींनी त्या मंदिराच्या जीर्णोध्दाराचे कामहि सुरु केले आहे.

तात्पर्य, ज्ञानदेवांनी पैठणहून आळंदीस येतांना प्रवरेच्या काठी असणाऱ्या नेवासे गांवी पण शंकराच्या मंदिरात ज्ञानेश्वरी सांगितली व नेवासे गांवचे कुलकर्णी सच्चिदानंदबाबा यांनी ती लिहिली असे इतिहास सांगतो आणि ते कोर्टानेहि मान्य केले आहे.

x x x

३. ज्ञानेश्वरीची राजवाडे प्रत -

कै. इतिहासाचार्य राजवाडे, यांनी, आपणास बीड येथे मिळालेली नाथ पूर्वकालीन ज्ञानेश्वरीची प्रत प्रसिद्ध करून, ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासाच्या क्षेत्रात नवीन युगास आरंभ केला, हे त्यांचे मोठे कार्य आहे. ज्ञानेश्वरकालीन भाषेचा नमुना या दृष्टीने मराठी वाङ्मयास त्यांची ही अमोलिक देणगी आहे. त्याबद्दल ज्ञानेश्वरी प्रेमी महाराष्ट्र हा त्यांचा सदैव कृतज्ञ राहील यात शंका नाही. पण इतके सांगितल्यानंतर हेहि सांगणे अवश्य आहे की, राजवाडे यांनी त्या प्रतीत नसलेले गुणहि तीस चिकटविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यामुळे त्या प्रतीची खरी योग्यता लोकांच्या नजरेआड झाली आहे. ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीचे मूल्यमापन करतांना भाषा ही एक जशी कसोटी आहे, त्याचप्रमाणे गीतार्थाशी जुळणारे पाठ किती आहेत, ज्ञानदेवांच्या नेहमीच्या शब्दयोजना, वाक्यातील प्रयोग यांशी सुसंगत पाठ किती आहेत, इत्यादि गोष्टीहि विचारात घेणे अवश्य आहे. कै. राजवाडे व तदनंतर त्यांच्यामागून 'हा एक अमूल्य ठेवा मिळाला' म्हणून बघणारे कै. आगाशे, यांच्यासारख्या लेखकांनी या गोष्टीस फारसे महत्त्व दिले नाही.

या प्रतीसंबंधी १९३०-३१ साली रा. त्रिलोकेकर यांनी 'प्रभुप्रभात' मासिकात 'एकनाथ विरुद्ध राजवाडे' या लेखात राजवाड्यांची ज्ञानेश्वरीची प्रस्तावना आणि पुढे छापलेली ज्ञानेश्वरी व एक पानाचा फोटो यातील विसंगती नजरेस आणिली होती. पण धुळे येथील 'संशोधक' त्रैमासिकात विसंगतीबद्दल योग्य तो खुलासा आल्याने विसंगतीवरून काढलेले अनुमान अर्थातच बरोबर नाही हे उघड ठरले. अलीकडे 'श्री ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान' या पुस्तकात प्रकरण दोन 'ज्ञानेश्वरीची राजवाडे प्रत' यामध्ये डॉ. पेंडसे यांनी पाठांचा थोडाबहुत विचार केला आहे; पण त्यांच्याहि त्या प्रकरणात एका महत्त्वाच्या मुद्याचा निर्देश दिसत नाही. म्हणून तो मुद्दा सांगून एकदोन तदनुषंगिक गोष्टी या प्रकरणात सांगण्याचे ठरविले आहे. तत्पूर्वी राजवाडे आपण छापलेल्या प्रतीसंबंधी काय म्हणतात ते पाहू.

''समाप्तीच्या या तीन लेखांवरून पुढील निर्गमने प्राप्त होतात. (१) मूळ लेखकाने ज्या प्रतीवरून आपली प्रत उतरून घेतली त्या प्रतीत अर्थात् उताऱ्यात ''शके बारा शते'' इत्यादि ओवी नव्हती. (२) ती ओवी ज्ञानदेवानंतर कोणीतरी रचिलेली आहे. ती ओवी सच्चिदानंदबाबानेहि रचिलेली नाही, कारण, ज्ञानदेव व सच्चिदानंदबाबा यांच्या काली 'बाबा' असे रूप प्रचलित नसून 'बावा' असे रूप प्रचलित होते.

पोथीचा काळनिर्णय - 'वत्पा= बप्पा = बापा = बावा = बाबा ' अशी उच्चारपरंपरा आहे. सच्चिदानंद बाबाने ही ओवी लिहिली असती, तर 'बावा' असा पाठ आला असता. मज जवळ ज्ञानेश्वरीच्या इतर सुमारे पन्नास पोथ्या आहेत. त्यापैकी एकीतहि 'बाबा' असा पाठ नाही. 'बावा' असाच पाठ आहे म्हणजे सच्चिदानंदबाबा वारल्यावर त्यांच्या कोण्या चाहत्याने तत्स्मरणार्थ ही ओवी रचिलेली आहे. अर्थात, प्रस्तुत छापली गेलेली प्रत ज्या मूळ प्रतीवरून केली, ती मूळ प्रत सच्चिदानंद बाबांच्या मृत्यूच्या आधी लिहिलेली होती. (३) ही मूळ प्रत सद्गुरु मुकुंदाने विद्याधर नामक शिष्याला दिली. सच्चिदानंदबाबांच्या मृत्यूच्या अगोदर असणारा हा मुकुंद, मुकुंदराज ज्याला म्हणतात तोच होय. दुसरा कोणी मुकुंद, शके १२१२ पासून शके १२४० पर्यंत हयात नव्हता. मुकुंदराजांची हयात शके ११५८ पासून शके १२५८ पर्यंत होती (ग्रंथमाला, मुकुंदराज) तात्पर्य, मुकुंदराजाने आपला शिष्य जो विद्याधर त्याला आपल्याजवळील ज्ञानेश्वरीची प्रत बक्षीस दिली. तीच ही मजजवळ असलेली प्रत होय. ही प्रत सच्चिदानंदबाबांच्या मृत्यूच्या अगोदर व शक १२१२ च्या नंतर केव्हां तरी लिहिलेली आहे.

ह्या प्रतीचा उत्तम, मजबूत, तलम व कमावलेला कागद; उत्तमोत्तम शाई; कसलेल्या लेखनकुशल लेखकाचे येथून तेथून एकवळणी अक्षर पाहिले म्हणजे असे कबूल करणे भाग पडते की, ही प्रत तयार करण्यास पुष्कळ द्रव्य लागले असावे व ज्या धन्याकरिता ही प्रत तयार केली तो धनी श्रीमान् असावा. सारांश, ही प्रत मुकुंदराजाची आहे व ही शक १२१२ पासून शक १२४० पर्यंतच्या काळात केव्हांतरी लिहिलेली आहे. एकाच शब्दाने सांगावयाचे म्हटले, तर असे म्हणणे प्राप्त होते की, महाराष्ट्र ग्रंथसंग्रहात ही ज्ञानदेवाची प्रत केवळ 'अमूल्य' आहे.

हे वर्णन वाचून कोणासहि वाटेल की, राजवाड्यांना मिळालेली प्रत म्हणजे ज्ञानदेवांनी लिहिलेल्या प्रतीवरून तयार केलेली, 'सच्चिदानंदबाबा आदरें लेखकु झाला' हे सुद्धा मागाहून घातलेले; अशी जुनी ज्ञानदेवांच्या अस्सल प्रतीवरून केलेली प्रत होय.

पण निर्विकार बुद्धीने या पोथीची छाननी केली व राजवाडे यांनीच लाविलेला निकष लावला तर ही पोथी ज्ञानदेवाच्या ज्ञानेश्वरीनंतर, राजवाडे म्हणतात त्यापेक्षा बरेच दिवसांची असावी; एवढेच नव्हे तर ज्ञानदेवांना मान्य अशा प्रतीशी जुळती नसावी, असे अनुमान काढण्यास सबळ पुरावा आहे.

ज्ञानेश्वर महाराजांनी ज्या गीतेवर टीका लिहिली तिचे सातशेच श्लोक आहेत. ते म्हणतात -

सातशतें श्लोक । अध्याया अठरांचे लेख ।
परी देवो बोलिले एक । जे दुजे नाही ।।
तैसे शब्दब्रह्म अनंत । जालें सवालक्ष भारत ।
भारताचे शतेसात । सर्वस्व गीता ।।
तयांही साता शतांचा । इत्यर्थु हा श्लोक शेषीचा
व्यासशिष्य संजयाचा । पूर्णोद्‌गारु जो ।।
ऐसे श्लोक शते सात । गीतेची पदें आंगे वाहत ।
पदे म्हणो की परमामृत । गीताकाशीचे ।।
की गीता हे सप्तशती । मंत्रप्रतिपाद्य भगवती ।
मोहमहिषा मुक्ति । आनंदलीसे ।।

ज्ञा. १८-१६६१-६६

राजवाडे - ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीत सातशे एक श्लोक आहेत. पण सूक्ष्म संशोधनाची गंमत अशी आहे की, ही गोष्ट वाचकांपासून दूर ठेविली गेली आहे. ही अशी कोणी ठेवली देव जाणे ! कै. इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्यासारख्या सूक्ष्म संशोधकांच्या नजरेतून ही गोष्ट राहील हे संभवत नाही; त्याचप्रमाणे आपल्या ज्ञानेश्वरीचे व्यंग लोकासमोर चटकन् दिसू नये म्हणून ते असे करतील हेहि संभवत नाही. कारण जी गोष्ट छापली ती कोणाच्याहि लक्ष्यात येईल हे न कळण्याइतके राजवाडे अडाणी नव्हते. आम्ही वर दिलेली गोष्ट कशी घडली ते सांगतो. वाचकांनीच त्याचा विचार करावा.

तेराव्या अध्यायामध्ये ३४ श्लोक आहेत. पण गंमत अशी झाली आहे की, राजवाडे प्रतीत ३५ श्लोक असूनसुद्धा शेवटच्या श्लोकाला ३४ चाच आकडा आहे. हे कसे झाले ? तर दोन श्लोकांपुढे ४ चाच आकडा टाकला आहे म्हणून. राजवाडे प्रतीत पुढीलप्रमाणे आकडे आहेत.

अर्जुन उवाच -
प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ।
एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव ।। १ ।।
श्री भगवान् उवाच -
इदं शरीरं... ।। २ ।।
क्षेत्रज्ञं चापि... ।। ३ ।।
तत्क्षेत्रं... ।। ४ ।।
ऋषिभिर्बहुधा... ।। ४ ।।

'तत्क्षेत्रम्' व 'ऋषिभिर्बहुधा' या दोन्ही श्लोकांना ४ चाच आकडा दिल्याने शेवट ३४ जमला. 'प्रकृतिं पुरुषं चैव' या श्लोकावर ओवीहि दिली आहे, ती अशी - 'तेथे अर्जुन म्हणे प्रकृति पुरुष । क्षेत्रज्ञु आणि क्षेत्रविशेष । हे तुजपासाव अशेष । इच्छितु असे जाणो ।। ६ ।।

यातील पहिला श्लोक व त्यावरील ओवी इतर ज्ञानेश्वरीत नाही. (याबाबत अधिक माहिती भिन्न पाठचर्चा प्रकरणात पहावी.)

ज्ञानेश्वर महाराज जर आपल्या पोथीत ७०० श्लोक म्हणतात, तर ७०१ व्या श्लोकावर ते ओवी लिहितील कशी ? जी ज्ञानेशांची ओवी नसावी - नाहीच - ती ज्या प्रतीत आहे त्या प्रतीला किती किंमत द्यावी हे वाचकांनीच ठरवावे.

हे लिहिण्याचा हेतु असा की, राजवाडे म्हणतात, 'नाथांना ज्ञानेश्वरीची अस्सल प्रत मिळाली नव्हती. आम्हाला म्हणावयाचे आहे की, राजवाड्यांनाहि तशी प्रत मिळाली नाही. येवढेच नव्हे, तर ज्ञानेशांनी लिहिलेल्या ज्ञानेश्वरीशी अर्थाच्या दृष्टीने जुळणारीहि प्रत मिळाली नाही. वस्तुस्थिति अशी दिसते की, महाभारतादि ग्रंथांच्या ज्याप्रमाणे वेगवेगळ्या पाठांच्या प्रती तयार झाल्या, तशाच ज्ञानेश्वरीच्या झाल्या. अशा दोन भिन्न प्रकारच्या पोथ्या श्री एकनाथ व राजवाडे यांना मिळाल्या. कांहीत लेखकांच्या दोषामुळे श्लोक व ओव्या अधिक

घातल्या गेल्या, तर कांही प्रतीत गाळल्या गेल्या. अशा रीतीने नवीन पाठांच्या पोथ्या तयार झाल्या. राजवाडे प्रतीत दोन्ही दोष आहेत, हे लक्ष्यात ठेवण्यासारखे आहे.

राजवाडे यांचा, ज्ञानेश्वरीच्या प्रतीचा काळ ठरविण्याचा एक निकष असा की, प्रतीत ओव्या जितक्या कमी तितकी प्रत अधिक जुनी, तितकी अधिक मुळाजवळ. हा निकषसुद्धा बरोबर नाही. तो कांही अंशाने खरा आहे एवढेच. राजवाडे म्हणतात, 'जितक्या ओव्या कमी, तितकी प्रत अधिक जुनी.' राजवाडे यांचा जो दावा आहे की, आपल्या प्रतीत कमी ओव्या आहेत, हाच दावा मुळात चुकीचा आहे हे वर दाखविले आहेच. त्यांच्या पोथीत एक अधिक श्लोक व एक अधिक ओवी आहे की, जी ज्ञानेशांना मान्य नाही. तरीहि राजवाडे आपलीच प्रत सर्वश्रेष्ठ म्हणतात व आगाशेसारखे त्यांची री ओढतात.

'ओव्या कमी तर ती मूळाजवळ' असे मानण्यात राजवाडे हे विसरतात की, मनुष्य जसे अधिक घालू शकतो, तसे उतरविण्याचे विसरूहि शकतो. ओव्या लिहिण्याचे विसरला म्हणजे प्रत अधिक जुनी असे मानणे चुकीचे आहे.

याबाबत खुद्द राजवाडे प्रतच बघण्याजोगी आहे. अ. १० श्लो ३४ यावर 'आतां स्त्रीगणांचांपैकी। माझिया विभूति सात येकी। तेही आइक कवतिकी। सांघिजती ॥ ओ. २५४ ॥ स्त्रीगणांत माझ्या सात विभूति आहेत असे सांगून 'एवं नारी माझारी। ह्या सात शक्ति मी अवधारी ॥ ओ. २५७ ॥' असा शेवट करतात. तेव्हा ही उघड गोष्ट आहे की, ज्ञानदेवांनी सात विभूतींचे वर्णन केले आहे. पण मधील दोन वाक् आणि स्मृति या विभूतींचे वर्णन करणाऱ्या ओव्या राजवाडे प्रतीत गळल्या आहेत. याचा उघड अर्थ असा की, लेखक त्या दोन ओव्या लिहिण्यास विसरला. ही गोष्ट उघड असतांना राजवाडे आपल्या प्रतीत ओव्या कमी म्हणून ती जुनी म्हणतच राहणार !

आगाशे हे राजवाड्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून ज्ञानेशांच्या तत्त्वज्ञानावर उत्कृष्ट प्रकाश टाकणाऱ्या अशा कांही ओव्या इतर प्रतीतून असतांना सुद्धा त्या राजवाडे प्रतीत नाहीत म्हणून प्रक्षिप्त आहेत असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न करतात व राजवाडे प्रत अधिक जुनी समजतात.

आगाशे म्हणतात, ''असो, अशारीतीने सबंध ओवीच्या ओवीहि केव्हां केव्हां प्रक्षिप्त रूपाने मुळांत सामील होते. अशा प्रकारचे ज्ञानेश्वरीतील अठराव्या अध्यायातील दोनच मासले आम्ही या ठिकाणी देतो. १२८७ व्या ओवीनंतर साखरे आणि कुंटे यांच्या प्रतीत खालील दोन ओव्या आहेत.

उत्तर वैराटिचा राजा।
पळतां तूं कां निघालासि जुंझां।
हा क्षात्रस्वभाव तुझा।
जुंझवील तुज ॥ १२९५ ॥
महावीर अकरा अक्षौहिणी।
तुवां एके नागविले रणांगणी।
तो स्वभाव कोदंडपाणी।
जुंझवील तुते ॥ १२९६ ॥

ह्या ठिकाणी, कितीहि नाही म्हटले तरी, मनुष्य आपल्या जातिस्वभावावर कसा जातो, ते प्रत्यक्ष अर्जुनाच्याच पूर्व चरित्रातील प्रसंग त्याच्या स्मरणात आणून देऊन ओव्या लिहिणाराने प्रस्थापित केले आहे.

असेच दुसरे एक उदाहरण, त्या अठराव्या अध्यायापैकी आहे, ते असे. ही दोन उदाहरणे आम्ही काय म्हणतो त्यांच्या प्रत्यंतरास पुरेशी होतील, असे आम्हास वाटते. १५३४ व्या ओवीनंतर साखरे आणि कुंटे यांच्या प्रतीत खालील प्रक्षिप्त ओवी दृष्टीस पडते.

पूर्णब्रह्म झाला पार्थु।
तरी पुढील साधावया कार्यार्थु।
मर्यादा श्रीकृष्णनाथु।
उल्लंघो नेदी ॥ १५४७ ॥

ही ओवीहि मागीलपुढील संदर्भ सुलभ रीतीने समजण्यास अधिक उपयोगी आहे, असे तो भाग वाचला असता, वाचकांच्या ध्यानी आल्यावाचून राहणार नाही.

उपरिनिर्दिष्ट दोन्हीहि स्थळी त्या त्या ओव्या ग्रंथाची हानि न करता उलट परिपोषच करतात यात शंका नाही; पण तसे असले म्हणून त्यावरून ग्रंथकाराने त्या लिहिल्या होत्या असे कसे म्हणता येईल ? कारण ग्रंथकाराने त्या लिहिल्या असत्याच तर प्राचीनतर प्रतीत त्या कां दिसत नाहीत ?''

या दोन्ही ओव्या मूळातील व्याख्यानाशी सुसंगत आहेत. एवढेच नव्हे, तर आगाशे यांच्या भाषेत सांगावयाचे तर, 'ग्रंथाची हानि न करता उलट, त्या परिपोषच करतात यात शंका नाही.' असे असतांना 'त्या ग्रंथकाराने लिहिल्या होत्या, असे कसे समजावयाचे ? कारण ग्रंथकाराने त्या लिहिल्या असत्या तर प्राचीनतर प्रतीत त्या कां दिसत नाहीत ? असे म्हणतांना आगाशे विसरतात की, जे सिद्ध करावयाचे तेच आपण गृहीत धरून चाललो आहोत. राजवाडे प्रत जुनी कां ? तर त्यात ओव्या

कमी ! ज्या अशा ओव्या इतर प्रतीत दिसतात त्या ज्ञानेश्वरांच्या आहेत कां नाहीत ? उत्तर - नाहीत. कारण त्या जुन्या पोथीत नाहीत म्हणून.

वस्तुस्थिती अशी दिसते की, आगाशे एकदा मनाचा निश्चय करून बसले की, राजवाडे प्रत ही जुनी व जुनी पोथी ती की, जिच्यात ओव्या कमी ! या दोन गोष्टी मान्य केल्या म्हणजे मग सर्व जुळते. पण ही प्रमेयेच चुकीची आहेत. श्लोकांच्या स्पष्टीकरणार्थ आवश्यक व राजवाडेकृत प्रतीत नाहीत अशा किती तरी ओव्या आपणास अ. १० व अ. १५ यात सापडतील. पण एकदा ठरलेच की, कमी ओव्यांची जी पोथी अर्थात ती जुनी व त्यात नाही त्या सर्व ओव्या मागाहून घुसडलेल्या, हे आपोआप आलेच.

आपण आतां पाठांकडे वळू. राजवाडेप्रत जुनी अर्थात तिचे पाठ उत्तम असलेच पाहिजेत व नाथांना मिळालेली प्रत त्या मानाने अशुद्ध, हा सुद्धा निष्कर्ष चुकीचाच आहे. राजवाडेप्रतीत कितीतरी पाठ असे आहेत की, ते पाठ घेतले तर श्लोकाच्या विरुद्ध अथवा आपणच केलेल्या व्याख्यानाच्या विरुद्ध व्याख्या केल्याचे श्रेय ज्ञानेश्वरांच्या पदरात टाकावे लागेल. याकरिता खालील स्थळे पाहण्याजोगी आहेत.

अ. ३ ओ.	७०	अ. ९ ओ.	६०
अ. ३ ओ.	९४	अ. १० ओ.	४
अ. ७ ओ.	५६	अ. १० ओ.	१५
अ. ७ ओ.	६५	अ. १० ओ.	१३७
अ. ८. ओ.	८	अ. १० ओ.	१६३
अ. ८ ओ.	१५	अ. १३ ओ.	९२३
अ. ८. ओ.	४७	अ. १४ ओ.	११५
अ. ८ ओ.	५५	अ. १७ ओ.	३
अ. ९ ओ.	५७	अ. १८ ओ.	२४६

आणखी अशी कितीतरी स्थळे दाखविता येतील.

शेवटी या पोथींच्या बाबतीतील मौजेची एकच घटना सांगून हे 'राजवाडे प्रत प्रकरण' आटपू. या पोथीच्या शेवटी एक श्लोक आहे तो असा -

श्री सद्गुरुमुकुंदेन दत्ता ज्ञानेश्वरी शुभा ।
विद्याधराय शिष्याय स्वीये स्वत्वं न शोभते ॥

राजवाडे पडले जाडे संशोधक. त्यांनी या श्लोकावर कांही अनुमाने बांधली. ही अनुमाने सांगणारा संपूर्ण उतारा याच प्रकरणात प्रारंभी दिलाच आहे. त्याचे सार असे की, 'ज्ञानेशांच्या पूर्वी प्रसिद्ध असलेले परमामृतकर्ते मुकुंदराज तेच या श्लोकात उल्लेखीलेले मुकुंदराज. त्यांचा तो शिष्य विद्याधर व ज्या अर्थी प्रत इतकी उत्तम आहे त्या अर्थी तो मोठा धनिक असावा.' हे सर्व निराधार तर्काचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. मूळ मुकुंदराजांचा काळ ठरणे अवश्य. तो आता ज्ञानेश्वरांच्या पूर्वीचाच (१०५०-११२०) हे निश्चित ठरले. याचा अर्थ राजवाडे यांचे सर्वच तर्क बिनबुडाचे ठरले. शिवाय, मुकुंदराज या नांवाला कांही शिक्का आहे काय, की ते फक्त प्रसिद्ध मुकुंदराज यांनाच लागू ! जसे ज्ञानदेव तसे मुकुंदराज पुष्कळ असतील व प्रत्येक शिष्याला आपला गुरु हा ब्रह्मरूपच दिसत असल्याने तो 'सद्गुरु मुकुंदराजेन दत्ता' म्हणेल. स्वतंत्रप्रज्ञ राजवाडे यांना ही गोष्ट ठाऊक नसावी की, प्रत्येक शिष्याला आपला गुरु ब्रह्मरूप वाटतो. मौज ती पुढेच आहे. हे सर्वच मनःकल्पित कसे आहे हे दाखविण्याकरिता एक गोष्ट सांगतो. याच श्लोकावरून 'ज्ञानसिंह' या नांवाच्या मानभावमत-प्रचारक मासिकाच्या संपादकांनी ज्ञानदेव हे मानभावी संप्रदायातले होते, असे सिद्ध केले आहे. आहे की नाही संशोधन ! कोणाचे खरे मानावे ! छापील प्रतीत राजवाडेप्रत नाथ पूर्वकालीन, म्हणून तिची त्या दृष्टीने किंमत. नाथ पूर्वकालीन प्रत कै. बंकटस्वामींनाहि मिळालेली होती. पण ती छापलेली नाही.

या लिहिण्याचा अर्थ एवढाच आहे की, संशोधक राजवाडेप्रत नाथपूर्वकालीन खरी; पण ती त्रुटित, कित्येक ठिकाणी चुकीचे पाठ असलेली, ज्ञानदेवांना मान्य नसलेला श्लोक व ओवी असणारी अशी आहे. तिचे मुख्य मूल्य ती यादवकालीन आहे एवढेच. सर्व दृष्टीने शुद्ध अशी ज्ञानेश्वरीची प्रत अजून मिळावयाची आहे हेच खरे.

४. असांप्रदायिक अर्थाचा एक नमुना -

राजवाडेकृत ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या ओवीचा अर्थ

संप्रदाय, सांप्रदायिक व त्यांचे अर्थ यांना नांवे ठेवणे हा बुद्धिप्रधानकाळाचा गुणधर्मच आहे, असे म्हटल्यास हरकत नाही. कोणत्याहि विद्यावंशास आपण मानीत नाही असे समजणारा बुद्धिनिष्ठ, संप्रदायास नांवे न ठेवील तरच आश्चर्य ! संप्रदाय हा अंधश्रध्देवर उभारलेला असतो, त्यात प्रगमनशीलता नसून स्थितिस्थापकत्व असते व हेच खऱ्या सुधारणेच्या आड येत असते; तेव्हां धर्म, राजकारण, तत्त्वज्ञान, भाषा इत्यादि विषयात जेथे जेथे संप्रदाय निर्माण झालेला दिसेल तेथे तेथे त्याच्या मुळावर प्रहार करून

त्याचा नायनाट करणे हे प्रगतीकरिता अवश्य आहे, असा समज सुशिक्षितात रूढ झाला आहे. सांप्रदायिक म्हणजे अज्ञ, अडाणी, मागासलेला, याचा प्रतिवाचक शब्दच होऊन बसलेला आहे.

अंधश्रद्धेवर उभारलेल्या संप्रदायाचा पाठपुरावा कोणी जाणता पुरुष करील असे वाटत नाही. पण 'संप्रदाय' म्हणजेच अंधश्रद्धेवर उभारलेल्या समजुतीचा गोळा, ही जी समजूत आहे तीच चुकीची आहे. शब्दांचे अर्थ करतांना शब्दाची व्युत्पत्ति जशी पाहावी लागते, त्याप्रमाणे तो शब्द कोण लोक उपयोगात आणीत आहेत, त्यांचे कांही संकेत आहेत किंवा नाहीत, हेहि पाहणे आवश्यक आहे. अक्षरे, शब्द हेच मुळी एक प्रकारचे अर्थसूचक संकेत आहेत, हे भाषाशास्त्रज्ञ जाणतात. अर्थातच शब्दांचे सगळेच उपयोग मूळातील व्युत्पत्तींना धरून असतात असे नाही, हेहि सर्व विद्वान लोक जाणतात. एऱ्हवी अर्थाचे वेगवेगळे प्रकार झालेच नसते. एक उदाहरणादाखल म्हणून हल्ली मराठीत रूढ झालेला 'बेबी' हा एकच शब्द घेऊ. हा मूळात इंग्रजी व त्याचा अर्थ 'लहान मूल.' एक काळ असा होता की, तो आपल्याकडे लहान मुलींना लावीत. आता तो मोठ्या मुलीलाहि लावतात. आपणास हल्लीच्या वाङ्मयाचा अर्थ करावयाचा तर ही रूढी माहीत हवी. आगगाडीचे डबे ओढणारे इंजिन. पण त्यांची नांवे 'ॲस्क्विथ,' 'पामर्स्टन' म्हणजे जी नांवे विलायेतील बड्या सरदारांची, तीहि नांवे इंजिनांचीच असतात. आता 'ॲस्क्विथ' गाडीला जोड असे वाक्य असले तर, आपणास आगगाडीच्या खात्यातला हा संप्रदाय माहीत हवा.

इतका हा प्रपंच करण्याचा हेतु असा की, ज्ञानेश्वरीतील ओव्यांचा जर अर्थ करावयाचा, तर नुसता कोश पाहून चालणार नाही. त्याच्या जोडीला नुसते व्याकरण पाहूनहि चालणार नाही. ही तर हवीतच; पण ज्ञानदेव हे योग, वेदान्त, इत्यादि शास्त्रातील ज्या परिभाषा वापरतात त्यांच्याशी परिचय हवा, तसेच खुद्द ज्ञानदेव तो शब्द कोणत्या अर्थाने उपयोगात आणतात, हेहि पाहावे लागते; हे पाहाणे म्हणजेच सांप्रदायिक पद्धतीने अर्थ लावणे.

सांप्रदायिक अर्थ चूक असतात, असे घटकाभर गृहीत धरले तरी, संप्रदायाला सोडून जे आपल्या बुद्धीने अर्थ लावणारे त्यांचे तरी सगळे अर्थ बरोबर आहेत का, हे पाहाण्यासारखे आहे. या बाबतीत एक नमुना म्हणून कै. राजवाडे यांनी केलेल्या ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या ओवीचा अर्थ वाचकांपुढे मांडतो म्हणजे हे असांप्रदायिक कसे अर्थ करतात व इतरांना नांवे ठेवण्यास यांना कितपत हक्क पोचतो हे वाचक सहजच जाणतील.

राजवाडेकृत ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या ओवीचा अर्थ, पान ९५ **राजवाडे पाठ -**

ॐ नमो आद्या। वेदप्रतिपाद्या।
जय जय स्वसंवेद्या। आत्मरूपा ॥ १ ॥

अशी ओवी आहे.

अन्वय - आद्या वेदप्रतिपाद्या नमो; स्वसंवेद्या आत्मरूपा जय। येथे नमो व जय ही रूपे आज्ञार्थी द्वितीय पुरुषाची अनेक वचनाची आहेत.

संस्कृत	प्राकृत	अपभ्रंश	मराठी
नमत	नमह	नमहु	नमूँ, नमो
जयत	जयह	जयहु जयुँ	जयो, जय

नम् व जी ह्या धातूंची रूपे ग्रंथारंभी नांदीत आणण्याचा परिपाठ प्राकृत व संस्कृत ग्रंथात अनेक स्थळी आढळतो. गाथासप्तशतीत, सेतुबंधात व कर्पूरमंजरीत नांदीत नमह व जअइ ही रूपे आली आहेत. नमह-नमहू-नमो म्हणजे तुम्ही नमस्कार करा. जय ह्या धातूचा अर्थ मराठीत ''कोणासाठी तरी जय शब्द उच्चारणे'' असा झाला आहे. उदाहरणार्थ, जय शंकरा (शंकराचा जय जयकार करा.) तेव्हां पहिल्या ओवीचा व्याकरणदृष्ट्या अर्थ असा -

'आद्या वेदप्रतिपाद्या नमस्कार करा; स्वसंवेद्या आत्मरूपाचा जय जयकार करा;' ज्ञानेश्वर श्रोत्यांना स्वहितार्थ आद्याला नमस्कार व प्रणाम करावयाला सांगतात व त्याचा जय जयकार करावयास सांगतात. नांदीत श्रोत्यांना व इष्टदेवतेला नमस्कार करण्यास सांगण्याची चाल संस्कृत व प्राकृत नाटकात व काव्यात आहे. तीच परंपरागत चाल ज्ञानेश्वरांनी उचललेली आहे. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी श्रोत्यांना उद्देशून मुद्दाम लिहिलेली आहे; स्वतःला उद्देशून लिहिलेली नाही. एतद्विषयक उल्लेख ज्ञानेश्वरीत अनेक आहेत; बहुतेक प्रत्येक अध्यायात आहेत. तेव्हा ह्या ओवीतील क्रियापदे द्वितीयपुरुषी अनेकवचनी आज्ञार्थी आहेत, हे ठीकच आहे.

आठल्ये व भिडे परब्रह्माला सांगतात की, तुझा जयजयकार असो. परब्रह्माचा जयजयकार नव्हता कधी; की तुझा जयजयकार असो, असा आशीर्वाद कवीने त्यास देण्याचे धाष्टर्य व औध्दत्य करावे. ''तुला नमस्कार असो''

(आठल्ये), "तुला माझा नमस्कार असो" (भिडे), ह्याहि भाषांतराला हाच दोष लागतो. शिवाय, ग्रंथकर्त्याने आपण एकट्यानेच नमस्कार करण्यापेक्षा श्रोत्यांसह नमस्कार करणे जास्त सौजन्याचे आहे. ज्ञानेश्वर तर सौजन्याचे केवळ पुतळेच होते, तेव्हा त्यांच्या तोंडून तुला माझा नमस्कार असो, अशी उद्धट वाणी कदापीहि निघावयाची नाही."

राजवाडे या ओवीतील "नमो याचा अर्थ, ज्ञानदेव श्रोत्यांना 'नमस्कार करा' असे म्हणतात." असा करतात व त्यास पहिला पुरावा असा देतात की, 'नमो' व 'जय' ही आज्ञार्थी द्वितीय पुरुषाची अनेक वचनाची रूपे आहेत. तेव्हा 'नमो' याचा अर्थ 'नमस्कार करा' असाच करणे अवश्य आहे.

वादाकरिता घटकाभर गृहीत धरले की, ही तशी रूपे आहेत; पण ज्ञानदेवांचे 'नमो' हे याचेच मराठीत रूप आहे व संस्कृतात प्रथम पुरुषी एक वचनी जे 'नमः, नमो' उपयोजिले जाते त्याचे 'नाही' हे कशावरून ठरवावयाचे ? फार कशाला ? त्याकरिता इतर ग्रंथाकडे जावयास नको. खुद्द गीतेत अकराव्या अध्यायात अर्जुन म्हणतो -

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणः शशांकः प्रजापतिस्त्वंप्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वा पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥ ३९॥
नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
श्लोक ॥ ४० ॥

या श्लोकांचा सर्व टीकाकार, 'माझा तुला नमस्कार असो' असे अर्जुन म्हणतो, असाच अर्थ करतात.

ज्ञानदेव खालीलप्रमाणे लिहितात -

जी काय एक तूं नव्हसी । तूं कवणे ठायी गा नससी ।
हे असो जैसा आहासी । तैसिया नमो ॥ ५१९ ॥
आणीकही जें जें कांही । रूप आथी अथवा नाही ।
तया नमो तुज तैसयाही । जगन्नाथा ॥
ऐसे सानुरागे चित्ते । नमन केले पांडुसुते ।
मग पुढती म्हणे नमस्ते । नमस्ते प्रभो ॥ ५२३ ॥

येथे 'नमो' याचा उपयोग ज्ञानदेवांनी 'मी नमस्कार करतो' अशा अर्थाने केला आहे. गंमत अशी आहे की, राजवाडे 'नमो' याचा अर्थ ठरवितांना प्राकृत, अपभ्रंश या भाषांचा विचार करतात. फक्त ज्ञानदेवच हा शब्द कोणत्या अर्थाने उपयोगात आणतात ते बघत नाहीत. ज्ञानेश्वरीचा अर्थ करतांना ज्ञानेश्वरीच पाहिली तर मग पांडित्य ते काय ? व इतर संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश या भाषांचा जो अभ्यास केला त्याचा उपयोग काय ? भिन्न प्रसंगात ज्ञानेश्वरांनी जे म्हटले आहे त्याचा उपयोग करून त्यांची स्थिति वर्णन करावयाची तर 'ज्ञानचि ते अंधारे । ज्ञानासि करी ॥'

ज्ञानेश्वर महाराज हे 'ॐ' ने निर्दिष्ट 'आत्मस्वरूप' त्यास नमन करीत आहेत, हे लक्षात येण्याकरिता अकराव्या अध्यायापर्यंत सुद्धा जाण्याचे कारण नाही याच नमनाचा शेवट २० व्या ओवीने केला आहे व ती अशी आहे -

हे तिन्ही एकवटले । तेथ शब्दब्रह्म कवळले ।
ते मियां गुरुकृपा नमिले । आदिबीज ॥

या ओवीचा सरळ अर्थ 'हे आद्या ॐकारा, तुला नमस्कार असो. पण हा झाला सांप्रदायिक अर्थ !

'नमो' शब्दद्वारा ज्ञानदेव श्रोत्यांना 'नमस्कार करा' म्हणतात. असा अर्थ करण्याचे दुसरे कारण "नांदीत श्रोत्यांना इष्ट देवतेला नमस्कार करण्यास सांगण्याची चाल संस्कृत, प्राकृत नाटकात व काव्यात आहे. तीच परंपरागत चाल ज्ञानेश्वरांनी उचललेली आहे. ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी श्रोत्यांना उद्देशून मुद्दाम लिहिली आहे. स्वतःला नव्हे...' वगैरे राजवाडे लिहितात.

प्रथम हे लक्षात ठेवले पाहिजे की, सगळे काव्यकर्ते तरी कुठे लोकांना नमस्कार करा असे प्रारंभी सांगतात ? उदाहरणार्थ, कवि कालिदासाने 'तौ वंदे जगतामाद्यौ तयोस्तत्त्वाभिपत्तये' असे स्वतःच वंदन केले आहे.

दुसरे, राजवाडे विसरतात की, ज्ञानेश्वरी म्हणजे कांही नाटक अथवा श्रृंगाररसप्रधान काव्य नव्हे व ज्ञानेश्वरीकार कांही नाटककार अथवा कवि नव्हेत. 'श्रृंगाराचियाहि माथां पाय ठेवी' असे परतत्त्व स्पर्श करणारे हे अध्यात्मप्रधान काव्य आहे. असे पारमार्थिक ग्रंथ करणाऱ्यांची एक वहिवाट आहे की, ग्रंथाच्या आरंभी ग्रंथ निर्विघ्नपणे पार पडावा, हा ग्रंथ आस्तिकाचा आहे असे वाचकास प्रारंभी ज्ञान व्हावे इत्यादि कारणाकरिता (वेदान्तादि शास्त्रातील) हे ग्रंथकर्ते मंगलरूप परमात्म्यास नमस्क्रियारूप अथवा वस्तु निर्देशरूप मंगल करीत असतात.

संस्कृत भाषेतील वेदान्त, सांख्य वगैरे शास्त्रांवरील हजारो ग्रंथातूनहि ग्रंथारंभी मंगलाचरण अथवा नमन करण्याची प्रथा आढळून येते. पण ती परंपरा ज्ञानदेवांनी चालविली म्हटले तर 'संप्रदायास' अनुसरून बोलले असे होईल ना ? जसे 'नमो' च्या बाबतीत आम्ही दाखवले की, ज्ञानदेव 'नमो' शब्द मी नमस्कार करतो' या अर्थी

वापरतात; तसेच याहि बाबतीत दाखविता येण्याजोगे आहे की, ज्ञानदेवांची रीत 'संप्रदायशब्द नको' अशी आहे की, ग्रंथारंभी स्वतः नमन करावयाचे. त्यांचाच म्हणून निःसंशय असलेला अनुभवामृत, त्याच्या आरंभीचा श्लोक व प्रथम प्रकरणाची ओवी खालीलप्रमाणे आहेत -

यदक्षरमनाख्येयमानंदमजकेवलम्।
श्रीमन्निवृत्तिनाथेति ख्यातं दैवतमाश्रये ॥

x x x

ऐसी ही निरुपाधिके। जगाची जिये जनके।
तिये वंदिली मियां मूळिके। देवोदेवी ॥ १ ॥

ज्ञानदेवांना स्वतः नमन करणे इतके आवडते की, प्रकरणाच्या आरंभी, मध्ये व अंती ते स्वतः नमन करतात. अनुभवामृत प्र. १/२ पहावीत.

राजवाड्यांच्या पुढे एक पाऊल टाकून चालणाऱ्या गृहस्थांनी या ओवीचा राजवाडेकृत अर्थ बरोबर आहे असे सिद्ध करण्याकरिता पुढील पुरावा दिलेला आम्ही वाचला आहे. ते लेखक म्हणतात, ''कीर्तनकार नाही कां म्हणत, 'बोला पुंडलिक वरदा,' असेच ज्ञानदेव म्हणतात, 'करा नमस्कार.' बरोबर. यापेक्षा ज्ञानदेवांच्या ओवीचा अर्थ लावायला आणखी कोणता पुरावा हवा ? लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, हा पुरावा सांगणारे सांप्रदायिक वारकरी नव्हेत. स्वतंत्रप्रज्ञ आहेत. लोकांना 'बोला पुंडलिक वरदा' सांगण्यापूर्वी कीर्तनकार कांही म्हणतो, पुटपुटतो व मग कांही वेळाने 'बोला' म्हणतो. पण हे पहाणे म्हणजे पुनः संप्रदाय पहाणे आले.

'जय' शब्दाचा अर्थ सुद्धा 'जयजयकार तुम्ही करा' असा पाहिजे असे राजवाडे म्हणतात; कारण, ''ब्रह्माचा जयजयकार नव्हता कधी ? की तो तुझा जयजयकार असो, असा आशीर्वाद कवीने त्यास देण्याचे धाष्ट्र्य व औद्धत्य करावे.'' Victory to God असे उद्गार अन्य भाषातूनहि आहेत, हे राजवाडे यांना माहित नसावे असे म्हणणे धाष्ट्र्याचे आहे. 'जयजयकार असो' हे आशीर्वचन नव्हे. ही उत्कट इच्छा आहे व अशा अर्थाची वचने मराठीतर भाषेतूनहि आहेत.

जयतु जयतु देवो देवकी नंदनोऽयम्।
जयतु जयतु कृष्णः वृष्णिवंशप्रदीपः ॥

प्रसिद्ध जयदेव कवींच्या अष्टपदीतील 'जय जगदीश हरे' हे उद्गार कार्य लोकांना, 'जयजयकार करा' सांगण्याकरिता आहेत ?

पण हे सगळे बघणे म्हणजे आपल्या स्वतंत्र प्रज्ञेस मर्यादा घालणे आहे.

'स्वसंवेद्या' ह्या ओवीतील शब्द राजवाडे यांनी आपल्या अर्थात जशाचा तसाच ठेवला आहे; पण आठल्ये व भिडे यांचे अर्थ चूक ठरवितांना त्यांनी आपला अर्थ दिला आहे. प्रस्तावना पान ९४ वर ते म्हणतात, ''तुझ्या स्वरूपास जाणणारा तूं स्वतःच आहेस'', असेहि वाक्य योजून स्वमुखदर्शनदोष ते (भिडे) आठल्यांच्या प्रमाणेच करतात.'' आठल्ये यांच्या अर्थासंबंधी राजवाडे लिहितात - स्वसंवेद्या या पदाचा तर शब्दार्थहि आठल्यास समजला नाही. स्वसंवेद्या म्हणजे 'आपल्या आपण जाणणाऱ्या' असा अनर्थ आठल्येच करू जाणोत. सत् चित् आहेच. त्याला आपले संवेदन आपणच करण्याची कोणती अपेक्षा आहे ?'' असा आठल्यांचा अर्थ चूक दाखवून पान ९३ वर राजवाडे म्हणतात -

'संवेद्य कोणाला ? इतरांना, स्वतःला नव्हे. स्व म्हणजे जीवात्मा, त्याला संवेदन होण्याचा विषय. ते संवेदनहि संपूर्ण होईलच असा भाग नाही. ज्याचे संवेदन, ज्या सद्वस्तूचे संवेदन करून घेण्याचा प्रयत्न जीवात्म्याने करणे संभाव्य आहे, अशा सद्वस्तूला, असा स्वसंवेद्या याचा अर्थ आहे.'

गीता अ. १० श्लोक १५ मध्ये अर्जुन म्हणतो -

'स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम'

यावर ज्ञानेश्वर महाराज लिहितात -

'जी आपणपयातें तूंचि जाणसी।
आणिकाते सांगावयाही तूं समर्थ होसी ॥

ओ. १८०.

राजवाडे म्हणतात, स्वसंवेद्य म्हणजे 'जीवात्म्यांना संवेदन होण्याचा विषय' केनोपनिषदासारखी उपनिषदे व ज्ञानेश्वरीतील 'दृश्यपण देखिजे । कां ज्ञेयत्वे जाणिजे । अमुके ऐसे म्हणिजे । ते जे नव्हे ॥' वचने अशी कंठरवाने वस्तूचे विषयत्व सांगत आहेत; पण राजवाडे हे बघतात कशाला ?

स्वसंवेद्या याचा अर्थ, 'स्वतःला स्वतः जाणण्यास योग्य असणाऱ्या' असा आहे.

ही इतकी थोडीशी कटुचर्चा करण्याचे कारण येवढेच की, ज्ञानेश्वरीच्या अभ्यासूंची भुलवणूक होऊ नये.

नुसता संशोधक व बुद्धिमान् असला म्हणजे त्याला ज्ञानेश्वरीचा अर्थ समजेलच असे नाही.

x x x

५. ज्ञानेश्वरीच्या कांही महत्त्वाच्या हस्तलिखित व छापील प्रतींची माहिती

१. **तंजावर - संग्रह**

क्रमांक ४६८
पत्रे ३४५
आकार १२ " × ६"
शक १५१५

२. **श्री एकनाथस्वामींचा मठ (पैठण)**

शक १५५१
(छापील माडगांवकरप्रतीत हिचा निर्देश आहे)

३. **बंकटस्वामींचा मठ**

शक १५८५

श्री एकनाथांच्या घरी बसून उतरलेल्या शक १५६३ च्या प्रती वरून उतरविलेली.
ओवीसंख्या ९०३३
(ह्या पोथीवरूनच ही प्रत छापली आहे)

४. **केशव नारायण विप्र (पंढरपूर) संग्रह**

आकार ११¼ " × ६"
पत्रे ६०१
ओवीसंख्या ९०६०
शक १ ❁७२

शतंचा अंक उडाला आहे. डॉ. रा. ग. हर्षे यांच्या मते तो २ असावा व काहींच्या मते ५ असावा तथापि ही पोथी प्राचीन वाटते.

५. **थिगळे संग्रह (बीड)**

आकार ११ ½ " × ५¼"
पत्रे ४२०
ओवीसंख्या ८९८१
(नाथपूर्वकालीन पोथीची नक्कल)

६. **राजवाडेसंशोधन मंदिर संग्रह**

क्रमांक ३६६
आकार ९ ½ " × ५¼"
पत्रे ६७९
ओवीसंख्या ९०२२
शक १६०४

७. **नारायण श्रीपाद इनामदार**
(मु. नेर्ले, जि. सातारा) संग्रह
संवत् १६८५
आकार ११ " × ५¾"

८. **औंधसंग्रह**

ग्रंथांक ४
पत्रे ४३०
आकार ९ ¾ " × ५ ½"
ओवीसंख्या ९७४१
शक १६३६

९. **तंजावर - संग्रह**

क्रमांक ४७
आकार १० " × ५ ¼"
पत्रे ४७१
शक १६३६
(राजवाडेप्रतीशी साम्य)

१०. **केशव नारायण विप्र (पंढरपूर) संग्रह**

आकार ११ ¾ " × ५ ½"
पत्रे ५५८
ओवीसंख्या ९०३६
शक १६४२

११. **शालिग्रामप्रत**

आकार २३" × १० ¼"
पत्रे २६९
ओवीसंख्या ९०४५ + ९
शक १६४२
(सिद्धनाथप्रतीची नक्कल वाटते)

१२. **पाटांगणकर संग्रह**

आकार ७ ¼" × १२ ¾"
पत्रे ४१३
ओवीसंख्या ९०३०
शक १६५३

१३. **चऱ्होली प्रत**

शक १६५९
(छापील माडगांवकर प्रतीत निर्देश)

१४. **भांडारकर ओ. रि. इन्स्टिट्यूट संग्रह**

क्रमांक ७३१
पत्रे ६८०
ओवीसंख्या ९०२२
शक १६७३

१५. **वा. भा. पाठक संग्रह**

आकार ७ ½ " × ११ ½"

पत्रे ६०५
ओवीसंख्या ९०७३
शक १६७४

१६. भारदे संग्रह

आकार ८ ¼" × ४"
पत्रे २५०
ओवीसंख्या ९०३९
शक १६७५

१७. राजवाडे संशोधन मंडळ-संग्रह

क्रमांक ३४६
आकार ११ ¾" × ५ ¾"
पत्रे ५१३
ओवीसंख्या ९०५१
शक १६७९
(नाथपूर्व पोथीची नक्कल असावी)

१८. आनंदाश्रम प्रत

(अनुक्रम ८५१९)
आकार ११ ½" × ६ ¼"
पत्रे ९३५
कालनिर्देश नाही. तथापि नाथोत्तर कालीन.
(ही पोथी शक १५६५ च्या आळंदीस लिहिलेल्या प्रतीची शक १७४५ मध्ये पुनः केलेली नक्कल दिसते.)

१९. औंध संग्रह

ग्रंथांक ९
आकार ९ ¼" × ५ ½"
पत्रे १९५०
ओवीसंख्या ९५३५
(नाथोत्तर कालीन)

२०. साखरे मठ संग्रह

आकार १५" × ६ ¼"
पत्रे २८५
ओवीसंख्या ८९३२
(नाथोत्तर कालीन)
(ही डॉ. हर्षे यांनी विकत घेतली.)

२१. वासुदेव महादेव गोऱ्हे (पुणतांबे) संग्रह

आकार ६ ½" × ९ ¾"
ओवीसंख्या ९०३१
शक १६९७
पत्रे २८८

२२. भारत इतिहास संशोधक मंडळ - संग्रह

लेखक - रामाजी महिपत कासार (लोहगांवकर)
शक १७०० नंतरची पोथी

२३. चांगदेव मठ (पुणतांबे) संग्रह

आकार १२" × ६ ½"
शक १७१२

२४. गुधाटे संग्रह (बीड)

आकार ११ ¼" × ६ ¼"
पत्रे ४७१
ओवीसंख्या ९०४४ + २
शक १७१३

२५. औंध संग्रह

ग्रंथांक २
पत्रे ५४४
आकार ११" × ५ ½"
ओवीसंख्या ९०३४
शक १७१६

२६. औंधसंग्रह

ग्रंथांक १
पत्रे ४९८
आकार १८ ⅛" × ६ ½"
शक १७३१

२७. भांडारकर ओ. रि. इन्स्टिटयूट संग्रह

क्रमांक ७३२
आकार १०" × ५ ¾"
पत्रे ६०१
शक १७३१

२८. साखरे संग्रह (दामूअण्णा साखरे)

शक १७४७
(छापील माडगांवकर प्रतीत निर्देश)

२९. मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटी - संग्रह

शक १७४७
(छापील माडगांवकर प्रतीत निर्देश)

३०. पाटांगणकर संग्रह

आकार १०¼" × ६ ½"
पत्रे ३९६
ओवीसंख्या ९१४६
शक १७६७ (गोपाळाश्रम प्रत)

३१. **हर्षे प्रत**

आकार ७ ¾" × ६"

पत्रे ७८४

ओवीसंख्या ९०२९

शक १७८२

३२. **मुंबई रॉयल एशियाटिक सोसायटी संग्रह**

काशीकडील डॉ. भाऊदाजी यांची प्रत

(छापील माडगांवकर प्रतीत हिचा निर्देश आहे)

ज्ञानेश्वरीच्या छापील प्रती

१. **शके १७६७** - शिळाछाप. प्रभाकर, मुंबई, पाठभेदासह पोथी. अत्यंत दुर्मिळ.

२. **शके १७८६** - गणेश बापूजी शास्त्री मालवणकर, मुंबई

३. **शके १७९६** - गणपत कृष्णाजी, मुंबई. दुर्बोध शब्दकोश.

४. **शके १८१२** - नारायण रामचंद्र सोहनी, मुंबई. शब्दकोशासह.

५. **शके १८१६** - अण्णा मोरेश्वर कुंटे, मुंबई.

६. **शके १८१९** - तुकारामतात्या, मुंबई.

७. **शके १८२२** - कृ. ना. आठल्ये, मुंबई.

८. **शके १८२७** - नानामहाराज साखरे, पुणे.

९. **शके १८२९** - रा. वि. माडगांवकर, मुंबई.

१०. **शके १८३०** - हिंद एजन्सी, मुंबई.

११. **शके १८३१** - वि. का. राजवाडे, धुळे.

१२. **शके १८४६** - व्यं. त्र्यं. चाफेकर, चित्रशाळा, पुणे.

१३. **शके १८४८** - गो. रा. मोघे, मुंबई, पद्यात्मक अनुवाद

१४. **शके १८४९** - बंकटस्वामी, गद्यभाषान्तर, सूचि, कोश इत्यादि पुणे.

१५ **शके १८५०** - बा. अ. भिडे, मुंबई.

१६. **शके १८७०** - भिक्षु कृष्णानंद स्वामी, विषय सूचि पुणे.

१७ **शके १८७०** - रंगनाथबोवा परभणी व राजाभाऊ यादव, कोल्हापूर.

X X X

६. ज्ञानदेवांचे कवित्व

"उपमा, भाषासौंदर्य, तत्त्वज्ञान, साक्षात्कार, भक्ति व अद्वैत यांची सांगड, अलौकिक निरीक्षण शक्ति, अप्रतिहत कवित्वशैली, अलोट वाङ्माधुर्य या सर्व गुणांच्या संमिश्रणाने 'ज्ञानेश्वरी' हा ग्रंथ 'न भूतो न भविष्यति' असे म्हणावयास हरकत नाही."

प्रा. रा. द. रानडे ज्ञानेश्वर वचनामृत पान ८.

"With Jnanadeva the Ovi trips, it gallops, it dances, it whirls, it ambles, it trots, it runs, it takes long leaps or short jumps, it halts or sweeps along, evolves a hundred and one graces of movement at the master's command. In the music of sound too it reveals a mysterious capacity of manifold evolution. The thrill, the quiver, the thunder, the bellow, the murmur, the grumble-infact every shade of sound it wields when occasion demands. It is an instrument that he has only to touch, and it responds to any key high or low, and to any note and tune." "Unparalleld in Marathi Literature, Jnaneshvari is so exquisite, so beautiful, so highly poetic in its metaphors and comparisons, similes and analogical illustrations, so perspicuous and lucid in style, so lofty in its flights, so sublime in tone, so melodious in wordmusic, so original in its concepts, so pure in taste that notwithstanding the profundity, the recondite nature of the subject, and the inevitable limitations attendant upon the circumstance that the author's main object was to make the original intelligible rather than add any thing new, the reader is simply fascinated, floats rapturously on the crest of the flow, and is lost in the cadence of rhythm and the sweet insinuating harmonies till all is thanks giving and thought is not."

W. B. Patwardhan,
Wilson Phiological Lectures
Lecture III.

Quoted by-
Prof. R. D. Ranade.
in Mysticism in Maharashtra,
Page ३६.

ज्ञानदेव हे जसे मोठे पंडित होते, थोर आत्मानुभवी होते, तसे ते अभिजात कवीहि होते. मात्र त्यांनी आपली काव्यस्फूर्ति विश्वात्मक देवाचे वर्णन करून धर्मकीर्तन करण्यात खर्च केली. सामान्यतः रुक्ष म्हणून गणला जाणारा वेदान्त त्यांनी रसाळ काव्यस्वरूपात मांडला. त्यांच्या भाषेत सांगावयाचे म्हणजे ''माझा मराठाचि बोलु कौतुके। परी अमृतातेहि पैजा जिंके। ऐसी अक्षरे रसिके । मेळवीन ॥'' आणि ''ऐका रसाळपणाचिया लोभा। की श्रवणीचि होती जिभा। बोले इंद्रिया लागे कळंभा । एकमेका ॥'' ही प्रतिज्ञा त्यांनी खरी करून दाखविली. ''ज्ञानेश्वरीत कर्म आहे पण कर्माची कटकट नाही, ज्ञान आहे पण ज्ञानाचा रुक्षपणा नाही, भक्ति आहे पण ती भोळ्या अज्ञानाची नाही. त्यांनी तत्त्वज्ञानाला प्रेमाची माधुरी आणली व भक्तीला ज्ञानाचा डोळा दिला. त्यांच्या दृष्टान्तातहि कौटुंबिकाविषयी, पशुपक्षांविषयी व चराचर सृष्टीविषयी अतुल प्रेम पदोपदी वोसंडत आहे. त्यांच्या वैराग्यात रखरखीतपणा नाही व ज्ञानात रुक्षपणा नाही. जगात कोणालाहि न मिळालेली ''माउली'' ही पदवी त्यांना सर्वांनी एकमताने दिली. ''ज्ञानेश्वर माउली'' हे दोनच शब्द ! यात ज्ञानेश्वरांचे विश्वप्रेम प्रगट झाले. ''ज्ञानेश्वर माउली'' हा महाराष्ट्राचा महामंत्र झाला.''

या विश्वप्रेमामुळे त्यांच्या काव्यात माधुर्य निर्माण झाले. भावनांची कोमलता, कल्पनाशक्तीची उदारता, मृदुमधुर शब्दांची समृद्धि, रचनेची सहजता आणि सरलता हे सर्व प्रथमश्रेणीतल्या काव्यातले विशेष ज्ञानेश्वरीत आढळतात. प्रो. रा. कृ. लागू म्हणतात, ''जगाच्या वाङ्मयातील अत्युच्च श्रेणीतील कोणत्याहि काव्याची बरोबरी करू शकेल, इतकी या ज्ञानेश्वरांच्या भावार्थ दीपिकेची थोरवी आहे.''

''वाक्यं रसात्मकं काव्यम्'' ही विश्वनाथाची काव्याची व्याख्या सर्वमान्य आहे. ज्ञानेश्वर म्हणतात, ''वाचें बरवें कवित्व। कवित्वी बरवे रसिकत्व। रसिकत्वी परतत्त्व- । स्पर्शु जैसा ॥'' सत्काव्य हे जसे रसात्मक असले पाहिजे तसे परतत्त्व स्पर्श करणारे अथवा जीविताचे रहस्य उकलून दाखविणारे असले पाहिजे हे उघड आहे.

काव्य प्रभावशाली होण्यास प्रसाद, माधुर्य इत्यादि गुणांची आवश्यकता आहे. निर्मल व शांत जलाशयात पाहणाऱ्यास आपले प्रतिबिंब स्पष्ट उमटलेले दिसते; त्याचप्रमाणे प्रासादिक ग्रंथात प्रतिबिंबित झालेले प्रमेय वाचकांच्या स्पष्ट अनुभवास येते. गहन विषय सहजसुंदर भाषेत सांगणे, हे कार्य कठीण आहे. त्यातून प्रसादगुणास नादमाधुर्याची जोड मिळाल्यास पाहावयासच नको. असे उभयगुणयुक्त काव्य म्हणजे ज्ञानदेवांचाच दृष्टान्त द्यावयाचा तर ''सहजें मलयानिलु मंदु सुगंधु । तया अमृताचा होय स्वादु । आणि तेथेचि जोडे नादु । जरी दैवगत्या ॥ तरी स्पर्शे सर्वांग निववी । स्वादे जिव्हेते नाचवी । तेवीचि कानांकरवी । म्हणवी बापु माझा ॥'' (ज्ञा. ४-२२०-२२१) ज्ञानदेवांना असे प्रसन्न मधुर काव्य निर्मावयाचे होते.

ज्ञानदेवांच्या वाङ्मयात शांतरस हा प्रामुख्याने दिसून येतो. निर्वेद अथवा शम, हा शांतरसाचा स्थायीभाव होय. ज्ञानदेवांची तर अशी प्रतिज्ञा आहे की, आपल्या व्याख्यानातील शांतरस शृंगारासहि जिंकील, ''खेचराचिया मना'' सात्त्विकाचा पान्हा आणील व सुमनास तर श्रवणासवे समाधि लावील. ज्ञानदेवांच्या काव्यकन्येने शब्दालंकार, अर्थालंकार इत्यादि भूषणे धारण केली. आपल्या सौंदर्याने जगाचे डोळे दिपविले. पण ही काव्ययुवती ज्ञानेश्वरांचाच दृष्टांत द्यावयाचा तर, लावण्यवती आहे, कुलवती आहे आणि पतिव्रताहि आहे. पण आपला शृंगारविलास पार्थिवसेवेत खर्च करणारी छचोर ''अहेव'' नव्हे. त्यांनीच म्हटल्याप्रमाणे लक्ष्मी जशी श्री विष्णूच्या ठिकाणी अनन्य होऊन राहिली, तशी ही ज्ञानदेवाची सालंकृत काव्यकन्या आत्मारामाच्या ठिकाणी पतिव्रता होऊन राहिली.

ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ शांतरसप्रधान आहे. या शांतरसात अधूनमधून इतर रस मिसळून स्वादिष्ट पाक तयार झाला आहे. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, ''जेथ शांताचिया घरा। अद्भुत आला आहे पाहुणेरा। आणि येरांहि रसां पातिकरां। जाहला मानु ॥'' (ज्ञा. ११/२) येथे शांत व अद्भुत यांच्याबरोबर वीर, रौद्र, भयानक या रसांनाहि मान मिळाला आहे. ज्ञानेश्वर महाराज व्यवहारातील दृष्टान्त देतात, ''अहो वधुवरांचिये मिळणी । जैशी वराडियांही लुगडी लेणी। तैसे देशियेचां सोकासनी। मिरविले रस ॥'' (ज्ञा. ११/३) ज्ञानेश्वरीत शांतरसाला प्राधान्य असल्यामुळे श्रृंगारास फारशी जागा नाही; परंतु ज्ञानदेवांना श्रृंगाराचेहि वावडे नाही. मात्र हा श्रृंगार मुग्ध रूपात अवतरला आहे. उदा. ''कीं प्रथम वयसाकाळीं। लावण्याची नव्हाळी। प्रगटे जैशी आगळी। अंगना अंगी ॥'' (ज्ञा. १/४२) वीर व भयानक रस पहिल्या व अकराव्या अध्यायात पाहावयास मिळतात.

काव्याचा आत्मा जो रस त्याचा ज्ञानेश्वरीत कसा परिपोष झाला आहे, हे थोडक्यात दर्शविले. आता काव्याची शोभा वाढविणारे जे शब्दालंकार व अर्थालंकार आहेत, यांचे निरीक्षण करू.

काव्य केवळ परतत्त्वस्पर्शी असून उपयोगी नाही; त्याचे बाह्यांगहि रेखीव, प्रमाणबद्ध व आकर्षक असले पाहिजे. म्हणून रेखीव शब्द, अर्थास साजेल अशी पदपद्धती, नादमाधुर्य, इत्यादि गोष्टीकडे ज्ञानेश्वरांनी लक्ष पुरविले. आपण मराठीत अशी शब्दरचना करू की, त्या शब्दांच्या नादरंगाकडे पाहून लोकांनी भुलावे. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, ''जिये कोवळिकेचिनि पाडे । दिसती नादींचे रंग थोडे । वेधे परिमळाचे बीक मोडे । जयाचेनि ॥'' (ज्ञा. ६/१५) ज्ञानदेवांच्या काव्यात शब्दसौष्ठवाबरोबर अनुप्रासादि अलंकार साधलेले आहेत. पुढील ओवी पहा - ''ऐसे निजजनानंदे । तेणें जगदादिकंदे । बोलिलें मुकुंदे । संजयो म्हणे ॥'' (ज्ञा. १२/२३९) ज्ञानेश्वरांचे काव्य उपमा, दृष्टान्त, रूपक, उत्प्रेक्षा, निदर्शना, अनन्वय, अपन्हुति, एकावली इत्यादि अर्थालंकारांनी युक्त आहे. उपमालंकार हा दोन वस्तूंमधील कांही साम्यांवर अधिष्ठित असतो. उपमेने वर्ण्यविषय वाचकांच्या मनात सहज ठसेल अशा प्रकारचे उपमान व उपमेय यामधील साधर्म्य दर्शविले पाहिजे. उपमा ही व्यवहारातील असावी; तसेच ती सूचक व साभिप्राय असावी लागते. उदाहरणार्थ, ''जात्यंधा लागे पिसे । मग ते सैरा धावे जैसे । तुझे शहाणपण तैसे । दिसतसें ॥'' (ज्ञा. २-९३) ''स्वशिखरांचा भारु । नेणें जैसा मेरु । की धरा यज्ञसूकरु ॥ वोझे न म्हणे ॥'' (ज्ञा. १३-३४७)

उपमेत जसे साधर्म्य असते, तसे दृष्टान्तातहि असते. परंतु उपमेला लागणारे साधर्म्य दोन वस्तूंमधील पाहिजे, तर दृष्टान्ताला लागणारे साधर्म्य दोन स्वतंत्र चित्रांमधील पाहिजे, यालाच साहित्य शास्त्रात बिंब - प्रतिबिंबभाव असे म्हणतात. उदाहरणार्थ ''पै महोदधीचिया तरंगा । व्यवस्था धरू नये जेवी गा । तेवी माझिया विशेषलिंगा । नाही मिती ॥'' (ज्ञा. १०-३०१) येथे समुद्राचे तरंग आणि माझ्या विभूति या दोन वस्तूत अमितपणा हा समान धर्म आहे. म्हणून या ओवीत उपमालंकार दिसून येतो. पण 'तो तूं परब्रह्मचि असके । मज दैवे दिधलासि हस्तोदके । तरी आता भेदु कायसा कें । देखावा कवणे ॥ जी चंद्रबिंबाचां गाभारां । रिगालियावरीही उबारा । परि राणेपणे शार्ङ्गधरा । बोला हे तुम्ही ॥'' (ज्ञा. १०/३२२-२३) या ओव्यांत दृष्टान्त आहे. कारण, श्रीकृष्ण हातात येणे आणि भेद नाहीसा होणे हे वस्तुस्थितीचे एक चित्र आहे. चंद्रबिंबाच्या गाभाऱ्यात शिरणे आणि उबारा नष्ट होणे हे दुसरे चित्र आहे. या दोन चित्रात साम्य दाखविले असून श्रीकृष्ण व चंद्राचा गाभा; हातात येणे व आत शिरणे आणि भेद व उबारा नाहीसा होणे ही बिंबप्रतिबिंबरूपाने सांगितली आहेत.

ज्ञानदेवांनी व्यावहारिक दृष्टान्त देऊन व्यवहार शिकविला असे काही लोक मानतात; पण हे बरोबर नाही. ज्ञानदेवांनी पारमार्थिक सत्य पटविण्याकरिता दृष्टान्त दिले आहेत. लहान वयातसुद्धा ज्ञानदेवांचे निरीक्षण अत्यंत व्यापक आणि सूक्ष्म होते असे दिसते. ज्ञानदेवांचे आवडते आणि नाविन्यपूर्ण असे काही दृष्टान्त आहेत. त्यांच्यानंतर होऊन गेलेल्या संत कवींनी त्या दृष्टान्तांचा अंगीकार केला आहे. उदाहरणार्थ - ''जैसी ते शुकाचेनि आंगभारे । नळिका भोविन्नली एरी मोहरे । तरी तेणे उडावें परी न पुरे । मनशंका ॥ वायांचि मान पिळी । अटुवे हिये आवळी । टिटांतु नळी । धरूनी ठाके ॥ म्हणे बांधला मी फुडा । ऐसिया भावनेचिया पडे खोडां । की मोकळिया पायांचा चवडा । गोवीं अधिके ॥ ऐसा काजेवीण आतुडला । तो सांग पां काय आणिके बांधला । मग नोसंडी जऱ्ही नेला । तोडूनि अर्धा ॥'' (ज्ञा. ६/७६-७९) हाच शुकाचा दृष्टान्त तुकाराम महाराजांच्या अभंगात सापडतो. ''शुकनलिका न्याये गुंतलासि काय । विचारूनि पाहे मोकळिया ॥''

ज्ञानदेवांच्या दृष्टान्ताचा आणखी एक विशेष असा आहे की, त्यांना एखादी गोष्ट पटवावयाची असते, तेव्हां ते सात - आठ दृष्टान्त ओळीने देतात. (ज्ञा. १६/१७९ ते ८३), (ज्ञा. १४ । ३७३ ते ७६) कित्येक वेळा हे दृष्टान्त एकापेक्षा एक चढते असतात. तात्त्विक दृष्ट्या त्यांचा फार उपयोग असतो. कित्येकदा या दृष्टान्तश्रेणीत ग्रंथकाराच्या मताचे मंडन व दुसऱ्याच्या मताचे खंडन पहावयास मिळते. अशी दृष्टान्तपरंपरा देण्यास कवीचे सृष्टि व व्यवहार यांचे निरीक्षण व्यापक व सूक्ष्म असावे लागते. एकाच उपमानाचा वेगवेगळ्या अंशांने उपयोग करण्यात ज्ञानदेवांचे बुद्धिवैभव प्रकट झाले आहे. उदाहरणार्थ, आपण 'सूर्य' हे उपमान घेऊ.

(१) शब्दाची व्याप्ति -

जैसे बिंब तरी बचके एवढे ।
परी प्रकाशा त्रैलोक्य थोकडे ।
शब्दाची व्याप्ति तेणे पाडें ।
अनुभवावी ॥ (ज्ञा. ४/२१५)

(२) आपण ब्रह्म झालो की सर्व ब्रह्मच -

जैशी पूर्व दिशेचां राउळीं ।
उदयाचि सूर्ये दिवाळी ।
की येरीही दिशां तियेची काळी ।
काळिमा नाही ॥ (ज्ञा. ५/८६)

(३) गुणातीत पुरुष देहीं अकर्तृत्व पाहतो -
कां तारांगणी लोपावें । सूर्यकांती उद्दीपावे ।
कमळी विकासावे । जावे तमें ॥
ये कोणाची काजीं कही । सविता जैसा नाही ।''
(ज्ञा. १४/२९६ - ९७)

ज्ञानदेवांच्या रूपकांचा आतां विचार करू. त्यांच्या काव्यस्फूर्तीला भरती आली, की एकामागून एक रूपके लाटांप्रमाणे वाहत जातात. अशांपैकी सोळाव्या अध्यायाच्या आरंभी सूर्याच्या रूपकाने केलेले चित्सूर्याचे वर्णन पाहण्यासारखे आहे. हे इतक्या बहारीचे आहे की, वाचकाला अनेक वेळा वाचावेसे वाटते. प्लेटो या विख्यात ग्रीक तत्त्ववेत्त्याने आपल्या ''रिपब्लिक'' नामक ग्रंथात या सूर्यश्लेषाचा उपयोग केला आहे. त्याच्याशी या वर्णनाची तुलना केल्यास ज्ञानदेवांचा आध्यात्मिक अनुभव व काव्यस्फूर्ति ही दोन्ही किती श्रेष्ठ कोटींची आहेत, हे दिसून येईल. ज्ञानदेवांच्या रूपकांची मौज अशी आहे की, त्यापैकी पुष्कळशी अध्यात्मशास्त्रातील निरनिराळ्या पुष्कळ अनुभवांवर उभारलेली आहेत.

उपमामूलक इतर अलंकारहि ज्ञानेश्वरीत आढळतात. पुढील ''अनन्वय'' अलंकाराचे परिचित उदाहारण पहा. ''रामरावण झुंजिन्नले कैसे । रामरावण जैसे । मीनले समरीं ॥'' (ज्ञा. १० - ३८) आतां दुसरे रम्य उदाहरण पहा. ''जैसी अमृताची चवी निवडिजे । तरी अमृताचिसारिखी म्हणिजे ॥'' (ज्ञा. ४ - १८२) तसेच ज्ञानेश्वरीत जागोजाग आलेल्या उत्प्रेक्षा अलंकारांपैकी गीतेच्या श्लोकांचे केलेले वर्णन नमुन्यादाखल सांगता येईल. ''की श्लोक नव्हती आन । गमे गीतेचे महिमान । वाखाणिते बंदीजन । उदंड जैसे ॥ कीं श्लोकांचिया आवारा । सात शतें करूनि सुंदरा । सर्वागम गीतापुरा । वसो आले ॥ की निजकांता आत्मया । आवडी गीता मिळावया । श्लोक नव्हती बाह्या । पसरू का जो ॥ की गीता कमळींचे भृंग । हे गीतासागरतरंग । की हरीचे तुरंग । गीतारथीचे ॥'' (ज्ञा. १८/१६७१ - ७४)

आता ज्ञानदेवांच्या काव्याचे कोणते विशेष आहेत त्यांचा विचार करू. त्यांच्या काव्याचा पहिला विशेष म्हणजे त्यात दिसून येणारी निर्व्यंग व सुदृढ मानसिक स्थिति. या ग्रंथकाराच्या अंतःकरणाला पापीवृत्तीचा विटाळ झालेला नाही. त्याच्या चरित्राला पार्थिव कोठेहि चिकटलेले नाही. मराठी भाषेचा आणि शुद्ध परमार्थाचा गौरव करण्याकरिता ईश्वरी तेज ज्ञानदेवांच्या देहातून चमकून गेले.

त्यांच्या काव्याचा दुसरा विशेष म्हणजे, त्यांची अलौकिक काव्यस्फूर्ति होय. त्यांच्या काव्यस्फूर्तीचे हे लोकोत्तर सामर्थ्य ज्यांना पाहावयाचे असेल, त्यांनी तेराव्या अध्यायातील ''अज्ञानं यदतोऽन्यथा'' या श्लोकावरील अज्ञानाची लक्षणे पाहावी. तसेच ज्ञानी माणसांच्या लक्षणांपैकी ''अहिंसा'' या पदाचे ज्ञानदेवांनी केलेले व्याख्यान पाहावे. ज्ञानदेवांना स्वसामर्थ्याविषयी आत्मप्रत्यय होता. हा त्यांच्या काव्याचा तिसरा विशेष. आपल्या असाधारण भाषाप्रभुत्वाची जाणीव त्यांनी अनेक ठिकाणी व्यक्त केली आहे. त्यांच्या स्वभावात स्वाभिमान आहे, पण घमेंड नाही; लीनता आहे, पण दीनता नाही. उदाहरणार्थ त्यांचे हे तेजस्वी उद्‌गार पहा. ''माझा मऱ्हाठाचि बोलु कौतुके । परी अमृतातेही पैजा जिंके ॥'' (ज्ञा. ६-१४). आपल्या ग्रंथरचनेची थोरवी ज्ञानदेवांनी अठराव्या अध्यायातील १७३७ ते १७५० या ओव्यात वर्णिली आहे. हा त्यांचा स्वाभिमान गुरुशी बोलतांनादेखील दिसतो. ते गुरुपुढे नम्र होतील, पण आपण नुसता वरदहस्त ठेविलात की मी सर्व करीन, असेहि बोलल्याशिवाय राहणार नाहीत. ''ये मऱ्हाठीचिये नगरी । ब्रह्मविद्येचा सुकाळु करी । घेणे देणे सुखचिवरी । हो देई या जगा ॥ तूं आपुलेनि स्नेहपल्लवे । मातें पांघुरविशील सदैवें । तरि आतांचि हे आघवें । निर्मीन माये ॥'' (ज्ञा. १२-१६, १७).

ज्ञानदेवांची लेखनपद्धती स्वतंत्र आहे. ज्ञानेश्वरीत ते पूर्वपक्ष व उत्तरपक्ष करून आपले मत फारसे मांडीत नाहीत. आपला भावार्थ सहजसुंदर रीतीने श्रोत्यांपुढे मांडण्याकडे त्यांचा कटाक्ष आहे. तथापि, ज्ञानेश्वरीत वेदान्तप्रक्रियेची चर्चा स्पष्ट नसल्याने तो ग्रंथ प्राकृत जनांकरिता आहे, असे मानणे चुकीचे होईल. वेदांताची भाषा व अर्थ पचवून भावार्थ दीपिकेतील बोल निघालेले आहेत, हे लक्षात ठेविले पाहिजे. शेवटी ज्ञानदेवांनी गीतेच्या रमणीयेतेचे जे वर्णन केले आहे, ते त्यांच्या ग्रंथासहि लागू आहे. ते वर्णन येथे उद्धृत करून हे प्रकरण संपवितो.

''या गीतार्थाची थोरी । स्वयें शंभू विवरी । जेथ भवानी प्रश्नू करी । चमत्कारोनी ॥ तेथ हरु म्हणे नेणिजे । देवी जैसे कां स्वरूप तुझे । तैसे नित्य नूतन हे देखिजे । गीतातत्त्व ॥'' (ज्ञा. १-७०-७१)

ज्ञानदेवांच्या काव्यासंबंधी प्रा. जोग, प्रा. खुपरीकर प्रभृति या विषयावर अधिकारयुक्त वाणीने बोलू व लिहू शकणारांनी लिखाण केलेले आहे, ते अभ्यासूंनी जरूर पाहावे. येथे थोडक्यात तत्संबंधी चार शब्द सांगितले आहेत.

X X X

७. नाथसंप्रदाय

ज्ञानेश्वरी म्हणजे नाथ संप्रदायातील गुरुपरंपराप्राप्त समाधिधनाचा जगाकरिता उघडा करून ठेवलेला ठेवा, असे ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात व म्हणून ते ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी आपल्या गुरुसंप्रदायाचा थोडासा इतिहास देतात. ते म्हणतात, ''फार पुरातन काळी (कोणास ठाऊक केव्हां) त्रिपुरारी शंकर यांनी क्षीरसिंधूच्या तीराजवळ शक्ति पार्वतीच्या कानात उपदेश केला. तो मत्स्याच्या पोटात असलेल्या विष्णूने ऐकला व तो ज्ञानसंपन्न झाला. मत्स्येंद्रनाथ हे संचार करीत असता फिरत फिरत सप्तशृंगी पर्वतावर आले व तेथे त्यांना हातपाय तुटलेला चौरंगी भेटला. त्याच्यावर त्यांनी कृपा केली व त्याला सर्वांगी परिपूर्ण केले. मत्स्येंद्रांनी योगाब्जिनीसरोवर, विषयविध्वंसैकवीर असे श्री गोरक्षनाथ यांना उपदेश दिला. त्यांनी गहिनीनाथांना उपदेश केला. गहिनीनाथांनी निवृत्तिनाथांना व निवृत्तिनाथांनी, ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, मला कृतकृत्य केले. (ज्ञा. १८-१७५१.६२) असा थोडक्यात आपल्या संप्रदायाचा इतिहास त्यांनी दिला आहे. आपण यात सांगितलेल्या महान् पुरुषांची कांही माहिती मिळते का पाहू.

नाथपंथाचा व महाराष्ट्राचा संबंध ज्ञानदेवापासूनच सुरू झाला असे नव्हे. ज्ञानदेवांचे पणजे त्र्यंबकपंत यांना गोरक्षनाथांचा अनुग्रह होता व आजे गोविंदपंत व आजी नीराबाई यांना गहिनीनाथांचा अनुग्रह होता. यावरून असे दिसते की, नाथपंथातील साधु हे खाली महाराष्ट्रात येऊन धर्मजागृतीचे बरेच कार्य करीत असावेत.

पण ज्या नाथपंथाने महाराष्ट्रास ज्ञानदेवांसारखी दिव्य रत्ने दिली, त्या नाथपंथाचा उगम महाराष्ट्राबाहेर म्हणजे उत्तर हिंदुस्थानात आहे, ही गोष्ट खरी आहे. त्याचा विस्तार प्रथम वरतीच झाला व मग खालती झाला.

बंगाल, गुजरात, कर्नाटक, वऱ्हाड, दक्षिण भारत या सर्व विभागात त्याचा फैलाव झालेला दिसून येतो. इतर कांही बाबतीत मतभेद असला तरी, पंथाचे संस्थापक आदिनाथ होत हे सर्वांना मान्य आहे; त्याचप्रमाणे हे आदिनाथ म्हणजे शंकर हेहि सर्वांना मान्य आहे. हठयोगप्रदीपिकेचे टीकाकार ब्रह्मानंद लिहितात की, सर्व नाथांमध्ये प्रथम आदिनाथ व ते प्रत्यक्ष शंकर म्हणून या पंथास नाथसंप्रदाय म्हणतात. आदिनाथ, मत्स्येंद्रनाथ, गोरक्षनाथ इत्यादिकांची स्थाने महाराष्ट्रात दाखवितात.

कै. ह. भ. प. पांगारकर हे म्हणतात, ''नेवाशाच्या डोंगरात गोरक्षनाथांची समाधि असून सातारा प्रांतात मत्स्येंद्रगडावर मत्स्येद्रनाथांची समाधि आहे व तेथे दरसाल चैत्र व. ५ ला मत्स्येंद्रांची यात्राहि भरते.''

(मराठी वाङ्मयाचा इतिहास खंड १, पान ४८६)

कांहीच्या मते ती स्थाने म्हणजे त्यांच्या समाध्या असे समजणे कठीण आहे. कारण आदिनाथ म्हणजे जर शंकर तर त्यांची समाधि असणे शक्य नाही. एवढेच फार तर म्हणता येईल की, हे नाथ संचारार्थ इकडे दक्षिणेत आले असता त्यांचा ज्या गांवी वास झाला होता, तेथे त्यांच्या नांवाने गादी स्थापन केली असावी. वाल्मीकि, कबीर, चैतन्य यांची जशी स्थाने दाखवितात, तशातलाच हा प्रकार असावा. याबाबतीत अजून संशोधनास पुष्कळच वाव आहे.

पंथाचा प्रारंभ -

या पंथाचा प्रारंभ आठवे अथवा नववे शतक असावा; कारण गोरक्षनाथांचा काळ हा दहावे शतक समजला जातो.

पंथाचे नांव -

सांप्रदायिक ग्रंथात नाथसंप्रदायाला निरनिराळ्या नांवांनी संबोधिलेले आढळते. 'हठयोग प्रदीपिके' वर लिहिलेल्या टीकेत सर्व नाथांमध्ये प्रथम आदिनाथ आहेत व ते प्रत्यक्ष शंकर आहेत म्हणून या संप्रदायाला 'नाथसंप्रदाय' या नांवाने उल्लेखिलेले आहे, असे ब्रह्मानंदांनी लिहिले आहे. अनेक ग्रंथातूनहि या संबंधी उल्लेख मिळतो. परंतु ''सिद्धमार्ग, योगबीज, योगमार्ग, योगसंप्रदाय, अवधूतमत, अवधूतसंप्रदाय' इत्यादि शब्द वेळोवेळी या संप्रदायाला लाविलेले सांप्रदायिक ग्रंथातून आढळतात. आपल्या संप्रदायाला हे लोक 'सिद्धमत' किंवा 'सिद्धमार्ग' म्हणतात, याचे कारण असे आहे की, नाथ स्वतःसिद्ध असतात, अशी यांची समजूत आहे. या मताचा अत्यंत प्रामाणिक ग्रंथ 'सिद्ध सिद्धांत पद्धति' हा आहे. याच ग्रंथाची संक्षिप्त प्रत 'सिद्धसिद्धांत संग्रह' या नांवाने अठराव्या शताब्दीच्या शेवटी शेवटी काशीचे बलभद्र पंडित यांनी तयार केली आहे. वास्तविक वादी व प्रतिवादीद्वारा निर्णित अर्थाला सिद्धांत म्हणतात; परंतु हे लोक सिद्धद्वारा निर्णित तत्त्वालाच 'सिद्धांत' समजतात. म्हणून आपल्या संप्रदायाच्या ग्रंथांना हे लोक 'सिद्धांत ग्रंथ' म्हणतात.

'सिद्धमत' हे नांव संप्रदायात फार प्रचलित आहे व याची परंपरा फार जुनी आहे. मत्स्येंद्रनाथांच्या 'कौलज्ञाननिर्णया' च्या सोळाव्या पटलावरून असे वाटते की, ते ज्या संप्रदायाचे अनुयायी होते, त्याचे नांव

'सिद्ध - कौलसंप्रदाय' होते. डॉ. बागची यांनी लिहिले आहे की, ''मत्स्येंद्रनाथांनी ज्या संप्रदायाचे प्रवर्तन नंतर केले होते त्याचे नांव 'योगिनी-कौलमार्ग' होते व हे सिद्ध-कौलमतच पुढे नाथपरंपरेच्या रूपाने विकसित झाले.

नाथपंथ व बौद्ध, शाक्त आणि कापालिक पंथ -

या पंथाच्या उगमकाळी देशात बौद्ध, शाक्त आणि कापालिक इत्यादि अनेक पंथ होते. नाथसंप्रदायाचे आद्यगुरु आदिनाथ स्वतः श्री शंकर आहेत. मुळापासूनच सर्व नाथसंप्रदाय शैव आहे व मूळ उपास्यदेवता श्री शंकर आहेत, असा नाथसांप्रदायिकांचा दृढ विश्वास आहे. कापालिक मतालासुद्धा 'श्री नाथ' यांनीच प्रगट केले होते. 'शाबरतंत्रात' कापालिकांच्या बारा आचार्यांमध्ये सर्वप्रथम नांव आदिनाथांचेच आहे व बारा शिष्यांपैकी बहुतेक शिष्य नाथसंप्रदायाचे प्रधान आचार्य होते.

शाक्तमार्ग, जो तंत्रानुसारी आहे, त्याचे उपदेष्टे पण 'श्री नाथ' च आहेत. नाथांनीच तंत्रांची रचना केली आहे. 'षोडश नित्यतंत्रा' मध्ये श्री शंकरांनी म्हटले आहे की, मी सांगितलेल्या तंत्रांचाच नवनाथांनी लोकात प्रचार केला आहे. शाक्तमतानुसार चार प्रधान आचार आहेत, वैदिक, वैष्णव, शैव व शाक्त. शाक्त आचारहि चार प्रकारचा आहे; वामाचार, दक्षिणाचार, सिद्धांताचार व कौलाचार.

'षट्शांभव रहस्य' नामक ग्रंथात स्पष्टपणे दिग्दर्शित केले आहे की, ''वैदिक आचारापेक्षा वैष्णव आचार श्रेष्ठ आहे. त्याहून गाणपत्य, त्याहून सौर, त्याहून शैव व त्याहूनहि शाक्त आचार श्रेष्ठ आहे. शाक्त आचारात सुद्धा वाम, दक्षिण सिद्धांत व कौल आचार उत्तरोत्तर श्रेष्ठ आहे.'' कौल मार्गालाच अवधूत मार्ग म्हणतात. या प्रकारे तंत्रग्रंथानुसार कौल अथवा अवधूत मार्गच श्रेष्ठ आहे व शाक्ततंत्र नाथानुयायीच आहे. 'गोरक्षसिद्धांतसंग्रहा' त तांत्रिक व अवधूत यांतील फरक दाखविलेला आहे. तांत्रिक लोक प्रथम बहिरंग उपासना करतात व शेवटी क्रमशः सिद्धि प्राप्त करून कुंडलिनी शक्तीची उपासना करतात. ही तंतोतंत अवधूत मार्गाचीच उपासना आहे.

कापालिक मताचा अल्पसा परिचय यामुनाचार्याच्या 'आगमप्रामाण्य' या ग्रंथातून मिळतो. भवभूतीच्या मालती माधव नामक नाटकात कापलिकांचे वर्णन आढळते. त्या आधाराने कापलिकाचे मत स्पष्टपणे कळून येते. जरी ते मनुष्यबळी देत होते, तरी त्यांचा षट्चक्र व नाडिका-निश्चयाच्या कायायोगाशी संबंध होता. हा कायायोग नाथपंथीयांची एक विशेषता आहे. कापालिकांमध्ये कान्हूपाद अथवा कृष्णपाद हे प्रसिद्ध - सिद्ध होऊन गेले. ते स्वतःला 'कापाली' अथवा कापालिक म्हणवून घेत होते. त्यांचे गुरु जालंदरपाद होते. ते नाथपंथाचे प्रसिद्ध आचार्य होते.

विस्तार - नाथमताला मानणाऱ्या पुष्कळशा जाती भारताच्या प्रत्येक प्रांतात आहेत. त्या जातीमध्ये कांही ब्रह्मचारी योगी आहेत, कांही गृहस्थी आहेत. कांही जाती उच्च तर कांही नीच समजल्या जातात. सिमला, अलमोडा, पंजाब, अंबाला, गढवाल वगैरे विभागातील योगी स्वतःला नाथसांप्रदायातील विभिन्न शाखांचे अनुयायी मानतात व त्यांचे चिन्ह अंगावर धारण करतात. कलाकौशल्य, हातचलाखी, तंत्रमंत्रादि मार्गांनी आपली उपजीविका करतात.

साधारणतः वनजीवि जाती साळी, कोष्टी, शिंपी, इत्यादि नाथमताला मानणाऱ्या आढळतात. सुताचा रोजगार योगी जातीचा जुना व्यवसाय आहे. पुष्कळच गृहस्थयोगी जातीने मुसलमान आहेत. संत कबीर दासजी अशाच एका योगी मुसलमान कोष्टी घराण्यात जन्मास आले होते.

कांही नाथांची माहिती -

आतां थोडक्यात या नाथांपैकी कांहींची माहिती देतो.

आदिनाथ - नाथपंथाचे आदिगुरु आदिनाथ. पण हे प्रत्यक्ष शंकरच असल्याने यांचा काल ठरविण्याचा प्रश्नच नाही. यामुळे ऐतिहासिक विभूति या दृष्टीने या पंथाचा प्रारंभ मत्स्येंद्रनाथांपासून धरण्यास हरकत नाही. यांच्यासंबंधी खालील माहिती मिळते.

मत्स्येंद्रनाथ - मत्स्येंद्रनाथ व गोरक्षनाथ हे या पंथाचे संस्थापक नव्हते अथवा कबीर व नानक हे ज्या अर्थाने धर्मपंथसुधारक म्हणून ओळखले जातात, त्या अर्थाने धर्मसुधारकहि नव्हते.

नाथ परंपरेत आदिनाथांनंतर सर्वश्रेष्ठ आचार्य मत्स्येंद्रनाथ होत. आदिनाथ साक्षात् शंकरच असल्यामुळे मत्स्येंद्रनाथच मानवगुरूंमध्ये या परंपरेचे सर्वप्रथम आचार्य होते. हे गोरखनाथांचे गुरु, अवलोकितेश्वराचे अवतार, नाथपरंपरेचे मानव आद्यगुरु व कौलाचाराचे सिद्ध पुरुष होते.

यांच्या नांवासंबंधी अनेक मते -

मत्स्येंद्रनाथांच्या नांवासंबंधी अनेक मतभेद आहेत. योगी संप्रदायात 'मच्छन्दरनाथ' हे नांव प्रसिद्ध आहे. परंतु 'मत्स्येंद्रनाथ हे नांवच शुद्ध व वास्तविक आहे. मत्स्येंद्रनाथकृत पुष्कळ ग्रंथ नेपाळमधील दरबार पुस्तकालयात सुरक्षित आहेत. त्यांत 'कौलज्ञाननिर्णय' नांवाचे एक पुस्तक आहे. त्यातील लिपीला पाहून स्व. महामहोपाध्याय पं. हरप्रसाद शास्त्री यांनी अनुमान केले आहे की, तो ग्रंथ इ. सनाच्या नवव्या शतकात लिहिलेला असावा. अलिकडे डॉ. प्रबोधचंद्र बागची यांनी त्या पुस्तकाचे नवीन संस्करण प्रकाशित केले आहे. डॉ. बागची यांच्या मताने त्या ग्रंथाची हस्तलिपि इ. स. च्या ११ व्या शतकाच्या मध्यभागातील असावी. त्या पुस्तकात आचार्यांची नांवे 'मच्छघ्नपाद, मच्छेद्रपाद, मत्स्येंद्रपाद, मीनपाद, मत्स्येंद्र, मच्छिंद्रनाथपाद' अशी आहेत. मच्छेंद्र, मच्छिंद्र, मच्छेंद इत्यादि नांवे मत्स्येंद्रनाथ या शब्दाचे अपभ्रंशरूप होऊ शकतात. परंतु 'मच्छघ्न' हा शब्द 'मत्स्येंद्र' या शब्दाचे अपभ्रंशरूप होऊ शकत नाही. या नांवावरून पं. हरप्रसाद शास्त्री यांनी अनुमान केले आहे की, मत्स्येंद्रनाथ हे मासे मारणाऱ्या जातीत उत्पन्न झाले होते. 'कौलज्ञान निर्णय' या ग्रंथात 'मत्स्यघ्न' नांवाचे समर्थन केले आहे. त्या ग्रंथात असे लिहिले आहे की, मत्स्येंद्रनाथ ब्राह्मण होते; परंतु एका विशेष कारणावरून त्यांचे नांव 'मत्स्यघ्न' पडले. कार्तिकेयांनी 'कुलागम' शास्त्र चोरून समुद्रात फेकून दिले असता त्या शास्त्राचा उद्धार करण्याकरिता स्वतः भैरव अर्थात् शिवजीं यांनी मत्स्येंद्रनाथांचा अवतार धारण करून समुद्रात प्रवेश करून त्या शास्त्राचे भक्षण करणाऱ्या माशाचे पोट विदीर्ण करून त्या शास्त्राचा उद्धार केला. यावरून त्यांचे नांव 'मत्स्यघ्न' पडले.

अभिनवगुप्तपादांच्या मते आतान वितान वृत्यात्मक जाळीला छिन्नभिन्न करण्यावरून, 'तंत्रालोक' या ग्रंथाचे टीकाकार जयद्रथ यांच्या मते, चपळ वृत्तींचे छेदन करण्यावरून व कबीरसंप्रदायानुसार चंचल मनाच्या किंवा चपल चित्ताच्या वृत्तींचे छेदन करण्यावरून त्याचे नांव मच्छेंद्र पडले.

मत्स्येंद्रनाथांचे दुसरे नांव मीननाथ आहे. या नांवाविषयीहि अनेकांची अनेक मते आहेत. (१) 'कौलज्ञान निर्णया' नुसार मीननाथ व मत्स्येंद्रनाथ ही एकाच व्यक्तीची दोन नांवे आहेत. (२) सांप्रदायिक अनुश्रुतीनुसार मीननाथ मत्स्येंद्रनाथांचे पुत्र (३) तिब्बत परंपरेनुसार मीननाथ मत्स्येंद्रनाथांचे पिता तर, (४) नेपाली परंपरेनुसार मीननाथ मत्स्येंद्रनाथांचे धाकटे बंधु. असे निरनिराळे विचार प्रचलित आहेत. तरी मीननाथ व मत्स्येंद्रनाथ एकच व्यक्ति होत असे अनेक ग्रंथांवरून सिद्ध होते. ज्ञानेश्वर महाराज दोन्ही एकच समजतात. ते म्हणतात, 'मुद्रा गोरक्षराया । दिधली मीनीं ॥'

मत्स्येंद्रनाथ कोणत्या प्रांतात जन्मास आले होते, त्यांचे रचित ग्रंथ कोणकोणते, त्यांचा साधनामार्ग कोणता व कसा होता इत्यादि प्रश्न भयंकर वादग्रस्त आहेत. सर्व भारतात त्यांच्याविषयी, त्यांचे गुरुबंधु जालंदरनाथ, त्यांचे शिष्य गोरखनाथ यांच्या विषयी इतक्या दंतकथा प्रसिद्ध आहेत की, त्यांच्या आधारे त्यांचे चरित्र लिहिणे फार कठीण आहे. तरीपण कांही थोड्या आधारांवरून त्यांचे चरित्र प्रकाशित करण्यात आले आहे.

कित्येक, मत्स्येंद्रनाथांचा अवतारकाल साधारण इ. स. १०३८ च्या आसपास असावा असे म्हणतात, परंतु गोरक्षनाथांचा काळ दहावे शतक समजला गेल्याने मत्स्येंद्रनाथांचा काळहि त्याच्या जवळपास मानणे अवश्य आहे. पं. हरप्रसाद शास्त्री व डॉ. बागची यांनी अनेक ग्रंथांच्या आधारे आपल्या बुद्धीप्रमाणे मत्स्येंद्रनाथांचे चरित्र लिहिले आहे. त्यांच्या मते मत्स्येंद्रनाथांचा जन्म चंद्रगिरीमध्ये कामरूप देशात झाला असावा.

मत्स्येंद्रनाथविषयक दंतकथा -

कौलज्ञाननिर्णय, बुद्धपुराण, सुधाकरचंद्रिका, बंगाली साहित्याचा इतिहास इत्यादि पुस्तकांतून मत्स्येंद्रनाथांच्या विषयी अनेक कथा दिल्या आहेत. त्या दंतकथांवरून येवढाच बोध होतो की, मत्स्येंद्रनाथ कोणा एका शिष्यिणीच्या मोहात पडले असावेत व गोरक्षनाथांनी त्यांना तेथून काढले असावे.

नाथपंथावर लिहिणाऱ्या हिंदुस्थानी अर्वाचीन लेखकांच्या माहितीप्रमाणे मत्स्येंद्रनाथांनी कौलमार्गाचा प्रचार केला. त्यांची काही माहिती पुढे देत आहोत. त्यावरून वाचकांना मत्स्येंद्रनाथांच्या तत्त्वज्ञानाची तोंड ओळख होईल.

कुल व अकुल या शब्दांचे अर्थ व त्यांचे परस्पर संबंध-

कुल व अकुल ह्या शब्दांच्या अर्थासंबंधीहि थोडाफार विचार होणे आवश्यक आहे. 'कौल' लोकांच्या मतानुसार 'कुल' याचा अर्थ शक्ति आहे व 'अकुल' याचा अर्थ शिव असा आहे. कुलाचा अकुलाबरोबर म्हणजेच शक्तीचा शिवाबरोबर संबंध प्रस्थापित करणे हाच 'कौल' मार्ग होय. म्हणून कुलाकुलसंबंध जोडणे, हे कौलसाधनाचे ध्येय आहे व त्या दोघांचे समरस एकरूप होणे हेच कौलज्ञान आहे. 'कुल' या शब्दाचे आणखीहि पुष्कळ अर्थ केलेले आहेत; पण त्यांमध्ये वर दिलेला अर्थच मुख्य समजला जातो. शिव हा अनादि असल्यामुळे तो कोणत्या कुलात, गोत्रात उत्पन्न झाला असे म्हणता येणार नाही व म्हणूनच शिवाला अकुल म्हणणे अगदी उचित ठरते. शिवाची जी सृष्टि निर्माण करण्याची इच्छा, त्यालाच शक्ति असे म्हणतात. सर्व पदार्थमात्रांची उत्पत्ति शक्तीपासून झाली आहे व शक्ति शिवाची प्रियाहि आहे. पण याचा अर्थ असा नव्हे की, शिव व शक्ति दोन भिन्न वस्तू आहेत. जसे चंद्र व चांदणे ही दोन नव्हेत, तसेच शिव व शक्ति ही दोन्ही एकच आहेत.

कौलमार्गाचे कांही दार्शनिक सिद्धान्त -

कौलमार्ग सत्कार्यवादी आहे. कार्याच्या अव्यक्त अवस्थेचेच नांव 'कारण' आहे व कारणाची व्यक्तावस्था म्हणजेच कार्य होय.

प्रलयकाळाच्या वेळी परमशिव सर्व प्रपंच आपल्यामध्ये विलीन करतो व सर्व प्राण्यांचे कर्मफल सूक्ष्मरूपाने आपल्यामध्ये धारण करतो. कर्मफल शिल्लक राहिल्यामुळेच ते परिपक्व झाल्यावर सृष्टीचे चक्र पुनः सुरू होते व त्या वेळी 'परमशिवा' मध्ये सुप्त असलेली शक्ति सर्जनाच्या रूपाने पुनः व्यक्त स्वरूपाला येते. हीच त्रिपुराशक्ति होय. तांत्रिक लोकांच्या मतानुसार परब्रह्म जरी सदासर्वकाळ असते, तरी पण सृष्टिसर्जनाचे कार्य ह्या त्रिपुरा शक्तीशिवाय होत नाही. जगत् हे ज्ञाता, ज्ञेय व ज्ञान या त्रिपुटीने युक्त असल्यामुळे ते उत्पन्न करणारी जी शक्ति तिला त्रिपुरा असे म्हटलेले आहे. मत्स्येंद्रनाथांनी आपल्याच कौलज्ञान निर्णयामध्ये ह्या शक्तीचा ह्याच नांवाने उल्लेख केलेला आढळत नाही; तरी पण तांत्रिकांची सृष्टितत्त्वे तशीच्या तशीच मानली आहेत.

सत्कार्यवादाचा जो सिद्धान्त वर सांगितला आहे, त्यावर असा एक आक्षेप येणे शक्य आहे की, जी वस्तु कधी नव्हती ती उत्पन्न कशी होऊ शकेल ? तर मग जगत् शक्तीपासून कसे निर्माण झाले ? याचे उत्तर असे आहे की, प्रलयकाळाच्या वेळी ही शक्ति जगताच्या ३६ तत्त्वाला घेऊन अव्यक्तावस्थेत जाते. आतां तिचे व्यक्तस्वरूप म्हणजेच जगत् होय. ही शक्ति जर शिवाच्या ठिकाणी अव्यक्तदशेला असते तर मग परमशिवच जगताचे कारण का नाही मानले जात ? वामकेश्वर मंत्रात असे सांगितले आहे की, शक्ति ज्यावेळी जगत् रूपाने दिसू लागते, त्या वेळी तिला शिवाची अपेक्षा राहत नाही. तांत्रिक लोक ह्या शक्तीला जड न मानता चिद्रूप मानतात.

परमशिवाला सृष्टि निर्माण करण्याची इच्छा उत्पन्न झाल्यावर शिव व शक्ति ही दोन तत्त्वे निर्माण होतात. परमशिव निर्गुण निरंजन आहे. शिव सगुण व शक्तीने युक्त आहे. शिवाचा धर्म शक्ति आहे व म्हणूनच ते अविभाज्य आहेत.

गोरक्षनाथ -

विक्रम संवत् दहाव्या शतकात भारतवर्षामध्ये गोरक्षनाथांचा आविर्भाव झाला. शंकराचार्यानंतर इतके प्रभावशाली व महिमान्वित महापुरुष भारतवर्षात अजूनपर्यंत कोणी अवतरले नाहीत, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही. आजहि भारताच्या कानाकोपऱ्यात यांचे अनुयायी आढळतात. भक्तिमार्ग प्रचलित होण्याच्या अगोदर सर्वात शक्तिशाली धार्मिक मार्ग म्हणजे गोरक्षनाथांचा योगमार्गच होता. गोरक्षनाथासंबंधीच्या गोष्टी भारतातील प्रत्येक भाषेत उपलब्ध आहेत; त्यावरून असे स्पष्ट होते की, गोरक्षनाथ आपल्या युगाचे सर्वात श्रेष्ठ धार्मिक पुढारी होते.

त्यांच्या जन्मस्थानासंबंधी अजून एकमत झाले नाही. 'योगिसंप्रदायाविष्कृति' या ग्रंथामध्ये त्यांचा जन्म गोदावरीतीरावर चंद्रगिरी नांवाच्या गांवी झाला होता, असे आढळते.

ग्रियर्सनने त्यांना काठियावाडमधील गोरखमठीचे निवासी म्हणून म्हटले आहे. बंगालमध्ये, पंजाबमध्ये त्यांचा जन्म झाला होता असा कित्येकांचा समज आहे. पंजाबमधील गोरख टेकडीवरून ब्रिग्ससाहेबांनी त्यांचा जन्म पंजाबमध्ये झाला होता, या मतावर विशेष जोर दिला आहे. डॉ. मोहनसिंग यांच्या मतेहि पेशावरजवळ त्यांचा जन्म झाला असावा. एवढे मात्र निश्चितपणे सांगता येईल की, गोरक्षनाथांचा जन्म ब्राह्मणकुळात झाला असावा व त्यांच्या आयुष्याचा बहुतेक भाग ब्राह्मणवातावरणात व्यतीत झाला असावा.

गोरक्षनाथांच्या नांवावर पुष्कळसे ग्रंथ आज उपलब्ध आहेत; परंतु गोरक्षनाथांनी कोणते ग्रंथ स्वतः लिहिले व क्षेपक ग्रंथ कोणते आहेत, हा अजूनपर्यंत वादग्रस्त प्रश्न आहे. या पुस्तकाच्या आधारे कित्येक विद्वानांनी गोरक्षनाथांचे जन्मस्थान, त्यांचा कालनिर्णय, त्यांच्या विषयीच्या प्रचलित कथा यावर प्रकाश पाडण्याचा प्रयत्न केला आहे. कबीरदासाबरोबर, गुरु नानकबरोबर त्यांचा वार्तालाप झाला होता व ते चौदाव्या शताब्दीत होऊन गेले असे ग्रियर्सन साहेबांनी अनुमान बांधले आहे. फार काय, सतराव्या शताब्दीत त्यांचा बनारसीदास जैन यांच्याशी शास्त्रार्थ झाला होता. असाहि एक स्वर आहे. डॉ. बडथ्वाल यांनी त्यांना अकराव्या शताब्दीमधील प्रसिद्ध योगी मानले आहे व आपल्या मताच्या समर्थनार्थ त्यांनी गोरखनाथांच्या ग्रंथाचा उल्लेख केला आहे.

कै. ह. भ. प. पांगारकर, गोरक्षनाथ हे बाराव्या शतकात हयात होते, असें मानतात.

गोरक्षनाथांची संस्कृत पुस्तके आज सर्वच्या सर्व उपलब्ध नाहीत. ती सर्वच त्यांनी लिहिली आहेत असे म्हणणेहि धाडसाचे आहे. एकूण २८ पुस्तकांचा उल्लेख डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी यांनी आपल्या 'नाथसंप्रदाय' या पुस्तकात केलेला आहे. त्यातील अमनस्क, अमरौघशासनम्, गोरक्षपद्धति, गोरक्षसंहिता, सिद्धसिद्धान्तपद्धति हे ग्रंथ अधिक महत्त्वपूर्ण आहेत.

वरील संस्कृत पुस्तकांव्यतिरिक्त हिंदीमध्ये गोरक्षनाथांची कांही पुस्तके आढळतात. त्यांचे संपादन स्व. डॉ. पीतांबरदत्त बडथ्वाल यांनी अत्यंत परिश्रमपूर्वक व योग्य आधारांनी केले आहे. हा ग्रंथ 'गोरखबानी' या नांवाने प्रसिद्ध आहे. त्या ग्रंथात गोरक्षनाथांच्या ४० हिंदी पुस्तकांचा उल्लेख आहे. त्यातील 'सबदी', 'गोरखबोध' इत्यादि पुस्तके अत्यंत महत्त्वपूर्ण आहेत.

मराठीतहि त्यांचे ग्रंथ आहेत. त्यापैकी 'अमरनाथ संवाद' हा योगपर ग्रंथ आहे. गोरक्षगीता या ओवीबद्ध ग्रंथातहि योगविषयक अनुभव दिले आहेत.

डॉ. मोहनसिंग यांनी Gorakhanath and Medieval Hindu Mysticism (Lahore १९३७) म्हणून परिश्रमपूर्वक पुस्तक लिहिले आहे. त्यावरून गोरखनाथासंबंधीच्या खालील चुकीच्या समजुती दूर व्हाव्यात अशी कल्पना आहे -

(१) गोरक्ष हे बुद्ध मताचे होते.

(२) ते कानफाटा पंथाचे संस्थापक होते.

(३) ते १४ व्या शतकात झाले.

(४) कबीर व नानक यांची व त्यांची गाठ पडली होती.

(५) ते नाशिकजवळ जन्मास आले.

गोरक्षमत

डॉ. मोहनसिंग यांच्या मते गोरक्षनाथ हे उपनिषदांनी सांगितलेल्या योगमार्गाचे पुरस्कर्ते होते. श्री. भट्टाचार्य म्हणतात, 'वृत्ति निरोध करून मनाचा अमनीभाव करणे,' हे गोरक्षनाथांच्या मार्गाचे सार आहे.

गोरक्षमताचा हा आद्य सिद्धान्त आहे की, जे ब्रह्माण्डात आहे, ते सर्व सूक्ष्म प्रमाणात पिंडात आहे. या पिंडशरीरात मुख्य कार्यकारी शक्ति कुंडलिनी आहे. विश्वब्रह्मांडात भरलेली जी महाकुंडलिनी तिचे हे पिंडगत स्वरूप आहे. या शक्तीची उपासना करण्याकरिता कोठे दूरवर भटकत जाण्याची जरुरी नाही. प्रत्येक पिंडात अणुपरमाणूत, ही शक्ति भरलेली आहे. ब्रह्मांडाच्या प्रत्येक कणात भरून उरलेली ही शक्ति मानवी देहात 'कुंडलिनी' रूपाने वास करते, नाथमार्गी साधक या शक्तीची उपासना करण्याकरिता शरीराला प्रमुख साधन मानतात. केवळ शक्तीचे संचालन हे प्रमुख ध्येय नसून शिवशक्तीचे ऐक्य म्हणजेच सहज समाधि साधणे हेच खरे ध्येय आहे. मनुष्याला खरा मोक्ष साधावयाचा असेल, तर ह्या सहज समाधिद्वाराच मनाने मनाला पाहावयास शिकले पाहिजे.

गोरक्षनाथांच्या मतासंबंधी त्यांच्या अमरौघशासनातील एक उतारा देतो. 'अहो मूर्खता लोकस्य । केचिद्वदन्ति शुभाशुभकर्मविच्छेदनं मोक्षः । केचिद् वदन्ति वेदपाठाश्रितो मोक्षः । केचिद् वदन्ति निरालम्बनलक्षणो मोक्षः । केचिद् वदन्ति ध्यान कला करणसंबद्धप्रयोगसंभवेनरूपबिन्दुनादचैतन्यपिण्डा-काशलक्षणो मोक्षः । केचिद् वदन्ति पूजापूजकमद्यमांसादि सुरतप्रसंगाननुलक्षणो मोक्षः । केचिद् वदन्ति मूलकरोल्लसितकुण्डलीसंचारलक्षणो मोक्षः । केचिद् वदन्ति सुसमदषिनिपातलक्षणो मोक्षः । इत्येवंविधः भावनाश्रितः लक्षणे मोक्षो न भवति । अथ मोक्षपदं कथ्यते । यत्र सहजसमाधिक्रमेण मनसा मनः समालोक्यते स एव मोक्षः ।' अमरौघशासनम् पृ. ८ - ९.

डॉ. मोहनसिंग यांनी गोरक्षमताचे सार थोडक्यात खालीलप्रमाणे दिले आहे -

The Doctrine of Gorakha.

The doctrine of Gorakha can be summed up as follows -

The goal of human life is to eternalize real life and to understand the real self; this can be done by transcending the lower self, which consists of the vital essence - the sexual power, the vital air, and the mind. Each of the three must help to transcend Itself by Itself. Yet, the control of the second gives the control of the first and of the third, of the first two. The mind is controlled through contemplation, through the stoppage of its going-out Manas, through intellectual analytic perception, through recitation, through the reversal of its normal activity, till it transcends Itself, reaches the state of Unmani, self-transcendence. This control is to be effected in the most natural manner, with inborn facility or sahaja. By such control we shall rise into a supramental state, which is void of the working of these three but which is a positive state wherein the three higher powers, which are the essence of the higher Self, Atma, reside, namely, Divine Music, Divine Joy and Divine Consciousness, Sat, Ananda and Chit, which are also called Word or Shabda, Union or Rasa and Amrita and Light or Jyoti. This is really the fourth state above those three states, wherein the vital breath, the sex and the mind work, each predominent in one or other of the three stages. By simple natural method of Kaivalya Kumbhaka (prolongation of the period before intake of breath), physical, moral or mental, the vital air is controlled; by simple natural method of trying to repeat the word given by the Guru and to listen to the inner Word (Ajapa japa) the sex is controlled; and by simple natural method of the stoppage or negation or emptying out of mental activity aided by physical, moral and spiritual contemplation (not meditation), the mind is controlled. When the mind sees and resides in the mind, when the mind and Manasa, mental activity or desire, is absorbed in the mind, when we arise above the pairs of opposites, physically, morally and intellectually and have Samadrishti, equal-eyedness; then come the Asampragyata Samadhi and Kaivalya Moksha, the absorption of the Self in the Self, beyond all dualism; the Sahaja Samadhi, the natural trance or easy inborn equlibrium; the Turyatita stage, the fourth, supra mental state; the Atita Shunya, the Supreme Void which is not void. It is the Yoga of making the Shruta, attention, rise through the magnetic aid of the Shabda - imparted by the teacher, and heard within - and unite with, merge itself in, the Supreme Self, Atma. It is Atma Jog, Atma Yoga, as Charpet calls it. It is the Internalistic Yoga, the Yoga of the mind, wherein the mental and the moral equivalent of outer, external ceremonies, postures and practices are to be found and observed. It is thus Siddhanta Yoga, as Kumbhari Bava calls it, the Yoga of the metaphysical, essential truth. To practise it, the control of sex is necessary; but such a mental yoga can be carried on even in married life by suitable and requisite abstinence. Mendicancy and monastic life are not indispensable. There is no demand in this for rigorous Hatha exercises, or Tantrika sensualities, or Buddhistic self-denials. It is a kind of Raja - Yoga of the Upanishads, open to all classes, requiring a mental and moral detachment. The true Guru's air (Word) is indispensable for achieving what the followers of other paths achieve through diffcult practices, followed by constant self-abnegation and profound contemplation. The powers to work miracles, nine siddhis and twelve siddhis which accrue to a Jogi are mere temptations on the way. He must pass beyond the stage of a Siddha, who according to Alberuni did not desire liberation. The goal of Alchemy (Rasa), Tantrism and Hatha is not the goal of Gorakha, who seeks to acquire the immortality of the spirit, not of the body, who drinks of the wine of the word (Shabda) and enjoys the spiritual union of Shiva and Shakti, who discards the mere cauterization of body, the temple of the spirit.

वरील उताऱ्याचे मराठीत सार -

''मिथ्या असत्‌जीवनाचा त्याग करून शाश्वत जीवन जगणे हे गोरखपंथाचे ध्येय आहे आणि हे त्याच वेळेला शक्य आहे की, ज्या वेळेला साधक मन, प्राण व काम हा जो अशुद्ध वर्ग आहे त्याच्यावर ताबा मिळवून शुद्ध आत्मस्वरूप होऊन राहतो. हा जो अविद्या वर्ग आहे, याला जिंकण्याकरिता या प्रत्येकाची तर मदत लागतेच. प्राणायामाने काम जिंकले जातात. मनाला जिंकण्याचा उपाय म्हणजे ध्यान, मनाची वृत्तिद्वारा बाहेर धावण्याची जी संवय आहे तिचा संयम, विचाराने अंतमुर्खता प्राप्त करून घेऊन आत्मशोधन, यायोगे मनच मनावर ताबा मिळवते व अमनीभावाजवळ येते. हा संयम 'सहज' मार्गानेच करणे सुखकर होय. या अभ्यासमार्गाने 'अमनीभाव' (supramental) प्राप्त होऊ शकतो. त्या ठिकाणी कामादि त्रयीचा प्रवेश नाही. ही स्थिति म्हणजे शून्य नव्हे. ही स्थिति सच्चिदानंदानें परिपूर्ण भावरूप अशी आहे. या सच्चिदानंदालाच शब्द, रस, ज्योति असे नांव आहे. जागृति गिळून जागणें, निदेपरौते निजणें, मनाला मनाने गिळून रहाणें अशी ही स्थिति आहे.

केवळ कुंभकाने प्राणावर जय मिळवता येतो. गुरूने सांगितलेल्या मंत्राचा (अजपा) जप केला की, काम आवरला जातो. विषय बाहेर दवडून मनाला मोकळे - रिकामे करण्याने व ध्यानाने मन ताब्यात येते. स्पृहा मनांतच नाहीशी झाली, मनामाजी मन आलिंगू सरले, द्वंद्वातीत अवस्था प्राप्त झाली की, समदृष्टित्व प्राप्त होते व या भावालाच असंप्रज्ञात समाधि, कैवल्य, सहजसमाधि, तूर्यावस्था, महाशून्य अशी वेगवेगळी नांवे आहेत. हा मार्ग म्हणजे नादानुसंधानाचा मार्ग आहे. यास (गुरुपदिष्ट दिव्य नाममंत्राचे शांत ध्यान करणे), नादानुसंधान, हा मार्ग म्हणतात व याने आत्म्यात समरस होणे हे ध्येय आहे. हाच अंतमार्ग. याचकरिता बाह्य आसनादि करावयाचे असतात. कुंभारीबुवा म्हणतात, त्याप्रमाणे हाच सिद्धान्तयोग.

या योगास ब्रह्मचर्याची आवश्यकता खरी. पण योग्य संयम पाळून गृहस्थाश्रमातहि हा करता येतो. भिक्षुवृत्ति अथवा संन्यास यांची आवश्यकता आहे, असे नाही. बौद्धांसारखी आत्मपीडा यात नाही, अथवा कांही तांत्रिक मार्गातील भोगातिशय यात नाही. हठयोगाच्या क्रियांचा कडकपणाहि यांत नाही. गोरक्षनाथांचा मार्ग म्हणजे उपनिषदांनी सांगितलेला राजयोगच आहे, असे म्हणावयास हरकत नाही. याचा सर्वांना अधिकार आहे. याच्या साधकास नीतियुक्त आचार व वैराग्य यांची गरज आहे. इतर मार्गांनी जे साध्य होते ते खऱ्या गुरूच्या शब्दाने साधकास प्राप्त होते. चमत्कार करण्याची शक्ति, सिद्धि, मग त्या नऊ अथवा बारा - प्राप्त होणे, हे योगाचे ध्येय नव्हे. हे योगमार्गातील विलोभन मोठे विघ्न आहे. साधकाने याच्यापलीकडे जाणे अवश्य आहे.

तंत्र, हठ अथवा रसशास्त्र ही शरीर अमर करण्याचा प्रयत्न करणारी शास्त्रे आहेत. गोरक्षनाथांचा पंथ हा आत्म्याचे अमरत्व अनुभवणे, नादमधूचा आनंद भोगणे व शिवशक्तीच्या सामरस्याचा आनंद भोगणे याकरता आहे. आत्म्याचे मंदिर जे शरीर त्याचे नुसते शोषण हे त्याचे ध्येय नव्हे. आत्म्याचे अमरत्व अनुभविणे हेच या मार्गाचे उद्दिष्ट आहे.''

गोरक्षनाथांचा प्रभाव - नाथपंथामध्ये ज्यांनी या पंथाचा प्रसार केला व त्याचे वजन वाढविले असे गोरक्षनाथांच्या सारखे प्रभावी व व्यक्तिमान् पुरुष दुसरे कोणी झालेच नाहीत, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होईल असे नाही. ज्ञानेश्वर महाराजांनीसुद्धां त्यांच्याविषयी पुढीलप्रमाणे मोठे गौरवपूर्ण उद्गार काढले आहेत -

तेणे योगाब्जिनीसरोवरु। विषयविध्वंसैकवीरु।
तिये पदीं का सर्वेश्वरु। अभिषेकिले ॥

ज्ञा. १८-१७५६

गोरक्षनाथांनी अनेक लोकांना या मार्गाची दीक्षा दिली. त्यातला एक फाटा गहिनीनाथांच्या द्वारा श्री निवृत्तिनाथांकडे आला. पण गोरक्षांनी योगासंबंधी तत्कालीन भारतीय जनता व राजे यांच्यात इतकी आवड उत्पन्न केली की, संस्कृतात या विषयावर अनेक ग्रंथ निर्माण झाले. गुरुगोविंदसिंग यांनी आपल्या आत्मचरित्रात गोरक्षांचे केवढे वजन होते व त्यांनी अनेक राजांना आपल्या पंथात कसे खेचले याचे वर्णन केले आहे. दहा, अकरा, बारा, तेरा, चौदा या शतकात बौद्ध व जैन लोकात सुद्धा योगमतावर अनेक ग्रंथ झाले. चालुक्य परमार यांच्या कारकीर्दीत शिवमंदिरे व शैवयोग यावरील ग्रंथरचना यात पुष्कळच वाढ झाली.

तात्पर्य, गोरक्षनाथ हेच या पंथाचे खरे कर्तृत्ववान् आदिपुरुष. आदिनाथ व मत्स्येंद्रनाथ यांचे कार्यक्षेत्र त्या मानाने फारच संकोचित.

गोरक्षनाथानंतर -

गहिनीनाथांची कांही फारशी माहिती मिळत नाही; पण त्यांचा महाराष्ट्रात संचार होता ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. ज्ञानोबांचे आजे गोविंदपंत व आजी नीराबाई यांना त्यांचा अनुग्रह होता हे मागे सांगितलेच आहे. यांनीच महाराष्ट्रास श्री निवृत्तिनाथ दिले.

निवृत्तिनाथांच्या दारात लाविलेले हे नाथपंथाचे रोपटे, त्याचा विस्तार गगनावर गेला. पण अजून त्याचा इतिहास लिहिला गेला नाही. तो एक अवश्य करणीय असा भाग करावयाचा शिल्लक राहिला आहे.

उत्तर हिंदुस्थानात जसे गोरक्षनाथ तसे महाराष्ट्रात श्री ज्ञानराज.

'निवृत्ति ज्ञानदेवें सोडविले अपार जीवजंतु' असे नामदेवांनी यांच्या कार्याचे वर्णन केले आहे. ज्ञानेश्वर महाराज हे योगी, भक्त व ज्ञानी असे असल्यामुळे त्यांच्याशी गुरुत्वाचे नाते जोडणारे असे वेगवेगळे लोक आहेत. ज्ञानदेवाशी आपला योगमार्गपरंपरेतील साधु म्हणून संबंध जोडणारे महाराष्ट्रात पंथराजाचे कापडी अजूनहि आहेत. 'भक्तिपंथी' वारकरी ज्ञानदेव मोठे भक्त म्हणून त्यांच्याशी नाते जोडतात. ज्ञानमार्गाचेहि पांथिक महाराष्ट्रात आहेत. तेहि ज्ञानराजांशी आपला संबंध जोडतात. महाराष्ट्रात अनुभवामृताची परंपरा अजूनहि विद्यमान आहे. तिच्यातहि शाखा आहेत. एका शाखेने शिवकल्याण दिले व दुसऱ्या शाखेने प्रसिद्ध पुरुष विश्वनाथ उर्फ भय्याकाका, ज्यांनी कै. कुंटे यांना ज्ञानेश्वरीची गोडी लाविली, हे दिले.

पहिली शाखा - शिवकल्याणांनी अनुभवामृतावरील आपल्या 'नित्यानंदैक्यदीपिका' या टीकेच्या शेवटी आपली पुढीलप्रमाणे परंपरा दिली आहे -

शंकर, पार्वती, मत्स्येंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, गहिनीनाथ, निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव, मुक्ताबाई, वटेश्वर, चक्रपाणी, विमळानंद, चांगाकेशवदास, जनकराज, नृसिंह, श्रीहृदयानंद, विश्वेश्वरराज, श्रीकेशवराज, श्रीहरिदास, स्वामी परमानंद, नित्यानंद व शिवकल्याण - नित्यानंदैक्यदिपिका. अ. १०/३४५ - ७५

दुसरी शाखा - आदिनाथ, मत्स्येंद्रनाथ, गोरक्षनाथ, गहिनीनाथ, निवृत्ति, ज्ञानदेव, सत्यामलनाथ, दीनानाथ, अनंतराज, अमळनाथ, भूमानंद, गोपाळ, विश्वनाथ उर्फ भय्याकाका, अण्णाबोवा हुपरीकर, रधुनाथबोवा.

ज्ञानदेवांच्या शिकवणुकीतील, योग, भक्ति, ज्ञान यांचा समन्वय पंढरपुरी श्रीपांडुरंगचरणी झाला व म्हणून महाराष्ट्रापुरते बोलावयाचे तर पंढरपूर हे नाथपंथाचे पीठ झाले. शंकराचार्य हे पंढरपूरचे 'महायोगपीठ' असे वर्णन करतात. नाथपंथाचे हे इवलेसे रोप पंढरपूरात निवृत्ति - ज्ञानदेवांनी लाविले व त्याला खतपाणी नामदेवराय, नाथ, तुकोबाराय यांनी घातले व त्यामुळे त्याचा वेल गगनावर गेला. महाराष्ट्रात या वारकरी संप्रदायाइतका विस्तार पावलेला दुसरा संप्रदाय नाही.

या प्रकरणांत मत्स्येंद्रनाथ व गोरक्षनाथ यांच्यासंबंधी माहिती दिली आहे. तिला मुख्यत्त्वे आधार उत्तर हिंदुस्थानातील प. हजारीप्रसाद, डॉ. मोहनसिंग इत्यादि लेखकांनी लिहिलेल्या ग्रंथांचा आहे.

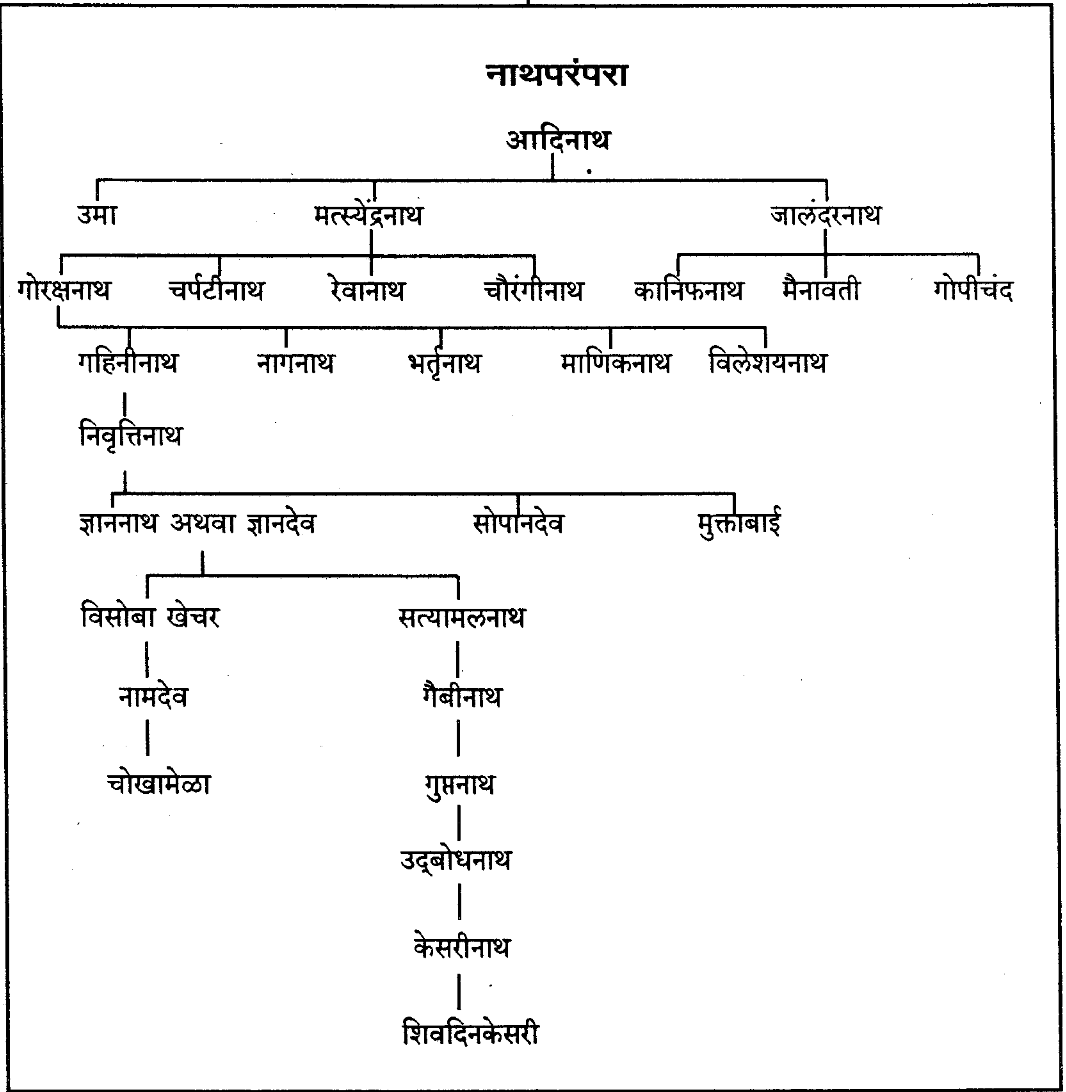
आपल्याकडे नाथसंप्रदायाची जी शाखा श्री निवृत्तिनाथांच्या द्वारी रोवली गेली, तिचा, अधिकृत, उत्तर हिंदुस्थानातील इतिहासांशी मेळ घालून तयार केलेला असा इतिहास अजून तयार होणे आहे.

आपल्याकडे नाथसंप्रदायाला श्री निवृत्तिनाथ, ज्ञानेश्वर महाराज यांनी भक्तिमार्गाची जोड देऊन त्याचा प्रसार केला.

या संतांच्या अभंगात जे उल्लेख आहेत, त्यावरून गोरक्षपंथ यास विरुद्ध नव्हता असे दिसते; पण कित्येकांच्या मते उत्तर हिंदुस्थानात जो गोरक्षपंथ ओळखला जातो तो योगमार्गी म्हणून ओळखला जातो. कबीर व तुळसीदासजी या पंथाचे भक्तीस अनुकूल मार्ग म्हणून वर्णन करतांना आढळून येत नाहीत. उलट कित्येक असे म्हणणारे आहेत की, गोरक्षनाथांच्या मार्गात ईश्वरनिष्ठेला स्थान होते व म्हणूनच कबीर, नानक, ज्ञाननाथ यांच्या मनाचा त्यांच्या मतावर परिणाम मोठा झाला.

आपल्याकडील माहितीने बोलावयाचे तर ज्ञानेश्वर महाराज हे भक्ति व योग यात विसंगती मानीत नव्हते; येवढेच नव्हे, तर त्यांच्या ठिकाणी त्यांचा उत्कृष्ट समन्वय झालेला होता.

X X X



महाराष्ट्रात नाथांची दुसरी एक धारा आहे.

आदिनाथ
|
हरनाथ
|
रघुनाथ
|
मुकुंदराज

८. 'भाष्यकारांतें वाट पुसतु'

या विषयाचा थोडासा इतिहास देणे अवश्य आहे. त्याशिवाय या प्रश्नाचे खरे स्वरूप लक्षात येणार नाही. एक काळ असा होता की, ज्ञानदेवांच्या कार्याचे मूल्यमापन असे केले जात असे की, त्यांनी संस्कृतात असलेले अध्यात्म व तत्त्वज्ञान मराठीत आणले, हे खरे; पण हे तत्त्वज्ञान म्हणजे अद्वैत वेदांताचे म्हणजे शंकराचार्यांचे. याहिपुढे जाऊन कित्येक वेळा याचा अर्थ असा केला जाई की, ज्ञानेश्वर म्हणजे शंकराचार्यांचे 'झिरपे' व ज्ञानेश्वरी हा प्राकृत ग्रंथ बायाबापड्याकरिता; पंचदशी, भामती वगैरे ग्रंथ हे

पंडितांकरितां ! यास जबर धक्का वै. गु. जोग महाराज यांनी दिला. वै. जोग महाराज यांनी याविषयी लिखाण केले नाही. त्यांच्या मते गीतातात्पर्याच्या विषयी शंकराचार्य व ज्ञानेश्वर महाराज यांचे एकच मत आहे. पण याचा अर्थ ज्ञानेश्वरी म्हणजे भाष्याचे मराठीत नुसते रूपांतर नव्हे.

वै. जोग महाराज वैकुंठाला गेल्यानंतर ज्ञानेश्वर महाराजांचे तत्त्वज्ञान स्वतंत्र आहे, हे दाखविण्याचा प्रयत्न पं. पांडुरंग शर्मा यांनी केला. त्यांच्या लिखाणाने त्यावेळी वेदांताच्या वाचकवर्गात बरीच खळबळ उडाली. आधीच पंडितांची लेखणी व ती प्रतिक्रियेकरितां सरसावलेली ! यामुळे त्यांच्या लिखाणास तिखट असे स्वरूप प्राप्त झाले. ज्ञानेश्वर महाराज हे शंकाराचार्यांचे झिरपे नव्हते, दुसऱ्याहि आचार्यांचे ग्रंथ त्यांनी अवलोकन केले होते व त्यांना स्वतंत्र प्रज्ञा होती हे दाखविण्याकरिता रामानुजाचार्यांच्या अनुपपत्तीशी त्यांनी ज्ञानदेवांच्या अनुभवामृताच्या सातव्या प्रकरणातील कांही प्रमाणांचे साधर्म्य दाखविले. पण ज्ञानेश्वर महाराज रामानुजाचार्यां-प्रमाणे विशिष्टाद्वैती होते असे त्यांनी कोठे लिहिलेले प्रस्तुत लेखकाच्या वाचण्यात नाही. असे असूनसुद्धां 'पं. पांडुरंगशर्मा हे ज्ञानदेव रामानुजीय मताचे होते' असे लिहिणारे बोलणारे लेखक व वक्ते आढळून येतात. पण आमच्या मते ह्यास मुख्यत्वेकरून पंडित पांडुरंगशर्मा यांची लेखणीच जबाबदार आहे.

ज्ञानेश्वरीच्या बाबतीतहि ज्ञानदेव आचार्यांचे अंधअनुयायी नव्हेत, हे दाखविण्याकरितां रामानुजमता-प्रमाणे कांही श्लोकांचा अर्थ ज्ञानदेवांनी कसा केला हे त्यांनी दाखविले व आपल्या म्हणण्याच्या पुष्ट्यर्थ जी प्रमाणे आणली, त्यात ज्ञानेशांच्याच उक्तीचा आधार मिळाला तर तो पहावा; म्हणून ते ज्ञानेश्वरी धुंडू लागले. त्यांच्या सुदैवाने त्यांना एक हवी तशी ओवीहि मिळाली.

तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु । भाष्यकारांतें वाट पुसतु । अयोग्यहि मी न पवतु । कें जाईन ॥ ज्ञा. १८-१७२२

त्यांना मिळालेल्या पोथीत 'भाष्यकारांतें' या शब्दात 'रा' वर अनुस्वार सांपडला. पं. पांडुरंगशर्मा यांना वाटले काम झाले. त्यांनी तो अनुस्वार आदरार्थी न घेता बहुवचनार्थी घेतला व ओवीचा अर्थ असा केला की, ज्ञानेश्वरांनी 'अनेक भाष्यकारांना वाट पुसली.'

याबाबतीत नागपूरचे सुप्रसिद्ध डॉ. शं. दा. पेंडसे यांनी आपल्या 'श्रीज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान' या मोठ्या परिश्रमपूर्वक लिहिलेल्या पुस्तकातील तिसऱ्या 'भाष्य-कारातें वाट पुसतु' या प्रकरणात ज्ञानेश्वरी, गीतेवरील शांकरभाष्य व रामानुज - भाष्य यांची अध्यायवार तुलना करून असे सिद्ध केले आहे की, वरील ओवीत 'भाष्यकार' म्हणजे श्रीशंकराचार्यच असले पाहिजेत. डॉ. पेंडसे यांनी फार परिश्रमपूर्वक लिहिलेले हे सर्वच प्रकरण वाचनीय आहे. आपल्या लिखाणाचा निष्कर्ष त्यांनी पुढील प्रमाणे काढलेला आहे -

''एकंदर २१८ स्थळांची तुलना केली. त्यात असे दिसले की, १४६ ठिकाणी शंकर व ज्ञानेशांनी तत्त्व-ज्ञानाच्या व अर्थाच्या दृष्टीने सदृश अशी टीका केली आहे. त्यापैकी ४२ ठिकाणी शंकरांचे शब्द ज्ञानेशांनी योजिले आहेत, १० ठिकाणी शंकर आणि ज्ञानेश यांचे दृष्टान्तहि सारखे आहेत व ५७ ठिकाणी शंकरांचा अर्थ घेऊन रामानुजांचा टाकला आहे. ६८ ठिकाणी शंकरांचा किंवा रामानुजांचाहि अर्थ न घेता ज्ञानेशांनी स्वतंत्र अर्थ केले आहेत. ३८ ठिकाणी तर निर्गुण किंवा मायावादपर अर्थ शंकरापेक्षाहि पुढे जाऊन किंवा त्यांच्याहिपेक्षा स्पष्टपणे केले आहेत. एका ठिकाणी शंकर व रामानुज दोघांच्याहि अर्थांचा समुच्चय केला आहे व फक्त ५ ठिकाणी शंकरांना सोडून रामानुजांचा अर्थ स्वीकारला आहे. तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने शंकरांना विरोधी असे एकहि स्थळ नाही, शंकरांना सोडून रामानुजांना अनुसरल्याची स्थळे तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्वाची नाहीत. रामानुजांप्रमाणे जेथे अर्थ केला आहे, अशा सहा स्थळांपैकी पांच स्थळे अशी आहेत की, तेथील अर्थ ज्ञानेशांना स्वतंत्रपणे सुचणे संभवनीय आहे. उदाहरणार्थ - (१) 'आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनम्' (२-२९) या श्लोकावरील, ''दृष्टी सूनि जयातें । ब्रह्मचर्यादि व्रतें । मुनीश्वर तपातें । आचरति ॥ १७१ ॥'' येथील तपाचरणाची कल्पना ''सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये'' (२-१५) या कठोपनिषदातील मंत्रावरून घेतली आहे, हे त्या ओवीतील ब्रह्मचर्याच्या

उल्लेखावरून सहज लक्षात येईल. 'श्रवणायापि बहुभिः यो न लभ्यः... आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य श्रोता (२-७)'' या कठोपनिषदातील मंत्रावरूनच ''आश्चर्यवत् पश्यति'' हा श्लोक घेतला असल्यामुळे तपाचरणाची कल्पना रामानुज व ज्ञानेश्वर या दोघांनीहि कठोपनिषदातूनच घेतली असावी; पण शंकराच्या भाष्यात तपाचा उल्लेख नसल्यामुळे रामानुज-भाष्यातील कल्पनेची छाया ज्ञानेश्वरांच्या ओवीवर पडल्याचे तुलनेत दाखविले आहे. वस्तुतः ही कल्पना स्वतंत्रपणे कठोपनिषदावरून ज्ञानेश्वरांना सुचली हे उघड दिसते.

(२) ''शब्दब्रह्म अतिवर्तते'' (६-४४) याचा ''अनिर्वाच्य'' हा अर्थ किंवा (३) ''अनन्याः चिन्तयन्तः'' (९-२२) याचा ज्ञानेशांनी केलेला अर्थ (४) 'शशिसूर्यनेत्रं'' (११-१९) याचा इंद्रियासहित मनाचे नियमन करणे हा अर्थ स्वतंत्रपणे सुचण्यासारखा आहे. पण यापैकी ३-४ ठिकाणी रामानुज आणि ज्ञानेशात शब्दसाम्यहि आढळल्यामुळे हे अर्थ रामानुजांपासून ज्ञानेशांनी घेतले असावेत, असे तुलनेत दाखविले आहे. रामानुजांच्या अनुसरणाचे निरपवाद स्थळ एकच आहे व ते ''यावानर्थ उदपाने सर्वतः संप्लुतोदके'' (२-४६) हा श्लोक होय. बाकीची सर्व स्थळे संशयित व अर्थाच्या दृष्टीने अगदी गौण होत; तथापि या सहा स्थळी ज्ञानेश रामानुजांना अनुसरले असे म्हटले तरी त्याच्या उलट तत्त्वज्ञानाच्या दृष्टीने महत्त्वाच्या अशा ५७ ठिकाणी रामानुजांना सोडून शंकरांचा अर्थ ज्ञानेशांनी स्वीकारला आहे. १४६ ठिकाणी शंकरांप्रमाणे अर्थ केला आहे, ४२ ठिकाणी शंकरांचे शब्द ज्ञानेशांनी अर्थ करतांना योजिले आहेत, १० ठिकाणी शंकरांचेच दृष्टान्त ज्ञानेशांनी घेतले आहेत व २ - ३ ठिकाणी तर शंकरांच्या भाष्याचे भाषांतरच केले आहे. या गोष्टी घेतल्या म्हणजे 'भाष्यकारातें (वाट) पुसत'' यातील ''भाष्यकार'' शब्दाने ज्ञानेशांना एकच भाष्यकार अभिप्रेत आहेत व ते म्हणजे श्रीशंकराचार्य होत, असे या तुलनेवरून दिसेल व या वाक्याच्या अर्थाविषयी शंका नाहीशी होऊन वाद थांबतील अशी आशा आहे''.

डॉ. पेंडसे यांनी काढलेला निष्कर्ष योग्यच आहे, असे आमचेहि मत आहे. पण आमच्या मते या चर्चेस वाजवीपेक्षा जास्त महत्त्व देण्यात आले आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांच्या तत्त्वज्ञानावर औपनिषदीय तत्त्वज्ञान, नाथ-पंथीय तत्त्वज्ञान व त्यांच्या खालोखाल शांकरीय तत्त्वज्ञान यांचा परिणाम झाला आहे, ही गोष्ट निर्विवाद आहे. त्याचप्रमाणे 'भाष्यकार' म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला आहे, तेहि शंकराचार्य असावेत, ही गोष्टसुद्धा आमच्या मते निश्चितच आहे. याबाबत थोडी चर्चा आमच्या दृष्टीने पुढे करणार आहोत. पण तत्पूर्वी या प्रश्नास नसतेच फार महत्त्व दिले गेले, असे आम्ही म्हटले ते कां, हे प्रथम सांगतो.

आम्ही जे हे विधान केले त्याची थोडीशी स्पष्टता करणे अवश्य आहे. नाही तर, डॉ. पेंडसे यांच्या सारख्यांनी जे या बाबतीत परिश्रम केले त्यांचे मूल्य कमी केल्यासारखे होईल. जबरदस्त असे एक अयथार्थ प्रमेय पुढे आले की, ते खोडून काढण्याकरिता तितका जोराचा प्रयत्न लागतो हे खरेच आहे. त्या दृष्टीने डॉ. पेंडसे यांचा प्रयत्न स्तुत्यच आहे हे वर सांगितलेच आहे.

आम्ही जे वरती या प्रश्नास नसतेच महत्त्व दिले गेले असे म्हटले याचा अर्थ असा आहे की, 'तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु' या संपूर्ण ओवीचे मूल्यमापन जसे व्हावयास पाहिजे तसे झाले नाही. त्या ओवीला नसते महत्त्व दिले गेले असे आम्हांस वाटते.

(१) ज्ञानेश्वर महाराज हे अत्यंत विनयशील असे पुरुष होते; आपले कर्तृत्व आपले गुरु निवृत्तिनाथ यांचे आहे असे ते ठिकठिकाणी लीनतेने म्हणतात. ज्ञानदेवांच्या जवळ लीनता आहे, पण दीनता नाही. प्रसंगविशेषी योग्य अभिमानपूर्वक सत्यहि सांगण्यास ते कचरत नाहीत. 'इये मऱ्हाटीचेये नगरी । ब्रह्मविद्येचा सुकाळ करी' अशी गुरुजींची प्रार्थना करणारे ज्ञानेश्वर महाराज 'माझा मराठाचि बोल कोतुके । अमृतातेहि पैजा जिंके । ऐसी अक्षरे रसिके । मेळवीन' असे म्हणताना आढळतात. त्याचप्रमाणे 'कां टिटिभू चांचूवरी । माप सूये सागरी । मी नेणतु तयापरी । प्रवर्ते एथ' असे म्हणणारे ज्ञानदेव गीता व आपली टीका याविषयीच्या संबंधात पुढीलप्रमाणे उद्गार काढतांना दिसतात -

मूळ ग्रंथीचिया संस्कृता । वरि मऱ्हाटी नीट पाहतां । अभिप्राय मानलिया उचिता । कवण भूमि हे न चोजवें ॥ जैसे अंगाचेनि सुंदरपणे । लेणिया आंगचि

होय लेणे । तेथ अलंकारिले कवण कवणे । हे निर्वचेना ।। ज्ञा. १०-४३, ४४

दागिना घालणारे शरीर सुंदर आहे व दागिनाहि उत्कृष्ट आहे. अशा स्थितीत कोणी कोणाला शोभा आणली हे सांगणे जसे कठीण आहे; तसे मूळ संस्कृतातील गीता उत्तम व तीवरील साहित्याने नटलेली माझी देशी टीकाही उत्तम. या दोन्ही इतक्या सारख्या आहेत की, या दोहोंची तुलना अर्थ समजून घेऊन जर कोणी करू लागला तर त्याला क्षणभर असा भ्रम उत्पन्न होईल की, मूळ संस्कृत व त्यावर देशी टीका, का मूळ देशी व त्यावर संस्कृत टीका. मूळ कोणते हे ठरविणे जड जाईल.

(२) अध्याय अठरामध्ये उपसंहारातच 'तैसा व्यासाचा मागोवा घेतु । भाष्यकारांतें वाट पुसतु' या ओवीच्या पुढेच 'मी अयोग्य पण माझे गुरु निवृत्तिनाथ हे समर्थ आहेत ना व ते माझे पाठीराखे आहेत ना ! मग मी गीता मराठीत सांगेन यात काय आश्चर्य !

ज्या कृपेने माझे श्वासोच्छ्वासहि काव्यग्रंथ होतील अशी गुरुकृपा लाभली आहे, मग मी गीतेवर मराठी टीका करतो यात नवल काय,' असे उद्गार काढतात.

'व्यासाचा मागोवा घेतु' हे सांगितल्यानंतर लगेच माझे गुरु सर्व करवून घेण्यास समर्थ आहेत, हे सांगण्याने मागच्या विधानाचे महत्त्व थोडे कमी होते असे मानणे चुकीचे ठरणार नाही.

(३) आपली गीतेवरील टीका कशी आहे, हे तेच या पुढील ओव्यात सांगत आहेत. त्याचा वाचकांनीच विचार करावा.

... ।। श्रीगुरुकृपा काय नोहे । ज्ञानदेवो म्हणे ।। याकारणें मियां । श्रीगीतार्थ मऱ्हाठिया । केला लोकां ययां । दिठीचा विषो ।। परी मऱ्हाटे बोलरंगे । कवळिता पै गीतांगे । तै गातयाचेनि पांगे । हेकाडता नोहे ।। म्हणौनि गीता गावो म्हणे । तै गाणिवे होती लेणे । ना मोकळे तरी उणे । गीता ही आणीत ।। सुंदर आंगी लेणे न सूये । तै तो मोकळा श्रृंगारु होये । ना लेइले तरि आहे । तैसे कें उचित ।। कां मोतियांची जैसी जाती । सोनयाही मान देती । ना तरि मानविती । अंगेचि सडी ।। नाना गुंफिली कां मोकळी । उणी न होती परिमळी । वसंतागमींची वाटोळी । मोगरी जैसी ।। तैसा गाणिवेने मिरवी । गीतेवीणही रंगु दावी । तो लाभाचा प्रबंधु ओवी । केला मियां ।। ज्ञा. १८-१७३४-४१

"श्रीगुरुकृपेने काय होणार नाही ? ती कृपा माझ्यावर असल्याने मी लोकांना समजेल अशा स्पष्ट रीतीने संस्कृतातील गीतार्थ मराठीत आणला. संस्कृताची जोड नसेल व माझी नुसती टीका पाहून गीतार्थ समजून घेण्याचा कोणी प्रयत्न करील तर त्याला संस्कृत येत नाही, या उणिवेमुळे गीतार्थ कळायचा राहील असे नाही. नुसती माझी टीका वाचूनहि त्याला गीतार्थ कळेल. म्हणून संस्कृतगीतेचा अर्थ सांगून माझी मराठी टीका जर सांगितली, तर संस्कृतगीतेवरून अर्थ सांगण्याला माझी मराठी टीका दागिना होईल; म्हणजे संस्कृतातील अर्थ अधिक खुलवून दाखवील. अथवा माझी नुसती मराठी टीका जरी सांगितली तरी ती संस्कृत गीतेवरून अर्थ सांगण्यालाहि मागे टाकील. सुंदर दागिना अंगावर नाही घातला तरी तो नुसता दागिना शोभतोच. बरे, सुंदर दागिना अंगावर घातला तर त्यापेक्षा अधिक चांगले काय होणार आहे ? जसे मोती सोन्यालाहि शोभिवंत करतात; पण मोकळी असली तरी आपल्या अंगच्या सौंदर्याने शोभिवंतच दिसतात. अथवा वसंतऋतूच्या आरंभीची मोगरीची वाटोळी फुले - गुंफलेली असोत वा मोकळी असोत, वासाच्या दृष्टीने त्यात कांही कमीपणा नसतो. त्याचप्रमाणे संस्कृत गीतेसह माझी टीका सांगितली तरी गीतेला शोभा आणील अथवा संस्कृत गीता न सांगता केवळ माझी मराठी टीकाच सांगितली तरी ती शोभा देणारच. असा दोन्ही प्रकाराने लाभ देणारा ओवीबद्ध ग्रंथ मी केला."

हे दोन्ही उतारे संपूर्ण व सार्थ देण्याचा हेतु असा आहे की, गीतेच्या शिवाय माझी टीका वाचली तरी सुद्धा गीतेचा ती अर्थ दाखवील, इतकी ती हुबेहुब गीतेची प्रतिमा आहे. इतक्या आत्मविश्वासाने बोलणारा ग्रंथकार, मी दुसऱ्यास वाट पुसतो असे म्हणत असला, त्यांच्या पावलावर पाऊल टाकून मी चाललो तर चुकेन कसा, असे म्हणतांना दिसत असला तरी त्यात विनयाचा पुष्कळसा भाग आहे हे चाणाक्ष वाचक विसरू शकत नाहीत.

यासंबंधात पुढील एक प्रसंग विचारात घेण्यासारखा आहे.

(४) एके ठिकाणी ज्ञानेश्वर महाराजांनी, अर्जुनाचा व्यासांनी मांडलेला प्रश्न कसा असावयास पाहिजे, हे आपल्या टीकेत दाखविले आहे. तो प्रसंग अ. १४ श्लोक २१ वरील टीकेत आहे. श्लोक व त्यावरील टीका पुढे देत आहोत, त्यावरून आमच्या म्हणण्याची सत्यता पटेल.

अर्जुन उवाच - कैर्लिंगैस्त्रीन् गुणानेताननतीतो भवति प्रभो । किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन् गुणानतिवर्तते ।। यावरील ओव्या -

तेणे तोषे वीर पुसे । जी कोण्ही चिन्ही तो दिसे । जयामाजी वसे । ऐसा बोधु ।। तो निर्गुण काय आचरे । कैसेनि गुण निस्तरे । हे सांगिजो माहेरे । कृपेचेनि ।। यया अर्जुनाचिया प्रश्ना । तो षड्गुणांचा राणा । परिहारु आकर्णा । बोलतु असे ।। म्हणे पार्था तुझी नवाई । हे येतुलेचि पुससी काई । ते नामचि तया पाही । साच लटिके ।। गुणातीत जया नांवे । तो गुणाधीन तरी नव्हे । ना होय तरी नागवें । गुणां यया ।। परी अधीन कां नागवे । हेचि कैसेनि जाणावे । गुणाचिये उखरवे - । माजी असतां ।। हा संदेह जरी वाहसी । तरी सुखे पुसो लाहसी । परिस आतां तयासी । रूप करूं ।। ज्ञा. १४; ३२०-२६

या ओव्यांचे तात्पर्य असे आहे की, गुणातीत आचरण करतो कसा ? हा प्रश्नच चुकीचा आहे. कारण 'गुणातीत' असे म्हटल्यामुळेच त्याचे आचरण काय हा प्रश्नच संभवत नाही; पण गुणातीत पुरुष गुणात वावरतांना दिसतो, तेव्हा तो गुणांच्या आधीन आहे किंवा नाही, हे कसे ओळखावे अशी तुझी शंका असेल तर त्याचे उत्तर सांगतो.

तात्पर्य, व्यासांनी प्रश्न कसा मांडावयास पाहिजे होता, असे सुचवणारा लेखक जरी म्हणत असला की, मी अमक्याच्या पावलावर पाऊल टाकून चाललो तर चुकेन कसा ? तर याचा अर्थ असा घेणे अवश्य की, ज्यांची नांवे तो घेतो, त्यांच्याविषयी त्याला परम आदर आहे. ग्रंथकर्ता विनयशील आहे व ज्यांचे साहाय्य त्याने घेतले त्यांचे ऋण तो व्यक्त करीत आहे. पण म्हणून तो सर्वस्वी त्यांच्यावर अवलंबून आहे असा नव्हे. ज्ञानेश्वर महाराज हे स्वतंत्रप्रज्ञ होते. या ठिकाणी दिसून येणारी वृत्ति अनुभवामृतात पुढील ओवीत अधिक स्पष्ट रीतीने व्यक्त झाली आहे.

परि शिवे कां श्रीवल्लभे । बोलिले येणेचि लोभे ।
मानूं तेहि लाभे । न बोलतांहि ।। अमृ. ३-१८

या वरील गोष्टी विचारात घेतल्या असता वाचकांना पटेल की, या ओवीला थोडे वाजवीपेक्षा जास्त महत्त्व दिले गेले आहे. आता मूळ ओवीकडे वळू.

डॉ. पेंडसे यांनी या विषयासंबंधाने इतके विस्तृत लिहिले आहे की, त्यासंबंधाने फारसे लिहिण्याचे कारण नाही, पण प्रत्येकाचा दृष्टिकोन कांही वेगळा असतोच. म्हणून या प्रश्नासंबंधी आमच्या दृष्टीने सांगण्यासारख्या कांही गोष्टी देतो.

(१) पं. पांडुरंगशर्मा यांच्या प्रमाणांपैकी 'भाष्यकारांते' या शब्दातील वरील अनुस्वार हे प्रमाण अगदी कुचकामाचे आहे. कारण एक तर अनुस्वार जरी असला तरी तो आदरार्थी आहे असे समजणे शक्य आहे. तो 'अनेकार्थी' कां घ्यावा हे वेगळे सिद्ध करणे अवश्य आहे. दुसरे ज्यांना जुना हस्तलिखिते वाचण्याचा प्रसंग आहे, त्यांना जुन्या शुद्धलेखनाची चांगली कल्पना आहे. ऱ्हस्व, दीर्घ, अनुस्वार वगैरे बाबत त्यावर फार अवलंबून राहणे धोक्याचे आहे. प्रस्तुत लेखकाने एका चांगल्या पोथीत 'स्वमुखे श्रीकृष्ण सांगतु असे' याकरता 'श्वमुखे श्रीकृष्ण सांगतु असे' असे लिहिलेले पाहिले आहे. शिवाय, खुद्द श्री एकनाथगृही जी पोथी आज उपलब्ध आहे, तीत या ओवीतील 'भाष्यकारांते' या मध्ये 'रा' वर अनुस्वारच नाही ! तेव्हां 'भाष्यकाराते' की 'भाष्यकारांते' यावर वेळ घालवणे फुकट आहे. मुख्य निकाल अंतर्गत पुराव्यावरून लागणारा आहे.

(२) त्या अंतर्गत पुराव्याचा जर विचार केला, तर गीतेवर टीका करतांना श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्या जवळ 'संबोधिनी' होती, असे नामदेव महाराज म्हणतात; त्याप्रमाणे त्यांनी उल्लेखिले नसले तरी आज शंकराचार्यांचे गीताभाष्य म्हणून जे ओळखले जाते ते होते, हे निर्विवाद आहे. गीताभाष्य व ज्ञानेश्वरी यात तपशिलात जरी फरक असला (व तो आहे ही गोष्ट सूर्यप्रकाशाइतकी स्वच्छ आहे) तरी गीतेच्या तात्पर्याच्याबाबतीत दोघांची एकवाक्याता आहे.

गीतेचे तात्पर्य शंकाराचार्य पुढीलप्रमाणे सांगतात

(१) गीताभाष्याच्या प्रारंभी ते म्हणतात -

'तस्य अस्य गीताशास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं परं निःश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्य अत्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकात् आत्मज्ञाननिष्ठारुपाद् धर्माद्भवति ।।''

ज्ञानश्वेर महारांज 'भक्तया मामभिजानाति' (गी. १८-५५) यावर लिहितांना म्हणतात -

'एथ अविद्यानाश हे स्थळ ।
तेणे मोक्षोपादान फळ ।
या दोही केवळ । साधन ज्ञान ।।
हे इतुलेचि नानापरी ।
निरूपिले ग्रंथविस्तारी ।... ज्ञा. १८-१२४३

शंकराचार्यांच्या भाष्यातील वरील उतारा व वरील ओव्या यातील साम्य इतके उघड आहे की, ते नुसते दाखविले की पुरे. वेगळे व्याख्यान करण्याचे कारण नाही.

याप्रमाणेच इतरहि कांही साम्ये सांगतो.

(२) कित्येक ठिकाणी अध्यायसंगति सांगतांना आचार्यांचे भाष्य त्यांच्याजवळ होते, हे दोहोंची तुलना केली असता स्पष्ट होणार आहे. पुढील दोन प्रसंग पहा -

(अ) प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गः, संसारकारणम् इति उक्तं कस्मिन् गुणे, कथं सङ्गः, के वा गुणा; कथं वा ते बध्नन्ति इति गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्याद् मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यम् इति एवम् अर्थं च - अ. १४.

'आणि हाचि प्रकृतिगतु । सुखदुःख भोगी हेतु । अथवा गुणातीतु । केवळ हा ।। तरी कैसा पां असंगा संगु । कोण तो क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोगु । सुखदुःखादि भोगु । केवी तयां ।। गुण ते कैसे किती । बांधती कवणे रीती । नातरी गुणातीती । चिन्हे काई ।। एवं इया आघवेया ।। अर्था रूप करावया । विषो एथ चौदाविया । अध्यायासी ।। ज्ञा. १४-३४/३७.

(आ) तत्र तावद् वृक्षरूपकल्पनया वैराग्यहेतोः संसारस्वरूपं वर्णयति विरक्तस्य हि संसाराद् भगवत्तत्त्वज्ञाने अधिकारो न अन्यस्य इति ।। अ. १५

ज्ञानोबाराय आपल्या नमनात पुढीलप्रमाणे सांगतात -

'तरी विरक्तीवांचूनि केही । ज्ञानासि तगणे नाही । हे विचारूनि ठाईं । ठेवले देवे ।। आतां विरक्तीची कवण परी । जे येऊनि मनाते वरी । हेही सर्वज्ञे श्रीहरी । देखिले असे ।। जे विषे रांधिली रससोये । जै जेवणारा ठाउवी होये । तै तो ताटचि सांडूनि जाये । जियापरी ।। तैसी संसारा या समस्ता । जाणिजे जै अनित्यता । तै वैराग्य दवडिता । पाठी लागे ।। आतां अनित्यत्व या कैसे । तेचि वृक्षाकारमिषे । सांगिजत असे विश्वेशे । पंचदशीं ।। ज्ञा. १५-३६/४०

आणखीहि तपशीलातील साम्ये पुष्कळ दाखवता येतील. पण हे काम डॉ. पेंडसे यांनी आधीच विस्तृत रीतीने केलेले असल्यामुळे ती स्थळे आणखी देऊन उगीच वाचकांचा वेळ घेत नाही.

आतां दोहोंमधील फरकाची स्थळे सांगतो, की ज्यामुळे ज्ञानेश्वर महाराज हे जरी शंकराचार्यांस जवळ घेऊन बोलतात, तरी ज्ञानेश्वरी ही गीताभाष्याची मराठी आवृत्ति नव्हे हे स्पष्ट होईल.

(१) आचार्यांचे भाष्य व ज्ञानेश्वरी यांमध्ये इतका फरक आहे की, श्रीमदाचार्यांच्या अंधअनुयायांशिवाय दुसरा कोणी ज्ञानेश्वरी म्हणजे भाष्याचे मराठी रूप आहे असे म्हणणार नाही. दोहोंच्या ग्रंथ करण्याच्या हेतूत फरक, पद्धतीत फरक, एक 'अर्थनिर्धारणार्थ' लिहितो म्हणतात, तर एक मराठीत 'ब्रह्मविद्येचा सुकाळ' करण्याकरता लिहितो म्हणतात. म्हणून एक 'संक्षेपतः विवरणं करिष्यामि' असे म्हणतात, तर दुसरे 'तैसा वाग्विलास विस्तारू । गीतार्थेसि विश्व भरूं' म्हणतात.

'तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थसारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थम् । तदर्थाविष्करणाय अनेकैः विस्तृतपदपदार्थ-वाक्यार्थन्यायम् अपि अत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैः गृह्यमाणं उपलभ्य अहं विवकेतः अर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।।'

यामुळे थोडक्यात आवश्यक तेवढेच सांगणे त्यांना आवश्यक होते. यामुळेच पहिल्या अध्यायाचे सार सांगून ते पुढे गेले.

ज्ञानदेवांचे गीतेवर टीका करण्याचे प्रयोजनच वेगळे. 'फिटो विवेकाची वाणी । हो कानामना जिणी । देखे आवडे तो खाणी । ब्रह्मविद्येची ।। तैसा वाग्विलास विस्तारू । गीतार्थेसी विश्व भरू । आनंदाचे आवारू । मांडूं जगा ।।' आतां संक्षिप्त व्याख्यान चालणार कसे ?

ज्ञानेश्वरी, भावार्थदीपिका या नांवानेहि पुष्कळ वेळेला संबोधली जाते. पण यामुळे पुष्कळांचा गैरसमज झालेला दिसतो. पुष्कळांना वाटते की, शंकराचार्य हे ज्याप्रमाणे 'संक्षेपतः विवरणं करिष्यामि' म्हणतात, त्याप्रमाणे ज्ञानेशहि गीतार्थ थोडक्यात सांगतात. पण ज्ञानेशांच्या व्याख्यानाकडे पाहिले तर हा अर्थ बरोबर नाही, हे सहज लक्षात येईल. उदाहरणार्थ, पंधराव्या अध्यायात वीस श्लोक आहेत व त्यावर ज्ञानेशांच्या ५९९.

ओव्या आहेत. अठराव्या अध्यायात ७८ श्लोक आहेत तर ओव्या १७०० वर आहेत. हे काय 'संक्षेपतः' व्याख्यान ?

वस्तुस्थिती अशी आहे की, ज्ञानेश्वरीसंबंधाने भावार्थदीपिका याचा अर्थ 'सार सांगणारी टीका' असा आहे. प्रारंभीचे कांही अध्याय लहान आहेत. पण असे अध्याय थोडे आहेत.

हेतूतील या फरकामुळे दोन्ही ग्रंथांच्या प्रारंभातच ठळक फरक दिसून येतो. आचार्यांनी पहिल्या अध्यायावर व्याख्यान केलेच नाही. उपोद्घात लिहून गीतेचे स्वरूप व आपण टीका कां लिहितो हे सांगून व त्याचा सारांश सांगून एकदम 'तमुवाच हृषीकेशः' या अ. २ श्लोक १० वर ते प्रतिश्लोक टीका लिहिण्यास प्रारंभ करतात. त्या श्लोकांवर लिहितांना ते म्हणतात -

''अत्र च 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकम्' इत्यारभ्य 'न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह' इति एतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजभूतदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रंथः'' 'दृष्ट्वा... पासून 'न योत्स्ये' एथपर्यंत प्राण्यांमध्ये संसाराला कारण असणारे शोकमोहादि दोष कसे उत्पन्न होतात, ते दाखविण्याकरिता हा भाग आहे, या दृष्टीने हे प्रकरण लावावयाचे आहे. गीतेच्या चर्चेस प्रारंभ कां येवढेच दाखवावयाचे आहे ते थोडक्यात सांगितले.

ज्ञानेश्वर महाराजांनी पहिल्या अध्यायातीलसुद्धा प्रत्येक श्लोकावर टीका लिहिली आहे. कारण तो शास्त्रप्रवृत्ति प्रस्ताव आहे व त्यांना 'वाग्‌विलास' विस्तारणे आहे.

(२) दुसरा ठळक फरक अध्यायसंगतीच्या बाबतीत. हे दोघेहि थोर टीकाकार, गीता ही कांडत्रय निरूपिणी मानत असले तरी इतर कांही टीकाकारांप्रमाणे पहिले षट्क कर्मकांड, दुसरे उपासना कांड व तिसरे ज्ञानकांड, असे हे दोघेहि समजत नाहीत. एवढे दोहोत साम्य आहे. एऱ्हवी प्रत्येकास जशी जशी वाटली तशी तशी त्याने संगति लावली आहे.

चवथ्या अध्यायाच्या प्रारंभी शंकराचार्य म्हणतात -

...गीतासु च सर्वासु अयमेव योगो विवक्षितो भगवता अतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानः तं वंशकथनेन स्तौति ।

ज्ञानेश्वर महाराज, 'आद्य एकी मातु तो अनंत सांगेल' व पांडुसुतु प्रश्न करील एवढेच म्हणतात व संपूर्ण अठरा अध्यायांची संगति सांगतांना 'कर्मकांड व देवताकांड' यांची जोडणी झालेला हा अध्याय, अशी त्याची व्यवस्था लावितात.

अ. १८ श्लोक ६६ यावर ज्ञानेश्वर महाराजांनी जी अध्यायसंगति दिली आहे ती पाहिली की, ज्ञानेश्वर महाराजांच्या स्वतंत्र प्रज्ञेची कल्पना येईल.

तियेचि कर्मादिके तिन्ही । कांडे कोणकोणे स्थानीं । गीते आहाति ते नयनीं । दाखऊं आईक ॥ १४३४ ॥ तरी पहिला जो अध्यावो । तो शास्त्रप्रवृत्तिप्रस्तावो । द्वितीयीं सांख्यसद्भावो । प्रकाशिला ॥ ३५ ॥ मोक्षदानी स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हे शास्त्र । येतुलाले दुजी सूत्र । उभारिले ॥ ३६ ॥ मग अज्ञाने बांधळेया । मोक्षपदी बैसावया । साधनारंभु तो तृतीया- । ध्यायी बोलिला ॥ ३७ ॥ जे देहाभिमानबंधे । सांडूनि काम्यनिषिद्धे । विहित परी अप्रमादें । अनुष्ठावें ॥ ३८ ॥ ऐसेनि सद्भावे कर्म करावे । हा तिजा अध्यावो जो देवे । निर्णय केला ते जाणावे । कर्मकांड येथ ॥ ३९ ॥ आणि तेचि नित्यादिक । अज्ञानाचे आवश्यक । आचरतां मोचक । केवी होय पां ॥ ४० ॥ ऐसी अपेक्षा जालिया ॥ बद्ध मुमुक्षूतें आलिया । देवें ब्रह्मार्पणत्वे क्रिया । सांगितली ॥ ४१ ॥ जे देहवाचा मानसे । विहित निपजे जे जैसे । ते एक ईश्वरोद्देशे । कीजे म्हणीतलें ॥ ४२ ॥ हेचि ईश्वरी कर्मयोगे । भजन कथनाचे खागे । आदरिले शेषभागें । चतुर्थाचेनि ॥ ४३ ॥ ते विश्वरूप अकरावा । अध्यायो संपे जव आघवा । तंव कर्मे ईशु भजावा । हे जे बोलिले ॥ ४४ ॥ ते अष्टाध्यायी उघड । जाण येथे देवताकांड । शास्त्र सांगतसे आड । मोडूनि बोले ॥ ४५ ॥ आणि तेणेचि ईशप्रसादे । श्रीगुरु संप्रदाय लब्धे । साच ज्ञान उद्बोधे । कोवळे जे ॥ ४६ ॥ ते अद्वेष्टादिप्रभृतिकी । अथवा अमानित्वादिकी । वाढविजे म्हणोनि लेखी । बारावा गणूं ॥ ४७ ॥ तो बारावा अध्याय आदी । आणि पंधरावा अवधी । ज्ञानफळपाकसिद्धी । निरूपणासी ॥ ४८ ॥ म्हणौनि चहूंही इही । ऊर्ध्वमूळांती अध्यायी । ज्ञानकांड ये ठायी । निरूपिजे ॥ ४९ ॥ एवं कांडत्रयनिरूपणी । श्रुतीचि हे कोडिसवाणी । गीता पद्यरत्नांची लेणी । लेयिली आहे ॥ १४५० ॥ हे असो कांडत्रयात्मक । श्रुति मोक्षरूप फळ येक । बोभावे जे अवश्यक । ठाकावे म्हणौनि ॥ ५१ ॥ तयाचेनि साधन ज्ञानेसी । वैर करी जो प्रतिदिवशी । तो अज्ञान वर्ग षोडशी । प्रतिपादिजे ॥ ५२ ॥ तोचि शास्त्राचा बोळावा । घेवोनि वैरी जिणावा । हा निरोपु तो सतरावा । अध्याय येथ ॥ ५३ ॥ ऐसा प्रथमालागोनी । सतरावा लाणी करूनि । आत्मनिश्वास विवरूनि । दाविला देवे ॥ ५४ ॥ तया अर्थजातां अशेषां । केला तात्पर्यांचा आवांका । तो हा अठरावा देखा । कलशाध्यायो ॥ ५५ ॥

(३) जसे अध्यायसंगतीचे आहे तसेच श्लोक संगतीचे आहे. याबाबतीत नमुन्याकरता म्हणून दोन उत्कृष्ट उदाहरणे देतो.

(अ) श्रीकृष्णांनी अर्जुनाला गीता सांगितली व शेवटी 'कच्चिदेतद् श्रुतं पार्थ' वगैरे प्रश्न केला. यावरील दोघांची टीका तोलून बघण्याजोगी आहे. प्रश्न कां केला असा येथे प्रश्न आहे. त्याचे उत्तर आचार्य देतात -

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति। तदग्रहणे ज्ञाते पुनः ग्राहयिष्यामि उपायान्तरेण इति प्रष्टुः अभिप्रायः। यत्नान्तरं आस्थाय शिष्यः कृतार्थः कर्तव्यः इति आचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति ॥

ज्ञानेश्वर महाराज लिहितात -

ज्ञा. १८-१५४० ते १५५७

तरी सांग पां पांडवा । हा शास्त्रसिद्धांत आघवा । तुज एकचित्ते फावा । गेला आहे ॥ १५४० ॥ आम्ही जैसे जया रीती । उगाणिले कानांचा हाती । येरी तैसेचि तुझ्या चित्ती । पैठे केले की ॥ ४१ ॥ अथवा माझारी । गेले सांडिविखुरी । किंवा उपेक्षेवरी । वाळूनि सांडिले ॥ ४२ ॥ जैसे आम्ही सांगितले । तैसेचि हृदयी पावले । तरी सांग पा वहिले । पुसेन ते मी ॥ ४३ ॥ तरी स्वाज्ञानजनिते । मागिले मोहे तूंते । भुलविले तो येथे । असे की नाही ॥ ४४ ॥ हे बहु पुसो काई । सांगे तूं आपला ठाई । कर्माकर्म कांही । देखतासी ॥ ४५ ॥ पार्थु स्वानंदैकरसे । विरेल ऐसा भेददशे । आणिला येणे मिषे । प्रश्नाचेनि ॥ ४६ ॥ पूर्णब्रह्म जाला पार्थु । तरी पुढील साधावया कार्यार्थु । मर्यादा श्रीकृष्णनाथु । उल्लंघो नेदी ॥ ४७ ॥ एऱ्हवी आपुले करणे । सर्वज्ञ काय तो नेणे । परी केले पुसणें । याचि लागी ॥ ४८ ॥ एवं करोनिया प्रश्न । नसतेचि अर्जुनपण । आणूनिया जाले पूर्णपण । ते बोलवी स्वयें ॥ ४९ ॥ मग क्षीराब्धीतें सांडितु । गगनी पुंजु मंडितु । निवडे जैसा न निवडितु । पूर्णचंद्र ॥ १५५० ॥ तैसा ब्रह्म मी हे विसरे । तेथ जगचि ब्रह्मत्वे भरे । हेही सांडी तरी विरे । ब्रह्मपणही ॥ ५१ ॥ ऐसा मोडतु मांडतु ब्रह्मे । तो दुःखे देहाचिये सीमे । मी अर्जुन येणे नामें । उभा ठेला ॥ ५२ ॥

(आ) दुसरे उदाहरण अ. १८, श्लोक ७७ व ७८ या मधील संगतीचे. ७७ व्या श्लोकात संजय म्हणतो, 'हरीच्या त्या अतिशय अद्‌भुत रूपाचे पुनः पुनः स्मरण होऊन, हे राजा, मला अत्यंत आश्चर्य वाटत आहे व पुनः पुनः मी हर्ष पावत आहे.'

पुढे ७८ व्या श्लोकात संजय म्हणतो, 'जिकडे योगेश्वर कृष्ण आणि धनुर्धर पार्थ असतील तेथे श्री, विजय, ऐश्वर्य आणि नीति ही अढळ आहेतच, अशी माझी समजूत आहे.' येथे गीता समाप्त झाली हे सर्वास ठाऊक आहे.

संजय, 'जेथे भगवान् श्रीकृष्ण व धनुर्धर अर्जुन आहेत तेथे श्रीविजय वगैरे आहे,' हे कशाकरिता सांगतो असा प्रश्न. याबाबत आचार्य ७७ व्या श्लोकानंतर म्हणतात 'किंबहुना' म्हणजे 'फार सांगून काय ? येवढे सांगतो की, 'यत्र योगेश्वरः' - वगैरे.

ज्ञानेश्वर महाराजांची श्लोकसंगति पहाण्यासारखी आहे.

अर्जुनाने 'नष्टो मोहः' असे सांगितल्यावर संजय त्या संवादाचे वर्णन करू लागला; आपल्याला श्रीव्यासांच्या कृपेने ते प्राप्त झाले, ते आमचे गुरु, असे सांगून आपले भाग्य वर्णन करू लागला. पण ते वर्णन करता करता जसजसा श्रीहरीच्या रूपाचा आठव त्याला होऊ लागला तसतसा तो देहभान विवर्जित होऊ लागला. त्याच्या शरीरावर अष्टसात्त्विक भाव उत्पन्न होऊन तो 'श्रीकृष्ण' 'श्रीकृष्ण' सद्‌गदे वेळोवेळा म्हणू लागला. शेवटी धृतराष्ट्रास म्हणू लागला, 'अहो, श्रीहरीच्या विश्वरूपाला पाहून तुम्हाला स्वस्थ कसे बसवते ?' आपण नोकर, धृतराष्ट्र मालक हे तो विसरला व 'श्रीकृष्ण, श्रीकृष्ण' म्हणू लागला.

हे पाहून मात्र धृतराष्ट्राचा धीर सुटला. कारण जो पर्यंत संजय, श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्या संवादाचा अहवाल सादर करीत होता तोपर्यंत त्याचा शेवट होण्याचा संभव होता. तो संवाद संपला. त्याचे थोडे वर्णनहि झाले व संजय थांबण्याच्याऐवजी त्यालाच म्हणू लागला 'अहो, स्वस्थ कसे बसवते ?' व असे म्हणून 'श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण' म्हणू लागला.

संजयाला ज्या अवस्था प्राप्त झाल्या त्याची धृतराष्ट्राला कांहीच कल्पना होईना. धृतराष्ट्र म्हणतो -

तेथ कोणी येकी अवसरी । होआवी ते करूनि दुरी । रावो म्हणे संजया परी । कैसी तुझी गा ॥ तेणे तूतें येथे व्यासें । बैसविले कासया उद्देशे । अप्रसंगामाजी ऐसे । बोलसी काई ॥ ज्ञा. १८-१३२३-२४

तो म्हणू लागला, अरे, तुला व्यासांनी येथे कशाकरिता बसविले ते विसरलास का ? भलतेच काय करून राहिलास ?

धृतराष्ट्राच्या या प्रश्न विचारण्याचे सकारण स्वरूप ज्ञानेश्वर महाराज पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात -

रानीचे राऊळा नेलिया । दाही दिशा मानी सुनिया । कां रात्री होय पाहलया । निशाचरां ॥ जो जेथीचे गौरव

नेणे । तयासि ते भिंगुळवाणे । म्हणौनि अप्रसंगु तेणे । म्हणावा की तो ॥ ज्ञा. १८-१३२५-२६

एवढेच म्हणून धृतराष्ट्र स्वस्थ बसला नाही, तर त्याने आपले युद्धाच्या निकालाविषयीचे मत देऊन संजयास त्याचे मत विचारले.

मग म्हणे सांगे प्रस्तुत । उदयलेसे जे उत्कळित । ते कोणासि बा रे जैत । देईल शेखी ॥ एऱ्हवी विशेषे बहुतेक । आमुचे ऐसे मानसिक । जे दुर्योधनाचे अधिक । प्रताप सदा ॥ २८ ॥ आणि येरांचेनि पाडें । दळही यांचे देव्हडे । म्हणौनि जैत फुडे । आणील ना तें ॥ २९ ॥ आम्हां तंव गमे ऐसे । मा तुझे ज्योतीष कैसे । ते नेणो संजया असे । तैसे सांग पां ॥१६३०॥

या धृतराष्ट्राच्या विचारण्याने संजयाची चमत्कारिक परिस्थिति झाली. पांडवांचा जय होईल असे आपले खरे मत सांगावे, तर ते मालकास रुचणार नाही व खोटेच मालकास रुचणारे सांगावे तर स्वतःस बरे वाटणार नाही. 'सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात्' पण 'प्रियं च नानृतं ब्रूयात्' असा नियम असल्याने तो खरे पण धृतराष्ट्र दुखवणार नाही अशा भाषेत आपले मत सांगू लागला. 'यत्र योगेश्वरः कृष्णो' ही झाली श्लोकसंगति. पण यावरील टीकाहि अप्रतिम आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांच्या स्फूर्तीला येथे भरती आली आहे. संजय आपला निश्चय व्यक्त करण्याकरिता एकापेक्षा एक उत्कृष्ट असे दृष्टान्त देऊन शेवटी सांगतो की, जेथे 'विजयी' नामे अर्जुन विख्यात व 'विजयस्वरूप' श्रीकृष्णनाथ, तेथे 'जय' हा ठेवलेलाच आहे.

(४) शंकराचार्य व ज्ञानेश्वर महाराज या दोघांचे मतें मोक्षाला कारणीभूत जो संन्यास तो 'ज्ञानप्रधान' संन्यास या बाबतीत जरी एकमत असले, तरी 'आश्रम' संन्यासाबाबतीत दोघांच्या मनात थोडा फरक आहे. शंकराचार्य हे संन्यासाश्रमाला जितके महत्त्व देतात, तितके ज्ञानेश्वर महाराज देत नाहीत. उलट, ज्ञानश्वेर महाराज म्हणतात, 'जैसा क्षाळुनियां लेपु एकु । सवेचि लाविजे आणिकु । तैसेनि आग्रहाचा पाइकु । विचंबे वायां ॥' गृहस्थाश्रमाचें वोझे । कपाळी आधीचि आहे सहजें । की तेचि संन्याससवा ठेविजे । सरिसे पुढती ॥ म्हणूनि अग्निसेवा न सांडितां । कर्माची रेखा नोलांडिता । आहे योगसुख स्वभावता । आपणपांचि ॥' ज्ञा. ६-४९/५१

शंकराचार्य व ज्ञानेश्वर महाराज यांच्या टीकेतील फरक आणखीहि दाखविता येण्यासारखे आहेत. येथे आणखी एक दोन फरक दाखवून हे प्रकरण आटपू.

ब्राह्मणक्षत्रियाविशां शूद्राणां च परंतप ।
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥ गी. १८-४१

या श्लोकावरील दोघांची भाष्ये देतो म्हणजे फरक चटकन लक्षात येईल.

श्रीमद्‌आचार्य लिहितात - ब्राह्मणाः च क्षत्रियाः च विशः च ब्राह्मणक्षत्रियविशः तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च शूद्राणां इति असमासकरणं एकजातित्वे सति वेदे अनधिकारात्... व्यवस्थापितानि !

ज्ञानेश्वर महाराज लिहितात - तेचि चारी वर्ण । पुससी जरी कोण कोण । तरी जयां मुख्य ब्राह्मण । धुरेचे कां ॥ येर क्षत्रिय वैश्य दोन्ही । तेहि ब्राह्मणाच्याचि मानिजे मानी । जे ते वैदिकविधानी । योग्य म्हणौनि ॥ चौथा शूद्रू जो धनंजया । वेदी लागू कीर नाही तया । तऱ्ही वृत्तिवर्णत्रया । अधीन तयाची ॥ तिये वृत्तीचिया जवळिका । वर्णा ब्राह्मणादिकां । शूद्रही की देखा । चौथा जाला ॥ जैसा फुलाचेनि सांगाते । तांतु तुरंबिजे श्रीमंते । तैसा द्विजसंगे शूद्राते । स्वीकारी श्रुती ॥ ज्ञा. १८-८१८/८२२

ज्ञानेश्वरी हे मराठीतील एक उत्कृष्ट काव्य आहे. ज्ञानदेवांनी महाभारताच्या वर्णनाकरिता जी शब्द योजना केली, तिचा उपयोग करून असे म्हणतां येईल की, मराठी सारस्वतात 'हा काव्यारावो' असा ग्रंथ आहे व तो तसा बुद्धिपूर्वक केलेला आहे. रोग्याने घ्यावे म्हणून गोड अनुपानातून वैद्य रोग्यास जसे औषध देतो, तसा हा ब्रह्मरस लोकांनी आवडीने वारंवार सेवन करावा, म्हणून ज्ञानोबा माउलीने गोड काव्याच्या अनुपानातून हा रस मांडला. श्रीमद्‌आचार्यांचे भाष्य उत्कृष्ट खरे; पण त्याला कोणी 'काव्यारावो' म्हणणार नाही, हे उघड आहे.

आपणास असे जे फरक दिसून येतात, याला प्रत्येक व्यक्तीची वृत्ति व कौटुंबिक परिस्थिति तर कारण खरीच; पण ज्या काळात ती व्यक्ति जन्माला येते, त्या काळाचे सामान्य वातावरणहि त्याला कारणीभूत असते. शंकराचार्यांचे अत्यंत खोल अभ्यासी व त्यांच्या विषयी परम आदर असलेले गृहस्थ म्हणत की, आपल्या लिखाणाचा लोक 'कर्मच नको' असा अर्थ करतील, अशी जर आचार्यांना थोडीशी कल्पना आली असती तर त्यांनी कर्माविरुद्ध आपली लेखणी इतकी चालवली नसती.

श्रीमद्‌आचार्य व ज्ञानदेव हे दोन्हीहि अत्यंत पूज्य व थोर. यांतील फरक इतक्या प्रमाणात दाखविण्याचा हेतु एवढाच की, 'भाष्यकारांते वाट पुसतु' याचा अर्थ ज्ञानदेवांचे व्यक्तिमत्व लक्षात घेऊन केला जावा.

X X X

९. ज्ञानेश्वरीतील पंथराज अथवा कुंडलिनीयोग

जिये मार्गीचा कापडी । महेशु आझुनि ।। ज्ञा. ६-१५३

ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ ज्ञानराजांनी आपली विद्वत्ता दाखविण्याकरिता लिहिला नसून विवेकाची वाणी फिटावी, ब्रह्मविद्या उघडी करावी म्हणून लिहिला. लेखक अथवा वक्ता अशा कळवळ्याने प्रेरित झालेला असला म्हणजे आपणास जे सांगावयाचे आहे, ते सांगण्यासाठी मिळेल ती संधि घेत असतो. वर म्हटल्याप्रमाणे ज्ञानराज हे कलीच्या त्रासाने त्रस्त झालेल्यांना आनंद मिळावा म्हणून ग्रंथाच्या कार्यास प्रवृत्त झाल्याने या त्यांच्या टीकेत आत्मसाक्षात्कार विषयक वेगवेगळ्या साधनांची चर्चा आली आहे व ती करणारे ज्ञानराजांच्यासारखे 'अनुभवियांचे राजे' असल्यामुळे हा ग्रंथ सर्वोत्कृष्ट असा उतरला आहे. ज्ञानेश्वरी हे 'ईश्वरदर्शन' च आहे, असे म्हटल्यास अतिशयोक्ति होणार नाही.

इतके सांगण्याचा हेतु असा की, ज्ञानेश्वरीत एके प्रसंगी ज्ञानेश्वर महाराजांनी आपल्या नाथसंप्रदायातले एक रहस्य सांगण्याची संधि साधून घेतली व आपल्या पंथातले एक गुह्य प्रगट केले. आपण मूळ गीतेत नाही ते सांगत आहोत, याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

'पिंडाने पिंडाचा ग्रास करावयाचा हे आमच्या नाथसंप्रदायचे रहस्य आहे; परंतु महाविष्णूने 'प्रशान्तात्मा' इत्यादि दोन तीन श्लोकात ह्या नाथरहस्याचा ओझरता उल्लेख केला आणि आपण श्रोते मंडळी या विषयातील तज्ञ व आवड असणारे असल्यामुळे श्रीकृष्णांनी ज्याचा नुसता दंश दाखविला ते मी उघड स्पष्ट करून आपल्यासमोर मांडीत आहे. येऱ्हवी गीतेचा मुख्य विषय हा नव्हे हे मी जाणतो.'

पिंडे पिंडाचा ग्रासु । तो हा नाथसंकेतीचा दंशु ।
परि दाऊनि गेला उद्देशु । महाविष्णु ।। ज्ञा. ६ - २९१
तया ध्वनिताचे केणें सोडुनी । यथार्थाची घडी झाडुनी ।
उपलविली म्या जाणुनी । ग्राहीक श्रोते ।। ज्ञा. ६ - २९२

या विषयासंबंधी सुशिक्षित व अशिक्षित यांच्यामध्ये सारखाच गैरसमज आहे. ज्ञानराजांनी इतके स्वच्छ लिहिले असूनसुद्धा मोठमोठे लेखक, ज्ञानराजांनी या पंथास 'पंथराज' म्हटले, येवढ्यावरूनच ज्ञानराजांच्या मते गीतेतला प्रतिपाद्य विषय तोच आहे, असे म्हणण्याचा अडाणीपणा करतात. या विषयासंबंधी ज्ञानेश्वरीशी ज्यांचा परंपरेने संबंध नाही पण आपल्या भाषेतला उत्कृष्ट ग्रंथ म्हणून त्याकडे बघणारे सुशिक्षित यांच्यामध्ये अज्ञान असेल यात काय नवल आहे ? 'माऊली' म्हणून ज्ञानराजांचे भजन करणारा खुद्द ज्ञानेश्वरीस माऊली म्हणून संबोधणारा, परंपरेने आपला संबंध ज्ञानराजांशी जोडणारा असा वारकरी पंथ, पण त्या वारकऱ्यांमध्येसुध्दां कित्येकांच्या ठिकाणी या महायोगासंबंधी अज्ञान दिसून येते. ज्ञानराजांनी आपल्या हरिपाठात नाममहात्म्य गातांना 'योगयागविधि येणे नव्हे सिद्धि । वायांचि उपाधि दंभधर्म ।।' असे उद्गार काढले आहेत. त्याचप्रमाणे इतर अभंगातूनहि उद्गार काढले आहेत. उदाहरणार्थ -

'ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।। धृ ।।
वोडियाणा बंधु देहुडा घालुनि लागसील पावो ।
वोत प्रोत मना सांडुनि धरिसी अहंभावो ।
ॐकार बिंदुचा तूं न पवसि ठावो ।
वोळणे वोळगे कृष्ण द्वारावतिये रावो ।। १ ।।
'नागिणी उत्साहे नवहि द्वारे निरोधुन ।
नाडित्रयामाजि सुषुम्नासंचरण ।
न साधे हा मार्ग ऐसे बोलती मुनिजन ।
नरहरि चिंतनें अहनिर्शि मुक्तिस्थान ।। २ ।।
मोडिसी करचरण तेणे पावसी अंतसमो ।
आशा तृष्णा न तुटे ब्रह्मविद्या केवि गमो ।। ३ ।।
'अष्टांग योगे न शिणिजे ।
यमनियम निरोध न कीजे रया ।।'

ज्ञानेश्वरी अ. १२ मधील 'क्लेशोऽधिकतर - स्तेषाम् ।' या श्लोकावर लिहितांना त्यांनी योगमार्गाचे आचरण म्हणजे बोचऱ्याने लोखंडाचे चणे खाण्याइतके कठीण आहे असे म्हटले आहे. अशा त्यांच्या कांही योगविषयक उद्गारांवरून कांही वारकरी ह्यांत योगाची निंदाच आहे, असे समजून योगमार्ग हा सर्वथा तिरस्करणीय आहे, अशी आपली विपरीत कल्पना करून घेऊन बसले आहेत. पण हा एक अज्ञानाचा प्रकार आहे येवढेच. वरील उताऱ्यात सुद्धा ज्ञानराज, योगाने कैवल्य प्राप्त होणार नाही असे म्हणत नाहीत. त्यांच्या म्हणण्याचा मथितार्थ 'क्लेशोऽधिकतरस्तेषाम्' येवढाच आहे.

उलट गीतेत ज्या ज्या वेळेला त्यांना साधन म्हणून सांगण्याचा प्रसंग आला, त्या त्या वेळेला योगाचाच उल्लेख त्यांनी केला आहे. मग गीतेमध्ये 'योग' साधन म्हणून सांगितले आहे तेथे त्यांनी योगाचे, योग म्हणून वर्णन केले असल्यास नवल नाही. प्रथम गीतेतील कांही स्थळे घेऊ -

(१) 'ज्ञानयोगव्यवस्थितिः' अ. १६ श्लो. १. यावर टीका करतांना ज्ञान हाच योग व त्या ठिकाणी मनाची निष्ठा अथवा स्थिरता असा शंकरानंदादिकांनी केल्याप्रमाणे अर्थ त्यांना करता आला असता. शंकरानंद आपल्या टीकेत या पदाचे व्याख्यान

खालीलप्रमाणे करतात. 'ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ज्ञानयोगः श्रवणमननादिस्तत्रैव मनसो विशिष्यावस्थितिर्व्यवस्थितिः सदातदेक प्रावण्यम् ॥' ज्ञानदेव याचे व्याख्यान पुढीलप्रमाणे करतात -

आतां आत्मलाभाविखी। ज्ञानयोगामाजी एकी।
जे आपुलिया ठाकीं। हावें भरे ॥ ज्ञा. १६-८१ ॥

(२) 'बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः।' अ. ४ श्लो. १० यावर टीका करतांना सुद्धा 'ज्ञानमयं तपः' असे व्याख्यान अगदी ओघाने करता येण्याजोगे असतांना सुद्धा 'तैसे यमनियमी कडसले। जे तपोज्ञाने चोखाळले। मी तेचि ते जाहले। एथ संशयो कायसा॥' असे व्याख्यान त्यांनी केले आहे. ज्ञानदेवांचे असे स्पष्ट मत होते की, ज्ञानाने मोक्ष मिळतो हे खरे, पण ते ज्ञान म्हणजे नुसते शाब्दिक ज्ञान अथवा बुद्धीची कल्पना नव्हे. तो अनुभव आहे व त्याकरिता बुद्धीच्या प्रयत्नाला योगाच्या मदतीची अपेक्षा आहे. ''योगेन रहितं ज्ञानं न मोक्षाय भवेद्विधे। ज्ञानेनैव विना योगो न सिध्द्यति कदाचन॥ तस्माज्ज्ञानं च योगं च मुमुक्षुर्दृढमभ्यसेत्। जन्मान्तरैश्च बहुभिर्योगो ज्ञानेन लभ्यते ॥'' असे श्रीशंकरांनी म्हटल्याप्रमाणे त्यांचे मत असल्यामुळे 'अंतरीचे धावे स्वभावें बाहेरी' या न्यायाने ठिकठिकाणी योगासंबंधी गौरवपर उद्गार साहजिकच निघाले आहेत.

आतां त्यांनी साधन सांगितलेली स्थाने पहा -

(अ) अ. १५ श्लो. १५ 'सर्वस्य चाहम्' यावर ज्ञानोबाराय लिहितात, 'परि संतासवे वसतां। योगज्ञानी पैसतां। गुरुचरण उपासितां। वैराग्येसी ॥ येणेचि सत्कर्मे।...

(आ) अ. ७ श्लो. १४ 'मायामेतां तरन्ति ते' या ठिकाणी मायानदीचे तरणे कसे दुस्तर आहे हे दाखवीत असतांना कर्म, वैराग्य, विचारादिकांचा तेथे लागच नाही असे दाखविल्यावर योगासंबंधाने मात्र 'वरी कांही तरो ये योगे। तरी विपाये तो॥' असे म्हणतात.

(इ) अ. १८ श्लो. ५२ 'ध्यानयोगपरोनित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः' यावर 'म्हणौनि तो मुमुक्षु। आत्मज्ञानी जाला दक्षु। परी पुढां सूनि पक्षु। योगाभ्यासाचा ॥ १०३५ ॥' असे लिहिले आहे.

आतां याच्याहि पुढे जाऊन थोडे सांगणे अवश्य आहे की, ज्याठिकाणी साधनयोग थोडा विस्ताराने सांगण्याचा प्रसंग आला, त्या ठिकाणी ज्ञानदेवांनी सहाव्या अध्यायात ज्याला 'पंथराज' म्हटले त्या महायोगाचा अथवा कुंडलिनी योगाचाच उल्लेख केला आहे.

(क) अ. ६ ओवी १५३ व पुढील व्याख्यान तर प्रसिद्धच आहे. १५३ ओवीचा उल्लेख या प्रकरणाच्या प्रारंभीच आला आहे.

(ख) अ. ९ श्लो. २४ 'यतंतश्च दृढव्रताः' यावर लिहितात, तेथ उल्हाटशक्तिचेनि उजिवडे। मनपवनाचेनि सुरवाडें। सतरावियेचे पाणियाडे। बळियाविले' ॥ २१४ ॥

(ग) अ. १२ नमनात श्रीगुरुरूपी स्नेहाळ माऊली आपल्या शिष्याचे कौडकौतुक कशी पुरविते हें सांगतांना ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'आधार शक्तीचिया अंकी। वाढविसी कौतुकी। हृदयाकाशपल्लकी। परियें देसी निजे ॥ ५ ॥

(घ) अ. १२ मध्ये अव्यक्तोपासकांची साधना सांगतांना जे साधन सांगितले तेथे ते म्हणतात, मग कुंडलिनियेचा टेंभा। आधारी केला उभा। तया चोजवले प्रभा। निमथावरी ॥ ५१ ॥

(ड) अ. १८ श्लोक ५२ मध्ये 'ध्यानयोगपरः' यावर लिहितात, 'कुंडलिनी जागवूनि। मध्यमा विकाशूनि। आधारादि भेदूनि। अग्नीवरी' ॥ १०३८ ॥

इतक्या विस्तृतपणे ही गोष्ट सांगण्याचा हेतु असा की, ज्ञानेश्वर महाराज या योगास किती महत्त्व देतात हे सर्वांना कळावे. योगाकडे आपण दुर्लक्ष केले तर आपण ज्ञानेश्वर महारांच्या दृष्टीने अडाणी ठरू. ज्ञानेश्वर महाराज तेराव्या अध्यायात अज्ञानाची लक्षणे सांगतांना म्हणतात की, तो अज्ञानी कीं जो 'उपनिषदाकडे न वचे'। व ज्यास 'योगशास्त्र न रुचे'.

ज्ञानेश्वर महाराज 'कुंडलिनी जागवूनि' जो मार्ग आक्रमण केला जातो त्याला 'पंथराज' असे म्हणतात. तेव्हां आपण आतां या पंथराजाचे थोडे स्वरूप पाहू.

(१) महायोगाचे स्वरूप - संस्कृत ग्रंथातून या मार्गाचे नांव 'महायोग' असे आहे व त्याचे लक्षण पुढीलप्रमाणे दिले आहे 'मन्त्रो लयो हठो राजयोगोऽन्तर्भूमिका क्रमान। एक एव चतुर्धाऽयं महायोगोऽभिधीयते ॥ योगशिखोपनिषत् ॥'

सामान्य माणसे मंत्रयोग, हठयोग, लययोग व राजयोग हे वेगवेगळे आहेत असे समजतात. वास्तविक स्थिति तशी नाही. या चारींनीहि कुंडलिनीच जागी होते व साधकाचे कार्य होते. म्हणूनच कुंडलिनी जागृतीला 'महायोग' अथवा 'सिद्ध उपाय' अशी संज्ञा आहे. पूर्वसुकृताने ईश्वरप्रसाद होऊन, सद्गुरुकृपा प्राप्त होऊन जर कुंडलिनी जागृत झाली तर या सुखाचा अनुभव येईल.

'योगस्तुद्विविधो ज्ञेयो ह्यभावः परमो मतः।
अपरस्तु महायोगः सर्वयोगोत्तमो मतः ॥

शून्यं सर्वं निराभासं स्वरूपं यत्र चिन्त्यते ।
अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥
यत्र पश्यति चात्मानं नित्यानंदं निरंजनम् ।
मयैक्यं स महायोगो भाषितः परमः स्वयम् ॥

अशी श्रीमहेश्वरकथित महायोगाची व्याख्याहि लक्षात ठेवण्यासारखी आहे.

(२) कुंडलिनी जागृतीचे उपाय - ती जागृत होण्याचे उपाय, श्री स्वामी विष्णुतीर्थ यांच्या 'शक्तिपात' अर्थात् 'कुंडलिनी महायोग' या पुस्तकात पान ६७ वर खालीलप्रमाणे दिले आहेत.

(अ) 'योगाभ्यासात् तीव्रवैराग्याच्च' । योगाभ्यासाने अथवा तीव्र वैराग्याने (आ) 'ज्ञानभक्तिभ्यां वा ।' ज्ञानाने अथवा भक्तीने. (इ) 'प्राणायामाद् वा ।' अथवा प्राणायामाने. (ई) 'शक्तिपाताद् विशेषेण ।' शक्तिपाताने विशेषरूपाने.

(३) शक्तिपात - शक्तिपात करणे याचा अर्थ अतींद्रिय विषयग्रहण करण्याचे सामर्थ्य देणे असा आहे. शक्तिपाताचे वैशिष्ट्य असे आहे की, त्यात शिष्याला आयास नाहीत. गुरुकृपेच्या बळाने कुंडलिनी त्वरीत जागृत होते. एऱ्हवी साधकाला दीर्घकाळपर्यंत त्याकरिता प्राणायामादिकांचा अभ्यास करावा लागतो. शिवाय, ही जागृत केव्हां होईल ते सांगता येत नाही व प्रयत्न करतांनाच देह पडायचा संभव.

येथे सुद्धा एक गोष्ट लक्षात ठेवणे अवश्य आहे, ती ही की, कुंडलिनीची जागृति ही गुरु व शिष्य या दोघांच्या स्थितीवर अवलंबून आहे. शिष्याची तयारी नसेल तर गुरूने सामान्य प्रयत्न करूनहि ती शक्ति जागृत होईलच असे नाही. उलट, शिष्याची तयारी असेल तर गुरूच्या नुसत्या सान्निध्यातसुद्धा ती जागृत होईल. श्री रामकृष्ण हे स्वामी विवेकानंद, ब्रह्मानंदादि शिष्य तयार करू शकले, पण त्यांना आपला भाचा जो हृदय त्याला तयार करता आले नाही.

शक्तिपाताने सुप्त, क्रियारहित कुंडलिनी क्रियावती होते. या मार्गाचा विशेष असा की, एकदा कुंडलिनी जागी झाली म्हणजे साधकास कांही करावे लागत नाही. पुढचा अभ्यास सहज होतो. अभ्यासच अभ्यासाला वरतो, याविषयी ज्ञानेश्वरीत खालील उल्लेख आढळतात -

(१) मग तेथ आम्रण । एकाग्र अंतःकरण । करूनि सद्गुरु स्मरण । अनुभविजे ॥ तैसें स्मरतेनि आदरें । सबाह्य सात्त्विके भरे । जंव कठिणपण विरे । अहंभावाचे ॥ विषयांचा विसरु पडे । इंद्रियांची कसमस मोडे । मनाची घडी घडे । हृदयामाजी ॥ ऐसे ऐक्य हे सहजे । फांवे तंव राहिजे । मग तेणेचि बोधे बैसिजे । आसनावरी ॥ आतां आंगातें आंग वरी । पवनाते पवनु धरी । ऐसी अनुभवाची उजरी । होंचि लागे ॥ प्रवृत्ति माघौति मोहरे । समाधि ऐलाडी उतरे । आघवे अभ्यासू सरे । बैसत खेवो ॥ ....तेथ अपानु आंतुलीकडे । वोहोटो लागे ॥.... नेत्र द्वारीची कवाडें । लागू पाहाती ॥.... वरचिलें पाती न ढळती । तळींची तळी पुंजाळती ॥ मग कंठनाळ आटे ।' ज्ञा. ६, १८६-२०७.

'होचि लागे ।' याचा अर्थ असा आहे की, साधकास प्रयत्न करावा लागत नाही. त्या गोष्टी आपोआप होतात.

शक्तिपाताचे उल्लेख

(१) 'तो महावाक्याचेनि नांवे । गुरुकृपेचेनि थावे । माथां हातु ठेविला नव्हे । थापटिला जैसा' ॥ माथां हात ठेवणे - शक्तिपाताचा प्रकार.

(२) सर्व धर्मान् परित्यज्य' । अ. १८ श्लो ६६ या श्लोकात गीताशास्त्र संपले, असे ज्ञानेश्वर महाराजांनी मानिले आहे. यापुढे गीतेचा संप्रदाय सांगितला आहे. तेव्हां शब्दाने सांगावयाचे ते सांगणे झाल्यावर भगवंतांनी शब्दाने देता येत नाही अशी गोष्ट देण्याकरिता आपल्या भक्तास आलिंगन दिले, असे ज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटले आहे. 'मग सांवळा सकंकणु । बाहु पसरोनि दक्षिणु । आलिंगिला स्वशरणु । भक्तराजु तो ॥ न पवतां जयातें । काखे सूनि बुद्धीते । बोलणे मागौते । वोसरले ॥ ऐसे जे कांही एक । बोला बुद्धीसीही अटक । ते द्यावया मिख । खेवाचें केले ॥ हृदया हृदय एक जाले । ये हृदयीचे ते हृदयी घातले । द्वैत न मोडितां केले । आपणा ऐसे अर्जुना ॥ दीपें दीपु लावला । तैसा परिष्वंगु तो जाला । द्वैत न मोडितां केला । आपणपे पार्थु ॥ तेव्हां सुखाचा मग तया । पूर आला जो धनंजया । तेथ वाडु तऱ्ही बुडोनियां । ठेला देवो ॥ १४१८-२३

हा कांही नुसता कविकल्पनेचा खेळ नव्हे. हा शक्तिपाताचा एक प्रकार आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांना, अर्जुनाला शेवटी पूर्णतेस पोहोचविण्याकरता भगवंतांनी आलिंगन देऊन शक्तिपात केला, असे सांगावयाचे आहे.

(३) हरिपाठातसुद्धा ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'ज्ञानदेव म्हणे निवृत्ति निर्गुण । दिधले संपूर्ण माझे हाती ॥' अभंग १२.

(४) 'अधर्मधर्मयोः साम्ये जाते शक्तिः पतत्यसौ ज्ञानात्मिका पराशक्तिः शंभोर्यस्मिन् निपातिता ॥'

(विद्यारण्यकृत सूतसंहितेवरील तात्पर्यदीपिका टीका.) याच अर्थाचा सूतसंहितेत खालील श्लोक आहे.

'तस्य शिष्यस्य विप्रेन्द्राः कर्मसाम्ये सति द्विजाः । शांभवी शक्तिरत्यर्थं तस्मिन् पतति चिद्घने' ॥ (सूतसंहिता अ. ३४ श्लो २०) 'गुरूंच्या अनुग्रहाने अथवा आपल्या प्रबळ पुण्यप्रतापाने धर्माधर्मरूपसंस्कार साम्यतेला प्राप्त होतात तेव्हा, श्रीशंभुद्वारा प्राप्त झालेली जी ज्ञानात्मिका पराशक्ति तिचा गुरुद्वारा शक्तिपात होतो. ज्ञानेश्वरीत पुढीलप्रमाणे त्याचाच अनुवाद आढळतो. 'ऐसी कर्मसाम्यदशा । होय तेथ वीरेशा । मग श्रीगुरु आपैसा । भेटेचि गा ॥ ज्ञा. १८-९६६ ॥'

शक्तिपाताने जी शक्ति जागृत होते तिला 'देवात्मिका' म्हणतात. ती कुंडलिनी या नांवाने अधिक प्रसिद्ध आहे. आपण आतां तिचा थोडा इतिहास व स्वरूप पाहू.

कुंडलिनी - इतिहास - कुंडलिनीचा ऐतिहासिक दृष्ट्या विचार केला तर असे आळढून येते की, पतंजलींच्या प्रसिद्ध योगसूत्रांत कुंडलिनीचा उल्लेख नाही. आश्चर्य हे की, गोरक्षशतक म्हणून गोरक्षनाथांचा जो संस्कृत ग्रंथ प्रसिद्ध आहे; त्यातहि कुंडलिनीचा उल्लेख नाही.

योगदर्शनाच्या इतिहासाकडे जर आपण ऐतिहासिक दृष्ट्या पाहू लागलो तर, आपणास या दर्शनाच्या तीन अवस्था दिसतात. (१) उपनिषदांचा काळ (२) पातंजलसूत्रांचा काळ (३) तदनंतरचा तंत्रादिकांचा काळ. यापैकी कुंडलिनीचा उल्लेख योगोपनिषदे म्हणून जी म्हणतात, त्यात आहे; पण प्रसिद्ध जी ईशावास्यादि दशोपनिषदे आहेत त्यात नाही. श्वेताश्वेतरमध्ये 'देवात्मशक्ति' म्हणून उल्लेख आहे.

योग सूत्रांत 'कैवल्य' असे मोक्षास अभिधान प्राप्त झाले. योगसूत्रावरील विज्ञानभिक्षुसारखे टीकाकार योग याचा अर्थ वियोग करून नाना पुरषांचे अस्तित्व प्रतिपादक 'योगदर्शन' आहे, असे म्हणतात. औपनिषदीययोग हा निर्विवाद अद्वैतीच आहे. पण योगसूत्रांतून आढळून येणारा योग हा मात्र सांख्यशास्त्राप्रमाणे नाना पुरुष मानणारा व 'कैवल्य' ध्येय मानणारा असा आढळून येतो. पुढच्या काळात त्याची वाढ झाली, त्यात पुनश्च योग हा अद्वैताकडे वळलेला दिसतो.

वैदिक मार्ग - कुंडलिनीयोग हा तंत्रमार्गाचा विशेष भाग आहे. तंत्रमार्ग म्हणजे शक्तीच्या उपासनेचा मार्ग आहे. त्याच्यामध्ये वाममार्गादि भेद आहेत; पण पंच मकारांचा मार्ग सोडून शक्तिउपासनेचा एक शुद्ध मार्गहि आहे. अनेक साधक या मार्गात या ना त्या रीतीने आलेले आढळून येतात. पण तो अवैदिक आहे असे मात्र नव्हे. सूतसंहिता अ. ३५ श्लो १७ मध्ये सूतांनी या विद्येस वैदिकी असे स्वच्छ म्हटले आहे. 'तस्मात् संवत्सरं शिष्यं परीक्ष्य कृत्रिनं पुनः । प्रदद्याद् वैदिकीं विद्यां गुरुर्विद्याभिवृद्धये ॥

डॉ. वसंत जी. रेळे यांनी The Mysterious Kundalini या पुस्तकात कुंडलिनी म्हणजे The Right Vagus Nerve असे दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे; परंतु त्याच पुस्तकाला प्रस्तावना लिहिणारे त्या विषयावरील अधिकारी लेखक सर जॉन् वुड्राफ म्हणतात की, कुंडलिनी Vagus Nerve असणे शक्य नाही. ते म्हणतात -

"His view is an original one, namely that Kundalini is the right Vagus Nerve. As to this, I would say that Kundalini herself cannot be that and for this reason She is the Grand Potential. As such she cannot, in my view, be identifed with any of the products she becomes......She is then not as such, in my view, a nerve or any other physical substance or a mental faculty but the Ground Substance of both which, on being roused, ascends and is merged in the higher Tattvas ending in Shiva-Shakti Tattvas when she is said to be merged in Paramashiva.

जे कुंडलिनी मार्गाचे पुरस्कर्ते लोक आहेत त्यांचे म्हणणे असे आहे की, जे ब्रह्मांडात (Macrocosm) आहे ते पिंडात (Microcosm) आहे. अशा तऱ्हेची पण थोड्या उलट्या भाषेत संबंध सांगणारी मराठीमध्ये 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' अशी एक म्हण सुद्धा रूढ आहे. ब्रह्मांडातील सर्व चवदा भुवने शरीराच्या वेगवेगळ्या भागांच्या ठिकाणी आहेत असे ते सांगतात. संध्यादि कर्मांच्या पूर्वी न्यास वगैरे करतात त्याचा सूक्ष्म अर्थ बघितला तर त्या न्यासांची योजना 'ब्रह्मांडी ते पिंडी' याच तत्त्वावर उभारली आहे, असे आढळून येईल. ज्याप्रमाणे सप्त स्वर्ग व सप्त लोक पिंडात म्हणजे शरीरात आहेत, त्याचप्रमाणे ब्रह्मांडाला आधारभूत असणारी शक्ति मानवशरीरातहि आहे. तिलाच 'कुंडलिनी' असे म्हणतात. तिचे स्वरूप 'देवात्मशक्ति' या शब्दाने उत्तम ओळखले जाते. श्वेताश्वेतर उपनिषदात तिला देवात्मशक्ति असे म्हटले आहे. संहिता भागामध्येहि तिचे, 'आत्म्याची शक्ति' आहे असे वर्णन आढळते. अथर्वसंहिता एकादशकांड आठवे सूक्त मंत्र १६-१७ मध्ये या शक्तीचा स्पष्ट उल्लेख आढळतो. 'यत्तच्छरीरे मशयत् संघया संहितं महत् । येनेदमद्य रोचेत को अस्मिन्

वर्णमाभरत् ।। सर्वे देवा उपाशिक्षन् तदजानाद् वधूः सती । ईशा वशस्य या जाया सास्मिन् वर्णमाभरत् ।।'

'हे मोठे शरीर 'संघा' (जोडणारी) नामक शक्तीने जोडले असतांना सुद्धा निश्चेष्ट पडलेले होते. यामुळे आतां प्रश्न उत्पन्न होतो की, ती कोण आहे, जिने याच्यात प्रकाश भरला आहे ? सर्व देवतांनी वरीलप्रमाणे आपणास ज्ञान व्हावे म्हणून प्रार्थना केली, त्यावेळी त्या धारण करणाऱ्या वधू सतीने दाखविले की, जी परमेश्वराची शक्ति त्याची पत्नी, तिनेच या शरीरात वर्णाचे म्हणजे चेतनरूप प्रकाशाचे आभरण केले.'

यंत्रात जसे सामर्थ्य असते तशी ही शक्ति नव्हे. ही चित्‌शक्ति आहे, ज्ञानस्वरूप आहे. हिलाच 'प्राण' असेहि श्रुतीत म्हटले आहे. 'या प्राणेन संभवत्यदिति देवतामयी, गुहां प्रविश्य तिष्ठंती या भूतेभिर्व्यजायत, एतद्वैतत्' कठ ४/७. स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोमृतः ।।' कौषीतिकी ब्राह्मणोपनिषद् ३/८ ज्ञानेश्वर महाराज हिचे 'प्राण' म्हणून व शक्ति म्हणून वर्णन करतात.

कुंडलिनी जागृतीत गुरूचे महत्त्व - गुरु पासून शक्तीचा लाभ झाला तर 'क्षुरस्य' धारेसारख्या कठीण असणाऱ्या मार्गावर साधकाचा प्रवास भराभर होतो. म्हणूनच 'गुरूची आवश्यकता व त्याची थोरवी' सर्व ठिकाणी गाईलेली आढळते. नाथ महाराज म्हणतात की, साधे व्यवहारातले कार्य असले तर मार्गदर्शकाची आवश्यकता लागते. मग जे गूढ म्हणून गाजले आहे त्यात मार्गदर्शन करणाऱ्यांची आवश्यकता लागणार नाही काय ?

प्रवृत्तिनिवृत्तिकृतकार्या । अवश्य पाहिजे आचार्या ।
आपमति भजतां राया । अनेक अपायामाजी पडे ।।

तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून 'गुरुमार्गावर' तडाखे आहेत ते 'बुवाबाजीवर' आहेत. जो शास्त्रशुद्ध गुरुमार्ग आहे त्यावर नव्हे. तसे असते तर आपल्या वडील मातोश्रींचा अथवा मोरे कुळाचाहि निर्देश न करणारे तुकोबाराय 'राघवचैतन्य केशवचैतन्य' यांचा उल्लेख करून 'रामकृष्ण हरी' मंत्र दिला, हे सांगून ज्यांनी हा दिला, त्यांची सेवा करण्याची संधि मिळाली नाही, म्हणून खंती व्यक्त करते ना. ते म्हणतात -

सद्‌गुरुरायें कृपा मज केली ।
परी नाही घडली सेवा कांही ।।

इतके विस्तृत सांगण्याचा हेतु असा की, ज्ञानमार्ग असो, नाममार्ग असो, कीं एकदम कुंडलिनी जागृत करण्याचा मार्ग असो; या सर्व मार्गात गुरूंनी शक्तिपात करण्याच्या कल्पनेस मोठे स्थान आहे.

शक्तिजागृतीची कांही लक्षणे :- तेव्हां आसन स्थिर होते, उड्डियान, मूल व जालंधर हे तीन बंध आपोआप लागतात, जीभ खेचरी मुद्रेप्रमाणे उलट होऊन आंत जाऊ लागते, इतकी स्फूर्ति उत्पन्न होते की, स्थिर होऊन बसणे अशक्य होते, हातपाय बलात्काराने खेचले जातात, तेव्हां समजावे की, शक्ति जागृत झालेली आहे.

तसेच ज्यावेळी आसन दृढ होऊन दृष्टि भ्रूमध्यावर स्थिर होते, डोळ्यातील बाहुल्या फिरू लागतात, केवळ कुंभक आपोआप होऊ लागतो, बाह्य ज्ञान बंद होऊन मन शून्य होऊन जाते, तेव्हा शक्ति जागृत झाली असे निश्चित समजावे.

मूलाधारापासून प्राणवायूचा ओघ सहस्रारमध्ये जात आहे असे भासणे, आतल्या आंत प्रणवाचा जप होणे, प्राणाच्या प्रवाहाबरोबर नाना तऱ्हेचे सुखानुभव येणे ही सर्व शक्तिजागृतीचीच लक्षणे होत.

नानाप्रकारचे नाद उत्पन्न होणे, मेरुदंडामध्ये कम्पन होणे, शरीर शून्य होऊन शरीर नसल्याचा भास होणे, सर्वत्र शून्यवत् भासणे, डोळे उघडण्याचा प्रयत्न केला तरी न उघडणे, शरीरातून विजेसारखा प्रवाह बाहेर जात आहे असे वाटणे, ही सर्व शक्तिजागृतीचीच चिन्हे आहेत.

याशिवाय, आणखीहि नानाप्रकारचे अनुभव साधकाला येऊ शकतात.

शरीर अत्यंत जड होऊन निश्चेष्ट पडते अथवा गतिमान होऊन थोडा वेळहि स्थिर होत नाही. नाना प्रकारचे प्राणायाम आपोआप होऊ लागतात.

तसेच संकल्प करून आसनावर बसल्याबरोबर नानाप्रकारची आसने, बंध, मुद्रा आपोआप होऊ लागतात. मनुष्य निरनिराळ्या प्रकारचे राग आळवू लागतो व ज्याने नृत्याचे शिक्षणहि कधी घेतले नाही तो नृत्यहि करू लागतो. निरनिराळ्या प्रकारचे अवघड मंत्र मनुष्य आपोआप उच्चारू लागतो. नेत्र बंद केल्याबरोबर निरनिराळ्या देवदेवतांची दर्शने होऊ लागतात. दिव्य स्पर्श, रस, गंध यांचेहि अनुभव साधकाला मिळतात. संशयनिवृत्ति, गूढ तत्त्वाचा उकल अशा प्रकारचेहि अनुभव येतात.

तरी पण, या ठिकाणी एक गोष्ट ध्यानात ठेवणे इष्ट आहे की, हे सर्वच्या सर्व अनुभव प्रत्येकालाच येतील असे नाही. तसेच अनुभवांची सर्व यादी वर आली आहे असेहि नाही. मनुष्यामध्ये असलेली सुप्तशक्ति जागृत होते, तेव्हां पूर्व संस्कारानुसार महाशक्ति आपला मार्ग आक्रमण करू लागते. साधकाला येणारे अनुभव त्याच्या पूर्वसंस्काराला धरूनच असतात.

सूतसंहितेत पुढील श्लोकातून ही लक्षणे दिली आहेत. 'देहपातस्तथा कंपः परमानंददर्पणे । स्नेहो रोमात्र्च इत्येतत् शक्तिपातस्य लक्षणम् ॥ शिष्यस्य देहे विप्रेन्द्राः धरण्यां पतिते सति । प्रसादः शांकरस्तस्य द्विजाः संजात एव हि ॥'

श्वेताश्वेतर उपनिषदात अ. २-११ मध्ये ब्रह्मानुभवापूर्वी प्रकट होणारी चिन्हे खालीलप्रमाणे दिली आहेत- 'नीहारधूमार्कनिलानलानां । खद्यौतविद्युत् स्फटिकशशिनाम् । एतानि रूपाणि पुरःसराणि । ब्रह्मण्यभिव्यक्तिकराणि लोके ॥'

शक्ति जागृत म्हणजे क्रियावती झाली की, प्राण व अपान या दोहोंचे उत्थान होते व मग ती सुषुम्नेत प्रवेश करते, चक्राचे वेध करते, नाडीशुद्धि करते, इत्यादि परिणाम शक्ति क्रियावती झाल्याने होतात. ज्ञानेश्वर महाराजांनी अ. ६ मधील आपल्या पंथराजाच्या व्याख्यानामध्ये हे सर्व दिले आहे.

भगवंतांनी अर्जुनाला दिव्य दृष्टि दिली, त्यावेळचे त्याच्या स्थितीचे वर्णन, ज्ञानेश्वर महाराजांनी पुढील प्रमाणे केले आहे. तो शक्तिजागृतीचाच परिणाम आहे.

ऐसी श्रीमुखौनि अक्षरे । निघती ना जंव एकसरे ।
तंव अविद्येचे आंधारे । जावोचि लागे ॥.....
मग दिव्यचक्षु प्रगटला ।
तयां ज्ञानदृष्टि पाटा फुटला ।
ययापरि दाविता जाहला । ऐश्वर्य आपुले ॥
एकसरे ऐश्वर्य तेजे पाहले ।
तया चमत्काराचे एकार्णव जाहले ।
चित्त समाजी बुडोनि ठेले । विस्मयाचिया ॥
म्हणे केवढे गगन येथ होते । ते कवणे नेले पा केउते ।
ती चराचरे महाभूतें । काय जाहलीं ॥
दिशांचे ठावही हारपले । अधोर्ध्व काय नेणो जाहले ।
चेइलिया स्वप्न तैसे गेले । लोकाकार ॥
नानासूर्यतेजप्रतापे । सचंद्र तारागण जैसे लोपे ।
तैसी गिळिली विश्वरूपे । प्रपंच रचना ॥
तेव्हां मनासी मनपण न स्फुरे । बुद्धि आपणपे न सांवरे ।
इंद्रियांचे रश्मी माघारे । हृदयवरी भरले ॥
तेथ ताटस्थ्या ताटस्थ्य पडिले । टकासी टक लागले ।
जैसे मोहनास्त्र घातले । विचार जातां ॥
तैसे आपणेनवीण कवणीकडे ।
नेदीचि उरो ।...... ज्ञा. ११-१८७-९४

या वर्णनाची, स्वामी विवेकानंदांनी, रामकृष्ण परमहंसांनी त्यांच्यावर कृपा केली असता जी स्थिति झाली, त्याचे जे वर्णन केले आहे, त्याच्याशी तुलना करण्याजोगी आहे. स्वामीं म्हणतात -

But in the twinkling of an eye he placed his right foot on my body. The touch at once gave rise to a novel experience within me. With my eyes wide open, I saw the walls and every thing in the room, whirled rapidly and vanished into nought and the whole Universe together with my individuality was about to merge in an allencompassing mysterious void ! I was terribly frightened and thought that I was facing Death, for the loss of individuality meant nothing short of that. Unable to control myself; I cried out, "What is this that you are doing to me ? I have my parents at home ! "He laughed aloud at this and stroking my chest said, "All right, let it rest now. everthing will come in time ! " The wonder of it was that no sooner had he said this than that strange experience of mine vanished. I was myself again and found everything within and without the room as it had been before."

Life of Ramkrishna, Page 376 - 377.

इतर मार्गातील शक्तिपाताचे दाखले - परमार्थ साधनात शक्तिपात अथवा गुरुप्रसाद याला फार महत्त्व आहे. उदाहरणार्थ, नामस्मरणाचा मार्ग घ्या. नामाच्या द्वारा देवास कळवळ्याने हाक मारली असता देव भेटतो हे खरेच आहे व श्री तुकोबाराय म्हणतात, त्याप्रमाणे 'रामकृष्ण' हा उघडा मंत्र आहे हेहि खरेच आहे. पण हे मान्य करून सुद्धा ज्यांना नाममंत्र सिद्ध झाला आहे, त्यांनी तो सिद्धमंत्र दिला असता साधकाचे कार्य लवकर होण्याची शक्यता आहे, हे मान्यच करावे लागेल. असे आहे म्हणूनच 'गुरुशिष्यपरंपरा' आजवर अखंड चालू राहत आलेली आहे. कल्पना करा, आपणास परतीराला जाणे आहे व आपण नावेत बसलो व स्वतः नाव वल्हवू लागलो. आतां ही नाव परतीराला पोचणार नाही असे कोण म्हणेल ? पण मार्ग अज्ञात असल्याने परतीराला पोचण्यापूर्वी नाव खडकावर आदळणार नाही, उलटा वारा येऊन ती उपडी होणार नाही, मुक्कामाच्या जागेचे निश्चित स्वरूप माहीत नसल्याने पोचेल केव्हां हे सांगता येत नाही, अशा परिस्थितीत अडचणी येणारच. पण जर जाणता नावाडी मिळाला तर हे अपाय भोगावे लागणार नाहीत व नाव परतीराला हमखास पोचेल. त्याचप्रमाणे परमार्थसाधनरूपी जलात साधकाची नाव पडली असता ती प्राप्तीच्या पैलतीराला लागणारच नाही, असे सांगता येणार नाही. पण जर समर्थ गुरु कर्णधार भेटले तर मात्र

निश्चितपणे नाव परतीराला जाईल, यात शंका नाही. श्री एकनाथरायांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे -

नाव तारी हे साचार । माजी बैसले आहाती थोर थोर ।
परी तारकेवीण परपार । समर्थ नर न पवती ।।

तुकाराम महाराज आपल्याला उपदेश झाला तो कसा सांगतांना सांगतात -

सांपडविले वाटे जातां गंगास्नाना ।
मस्तकी तो जाणा ठेविला करु ।।

उपदेश देणे व सांप्रदायिक करणे यात निळोबाराय फरक करतात, तो सुध्दा या शक्तिपाताच्या समजुतीवरच उभारलेला आहे. ते म्हणतात -

निळा म्हणे मज उपदेश दिला ।
संप्रदाय दिला सकळजना ।।

गुरुपासून 'मंत्रोपदेश' याचा अर्थ, 'शक्तीचे दान' असा आहे. ती एक शक्ति देण्याची रीत आहे.

शक्तिपात करण्याचे प्रकार -

शक्तिपात करण्याचे प्रकार खालील श्लोकात सांगितले आहेत. 'दर्शनात् स्पर्शनात् शब्दात् कृपया शिष्यदेहके । जनयेत् समावेशं शांभवं स हि देशिकः ।। स्पर्शाख्या देवि दृक्संज्ञा मानसाख्या महेश्वरा । क्रियायासादिरहिता देवि दीक्षा त्रिधा स्मृता ।।'

संतांच्या वाङ्मयातून यांचे उल्लेख आढळतात उदाहरणार्थ - 'कृपाकटाक्षे न्याहाळिले । आपुल्या पदी बैसविले । बापरखुमादेवीवरु विठ्ठले । भक्ता दिधले वरदान ।।' ज्ञा. म.

दीक्षा देणे म्हणजे शक्तिपात करणे - दीक्षा ही सांगण्याचा अथवा ऐकण्याचा विषय नाही. ती देण्याचा व घेण्याचा विषय आहे. दीक्षा या शब्दाची व्युत्पत्ति पुढील श्लोकात दिली आहे-

ददाति शिवतादात्म्यं क्षिणोति च मलत्रयम् ।
अतो दीक्षेति संप्रोक्ता दीक्षातंत्रार्थवेदिभिः ।।

याचा अर्थ असा की, दिव्यज्ञानाला देते व सर्व पापाचा क्षय करते ती दीक्षा.

गुरूला शरणागति व अभ्यास - या मार्गाचे रहस्य गुरु व शक्ति यांना संपूर्णपणे शरणागति करणे असे आहे. गुरुस्मरण करून आसनावर बसून आपण नाहीसे होणे, आपला अहंकार काढून घेणे व शक्तीच सर्व करते अशी भावना ठेवणे, हा या मार्गातील अंतरंगातला एक भाग आहे.

आम्ही वर म्हटले की, शक्ति सर्व करते, आसने आपोआप होतात वगैरे. पण याचा अर्थ असा नव्हे की, साधकास कांहीच करणे लागत नाही. तसे समजणे म्हणजे आत्मनाश करून घेणे आहे. साधकास रोज अभ्यास करावाच लागतो. खुद्द ज्ञानदेव म्हणतात, 'जिये मार्गीचा कापडी । महेशु अझुनी' यापेक्षा जास्त काय सांगावे ?

महायोगाचे ध्येय शक्तीचे शिवस्वरूपाशीं सामरस्य :- शक्ति जागृत झाली की, ती सुषुम्नेच्या द्वारा ब्रह्मरंध्रापर्यंत जाते व तेथे असणाऱ्या शिवाचे व तिचे ऐक्य होते. हेच शक्तिजागृतीचे प्राप्तव्य. ह्यालाच समाधि म्हणतात. ह्यालाच 'पदीपद प्रवेश' म्हणतात. येथे योगी पोचला की, त्याला परमानंदाचा लाभ होतो.

या महायोगाचे कांही विशेष :- (१) हठ, लय, मंत्र अथवा राजयोग यांचे प्राप्तव्यहि शेवटी ही देवात्मशक्ति जागृत करणे हेच होय, असे या योगाचे उपासक मानतात. शक्तिपातद्वारा त्वरित कार्य होते. या योगाने प्राण, अपान जागृत होतात.

(२) मनुष्यमात्र या शक्तिग्रहणाला अधिकारी आहे. यामुळे भक्तियोगाप्रमाणे हा योग 'सकळांसी येथे आहे अधिकार' असा आहे. कर्म, जाति, अवस्था यांचा तपस्येत भेद नाही. हा आत्मसाक्षात्काराचा जवळचा रस्ता आहे. (Shortcut) एऱ्हवी साधकास किती वेळ लागेल देव जाणे !

(३) या योगाचे फळ प्रत्यक्ष आहे. एका दृष्टीने 'योग' हा गूढ आहे असे म्हटले जाते, ते खरे आहे. त्याचे अनुभव हे सर्व जगापुढे मांडणे अशक्य आहे. त्याचे प्रयोग रसायनशाळेत करून दाखवणे कठीण. उदाहरणार्थ - साधा यमातला प्रकार ब्रह्मचर्य. त्याचा प्रयोग कसा करणार ? पण एका दृष्टीने हे प्रयोगाचे शास्त्र आहे. म्हणूनच पतंजलींनी आपल्या सूत्रांत यमनियम सांगून त्या प्रत्येकाची फळे सांगितली आहेत. ती त्यांच्या दृष्टीने प्रयोगसिद्ध आहेत. 'कुंडलिनीयोग' तर या बाबतीत एक पाऊल पुढेच आहे. गुरूंनी दीक्षा दिल्याबरोबरहि प्रत्यक्ष फळ दिसू लागते.

(४) भक्तीप्रमाणे योग हा मनावरचे दुष्ट संस्कार घालविण्यास उपयोगी पडणारा आहे. पाश्चिमात्यांना मनाच्या गूढ भागाचे महत्त्व एका दृष्टीने या एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटी व विसाव्याच्या प्रारंभी कळू लागले. तत्पूर्वी लायब्निट्झ याने याची योग्यता जाणली होती. गूढ मन अथवा मनाचा अज्ञात भाग हा वासना संस्कारांचा बनलेला असतो, हे आमच्याकडे बहुत दिवसापासून ज्ञात आहे. पाश्चात्य, या वासनाग्रंथी कशा शोधाव्यात याबाबत प्रयोग करून कांही पद्धती ठरवीत आहेत. पण आमच्याकडे या गूढमनाला स्वच्छ करून त्याचा ताबा कसा घ्यावा याचा विचार फार वर्षापूर्वी केलेला आहे.

याबाबत प्राणाचा वासनांचा व मनाचा निकटचा संबंध आहे, हे जाणून प्राणायामद्वारा मनशुद्धीचा मार्ग पूर्वीच्या महात्म्यांनी दाखवून दिला आहे. 'ममोपात्तदुरितक्षयद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थे' हा संध्येच्या प्रारंभाचा मंत्र म्हणून संध्योपासक प्राणायाम करतो, हे प्रसिद्ध आहे. दुर्दैव आहे की, द्विज हा या वैदिक संस्कृतीच्या उत्कृष्ट अंगास आज पारखा होत आहे. आपल्याकडे प्रत्येक कर्माच्या आरंभी 'प्राणानूआयम्य' हे जे आहे त्याचे रहस्यहि हेच आहे.

(५) ज्ञान अथवा भक्ति या दोन योगापेक्षा या योगाचा हा विशेष आहे की, तो मन, प्राण व शरीर यांना संघटित करतो. ज्ञानयोगामध्ये शरीर 'असत्' म्हणून तिरस्कारले जाते. भक्ति करणारा हाहि देवाकरितां 'झुरोनि पांजिरा' होण्याचाच अधिक संभव. पण हठ योग म्हणतो, ईश्वराने मन, प्राण व शरीर यांचा संयोग करून दिला असता शरीराला तिरस्कृत कार्य म्हणून लेखावे ? उलट शरीर 'आद्य धर्मसाधन' जाणून त्यासहि शुद्ध करून त्याचाहि विकास करून आपले इष्ट कार्य अधिक पूर्णतेने करून घ्यावे. ज्ञानेश्वरीमध्ये या योगाच्या क्रियेने शरीराचे रूपांतर होऊन ते सतेज कसे होते याचे दहा-वीस ओव्यातून उत्कृष्ट वर्णन आहे. त्यातील एकच ओवी देतो. 'शारदीयेचेनि वोले । चंद्रबिंब पाल्हैले । हो कां मूर्त तेजचि बैसले । आसनावरी ।' तात्पर्य, ज्ञानाकरिताहि शरीर दृढ हवे. धर्माचरणाचा पाया शरीर. ते दृढ करून साधकास वरच्या पायरीवर नेणारा हा योग आहे. याबाबतीत महायोगाच्या या ध्येयाजवळ येणारा श्री. बाबू अरविंद घोष यांचा योग आहे. ते म्हणतात की, ज्ञानयोगाने मुक्ति मिळेल. पण त्यांचा योग भुक्ति व मुक्ति दोन्ही देणारा आहे. एकच सद्वस्तु जर चित् व जड अशा दोन्ही रूपात व्यक्त झाली आहे, तर एकाचा तिरस्कार करावयाचा व एकालाच वाढवावयाचे हे योग्य होणार नाही. एके ठिकाणी श्री. अरविंद म्हणतात -

"To neglect or to deny the real needs of the body, to think of it as something not Divine is to neglect and deny greater life, of which it is a part and to falsify the great doctrine of the unity of all, and of the ultimate identity of matter and spirt."

पंथराज व महाराष्ट्रीय भक्तिसंप्रदाय - या योगाचा व महाराष्ट्रीय वैष्णव भक्तिसंप्रदायाचा कसा निकट संबंध आहे याची एक-दोन गमके सांगून हे प्रकरण आटोपू.

(१) श्री शंकराचार्य श्री पांडुरंगाष्टकात पंढरपूरचे वर्णन करतांना पंढरपुरास 'महायोगपीठ' म्हणतात. 'महायोगपीठे तटे भीमरथ्यां वरं पुण्डरीकाय दातुं मुनीद्रैः । समागत्य तिष्ठन्तमानंदकंदं परब्रह्मलिंगं भजे पांडुरंगम् ॥'

पंढरपुरात श्री विठ्ठलचरणी श्री ज्ञानोबाराय, नामदेवराय, नाथराय, तुकोबाराय सर्व एकत्र येऊ शकतात, त्याचे मर्मच ते 'महायोगपीठ' आहे, याच्यात आहे.

(२) योगात दिलेले अनुभव भक्तिमार्गानेहि येतात. तुकाराम महाराज हे 'कोणी कांही तरी केली आचरणे । मज या कीर्तनेविण नाही' असे एकनिष्ठ नामधारक. त्यांचे अनुभव व योगमार्गातील साधकांचे अनुभव तोलून पाहण्यासारखे आहेत.

(१)

स्थिरावली वृत्ति पांगुळला प्राण ।
अंतरीची खूण पावूनियां ॥ १ ॥
पुंजाळले नेत्र जाले अर्धोन्मीलित ।
कंठ सद्गदित रोमांच आले ॥ २ ॥
चित्त चाकाटले स्वरूपा माझारी ।
न निघे बाहेरी सुखावलो ॥ ३ ॥
सुनील प्रकाश उदैजला दिन ।
अमृताचे पान जीवनकळा ॥ ४ ॥
शशिसूर्या जाली जीवे ओवाळणी ।
आनंदा दाटणी आनंदाची ॥ ५ ॥
तुका म्हणे सुखे प्रेमेसी डुलत ।
विरालो निश्चिंत निश्चिंतीने ॥ ६ ॥

(२)

लक्षूनिया योगी पहाती आभास ।
तो दिसे आम्हांस दृष्टीपुढे ॥ १ ॥
कर दोनी कटी राहिलासे उभा ।
सांवळी हे प्रभा अंगकांती ॥ २ ॥

(३)

रक्तश्वेतकृष्णपीतप्रभा भिन्न ।
चिन्मय अंजन सूदले डोळां ॥ १ ॥
तेणे अंजनगुणे दिव्यदृष्टी झाली ।
कल्पना निमाली द्वैताद्वैत ॥ २ ॥

(४)

अनुहाती गुंतला नेणे बाह्यरंग ।
वृत्ति येतां मग बळ लागे ॥ १ ॥
मदे माते तया नाही देहभाव ।
आपुले अवयव आवरितां ॥ २ ॥
आणिकांची वाणी वदे तेणे मुखे ।
उपचार दुःखे नाठवती ॥ ३ ॥
ते सुख बोलतां आश्चर्य या जना ।
विपरीत मना भासतसे ॥ ४ ॥

तुका म्हणे बाह्य रंग ते विठ्ठले ।
अंतर निवाले ब्रह्मरसे ।। ५ ।।

(५)
पांडुरंगे सत्य केला अनुग्रह ।
निरसोनि संदेह बुद्धिभेद ।। १ ।।
जीवाशिवा शेज रचिली आनंदे ।
औटावेपदी आरोहण ।। २ ।।
निजी निजरूपी निजविला तुका ।
अनुहते बाळका हल्लरु गाती ।। ३ ।।

(६)
कंठी धरीला कृष्णमणि । अवघा जनी प्रकाश ।।

(७)
बोल नाइके कोणाचे । कथे नागवाचि नाचे ।।

(८)
सुखे मी निजलो गा शून्य सारोनि तेथे ।
त्रिकुटशिखरी गा दान मिळे आईते ।

(९)
मागोनि आली वाट । सिद्ध ओळखीची तैसी ।
तरले तरती गा । आणिकही विश्वासी ।

(१०)
जाईन सिद्धपंथे । अवघ्या चुकतील खेपा ।।

(११)
ऊर्ध्व मुखे आळविला । सोऽहंशब्दाचा नाद ।
अरूप जागविला । दाता घेऊनिया छंद ।
घेऊनि आला दान । निजतत्त्व निजबोध ।
स्वरूपी मिळविले । नांव ठेविला भेद ।।

असे तुकाराम महाराजांच्या अभंगातून आणखी उतारे देता येतील. तसेच इतरहि साधुसंतांच्या ग्रंथातून देता येतील; पण स्थलसंकोच्यास्तव येथेच थांबणे अवश्य.

या पंथराजाची इतकी माहिती देण्याची कारणे दोन. एक खुद्द ज्ञानदेवच यास 'पंथराज' म्हणतात. दुसरे, कांही लोक जसे समजतात तसा योग व भक्ति यात फार भेद नाही. देव जर एक आहे तर त्याचा खरा अनुभव ज्यांना येतो, त्यांच्या अनुभवात दक्षिणोत्तर ध्रुवाइतके अंतर राहाणारच नाही. त्यात भेदापेक्षा साम्यच अधिक असणे अवश्य.

१०. ज्ञानेश्वर महाराजांची गीतेकडे पहाण्याची दृष्टि -

गीताग्रंथ सांगून आंज पांच हजारांवर वर्षे जरी झाली तरीसुद्धा गीतेचा ताजेपणा आजहि कायम आहे. झाडावरची फुले जशी शिळी होतात, तशी सुवर्णफुले होत नाहीत. ती सदा ताजीच असतात. त्याप्रमाणे इसवीसनापूर्वी दोन हजार वर्षांच्याहि अगोदर झालेल्या या संवादातील शब्दसुमने आपल्या सुवासाने आज पांच हजार वर्षांनंतरसुद्धा जाणत्यांची मने आपल्याकडे खेचून घेत आहेत. गीता सांगून झाल्यावर भारतात होऊन गेलेले थोर आचार्य - शंकराचार्य, रामानुजाचार्य, मध्वाचार्य, वल्लभाचार्य; भारतातील वेगवेगळ्या प्रांतात झालेले मध्ययुगातील संत; आपल्याकडील नांवे सांगावयाची तर ज्ञानेश्वर महाराज, वामनपंडित; अगदी अर्वाचीन काळात झालेले लोकमान्य टिळक, बाबू अरविंद घोष, महात्मा गांधी, हे सर्व भिन्न काळातील भिन्न मताचे थोर पुरुष, पण या सर्वांमध्ये एका बाबतीत 'एकवद' आहे व ती म्हणजे गीता हा शिरोधार्य ग्रंथ आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांच्या भाषेत सांगावयाचे तर,

म्हणोनि जाणतिया सवा । गीताचि एकी सेवा ।
काय कराल आघवा । शास्त्रीं येरी ।।' ज्ञा. १८ - १६९५

गीतेला जे हे अनन्य साधारण महत्त्व आले त्याचे कारण आपल्या समोर जी गीता आहे ती भारतीय युद्धामध्ये गोत्रच दोही दळात उदित झालेले पाहून विषण्ण मन झाल्यामुळे निःशस्त्र प्रतिकार करून रणांगण सोडून जाणाऱ्या एका भारतीय योद्ध्याला, व्यवहारचतुर, प्रसंग जाणणारा, कार्यसाधु, त्याचा मेव्हणा, त्याने केलेला उपदेश अशा स्वरूपात ती नाही. म्हणून, गीतेकडे दोन दृष्टींनी पाहता येईल. भारतीय कथेतील एक प्रसंग ही एक दृष्टि. दुसरी, गीता ही भारतकमळपराग खरीच; पण ती नुसती प्रासंगिक उपदेशाच्या रूपाची नव्हे; मानवी जीवनांत जी कांही शाश्वत मूल्ये आहेत; त्यांचा वस्तुनिष्ठपद्धतीने ज्यात विचार केला आहे असे एक शास्त्र. म्हणून आपआपल्यापरीने या दोन्हीहि दृष्ट्यांना किंमत आहे. भारताच्या इतिहासाचे साधन या दृष्टीने पहिलीला महत्त्व आहेच. तसेच वेद, उपनिषदे यांच्यापासून चालत आलेल्या अध्यात्मशास्त्र परंपरेतील एक मोठा दुवा या दृष्टीने दुसरीला महत्त्व आहे. महाभारतातील भीष्मपर्वात गीता आली आहे, यावरून पहिल्या दृष्टीची सत्यता सांगण्याकरिता वेगळा आधार देण्याचे कारण नाही. पण दुसरीकरिता थोडासा अधिक विचार करणे अवश्य आहे.

पहिली महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे खुद्द भगवान, आपण जे सांगतो ते शास्त्र सांगत आहोत असे सांगतात,

'इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयानघ' । गी. १५ - २०

शास्त्र या शब्दाचा अर्थ थोडा स्पष्ट करणे अवश्य आहे. शास्त्र म्हणजे कहाणी तर नव्हेच, पण शास्त्र म्हणजे एका विशिष्ट मानवसमूहाकरिता विशिष्ट स्थळकाळ

लक्षात घेऊन केलेला बोधहि नव्हे. शास्त्र हे सर्वांच्याकरितां सर्वकाळी जे सत्य त्याचा शोध घेते. उदाहरणार्थ, गणितशास्त्रातील एक प्रमेय घेऊ. दोन व दोन चार हे भारतात खरे व रशियात काय खोटे आहे ? गणित हे शास्त्र आहे. तसेच गीता हे शास्त्र आहे. ते सर्व मानवांच्याकरिता आहे. आपल्यासमोर जी गीता आहे ती श्रीकृष्ण व अर्जुन यांचा मोकळा संवाद जसा झाला त्या स्वरूपात नाही. व्यासांनी महाभारतात ग्रथित केलेल्या स्वरूपात तो आपल्यासमोर आहे. आपल्यासमोर काय आहे याचे एक बाह्य गमक म्हणून एक गोष्ट सांगून पुढे जाऊ. गीतेत 'श्रीकृष्ण उवाच' नाही, 'श्रीभगवान् उवाच' आहे. हा देवाचा व मानवाचा संवाद आहे असे 'श्रीभगवान्' या नांवाने सुचवावयाचे आहे.

हे शास्त्र कोणास शिकवावे, कोणास शिकवू नये, याचे पठण केल्यास काय उपयोग, हे लोकांना शिकविल्यास काय फळ इत्यादि अनुबंध चतुष्टयापैकी कांही गोष्टींचा विचार पंधराव्या अध्यायातील वर दिलेला श्लोक व अठराव्यातील ६७ ते ७१ श्लोक यांच्यात सांगितला आहे. याचा अर्थ उघड आहे की, आपल्यासमोर जी गीता आहे तो श्रीकृष्णार्जुनांचा प्रासंगिक घडून आलेला, अर्जुनाच्या उपयोगापुरताच संवाद नव्हे. जीवनातील अत्यंत महत्त्वाच्या प्रश्नांचा वस्तुनिष्ठपद्धतीने खोल जाऊन ज्यात विचार केला आहे, असे ते जीवनशास्त्र आहे. म्हणूनच यात प्रकृतिपुरुष, क्षेत्रक्षेत्रज्ञ, क्षर, अक्षर इत्यादि गोष्टींचा विचार आला आहे.

गीतेतील विषय हा तात्पुरत्या किंमतीचा हंगामी महत्त्वाचा नव्हे , तर सार्वकालिक महत्त्वाचा आहे हे पुढील गोष्टींचा विचार करता अधिक स्पष्ट होईल.

(१) गीता हे कोणत्या प्रकारचे शास्त्र आहे ?

(२) गीतेच्या उपक्रम उपसंहाराचा विचार.

(३) गीता सांगणारे भगवान योगेश्वर होते.

(४) गीतेचा अधिकारी कोण सांगितला आहे ?

(५) ज्या दोहोत हा संवाद घडला त्या श्रीकृष्ण व अर्जुन यांची गीतेतील वर्णने काय स्वरूपाची आहेत ?

(६) 'मोक्ष्यसेऽशुभात्' असे कर्म सांगतो, म्हणून भगवान् म्हणतात. त्याचा अभिप्राय.

या सर्व वरील गोष्टींचा आपण क्रमाने विचार करू -

(१) आपण प्रथम गीता हे कोणत्या प्रकारचे शास्त्र आहे, हे पाहू. गीता हे अध्यात्मशास्त्र (Philosophical Science) आहे. शास्त्रात प्रामुख्याने दोन प्रकार करता येतात. (अ) प्रयोगप्रधान (Experimental) व (ब) विचारप्रधान (Philosophical). रसायन, पदार्थविज्ञान, प्राणिशास्त्र इत्यादि प्रयोगप्रधान शास्त्रे आहेत. जीवनाच्या एका मर्यादित कक्षेतील एक भाग घेऊन त्यात प्रयोग करून नवीम नवीन शोध लावणे व तद्द्वारा जगाच्या ज्ञानात भर घालणे असे या शास्त्रांचे स्वरूप असते. विचारप्रधान शास्त्रे एका दृष्टीने जीवनाच्या सर्व कक्षांचा एकदम विचार करतात. जीवनांत कांही कप्पे नाहीत. जीवन एकच आहे. कारण प्रयोग करणारा जीव हा वेगवेगळ्या क्षेत्रात ज्या वेळी प्रयोग करीत असतो, त्या वेळेला तो व्यापक अर्थाने जीवन जगत असतो. त्याचे विवक्षित क्षेत्रातील प्रयोग हा त्यातील एक भाग आहे. सुख-दुःख, शोकमोह वगैरे गोष्टींना त्या वेळीहि त्याच्या जीवनात स्थान आहेच. पण जो पर्यंत तो बाहेरच्या वस्तूंचे संशोधन करीत असतो, तो पर्यंत हा जीवनातील भाग विसरलेला असतो. खगोलज्ञ हा आपली दुर्बिण लावून शनीची कडी, शुक्राचे चंद्रापासूनचे अंतर ज्या वेळी पहातो, तशी विचाराची दुर्बिण आत लावून तो आपणास सुख दुःख, शोक, भय, राग, द्वेष आहेत, आपणास मन आहे हे बघत नाही. हे सर्व तो त्यावेळी विसरलेला असतो.

प्रयोगप्रधान शास्त्रांचे क्षेत्र असे संकोचित असते. शिवाय, ज्या मर्यादित क्षेत्रात त्याची व्याप्ति असते, तेथे सुध्दा काम करणारा शास्त्रज्ञ त्या विषयासंबंधी जीवनात अत्यंत महत्त्वाचे असे उत्पन्न होणारे प्रश्न असतात, त्यांना उत्तरे शोधण्याचा प्रयत्न करीत नाही. अंतिम मूल्ये ही त्याच्या क्षेत्रात येतच नाहीत.

विचारप्रधान शास्त्रांत प्रयोग कमी, जवळजवळ नाहीतच, त्यांचे काम या प्रयोगप्रधान शास्त्रांनी न काढलेले पण जीवनदृष्टीने महत्त्वाचे, असे जे प्रश्न आहेत, त्यांचा विचार करणे. उदाहरणार्थ, बाह्यपदार्थ दिसतो कसा, हे मानसशास्त्र ठरविते. पण या व्यक्तीने या वेळेला हे पाहणे बरे कां ? जे दिसते ते सत्य आहे का ? असले प्रश्न प्रयोगप्रधान शास्त्रांच्या कक्षेत येत नाहीत. ते विचारप्रधान शास्त्रांच्या कक्षेत पडतात. नीति, अर्थ, तर्क, अध्यात्म ही विचारप्रधान शास्त्रांची उदाहरणे देता येतील.

अज्ञ लोकांची अशी कल्पना आहे की, या विचारप्रधानशास्त्रातील अध्यात्मशास्त्राचा जीवनाशी कांही संबंध नाही. पण तो एक अज्ञानाचा परिणाम आहे. आपण डोळ्याने बघण्याच्या अथवा वाणीने बोलण्याच्या प्रत्येकाकडून होणाऱ्या नेहमीच्या क्रियेचेच उदाहरण घेऊ. विज्ञानशास्त्र, मानसशास्त्र ही या क्रियेचा विचार करतील; पण अध्यात्मशास्त्र त्यांच्यापुढे जाऊन विचारते की, बघणाऱ्याचे स्वरूप काय ? बोलणाऱ्याचे स्वरूप काय ? बोलतो कोण ? बोलणे चालू रहाते, कित्येक वेळा कांही

वेळ थांबते, कधी तर कायमचेच थांबते, हे जे घडते ते कोणाच्या सत्तेने ? वगैरे. हे प्रश्न अध्यात्मशास्त्रात पडतात. हे प्रश्न विज्ञानात पडत नाहीत. प्रश्न रोजचेच, पण मूळापर्यंत जाऊन विचार करू लागले की, तो विचार अध्यात्मक्षेत्रात जाऊन पडतो. वर सांगितलेला विषयच केनोपनिषदात आहे, हे उपनिषदांचे वाचक जाणतातच.

या विचारप्रधान शास्त्रांपैकी अर्थ, नीति, इ. शास्त्रे जीवनातील मूल्यांचा आपआपल्या दृष्टीने विचार करतात; पण अध्यात्म हे अंतिम मूल्यांचा विचार करते. या शास्त्राला नीतिशास्त्र हे अर्थशास्त्रापेक्षा जवळचे आहे. सदाचार कोठला ? असदाचार कोठला ? बरे काय ? वाईट काय ? हे नीतिशास्त्र ठरविते. मानवी जीवनात उच्च प्रकारची रहाणी कोठली ? जीवनाचे ध्येय काय, हे प्रश्न सोडविण्याचा नीतिशास्त्र प्रयत्न करते; पण पुष्कळ वेळेला नीतिशास्त्रावरील लेखक आपले क्षेत्र संकोचित करून मानवाच्या कृतीची मूल्ये ठरवितात. पण जे नीतिशास्त्रज्ञ आपल्या प्रश्नाचा पुरा विचार करू इच्छितात व त्यातील प्रश्नांना पुरी उत्तरे देऊ इच्छितात, ते संकोचित क्षेत्र कल्पित नाहीत, ते अध्यात्मक्षेत्रात शिरून त्या पायावर नीतिशास्त्राची उभारणी करतात.

नीतिशास्त्र व अध्यात्मशास्त्र यांचा कसा संबंध आहे, हे लक्षात येण्याकरिता एक प्रश्न घेऊन सांगू. उदाहरणार्थ, माझे कर्तव्य काय ? हाच प्रश्न घेऊ. त्याचे उत्तर दुसऱ्या एका प्रश्नास जे उत्तर मिळेल त्यावर अवलंबून आहे व तो प्रश्न म्हणजे 'मी कोण ?' हा प्रश्न नीतिशास्त्राच्या कक्षेत पडत नाही. तो अध्यात्माच्या क्षेत्रात पडतो. या प्रश्नास जसे आपण उत्तर देऊ, त्यावर कर्तव्य अवलंबून राहाणार. 'मी' जर स्थूलशरीर व तत्स्थ इंद्रिये एवढेच ठरले, तर माझे कर्तव्य म्हणजे चार्वाक्दर्शनासंबंधी नेहमी उल्लेखिलेल्या शब्दात सांगता येईल -

यावत्जीवं सुखं जीवेत् ऋणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

उलट जर असे ठरले की, मी शरीराबरोबर नाश पावत नाही तर 'वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानिसंयाति नवानि देही ॥' गी. २-२२. याप्रमाणे माझे कर्तव्य वेगळे ठरेल व याहून वेगळे असे जर माझे स्वरूप सिद्ध झाले की, अजर, अमर असा आत्मा मी आहे तर माझे कर्तव्य वेगळेच ठरेल !

तात्पर्य, नीतिशास्त्रातील प्रश्नांचा पुरा विचार करावयाचा तर अध्यात्मात शिरल्याशिवाय होणारच नाही. असा अध्यात्माचा व नीतिशास्त्राचा निकटचा संबंध आहे. अध्यात्म हा नीतीचा पाया आहे.

कित्येक लेखक, नीतिशास्त्रास वेगळ्या पायाची गरज आहे असे मानतात; पण त्यांच्या मते त्याकरिता अध्यात्मशास्त्राकडे जाण्याची गरज नाही. मानसशास्त्र, मानववंशशास्त्र, समाजशास्त्र यांच्या दृष्टीकोनातून मानवाचा विचार केला तरी काम भागेल. त्यायोगे आपणास नीतिशास्त्रास हवे असे मानवाचे रूप मिळेल. पण हे म्हणणे टिकाऊ नव्हे. कारण, ही सर्व शास्त्रे मुळात जाऊन 'कोऽहम्, कथमिंद जातम्, कोऽवा अस्यकर्ता' इत्यादि जे महत्त्वाचे प्रश्न आहेत त्यांची प्रामुख्याने चर्चा करीत नाहीत. एवढेच नव्हे, तर मुळीच करीत नाहीत म्हटले तरी चालेल. मानवाचे, त्याच्या वंशाचे व त्याच्या आचाराचे वस्तुस्थितीनुरूप वर्णन करणे एवढेच यांचे काम आहे. त्याचा अर्थ लावणे, त्याचे मूल्य ठरविणे हे नाही. यामुळे ही शास्त्रे, जे मूलभूत प्रश्न आहेत तिकडे बघतच नाहीत. यामुळेच पाश्चात्य देशातील स्पिनोझा, हेगेल, ग्रीन यांच्या सारखे मोठे तत्त्ववेत्ते म्हणतात की, नीतिशास्त्राचा पाया अध्यात्मच मानणे अवश्य आहे.

इतका हा प्रपंच करण्याचे कारण हे की, गीता हे शास्त्र खरे; पण कोणत्या प्रकारचे शास्त्र आहे, त्याचे स्वरूप काय आहे, हे लक्षात यावे म्हणून ! गीतेतील अर्जुनाचा मूळ प्रश्न व त्यास भगवंतांनी दिलेले उत्तर याचा जर विचार केला, तर असे आढळून येईल की, गीता हे अध्यात्मप्रधान नीतिशास्त्र आहे.

अध्यात्मशास्त्रातील प्रश्नांची चर्चा स्वतंत्रपणे करणे शक्य आहे. पण बहुतेक लोक जीवनाच्या कोणत्या तरी एखाद्या शाखेचा खोल विचार करता करता अध्यात्मापर्यंत येऊन टेकलेले दिसतात. हीच गोष्ट थोड्या वेगळ्या स्वरूपात सांगावयाची म्हणजे अध्यात्माच्या चर्चेस आरंभ कधी विज्ञानातून, कधी नीतीतून, कधी आधिदैविक शास्त्रातून असा कोणत्यातरी जीवनशास्त्रातील प्रश्नाच्या रूपाने होतो. उदाहरणार्थ, कठोपनिषदात अध्यात्माची चर्चा आहे, पण तिचा उगम मृत्यूनंतर प्राण्यांचे काय होते या प्रश्नातून आहे. यमराजास नचिकेताने प्रश्न केला तो 'येयं प्रेते विचिकित्सा' असा आहे व त्यास उत्तर देतांना यमराजांनी अध्यात्म सांगितले आहे.

अर्जुनाच्या ज्या प्रश्नावरून भगवान् उपदेश करू लागले, तो अर्जुनाचा प्रश्न धर्म - नीति विषयक - कर्तव्या कर्तव्यविषयक आहे. अर्जुन म्हणतो -

कार्पण्यदोषोपहतः स्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसंमूढचेताः । यत् श्रेयः स्यात् निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥ गी. २-७

अर्जुनाचे भाग्य की, त्याला जगद्गुरु श्रीकृष्णासारखा सोबती मिळाला होता. यामुळेच या उत्तरातून गीताशास्त्र निर्माण झाले.

याबाबतीत आणखीहि एक गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. असेल अर्जुनाचा नीतिविषयक प्रश्न. भगवान् श्री कृष्णांनी त्याला 'अर्जुना, तूं क्षत्रिय आहेस. लढणे हे तुझे कर्तव्य आहे. तूं लढ.' एवढेच उत्तर दिले असते तरी सुद्धा काम भागते; पण मग भगवान् गुरु मिळाल्याचा उपयोग काय ? ज्ञानेश्वर महाराजादिकांची पाहण्याची जी दृष्टि आहे, तिचे मर्म याच्यातच आहे.

भगवंतांनी तात्पुरती शंका फेडली असती तर ते शास्त्र झाले नसते. ज्ञानेश्वर महाराजांनी हा विचार, एक दृष्टान्त देऊन, फारच उत्कृष्ट रीतीने मांडला आहे. ते म्हणतात -

नातरी असाध्य देखोनि व्याधि ।
अमृतासम दिव्य औषधि ।
वैद्य सूची निरवधि । निंदानींची ॥ ज्ञा. २-८६.

वैद्य हा रोग्याकडे दोन दृष्टींनी बघू शकतो. एक त्वरित पण तात्पुरता बरा होईल अशी औषधयोजना करणे. दुसरी, थोडे उशीरा पण रोग पुनः होणार नाही अशा पद्धतीने औषधयोजना करणे. ज्ञानेश्वर महाराज वरील ओवीत दुसऱ्या प्रकारचा उल्लेख करतात. रोग सामान्य औषधास असाध्य आहे असे जाणून वैद्य हा अमृतासारख्या अखेरच्या औषधीची योजना करतो. भगवंतांनी असेच केले. अर्जुनाने प्रश्न केला होता, 'लढू का नको ?' पण देव त्यास उत्तर देऊ लागले की, 'गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पंडिताः' 'नत्वेवाहं जातु नासं नत्वं नेमे' इत्यादि. तो विचारतो, 'लढू का नको ?' भगवान् म्हणतात, 'तूंहि कधी जन्माला आला नाहीस, मीहि कधी जन्माला आलो नाही. हे राजेहि कधी जन्माला आले नाहीत.' हा प्रकार म्हणजे 'क्षीर मागे तया वाढी रायतें' (मागतो आहे दूध व वाढणारा विचारतो काय रायतें हवे ?) असा दिसतो.

पण याचा अर्थ असा आहे की, वरती म्हटल्याप्रमाणे देवाने नुसता अर्जुनाची अडचण दूर करण्याचा तात्पुरता मार्ग स्वीकारला नाही, तर अर्जुनाला अशी अडचण पुन्हा पडू नये असे सांगण्यास आरंभ केला व म्हणूनच 'गीताशास्त्र' निर्माण झाले.

अर्जुनाचा प्रश्न नीतिविषयक होता व त्यास भगवंतांनी उत्तर देतांना शास्त्र निर्माण केले. अर्थात वाचकांना सांगावयास नको की, हे जीवनातील धर्माधर्म, कर्तव्याकर्तव्य या महत्त्वाच्या प्रश्नांचा विचार करणारे नीतिशास्त्र अथवा जीवनशास्त्र आहे.

याबाबत आणखीहि एक महत्त्वाचा भाग सांगितल्याविना या भगवत्कथित शास्त्राचे खरे स्वरूप वाचकांच्या लक्षात येणार नाही. अर्जुनाने प्रश्न विचारला, 'लढू का नको ?' त्यास उत्तर म्हणून भगवंतांनी अर्जुनाच्या समोर त्याच्या कर्तव्यांची यादी सोडली नाही. 'लढू का नको' या प्रश्नास उत्तर म्हणून कोणकोणात लढा असला तर तो बरा, किती वेळ झाला तर बरा, कसा झाला तर बरा, त्याला अपवाद काय, कोणच्या परिस्थितीत लढाई वर्ज्य, कोणत्यात ग्राह्य, याचा विचार भगवंतांनी सांगितला नाही. या प्रश्नाची चर्चा प्रामुख्याने केलीच नाही. देव एकदम म्हणतात, अशोच्यानन्वशोचस्त्वं - इत्यादि. याचा अर्थ असा आहे की, गीता हे विशिष्ट प्रकारच्या स्वरूपाचे धर्म अथवा नीतिशास्त्र आहे. कित्येकांच्या मते नीतिशास्त्रांचे स्वरूप धर्मशास्त्रांप्रमाणे वर्ज्यावर्ज्याची चर्चा करणारे असावे. पण पाश्चात्य देशातील ब्रॅडलेसारखे या विषयासंबंधी लिहिणारे लोक आहेत, त्यांच्या मते अशी वर्ज्यावर्ज्यांची चिकित्सा करीत बसणे हे नीतिशास्त्राचे खरे काम नव्हे. कारण, या चर्चेस शेवटच नाही. उदाहरणार्थ, भोजन कसे व केव्हां करावे या प्रश्नाचा विचार करू. प्रथम हा प्रश्न कोणाकरिता आहे हे विचारावे लागेल. ब्रह्मचारी कां गृहस्थाश्रमी, कां संन्यासी, कोणाकरिता ? धरले ब्रह्मचाऱ्याकरिता; तर उत्तर, 'अमितं ब्रह्मचारिणाम्' असा नियम. पण तो ब्रह्मचारी उतारवयाचा असला तर, अथवा पोटदुखीसारख्या रोगाने ग्रस्त असला तर, अथवा प्रकृति चांगली पण आदल्यादिवशींच्या जेवणाने अजीर्ण झाले असेल तर ? असे कितीतरी प्रश्न विचारात घ्यावे लागतील आणि नंतर त्या व्यक्तीचे कर्तव्य ठरेल. आता अशा किती व्यक्तींच्या व किती परिस्थितींच्या कल्पना करणार व शास्त्र लिहिणार ? याला शवेटच नाही. म्हणून नीतिशास्त्राचे हे खरे कामच नाही. याबाबत निर्णय घेणे हे त्या शास्त्राचा गौण भाग आहे.

जसा खरा शिक्षक आपल्या विद्यार्थ्यांस कसे कसे प्रश्न परीक्षेत येतील, त्यांची कशी कशी उत्तरे द्यावयाची हे सांगत परीक्षेच्या मांडवापर्यंत जात नाही. असे किती प्रश्न व किती उत्तरे देणार ? तो विषय शिकविल्यावर नमुन्यादाखल एक दोन प्रश्न सोडवून दाखवितो व सांगतो की, तुला मी सर्व विषय समजावून सांगितला. आतां तुला कोणत्याहि प्रश्नाचे उत्तर देता येईल. शिष्यासहि विषय समजला असला तर तो म्हणतो की, गुरुजी, कोणताहि प्रश्न येऊ द्या, मी सोडवीन. तसेच उच्च प्रकारचे नीतिशास्त्र अध्यात्मात

जाऊन जीवाच्या खऱ्या स्वरूपाची ओळख करून देते, विश्वात त्याचे स्थान दाखविते व एकदा कां ही स्वरूपओळख झाली की, तो जिज्ञासू जे जे प्रश्न येतील ते ते उत्तम रीतीने सोडवू शकतो.

भगवंतांनी अर्जुनाला उपदेश करतांना याच पद्धतीचा अवलंब केला. त्याला आपण कोण, जगाचे स्वरूप काय, आपला व जगाचा संबंध काय, या जगाचा कोणी कर्ता आहे किंवा नाही, इत्यादि आध्यात्मिक गोष्टी सांगून त्याला असे तयार केले की, पुनः एतद्‌विषयक मोहच उत्पन्न होऊ नये. आपण, जी भूमिका याला प्राप्त व्हावी असे म्हणत होतो, ती याला प्राप्त झाली असे जाणून देव म्हणतात, 'यथेच्छसि तथा कुरु।' पहिल्यांदा लढणे कर्तव्य असे सांगून शेवटी त्याला मोकळीक दिली, पण याचा अर्थच असा की, भगवंतांनी त्याला असा तयार केला की, त्याच्याकडून भलते होणारच नाही. अशी भूमिका यथार्थ आत्मज्ञानाने होते. असे आत्मज्ञान गीतेत आहे. म्हणूनच गीतेला 'ज्ञानप्रधानशास्त्र', 'अध्यात्मशास्त्र' असे संत म्हणतात. उच्च प्रकारचे नीतिशास्त्र हे 'तूं असेच कर' हे सांगण्यापेक्षा 'तूं असा हो' असे सांगते. कारण, एक तर 'असे कर' यात नुसती बाह्यकृति होऊ शकते. त्यात ढोंगाला वाव आहे व दुसरे, कृति ही होण्याकरिता आहे, तात्पर्य, उच्च प्रकारचे नीतिशास्त्र हे जीवनविषयक मूल्यांची जीवनतत्त्वांची चर्चा करून निष्कर्ष काढून देते. बाकीचा त्याचा उपयोग यथाप्रसंग. आपल्यासमोर जी गीता आहे, तिचे स्वरूप असेच आहे. त्यात वर्ज्यावर्ज्याच्या चर्चेपेक्षा तत्त्वांची चर्चा आहे. युद्ध केव्हा चांगले हे एके ठिकाणी सांगितल्यावर पुढे भगवंतांनी वर्ज्यावर्ज्यांची फारशी चर्चा केली नाही. पुढे क्षत्रियांचे गुण सांगितले. पण त्याबरोबर इतर वर्णाचेहि गुण सांगितले. पण त्याचा उपयोग, त्यास अपवाद वगैरेची चर्चा केली नाही. असे गीतेचे स्वरूप असल्याने गीता हे अध्यात्मप्रधान अथवा अध्यात्माच्या पायावर उभारलेले नीतिशास्त्र आहे हे निश्चित होते. याच दृष्टीने ज्ञानेश्वर महाराज गीतेला 'अध्यात्मशास्त्र' आहे असे म्हणतात.

येथ पर्यंतच्या चर्चेवरून गीता हे शास्त्र कोणत्या प्रकारचे, ज्ञानेश्वर महाराज समजत होते, ते सांगितले. हे सांगतांना एका दृष्टीने गीतेचा उपक्रमच खरोखरी सांगितला, हे सूज्ञ वाचकांच्या लक्षात आले असेल.

(२) कोणत्याहि ग्रंथाचे तात्पर्य ठरवितांना षड्‌लिंगे लावून ते काढावे असे मीमांसक म्हणतात.

'उपक्रमोपसंहारावभ्यासापूर्वता फलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये ॥'

सामन्यतः गीतेचा उपक्रम व उपसंहार सांगितला जातो तो असा की, 'अर्जुन मोहाने ग्रस्त झाल्यामुळे शस्त्रसंन्यास करून चालला होता, कर्म टाकत होता. भगवंतांनी त्याला गीता सांगितली. तो कर्म करू लागला. म्हणून गीता हे 'कर्मप्रधान शास्त्र' पण ज्ञानेश्वर महाराजादिकांच्या दृष्टीने उपक्रमाचा येवढाच विचार हा एकांगी अतएव अपुरा विचार आहे.

येथे पहिली एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की, अर्जुनाला कर्तव्याचा उपदेश भगवंतांनी केला, तो नव्या कोवळ्या मुलाला ज्याप्रमाणे खरे बोलावे, खोटे बोलणे पाप आहे असे शिकवितात त्या तऱ्हेचा नव्हे. या युद्धासंबंधीच्या बऱ्यावाईटाची 'भवति न भवति' आधीच झाली होती व चर्चा होऊन असे ठरले की, युद्धाविना मार्ग नाही. मगच धर्मराजांनी अनुज्ञा दिली. अशा स्थितीत अर्जुन युद्धाच्या तयारीने रणांगणावर आला, रणांगणावर त्याने एक दृश्य पाहिले. व्यासांनी त्याचे उत्कृष्ट वर्णन केले आहे. त्यायोगे त्याचे मन पालटले व तो रणांगण सोडून जाऊ लागला. तेव्हां उपक्रमाचा विचार करतांना त्याच्या मनात काय आल्याने तो रणांगणातून परत चालला, हे पाहणे अवश्य आहे. जसे पाणी वाहत असावे, मध्येच काडी पडली म्हणून वाहण्याचे थांबले, काडी काढून टाकली की पुनः पाणी वाहवयास लागावे, असेच अर्जुनाचे झाले. तेव्हां उपक्रम पाहतांना काय आड आल्याने म्हणजे काय मनात आल्याने अर्जुन, युद्धाच्या तयारीने आलेला, शस्त्रसंन्यास करून युद्धभूमि सोडून जाऊ लागला, याचा विचार करणे अवश्य आहे.

आता हे पाहतांना ज्याने उपदेश केला, त्याने काय विचार केला व काय उपदेश केला, हेहि पाहिले पाहिजे. मन पालटल्यावर ज्याला उपदेश केला त्या व्यक्तीची कृति काय झाली, ती व्यक्ति काय बोलली हा गौण भाग आहे. त्याच्या बोलण्याचा, कृतीचा अर्थ उपदेशक काय समजला, उपदेशक कोणत्या योग्यतेचा होता व तो काय हेतूने उपदेश करीत होता, हे पाहणे मुख्य काम आहे.

उदाहरणार्थ, एखादा रोगी वैद्याकडे गेला व सांगू लागला, 'बघा', डोळ्यांची आग आग होते, हाता पायाची जळजळ होते, वांती होईलसे वाटते, समोर अन्नाचे ताट आलेले नको वाटते,' यावर वैद्य म्हणतो, थांब, तुला तापावर औषध देतो. ताप बरा झाला की, हे सर्व बरे होईल.' रोगी म्हणतो की, 'आग आग होते यावर औषध द्या हो ?' आतां वैद्याने जो विचार केला तो खरा, की रोगी बोलतो ते खरे ? वैद्याने काय औषध दिले व कशावर दिले हे जर ठरवावयाचे असेल तर वैद्य काय

म्हणतो हेहि पाहणे जसे अवश्य आहे. तद्वतच गीतेचा उपक्रम पाहतांना म्हणजे, भगवान् काय बोलले याचे सार ठरवितांना, अर्जुनाच्या बोलण्याचा व कृतीचा अर्थ भगवान् काय समजले, त्यांनी काय हेतु मनात धरून उपदेश केला, हे पाहणे अवश्य आहे. तो उपदेश लक्षात घेऊन केलेल्या उपक्रमाचा विचार हा पुरा विचार होईल.

या गोष्टी जर लक्षात घेतल्या तर वाचकांना ज्ञानेश्वर महाराज यांच्या 'नातरि असाध्य देखोनी व्याधी' यावर दिलेल्या ओवीचे मर्म समजेल. ज्ञानेश्वर महाराजांच्या मताने भगवंतांनी अर्जुनाचा कर्तव्याकर्तव्याचा मोह कायम जावा, त्याला शोकाचा प्रसंगच येऊ नये म्हणून 'अध्यात्म' सांगितले, त्याला ब्रह्मविद्या दिली. ब्रह्मविद्येविना मनुष्य कायमचा निर्मोह होऊ शकत नाही.

गीतेच्या उपसंहाराकडेहि याच दृष्टीने पाहणे अवश्य आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'नष्टो मोहः' या श्लोकावर फारच उत्कृष्ट व्याख्यान केले आहे. ते म्हणतात, अर्जुन नुसता 'लढेन' असे म्हणत नाही, 'तूं म्हणशील ते करीन' 'करिष्ये वचनं तव' असा हा स्वतः 'कर्तव्यशून्य' होऊन 'तुझी आज्ञा वांचोनि आन नेणे' असा झाला. ह्या ओव्या इतक्या उत्कृष्ट आहेत की, त्या संपूर्ण देण्याचा मोह आवरणे कठिण आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांच्या दृष्टीने गीतेचे सार त्यात आहे.

'मग अर्जुन म्हणे काय देवो । पुसताति आवडे मोहो । तरि तो सकुटुंब गेला जी ठावो । घेऊनि आपुला ॥ १५५८ ॥ पासी येऊनि दिनकरे । डोळ्याते आंधारे । पुसिजे हे कायि सरे । कोणे गांवी ॥ ५९ ॥ तैसा तूं श्रीकृष्णराया । आमुचिया डोळ्यां । गोचर हेचि कायिसया । न पुरे तंव ॥ ६० ॥ वरि लोभे मायेपासूनि । ते सांगसी तोंड भरूनि । जे कायिसेनिहि करूनि । जाणो नये ॥ ६१ ॥ आतां मोह असे की नाही । हे ऐसे जी पुससी काई । कृतकृत्य जाहलो पाही । तुझेपणे ॥ ६२ ॥ गुंतलो होतो अर्जुनगुणे । तो मुक्त जालो तुझेपणे ॥ आतां पुसणे सांगणे । दोन्ही नाही ॥ ६३ ॥ मी तुझेनि प्रसादे । लाधलेनि आत्मबोधे । मोहाचे तया कांदे । नेदीच उरो ॥ ६४ ॥ आतां करणे कां न करणे । हे जेणे उठी दुजेपणे । ते तूं वांचूनि नेणे । सर्वत्र गा ॥ ६५ ॥ येविषयी माझां ठायी । संदेहाचे नुरेचि कांही । त्रिशुद्धी कर्म जेथ नाही । ते मी जालो ॥ ६६ ॥ तुझेनि मज मी पावोनि । कर्तव्य गेले निपटूनि । परि आज्ञा तुझीवांचोनि । आन नाही प्रभो ॥ ज्ञा. १८-१५६७ ॥

आपणचि होऊनि ब्रह्म । सारिजे कृत्याकृत्याचे काम । मग कीजे कां निःसीम । सेवा जयाची ॥ १८-१५७१ ॥

गंगा सिंधु सेवूं गेली । पावतांचि समुद्र जाली । तेवि भक्ता सेल दिधली । निजपदाची ॥ ७२ ॥ तो तूं माझा जी निरुपचारु । श्रीकृष्णा सेव्य सद्गुरु । मा ब्रह्मतेचा उपकारु । हाचि मानी ॥ ७३ ॥ जे मज तुम्हां आड । होते भेदाचे कवाड । ते फेडोनि केले गोड । सेवासुख ॥ ७४ ॥ तरी आतां तुझी आज्ञा । सकळ देवाधिदेवराज्ञा । करीन देई अनुज्ञा । भलतिये विषयीं ॥ १५७५ ॥

तात्पर्य, उपक्रम व उपसंहार जर बघितले, तर युद्धास प्रवृत्त झालेला अर्जुन नातेवाईक पाहून कर्तव्यच्युत होत होता. त्याला 'स्वदेहानाम अर्जुन । परदेहा नाम स्वजनु' ही समजूत अथवा हे अज्ञान घालविणारे 'अध्यात्म' सांगून भगवंतांनी मोहपार केले. तो युद्धालाच आलेला होता, युद्ध करू लागला.

ज्ञानेश्वर महाराजांच्या मताने उपक्रम उपसंहार यांचा विचार केला तर भगवंतांनी मुख्य अध्यात्म सांगून त्यास कृतकृत्य केले व युद्धात घातले. म्हणून हे अध्यात्मप्रधान नीतिशास्त्र आहे.

(३) यासंबंधाने तिसरी गोष्ट विचारात घ्यावयाची ती अशी. गीता सांगणारे भगवान् हे योगेश्वर होते हे लक्षात घेणे अवश्य आहे. योगेश्वर असलेल्या खुद्द भगवंतांना अर्जुनाचा संदेह घालविण्याकरता इतके सतरा अध्याय बोलावयाचे कारण नव्हते. संजय म्हणतो, भगवान् म्हणजे योगेश्वर गी. १८ श्लो ७५ व ७८.

शंकराचार्य, ज्ञानेश्वर महाराज इत्यादि गीतेवर भाष्य लिहिणारे जुने ग्रंथकार व श्री अरविंदांच्यासारखे अर्वाचीन ग्रंथकार यांचे म्हणणे असे आहे की, भगवान् योगयोगेश्वर असल्याने एकट्या अर्जुनाचा उद्धार करायला त्यांना कितीसा प्रयास पडला असता ! सामान्य योगी हा शक्तिपात करून आपल्या शिष्याच्या बुद्धीत पालट करू शकतो. मग योगेश्वर, परब्रह्म असे जे भगवान् त्यांना अर्जुनासारख्याचा जर उध्दार करावयाचा तर त्याला ७०० श्लोक सांगण्याइतका खटाटोप कशाला ! या संतांच्या दृष्टीने अर्जुनाला निमित्त करून भगवंतांनी 'जगाचे सांकडे फेडले' आहे.

शंकराचार्य म्हणतात, 'स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं हि धर्मद्वयं शोकमोहमहोदधौ निमग्नाय उपदिदेश, गुणाधिकैः हि गृहितः अनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यति इति ॥' स्वतःला प्राप्तव्य असे कांही नसतांना भूतांवर दया करण्याकरिता, गुणांनी थोर असलेल्या पुरुषांनी मान्य करून अस्तित्वांत आणलेला धर्म विस्ताराला पावतो असा विचार करून भगवान् श्रीकृष्णांनी शोक मोहाच्या समुद्रात बुडणाऱ्या थोर अर्जुनाला उपदेश केला.

ज्ञानेश्वर महाराजहि असेच म्हणतात -

कैसा विश्वाचिया कृपा । करूनि महानंद सोपा । अर्जुनव्याजे रूपा । आणिला देवे ॥ चकोराचेनि निमित्ते । तिन्ही भुवने संतप्ते । निववीली कळावंते । चंद्रे जेवी ॥ कां गौतमाचेनि मिषे । कळिकाळज्वरितोद्देशे । पाणिढाळु गिरीशे । गंगेचा केला ॥ तैसे गीतेचे हे दुभते । वत्स करूनि पार्थातें । दुभिनली जगापुरतें । श्रीकृष्ण गाय ॥ १८-१६८६-८९. असे उद्गार ज्ञानेश्वर महाराजांनी ठिकठिकाणी काढले आहेत.

ज्ञानेश्वर महाराजांच्या मते मोहरूपी सर्पाने अर्जुनाला दंश केलेला पाहून, कृपाकटाक्षाने त्या दंशाचा परिणाम दूर करील, असा मांत्रिक अर्जुनास लाभला. अर्जुनाचा उद्धार करण्यास एक कृपाकटाक्ष पुरे. भगवंत जर बोलले असले तर ते अर्जुनाकरता थोडे. जगाकरिताच मुख्य ! व म्हणूनच ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या समोर जो गीता ग्रंथ आहे हा अर्जुन व श्रीकृष्ण यांचा एक प्रासंगिक संवाद आहे, असे समजत नाहीत. सर्व संशय निरसन करणारे आदिगुरु भगवान् श्रीकृष्ण व जीवाला सहज असणारे दोष ज्याच्यात आहेत असा मोहाला वश होणारा नर अर्जुन यांचा हा संवाद व तो अर्थातच जीवनातले जे महत्त्वाचे प्रश्न आहेत त्याविषयी. यामुळे त्यास प्रासंगिक असे स्वरूप थोडेच आहे. तो सार्वकालिक महत्त्वाचा, जगाच्या कल्याणाचा ग्रंथ आहे.

श्री अरविंदहि असेच म्हणतात.

"In the Gita there is very little that is merely local or temporal and its spirit is so large, profound and universal that even this little can easily be universalised without the sense of the teaching suffering any diminution or violation; rather by giving an ampler scope to it than belonged to the country and epoch, the teaching gains in depth truth and power."

"What is of entirely permanent value is that which besides being universal has been experienced, lived and seen with a higher than the intellectual vision. I hold it therefore of small importance to extract from the Gita its exact metaphysical connotation as it was understood by the men of the time, even if that were accurately possible.".

(४) गीतेचा अधिकारी जो सांगितला त्याचा विचार केला तर गीता हा 'अध्यात्मपरग्रंथ' आहे असाच निष्कर्ष निघेल. गीताकार म्हणतात, अर्जुना, गीता जो अतपस्वी आहे त्याला देऊ नकोस'

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥

गी. १८-६७

ज्ञानेश्वर महाराज यावर टीका करतांना म्हणतात, अर्जुना गीता ही जो तपी आहे त्याला दे.

म्हणोनि तपाचा धनुर्धरा । तळी दाटोनि गाडोरा ।
वरि गुरुभक्तीचा पुरा । प्रासादु जो जाला ॥
आणि श्रवणेच्छेचां पुढां । दारवंटा सदा उघडा ।
वरी कलशु चोखडा । आनिंदारत्नांचा ॥
ऐशा भक्तालयी चोखटी । गीतारत्नेश्वर हा प्रतिष्ठी ।

ज्ञा. १५०७ -१०

ज्ञानेश्वर महाराज हे हा जीवनाचा ग्रंथ, म्हणजे गीता ही नुसती वाचायची, समजून घ्यावयाची एवढेच नव्हे तर जगावयाची. असा ग्रंथ आहे असे समजत होते व म्हणून गीतेचा अधिकारी 'तपी' 'निष्काम' असावा असे त्यांनी ठिकठिकाणी म्हटले आहे.

(५) गीतेत उपदेशक भगवान् श्रीकृष्ण व शिष्य अर्जुन यांची जी वर्णने केली आहेत, ती अशा स्वरूपाची आहेत की, श्रीकृष्ण व अर्जुन हे नुसते क्षत्रिय योद्धे नव्हते असे वाचकांच्या लक्षात यावे. श्रीकृष्ण म्हणजे विवस्वानाला उपदेश करणारा, जगताची स्थिति रहावी एवढ्याकरिता युगायुगाच्या ठिकाणी अवतार घेऊन धर्माचे परिपालन करणारा, जगाचा प्रभु 'ब्रह्माची प्रतिष्ठा' असा साक्षात् नारायण. गीतेत 'कृष्ण उवाच' नव्हे श्रीभगवान् उवाच आहे, हे मागे सांगितलेच आहे. अर्जुन हा नारायणाच्या कार्यात त्याचा सहकारी मित्र. राज्यवैभव प्राप्त होण्याची आशा असतांना पाप होते म्हणून त्याचा त्याग करणारा, सख्यभक्तीची मातृका असा भक्त ! ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, तो नर तैसा नारायण. अशी ही श्रीअरविंदांच्या भाषेत बोलावयाचे तर दैवी गुरु व दैवी शिष्य यांची अलौकिक जोडी जमली व म्हणूनच त्यातून अमर अशी गीता निर्माण झाली.

या कारणास्तव गीता हा एक भारतातील प्रसंग न मानता ज्ञानेश्वर महाराजांनी हा वेदांतेहि पढविता आद्यगुरु

व त्यांचा शिष्य अर्जुन यांचा हा संवाद आहे असे म्हटले आहे.

या संवादात जीवनविषयक शाश्वत मूल्यांचा वस्तुनिष्ठपद्धतीने विचार केलेला असल्यामुळे हे 'अध्यात्मशास्त्र' आहे, असा म्हणण्याचा या लोकांचा रिवाज आहे.

(६) गीता हे अशा प्रकारचे प्रामुख्याने अध्यात्मशास्त्र आहे असे जे म्हटले, त्याला एक आणखी पुरावा म्हणून गीतेतील चर्चेच्या स्वरूपाची कल्पना देणारा पुढील एक प्रसंग सांगून हे प्रकरण आटोपू.

अ. ४ श्लो. १६ यामध्ये भगवान् म्हणतात. 'अर्जुना,' कर्म काय व अकर्म काय हे ठरविणे मोठ्या ज्ञात्यांना सुद्धा कठीण आहे. मी तुला आतां ते कर्म सांगतो की, ज्यामुळे तूं अशुभ संसारापासून सुटशील.

'किं कर्म किमकर्मेति कवयोप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' ॥

कर्म सांगतो असे भगवान् म्हणाले, पण सांगितले काय तर - 'कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः । अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥ गी. ४-१७ ज्ञानेश्वर महाराजांनी यावर लिहितांना कर्माची व्याख्या केली ही गोष्ट वेगळी; पण भगवान् खुद्द एवढेच सांगतात, 'कर्म म्हणजे काय हे जाणले पाहिजे, विकर्म म्हणजे काय हेहि जाणले पाहिजे, त्याचप्रमाणे अकर्म हेहि जाणले पाहिजे. कर्माची व्याप्ति गहन आहे.'

तात्पर्य, भगवंतांनी कर्तव्य कर्म, निषिद्ध कर्म, वगैरे कांही सांगितले नाही. ते वेगळाच विचार पुढच्या श्लोकात सांगतात. 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत् अकर्मणि च कर्म यः । स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् गी. ॥ ४-१८ ॥ कर्मातील वर्ज्यावर्ज्य हा भाग न सांगता कर्माकडे बघण्याची अशी दृष्टि ते सांगतात की, ज्या योगाने कर्मपाशातून जीवात्मा मुक्त होईल. याचा अर्थच असी की, गीता अध्यात्मप्रधान नीतिशास्त्र आहे.

गीता ठिकठिकाणी म्हणते, 'असा हो व लढ म्हणजे तुला पाप लागणार नाही. 'सर्व भूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ ५-७' 'यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते ॥ १८-१७ भगवात् म्हणतात, 'मी कर्म सांगतो पण सुटकेकरिता ! 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात्' याचकरिता ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'मोक्षदानी स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हे शास्त्र ॥' हाच त्यांचा गीतेकडे बघण्याचा दृष्टीकोन !

११. ज्ञानेश्वरी लिहिण्याचा हेतु

या प्रकरणातील चर्चा म्हणजे मागील प्रकरणांत चर्चिलेल्या 'ज्ञानेश्वरांची गीतेकडे बघण्याची दृष्टी' या विषयाचाच एका दृष्टीने विस्तार आहे, असे म्हटल्यास हरकत नाही. गीतेविषयीच्या समजुतीवर तिचा प्रसार करण्याची बुद्धि अवलंबून रहाणार, हे उघड आहे.

मनुष्य हा समाजात निर्माण होतो, समाजात वाढतो, समाजाविना मनुष्यास स्थिति नाही; यामुळे ज्या समाजात तो जन्मला व वाढला त्या समाजाची तत्कालीन परिस्थिति लक्षात घेतल्याविना त्या मनुष्याच्या कृतीचे पुरे मूल्यमापन होणार नाही. हे जितके खरे आहे तितकेच किंबहुना काकणभर जास्तच हेहि खरे आहे की, त्या मनुष्याचा स्वभावविशेष, त्याचा प्रकृतिधर्म याचा विचार केला नाही, तरीहि त्याच्या कृतीचे योग्य मूल्यमापन होणार नाही. ज्या काळात मनुष्यप्राणी निर्माण होतो त्या काळची समाजाची परिस्थिति मनुष्याच्या स्वभावाचा प्रतिक्रियारूप आविष्कार कोणत्या क्षेत्रात व कोणत्या स्वरूपांत होईल यास कांही अंशी कारणीभूत होईल. पण त्याची प्रतिक्रिया मुळात काय स्वरूपाची असेल व कोणत्या क्षेत्रात होणार, हे त्या मनुष्याचा जो स्वभाव असेल त्यावरच बव्हंशी अवलंबून राहणार उदाहरणार्थ - काळ तोच, समाज तोच, दोन्हीहि माणसे बुद्धिमान्, पण जर एकाची प्रकृति साहित्य व कला यांच्या विषयींच्या आवडीने बनलेली असली, तर त्याच्या बुद्धीचा व कृतीचा आविष्कार, साहित्य व कला या क्षेत्रात होईल. दुसऱ्याची प्रकृति धार्मिक असली तर त्याच्या बुद्धीचा प्रवाह ती धर्मक्षेत्रात आणून सोडील व तेथे उत्कृष्ट धर्मविचारांचे पीक निर्माण करील. विचारवंतांच्या लक्षात येईल की, कोणत्याहि व्यक्तीच्या कृतीचे पुरे मूल्यमापन होण्यास त्या व्यक्तीच्या वेळचा काळ आणि परिस्थिती यांच्या ज्ञानाबरोबरच त्याचा स्वभावविशेषहि चांगला ज्ञात करून घेणे आवश्यक असते. तो जर पाहिला नाही, तर त्याच्या कृतीचे मूल्यमापन यथार्थ होणार नाही.

हे लिहिण्याचा हेतु असा की, 'ज्ञानेश्वरांनी ज्ञानेश्वरी कां लिहिली ?' या प्रश्नाचा विचार करतांना आमच्या मते ज्ञानदेव ज्या काळात जन्माला आले, त्या काळाच्या विचाराबरोबर (१) ते गीतेस कोणत्या प्रकारचा ग्रंथ समजत होते ? (२) गीताज्ञानाच्या प्रसाराच्या योगाने काय होईल अशी त्यांची कल्पना होती ? (३) स्वतः ज्ञानेश्वरी हे गीतेवरील मराठी टीका लिहिण्याचे कार्य आपण कशाकरता हाती घेतले असे त्यांनी सांगितले ? व (४) त्यांचा स्वभावविशेष काय होता ? यांचा विचार करणे अवश्य आहे. या सर्वांचा विचार केला म्हणजे ज्ञानदेवांचा हेतु कोणता असावा हे स्पष्ट होईल.

(१) ज्ञानदेव गीतेस कोणत्या प्रकारचा ग्रंथ समजत होते ? -

ज्ञानदेव गीता कोणत्या प्रकारच्या ग्रंथ समजत होते, हे ते स्वतः त्या ग्रंथाच्या विषय, त्याचा अधिकारी व त्याचे प्रयोजन काय सांगतात, शास्त्रीय भाषेत सांगावयाचे म्हणजे ते या ग्रंथाच्या अनुबंधचतुष्टयाचे काय स्वरूप सांगतात, त्यावरून कळून येणार आहे. गीतेच्या अनुबंधचतुष्टयाविषयींची ज्ञानदेवांची काय कल्पना असेल, याची कल्पना मागील प्रकरणावरून सूज्ञ वाचकांस सहजच आली असेल. त्यांच्या मते गीता अध्यात्मशास्त्र असल्याने गीतेचे अनुबंधचतुष्टय त्यास सुसंगत असेच त्यांनी सांगितले आहेत. आपण प्रथम ग्रंथाच्या विषयासंबंधी ते काय सांगतात ते पाहू.

(अ) गीतेचा विषय -

'आतां भारतकमळ परागु । गीताख्य प्रसंगु । जो संवादला श्रीरंगु । अर्जुनेसी ॥ ना तरि शब्दब्रह्माब्धि । मथियला व्यासबुद्धी । निवडिले निरवधि । नवनीत हे ॥ मग ज्ञानाग्निसंपर्कें । कडसिले विवेकें । पद आलें परिपाकें । आमोदासी ॥ जे अपेक्षिजे विरक्ती । सदा अनुभविजे संती । सोऽहंभावें पारंगती । रमिजे जेथ ॥ जे आकर्णिजे भक्ती । जे आदिवंद्य त्रिजगती । ते भीष्मपर्वी संगती । सांगिजैल ॥ ज्ञा. १ - ५० ते ५४' 'साचचि बोलाचे नव्हे हे शास्त्र । पैं संसारु जिणते हे शस्त्र । आत्मा अवतरविते मंत्र । अक्षरे इये ॥' ज्ञा. १५-५७६ ॥ 'म्हणौनि जगी गीता । मिया आत्मेनि पतिव्रता ॥' ज्ञा. १५-५७५

वरील ओव्यांतून ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की, पूर्ण झालेले, विरक्त महात्मे ज्या पदाची सदा अपेक्षा करतात, संत हे ज्याचा नेहमी अनुभव घेतात व सोऽहंभावात पारंगत झालेले ज्या पदाच्या ठिकाणी निरंतर रममाण होतात असे जे अच्युतानंदघनपद आत्मा हा या ग्रंथाचा विषय आहे.

(आ) या ग्रंथाचा अधिकारी -

ज्ञानदेवांच्या दृष्टीने या ग्रंथाचा अधिकारी तोच की, जो अर्जुनाच्या पंक्तीला बसण्याच्या योग्यतेचा आहे ! म्हणजे राज्यवैभव प्राप्त होण्याची आशा असतांना त्यावर लाथ मारण्याची ज्याची तयारी आहे असा. 'अहो अर्जुनाचिये पांती । जे परिसणेया योग्य होती । तिही कृपा करूनि संती । अवधान द्यावे ॥ ज्ञा. १-६२ ॥ ते म्हणतात की अर्जुना, गीतेसकट मी तुझ्या ठिकाणी राहावयास आलो, याचे कारण तूं तीन दोषांपासून सुटलास म्हणून. 'जे त्रिविध मळकटा । तूं सांडिलासी सुभटा । म्हणौनि गीतेसी मज वसौटा । जाहलासी गा ॥ ज्ञा. १५-५८१ ॥'

या ग्रंथाचे सेवन करण्याची रीत खालीलप्रमाणे आहे. 'जैसे शारदीयेचे चंद्रकळे । माजि अमृतकण कोवळे । ते वेचिती मने मवाळें । चकोर तलगे ॥ तिया परी श्रोता । अनुभवावी हे कथा । अति हळुवारपण चित्ता । आणुनियां ॥ ज्ञा. १-५६-५७ ॥

ज्यांना असे सेवन करता येईल ते अधिकारी. आपण जी मराठी टीका केली तिचा अधिकारी कोण हेहि त्यांनी स्पष्ट शब्दात एके ठिकाणी सांगितले आहे. हे असोतु या बोलाची ताटे भली । वरी कैवल्यरसे वोगरली । ही प्रतिपत्ति मियां केली । निष्कामासी ॥ २२ ॥ आतां आत्मप्रभा नीच नवी । तेचि करूनि ठाणदिवी । जो इंद्रियाते चोरूनि जेवी । तयासीचि फावे ॥ २३ ॥ येथ श्रवणाचेनि पांगे- । वीण श्रोतयां व्हावे लागे । हे मनाचेनि निजांगे । भोगिजे गा ॥ २४ ॥ आहाच बोलाची वालीफ फेडिजे । आणि ब्रह्माचियाचि आंगा घडिजे । मग सुखेसी सुरवाडिजे । सुखाचिमाजि ॥ २५ ॥ ऐसे हळुवारपण जरी येईल । तरीच हे उपेगा जाईल । एऱ्हीं आघवी गोठी होईल । मुकयाबहिरियाची ॥ २६ ॥ परी ते असो आतां आघवे । नलगे श्रोतयांते कडसावे । जे एथ अधिकारिये स्वभावे । निष्कामकाम ॥ २७ ॥ जिही आत्मबोधाचिया आवडी । केली स्वर्गसंसाराची कुरोंडी । तेवांचूनि एथीची गोडी । नेणती आणिक ॥ २८ ॥ जैसा वायसी चंद्र नोळखिजे । तैसा प्राकृती हा ग्रंथु नेणिजे । आणि तो हिमांशुचि जेवि खाजे । चकोराचे ॥ २९ ॥ तैसा सज्ञानासी तरी हा ठावो । आणि अज्ञानासी आन गांवो । म्हणोनि बोलावया विषय पहाहो । विशेषे नाही ॥ ३० ॥ ज्ञा. ६-२२-३०

या ठिकाणी त्यांनी स्पष्ट म्हटले आहे, की परमात्मसुखाकरिता ज्यांनी ऐहिक - पारत्रिक भोगावरची आशा संपूर्ण सोडली आहे, त्यांनाच ही मेजवानी आहे. कारण ही ब्रह्मरसाची मेजवानी आहे. सामान्य मनुष्यास याचा आस्वाद घेणे कठीण आहे. अशा अर्थाचे कितीतरी उतारे देता येतील; पण स्थळसंकोचास्तव तो मोह आवरून फक्त एकच प्रसिद्ध उक्ति देऊन हा भाग आटपतो. 'तैसे अध्यात्मशास्त्री इये । अंतरंगचि अधिकारिये । परी लोकु वाक्चातुर्ये । होईल सुखिया ॥ ज्ञा. १८-१७४९ हा ग्रंथ अध्यात्मप्रधान असल्याने इथला खरा अधिकारी हा अंतरंगच आहे.

(२) गीतेचे प्रयोजन - गीतेच्या ज्ञानाचा प्रसार झाला तर काय होईल ? म्हणजे गीतेचे प्रयोजन काय ? त्याचे उत्तर पुढील ओव्यात आहे. जीवाच्या दुःखाला कारणीभूत होणारे अनादिकालापासून त्याच्या पाठीमागे लागलेले अज्ञान संपूर्ण नाहीसे होऊन त्यास परमानंदाची प्राप्ती करून देणे हे या ग्रंथाचे फल आहे.

एथ अविद्यानाशु हे स्थळ। तेणे मोक्षोपादान फळ।
या दोही केवळ। साधन ज्ञान ॥
हे इतुलेचि नानापरी। निरुपिले ग्रंथविस्तारी।

ज्ञा. १८-१२४३-४४

यावरून ज्ञानदेव गीता हा ग्रंथ अध्यात्मज्ञानाचे स्वरूप सांगणारा आहे, असे समजत होते, ही गोष्ट स्पष्ट होणारी आहे.

हे स्वानंदभोगाची सेल। भलतयासीच देईल।
सर्वेंद्रिया पोषवील। श्रवणाकरवी ॥ ज्ञा. १८-१७४७.
तैसी पाठाची ते वाटी। श्लोकपाद लावा ना जंव वोठी।
तंव ब्रह्मतेची पुष्टी। येईल अंगा ॥ ज्ञा. १८-१६९२
कैसा विश्वाचिया कृपा। करूनि महानंद सोपा।
अर्जुनव्याजे रूपा। आणिला देवे ॥ ज्ञा. १८-६६

(३) 'ज्ञानदेव म्हणतात, जीवाला आनंद-साम्राज्यावर अभिषेक करण्यास समर्थ अशी एक ब्रह्मविद्याच आहे. तिच्या योगाने जीवाची दृष्टि उघडली तरच त्याला 'परतत्त्वाचा' अनुभव येईल. जीवाला अपेक्षणीय असलेले शाश्वत महासुख दुसऱ्या कोणत्याहि उपायाने मिळणारे नव्हे. या ब्रह्मविद्येविषयी संस्कृतात पुष्कळ ग्रंथ आहेत; पण संस्कृत सर्वांना कोठे येते ? यामुळे जगात ब्रह्मविद्येची चर्चा करणारे ग्रंथ असूनसुद्धा बहुजन समाजाच्या दृष्टीने ते नसल्यासारखेच झाले व त्या आनंदाच्या अभावाने उत्पन्न होणारे दुष्परिणाम समाज भोगू लागला. ही ब्रह्मविद्येची उणीव नाहीशी व्हावी, आवड व इच्छा असेल त्या प्रत्येकाला ही ब्रह्मविद्या प्राप्त व्हावी व तो कृतार्थ व्हावा या कळकळीने गीतेचा अर्थ विस्तृत करून मी तो जगासमोर मांडतो.'

तैसा वाग्विलास विस्तारु। गीतार्थेसी विश्वभरु।
आनंदाचे आवारु। मांडू जगा।
फिटो विवेकाची वाणी। हो काना मना जिणी।
देखो आवडे तो खाणी। ब्रह्मविद्येची ॥
दिसो परतत्त्व डोळां। पाहो सुखाचा सोहळा।
रिघो महाबोध सुकाळा। माजि विश्व ॥

ज्ञा. १३-११५९-६१

हीच गोष्ट रूपकाने व आपल्या गुरुजींच्याकडे नम्रभावाने सर्व कर्तृत्व देऊन ज्ञानोबांनी दोन ठिकाणी सांगितली आहे.

ज्ञानदेव हे जसे उत्कृष्ट कवि होते त्याप्रमाणे शीलसंपन्न गुरुभक्त होते. आपण कार्य करण्यास उद्युक्त झालो, पण गुरूंचा आशीर्वाद असावा म्हणून ते वेळोवेळा 'कृपाभांडवल सोडी' म्हणून गुरूंची प्रार्थना करतात. तसेच आपल्याकडून घडणाऱ्या गोष्टीचे श्रेय हे आपल्या गुरुजनांचे आहे असे ते सांगतात.

एथ श्रवणाचेनि द्वारे। तीर्थी रिघतां सोपारे।
ज्ञानदेव म्हणे दातारे। माझेनि केले ॥
तीरे संस्कृताची गहने।
तोडोनि मऱ्हाठिया शब्दसोपाने ॥
रचिली धर्मनिधाने। श्रीनिवृत्तिदेवे ॥
म्हणौनि भलतेणें एथ सद्भावे नाहावे।
प्रयागमाधव विश्वरूप पहावे।
येतुलेनि संसारासी द्यावे। तिलोदक ॥

ज्ञा. ११-८-१०

माझे गुरु जे निवृत्तिनाथ त्यांनी श्रीगीता चिद्गंगेच्या काठावरचे संस्कृत भाषेचे दाट अरण्य तोडून, कोणालाहि या गंगेत स्नान करता येईल असा ज्ञानेश्वरीरूपी घाट बांधला. आतां कोणीहि स्नान करून 'प्रयागमाधवाचे' खुशाल दर्शन घेऊन संसारातून कायमचे मुक्त व्हावे.

हीच गोष्ट गुरुपरंपरा सांगून ग्रंथसमाप्तीच्या वेळी मोठ्या विनम्रभावाने सांगतात -

मग तिही ते शांभव। अद्वयानंदवैभव।
संपादिले सप्रभव। श्रीगहिनीनाथा ॥
तेणे कळिकळितू भूतां। आला देखोनि निरुता।
ते आज्ञा श्रीनिवृत्तिनाथा। दिधली ऐसी ॥
ना आदिगुरु शंकरा - । लागोनि शिष्यपरंपरा।
बोधाचा हा संसारा। जाला जो आमुते ॥
तो हा तूं घेऊनि आघवा। कळी गिळितया जीवां।
सर्व प्रकारी धांवा। करी पां वेगीं ॥
आधीच तंव तो कृपाळू। वरी गुरुआज्ञेचा बोलू।
जाला जैसा वरिषाकाळू। खवळणे मेघा ॥
मग आर्ताचेनि वोरसे। गीतार्थ ग्रंथन मिसे।
वर्षला शांतरसे। तो हा ग्रंथु ॥
तेथ पुढा मी बापिया। मांडला आर्ति आपुलिया।
की यासाठी येवढिया। आणिलो यशा ॥

ज्ञा. १८-१७५६-६२

कांही ठिकाणी संतांशी बोलतांना त्यांनी असेहि म्हटले आहे की, 'मी गीताग्रंथ टीका करण्यास घेतला याचे कारण माझे गुरु श्री निवृत्तिनाथ यांनी मला आपली सेवा करावयास सांगितली व आपणास गीता आवडते हे मी जाणतो म्हणून.'

ज्ञानदेव म्हणे तुम्ही। संत वोळगावेति आम्ही।
हे पढविलो जी स्वामी। निवृत्तिदेवीं॥

ज्ञा. १२-२४७

आणि माझे तंव आघवे। ग्रथन येणेचि भावे।
जे तुम्ही संती होआवे। सन्मुख सदा॥ ज्ञा. १३-३२८

असे जे उद्गार आहेत त्याचे मूळ या ग्रंथाकरिता जी सभोवतालची परिस्थिति ज्ञानेशांनी मांडली आहे त्यात आहे. श्रोते मंडळी संत होती. त्यांच्याकडून अवधानाची अपेक्षा होती; म्हणून ज्ञानदेव संतमंडळींना म्हणतात मी अशा प्रकारे आपली सेवा करावी अशी गुरुजींची आज्ञा म्हणून मी आपणांस हे श्रवण करवीत आहे. अर्थात हे अमुख्य प्रयोजन आहे.

(४) ज्ञानदेवांचा स्वभाव -

ज्ञानदेव हे थोर आत्मानुभवी संत. त्यांच्या ग्रंथात प्रतिबिंबित झालेला त्यांचा स्वभाव सांगणे थोडे कठीण आहे. तुकाराम महाराज हे खेडेगांवची भाषा वापरणारे रागीट संत दिसतात. शांतिब्रह्म एकनाथ महाराज हे मनमोकळेपणाने सर्व सांगणारे दिसतात. नागर भाषा वापरणारे ज्ञानदेव हे निजानंदात निमग्न असल्यामुळे आपणांस कोण धक्केचपेटे देतो याची खबर नसणारे, असे सत्पुरुष दिसतात. तुकाराम महाराज रागावले तर षष्ठीचा प्रयोग करण्यासहि मागेपुढे पाहणारे नव्हेत. ते म्हणतातच

तीक्ष्ण उत्तरे। हाती घेऊनि बाण फिरे॥

त्यांच्यात अलिकडे ज्याला (चांगल्या अर्थाने) प्रचार म्हणतात तसा धर्मप्रचार करावा अशी उर्मी होती. तसा आपणास देवाचा संदेश आहे असे ते सांगतांना आढळून येतात.

एकनाथ महाराज 'मला राम झोप येऊ देत नाही, रामायण लिहवितो' असे सांगतांना आढळून येतात. तर ज्ञानदेव एकेच ठिकाणी श्रोते संत यांच्या मुखातून येवढेच वदवितात,

ते देवाचे मनोगत। दावित आहासी तूं मूर्त॥

ज्ञा. १३-८५६

यातील फरक सूज्ञ वाचक सहज जाणतील. ज्ञानदेव हे अगदी वरच्या कोटीतले संत होते. श्रीकृष्णाच्या तोंडी रागाची भाषा घालतांना ते येवढेच वदवितात,

परि नेणसीच गांवढिया। काय कोपो आता धनजंया।
आंग सांडोनि छाया। आलिंगितोसि मा॥

ज्ञा. ११-६२९

त्यांच्या संपूर्ण ग्रंथात दोनदाच निकृष्ट असा शब्द आलेला आहे. ते यापलिकडे 'कटु' शब्दहि वापरित नाहीत. 'जीवांतळी आंथरितु आपला जीव,' अशीच त्यांची वृत्ति असावी. ज्या शास्त्राच्या आधाराने आपल्या वडिलांना देहांत प्रायश्चित सांगितले, ज्या ब्राह्मणांनी ते सांगितले व ज्या वर्णाश्रमधर्मव्यवस्थेमुळे हे झाले व आपल्या सर्व कुटुंबास हाल सोसावे लागले, त्या त्रयीसंबंधाने कोठेहि रागाचे अथवा अनादराचे शब्द तर नाहीतच; उलट, प्रसंगाप्रमाणे समयोचित शब्दात त्यांचे गुणवर्णनच ज्ञानेशांनी केले आहे. केवढी अपरंपार शांति ! आपणास शास्त्रग्रंथामुळे त्रास भोगावा लागला म्हणून त्या ग्रंथांची होळी करणारी माणसे आपण पाहतो. यात कांही अमानुष नाही. आपणांस त्रास झाला त्याचा प्रतिकार ज्याप्रकारे करता येईल त्याप्रकारे करणे हे मानवसुलभ आहे. त्यात आश्चर्य करण्यासारखे अगर गौण समजण्यासारखे कांही नाही. आश्चर्यमात्र याच्यात आहे की, दुःखाचे डोंगर सोसावे लागून सुद्धा ज्यांच्यामुळे सोसावे लागतात, त्यांच्याविषयी प्रेमाचीच भावना ठेवणे. यासंबंधात ज्ञानदेवांचे 'तस्मात् शास्त्रंप्रमाणं ते' गी. १६-२४ या श्लोकावरचे व्याख्यान अत्यंत मननीय असे आहे.

इतका हा भाग विस्तृत देण्याचा हेतू असा की, जीवातळी आंथरितु आपला जीव', अशा वृत्तीचा पुरुष एखाद्या जमातीकरिताच पुस्तक लिहिल असे वाटत नाही, या संकुचित हेतूने ग्रंथ लिहिला तर त्याला विशिष्ट परिस्थितीत किंमत आहे. त्याच्या लेखकालाहि कांही विशिष्ट दृष्टीने मान आहे हे खरे. परंतु सर्व जगाची उणीव दूर व्हावी, संपूर्ण विश्वाच्या कल्याणाची तळमळ लागल्यामुळे संपूर्ण जगतास मार्गदर्शन करणारा ग्रंथ लिहावा, असे ज्या महात्म्यास वाटते तो वरील आपल्या जमातीच्या हितापुरता पाहणाऱ्यांपेक्षा निर्विवाद श्रेष्ठ. हल्लीच्या काळात तर ही गोष्ट सिद्ध करण्याचे कारणच नाही.

ज्ञानदेवांच्या ठिकाणी ही विश्वकल्याणाची कळकळ केवढी होती हे त्यांनी ग्रंथ समाप्त झाल्यावर आपल्या गुरुजींच्या जवळ जे पसायदान मागितले त्यावरून स्पष्ट होणार आहे. त्यांनी मागितलेले पसायदान पुढीलप्रमाणे आहे -

पसायदान

आतां विश्वात्मके देवे । येणे वाग्यज्ञें तोषावे । तोषोनि मज द्यावे । पसायदान हे ।। १७९३ ।। जे खळांची व्यंकटी सांडो । तया सत्कर्मी रती वाढो । भूतां परस्परे पडो । मैत्र जीवाचे ।। ९४ ।। दुरिताचे तिमिर जावो । विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो । जो जे वांछील तो ते लाहो । प्राणिजात ।। ९५ ।। वर्षत सकळ मंगळी । ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी । अनवरत भूमंडळी । भेटतु भूतां ।। ९६ ।। चला कल्पतरूंचे आरव । चेतनाचिंतामणीचे गांव । बोलते जे अर्णव । पीयूषाचे ।। ९७ ।। चंद्रमे जे अलांछन । मार्तंड जे तापहीन । ते सर्वांही सदा सज्जन । सोयरे होतु ।। ९८ ।। किंबहुना सर्वसुखी । पूर्ण होऊनि तिही लोकी । भजिजो आदिपुरुखी । अखंडित ।। ९९ ।। ज्ञा. १८-१७९३-९९

ज्ञानेश्वरीकालीन परिस्थिति

आतां आपण ज्ञानेश्वरीच्या रचनाकाळी महाराष्ट्राची परिस्थिती कशा प्रकारची होती हे पाहू. त्यायोगे ज्ञानेश्वर महाराजांचा ज्ञानेश्वरी लिहिण्याचा जो हेतु त्यावर आणखी प्रकाश पडेल.

ज्ञानदेवकालीन महाराष्ट्राची राजकीय, धार्मिक, सामाजिक परिस्थिति कशा स्वरूपाची होती याचा जो विचार 'श्री ज्ञानदेव - चरित्र, ग्रंथ आणि तत्त्वज्ञान' या प्रस्तुत लेखकाच्या पुस्तकात सविस्तर केला आहे. तो वाचकांनी पाहावा. येथे थोडक्यात तोच विचार मांडला आहे.

ज्ञानेश्वरीच्या रचनाकाळी यादवांचे राज्य होते असे ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी ज्ञानेश्वरीचे स्थळकाळ सांगतांना ज्ञानदेव सांगतात. 'तेथ यदुवंश विलासु । जो सकळ कळा निवासु । न्यायाते पोषी क्षितीशु । श्रीरामचंद्र ।। ज्ञा. १८-१८०४ ।।' ज्ञानदेवांच्या वेळेला स्वराज्य होते. भारतात मुसलमानांचा प्रवेश झाला होता. पण खुद्द महाराष्ट्रामध्ये त्यांचे राज्य नव्हते. ज्ञानेश्वरीत म्लेंच्छांचा उल्लेख आहे, पण त्यावरून जर अनुमान काढावयाचे असेल, तर ते असे काढावे लागेल की मुसलमानी धर्माचे हातपाय महाराष्ट्रात पसरू लागले नव्हते. ज्ञा. १८ श्लो. २२ यात सांगितलेल्या तामस ज्ञानासंबंधी लिहितांना ज्ञानेश्वर महाराज लिहितात, 'तरी किरिटी जे ज्ञान । हिंडे विधीचेनि वस्त्रेहीन । श्रुति पाठमोरी नग्न । म्हणौनि तया ।। येरीही शास्त्र बटिकरी । जे निंदेचे विटाळवरी । बोळविलेसे डोंगरी । म्लेंच्छधर्माच्या ।। ज्ञा. १८ - ५४९ - ५० ।।' विधिनिषेध न मानणारे, निंद्य, श्रुतिबाह्य ज्ञान म्लेंच्छधर्माच्या डोंगरावर घालवून दिले आहे. त्याचा अर्थ आमच्या धर्मास त्याचा स्पर्श नाही. यावरून उघड होणार आहे की महाराष्ट्रात म्लेंच्छधर्माचा प्रसार नव्हता, म्लेंच्छांचे राज्य नव्हते व त्यांचा धर्मही महाराष्ट्रास अजून बोचू लागला नव्हता.

त्या वेळी वैदिक धर्माला महाराष्ट्रात जी गळती लागली होती, ती अगदी विलक्षणत्वाने भिन्न असणाऱ्या महंमदीय धर्माच्या प्रसाराने नव्हे तर वैदिक धर्माचे एक अंग जी भारतीय संस्कृति तिची पाखर ज्यांच्यावरून दूर झाली नव्हती; अशा भारतीय संस्कृतीच्या कक्षेतील बौद्ध, जैन, मानभाव, लिंगायत इत्यादि धर्मांच्या प्रसारामुळे. हे सर्व धर्म एका संस्कृतीची अपत्ये असल्याने आज अशी स्थिति प्राप्त झाली आहे की, बौद्ध, मानभाव, जैन या धर्मांच्या संबंधी लिहिणारे कित्येक वजनदार लेखक वैदिक धर्माशी यांचा कसा निकट संबंध आहे, हे दाखवीत आहेत. पण ज्ञानदेवांच्या काळची परिस्थिति वेगळी होती. शिवाय, ज्ञानदेवांना प्रिय असणाऱ्या संस्कृतीची व तत्त्वज्ञानाची अंगे या धर्मांच्या प्रसारामुळे विलयास जाऊन त्या धर्मास विकृत स्वरूप प्राप्त होते की काय असे त्यास वाटू लागले असावे; म्हणून त्यांनी वैदिक धर्मावर आपल्या लिखाणात जोर देऊन त्याचे रक्षण करण्याचा प्रयत्न केला. येथे लक्षात ठेवण्यासारखी गोष्ट अशी आहे की, ज्ञानेश्वरीत म्लेंच्छ, बौद्ध यांच्या नांवाने उल्लेख आहे. जैनांचाहि उल्लेख जवळजवळ आहेच. पण मानभाव व लिंगायत यांचा नामनिर्देश कोठेच नाही. याचा अर्थ असा की, ज्ञानेश्वरांच्या दृष्टीने या पंथांना निर्देश करण्याइतकेहि वजन त्या काळी नव्हते.

ज्ञानेश्वरांनी वैदिक धर्माची रक्षा करण्याकरिता प्रयत्न केला; पण तो परधर्मीयांवर हवा तसा हल्ला चढवून नव्हे, तर आपल्याला हव्या तशा उदारपणाने उदार अध्यात्म सांगणारा गीता ग्रंथ टीका करण्यास हाती घेऊन व त्यातील गीतार्थाने विश्व भरून !

एकदा आगगाडीत बसून 'निद्रेचे सुख न मोडे । मार्ग तरी बहुसाल सांडे ।' असा सुखासनाचा योग आल्यावर बैलगाडीत अथवा घोड्यावर बसून कोण प्रवास करील ? त्या त्या वाहनांचा उपयोग करू नका असा, प्रचार करण्याचे कारणच नाही ! त्या वाहनांचे महत्त्व आपोआपच कमी होते. त्याचप्रमाणे स्वधर्म कळला की, आपोआपच 'परधर्म सेवा' सुटते. घरीच मनाजोगते खायला मिळाल्यावर हॉटेले कोण धुंडाळतो ? म्हणून सर्व जीवांना आनंद देणारे, प्रत्येक व्यक्तीपर्यंत देव आणून पोचविणारे असे जिव्हाळ्याचे तत्त्वज्ञान आचांडाल सर्वांच्या कक्षेत येईल, असा वैदिक धर्माचा संदेश त्यांनी

मराठीत ग्रंथ लिहून महाराष्ट्राच्या कानाकोपऱ्यापर्यंत पोचविला. हीच त्यांची वैदिक धर्मप्रसाराची पद्धत !

ज्ञानदेवांचा दृढविश्वास होता की, ज्याला आत्मकल्याण करून घ्यावयाचे आहे त्याने वेदाच्या निरोपाविरुद्ध वागू नये. ते म्हणतात - या कारणे बापा । जया आथी आपली कृपा । तेणे वेदांचिया निरोपा । आन न कीजे ॥ ज्ञा. १६-४५५. जगाला तारणारा वैदिक धर्मच आहे असा त्यांचा दृढविश्वास. 'पै अहिता पासोनि काढिती । हित देऊनि वाढविती । नाही श्रुतिपरौति । माउली जगा ॥ ज्ञा. १६-४६२. त्या वैदिक धर्मातील उदार ज्ञान उदारपणाने सर्व जगास देणारी भगवद्गीता. म्हणूनच ज्ञानदेवांनी टीका लिहिण्यास ती पसंत केली. हेतु असा की, त्यायोगे गीतेचा 'अद्वयानंदाचा' संदेश जगाच्या कोनाकोपऱ्यापर्यंत पोचवून सर्व विश्वाला सुखी करावे. 'अवघाचि संसार सुखाचा करीन । आनंदे भरीन तिन्ही लोक ॥ ज्ञा. म. अभंग ॥ हाच ज्ञानेश्वरी लिहिण्याचा हेतु.

१२. ज्ञानेश्वरीतील कर्मयोग

ज्ञानदेवांच्या दृष्टीने भगवद्गीतेने जी साधना सांगितली आहे तिचा आरंभ 'कर्म' आहे. त्यांनी 'साधनारंभ' कर्म असे म्हटल्यामुळे वाचकांच्या मनात गैरसमज होण्याचा संभव आहे, येवढ्याकरितां साधनेत ज्ञानदेव कर्माला केवढे स्थान देतात, याची थोडीशी चर्चा करू व ज्ञानदेवांनी मांडलेला कर्माचा विचार काय आहे तो पाहू.

पाश्चात्य तत्त्वज्ञानाशी भारतीय तत्त्वज्ञानाची तुलना केली असतां भारतीय तत्त्वज्ञानाचे जे विशेष दृष्टीस पडतात, त्यांपैकी एक महत्त्वाचा विशेष म्हणजे भारतीयांची 'कर्माची'' कल्पना. एक चार्वाकदर्शन जर सोडून दिले तर बाकीची सर्व दर्शने हा कर्माचा कायदा मानतांनाच दिसतात. मग ती मीमांसेसारखी सहा आस्तिक दर्शने असोत. अथवा बौद्धांच्यासारखी नास्तिक दर्शने असोत. बौद्ध हे वेदप्रामाण्य मानीत नाहीत; अथवा सत्स्वरूपाचा आत्मा मानीत नाहीत. कारण त्यांचा असत्तावाद आहे. पण ते कर्मांचा कायदा व तज्जन्य संसाराची म्हणजे 'पुनरपि जननं पुनरपि मरणं' ही कल्पना मान्य करतात.

प्रो. मॅक्सम्यूलरने आपल्या Six systems of Indian Philosophy या पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत कांही कल्पना भारतीय तत्त्वज्ञानांच्या सर्व शाखातून कशा पसरलेल्या आहेत हे एका दृष्टांताने सांगितले आहे. एकाच मानस सरोवरातून जशा सिंधु, ब्रह्मपुत्रादि नद्या निघाल्या व त्या वेगवेगळ्या प्रांतातून वहात गेल्याने त्या त्या भूमीचे गुण त्यांच्या पाण्याला जरी लागले असले, तरी मूळ उगमातील सरोवराचे गुणधर्म त्यात सर्वात सारखेच दिसून येतात. तसेच भारतीयांचे 'मन' हेच जे एक सरोवर त्यातून निघणाऱ्या ज्या दर्शनरूपी नद्या आहेत त्यांना उत्तर, दक्षिण, पूर्व, पश्चिम या प्रांतांप्रमाणे जरी वेगवेगळे रूप आले असले तरी आसेतुहिमाचल एकच भारतीय 'मन' असल्याने या सर्व दर्शनांतून कांही कल्पना सारख्याच मान्य केलेल्या आढळतात. अखंडभारताचा हा एक मोठा पुरावा आहे. अशा सर्व दर्शनांना मान्य होणाऱ्या कल्पनांपैकी 'कर्माचा कायदा व संसार' या दोन कल्पना आहेत.

वैदिक धर्माहून वेगळे असे ख्रिश्चन, महंमदीय वगैरे जे धर्म आहेत ते सुद्धा 'कर्म' मानतात. पण मनुष्य जन्मानंतर एकच पुनर्जीवन मानतात व म्हणून त्यांच्यामध्ये शरीर मृत झाल्यावर पुरण्याची रीत आहे. आमच्याकडील कर्माचा कायदा असे सांगतो की जीवाला एका योनीतून दुसऱ्या योनीत जसा त्याचा कर्मभोग असेल त्याप्रमाणे फिरावे लागते. शास्त्रात ज्याला संसार म्हणतात तो हाच. ही रहाट गाडग्याप्रमाणे अखंड चालणारी जन्ममरणाची परंपरा हाच संसार; व वेदांतादि शास्त्रे जीवापुढे ज्या संसारातून मुक्तता होण्याचे ध्येय ठेवितात तो हाच. बायकामुले, सूपटोपले, घरदार यास व्यवहारात संसार म्हणतात. पण ती शास्त्रीय कल्पना नव्हे.

व्यवहाराचाच विचार केला तर संसार शब्द 'मुलगा' 'बायको' 'घर' या परिग्रहातील एकएकट्या वस्तूलासुद्धा लावलेला आढळून येतो. एखाद्याचा एकुलता एक मुलगा मेला तर त्यांचा 'संसार' बसला असे म्हणतात. पण हा 'संसार' शब्दाचा व्यावहारिक उपयोग आहे. येथे हे सांगण्याचे कारण असे आहे की, 'संसार' या शब्दाचा शास्त्रीय अर्थ न कळल्यामुळे शास्त्रावर ते संसार टाकून द्या, असे सांगते; असे निष्कारणच आरोप केले जातात.

कर्म व त्याच्याशी संलग्न असलेली संसाराची कल्पना आपणांस सर्व भारतीय दर्शनांचे मूळ जी उपनिषदे त्यातून आढळून येते. 'योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमयेऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ कठ. २-५-७' कोणी मनुष्य (पुनः) शरीर धारण करण्यासाठी जननेंद्रियात प्रवेश करतात. दुसरे कोणी (अत्यंत अधम) मनुष्य (वृक्षादि) स्थावरभावाप्रत जातात. (सारांश) जसे कर्म केले असेल आणि जसे ज्ञान मिळविले असेल, त्यामानाने सर्वांना अवस्था प्राप्त होते.

भगवद्गीतेनेहि ही कल्पना मान्य केली आहे.

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि
गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति
नवानि देही ।। गी. २-२२
ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनातनः ।
मनःषष्ठानींद्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ।।
शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गंधानिवाशयात् ।।
गी. १५-७-८
यं यं वाऽपि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ।।
गी. ८-६

इत्यादि श्लोकांमधून जन्ममरणाची कल्पना स्पष्टपणे मांडलेली आहे. त्याचप्रमाणे पुढचा जन्म कर्माने 'यथाकर्म' ठरणारा आहे, असेहि गीतेत सांगितले आहे. उपनिषदांपेक्षा गीतेमध्ये याचा विचार अधिक स्पष्ट व सर्वांगीण झालेला आहे. ज्ञानदेवांनीहि या विचाराला आपल्या टीकेतून योग्य ते स्थान दिले आहे.

ज्ञानेश्वर महाराजांनी गीतेस अध्यात्मशास्त्र म्हणून म्हटले असले व 'येथ अविद्यानाश हे स्थळ । मोक्षोपादान फळ । यया दोहीसी केवळ । साधन ज्ञान । इतुलेचि नानापरी । निरूपिले ग्रंथ विस्तारी' । तैसे 'मोक्ष देईल ज्ञान' सांगितले असले तरी ज्ञानेश्वरांनी गीतेतील मोक्षसाधनात कर्माला केवढे मोठे स्थान दिले आहे हे पाहण्यासारखे आहे.

ज्ञानदेवांच्या स्वभावाचा हा विशेष आहे की, ते दुराग्रही नाहीत. स्वतः नाथपंथातले अधिकारी पुरुष असतांना; गीतेत कुंडलिनीयोग सांगितला आहे, असा आग्रह धरण्याचा हेकडपणा ते करीत नाहीत. त्यांची समन्वयाची पद्धति वेगळीच आहे. गीतेचा अर्थ जो आपणांस वाटतो तो मांडतांना शब्दांचे अर्थ फिरविणे यासारख्या गोष्टी ते करीत नाहीत. याचे एक ठळक उदाहरण म्हणून देतो. तेराव्या अध्यायामध्ये भगवंतांनी क्षेत्रक्षेत्रज्ञ, ज्ञेयज्ञान यांचा विचार सांगितल्यावर प्रकृतिपुरुषांचा विचार सांगण्यास पुढीलप्रमाणे आरंभ केला आहे. गी. १३-१९.

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्धयनादी उभावपि । विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान् ।। याच्यावर त्यांनी 'प्रकृति' आणि 'पुरुष' ही दोन स्वतंत्र तत्त्वे आहेत असे घेऊन गीता त्यांचा उपयोग करीत आहे, याची स्वच्छ जाणीव [illegible]विली आहे, या श्लोकाच्या वरती ते म्हणतात.

मीचि होती परी । हे मुख्य गा अवधारी । सोहोपी सर्वांपरी । रचिली आम्ही ।। ९४६ ।। कडां पायरी कीजे । निराळी माचु बांधिजे । अथावी सुइजे । तरी जैसी ।।४७।। एऱ्हवी अवघेचि आत्मा । हे सांगो जरी वीरोत्तमा । तरी तुझिया मनोधर्मा । मिळेल ना ।। ४८ ।। म्हणोनि एकचि संचले । चतुर्धा आम्ही केले । जे अदळपण देखिले । तुझिये प्रज्ञे ।। ४९ ।। पै बाळ जै जेवविजे । तै घासु विसा ठायी कीजे । तैसे एकचि चतुर्व्याजे । कथिले आम्ही ।। ५० ।। एक क्षेत्र एक ज्ञान । एक ज्ञेय एक अज्ञान । हे भाग केले अवधान । जाणोनि तुझे ।। ५१ ।। आणि ऐसेनही पार्था । जरी हा अभिप्रावो तुज हाता । नये तरी हे व्यवस्था । एक वेळ सांगो ।। ५२ ।। आतां चौठायी न करूं । एकही म्हणोनि न सरूं । आत्मानात्मया धरूं । सरिसा पाडु ।।५३।।

यामुळे मूळ गीतेत कर्माला प्राधान्य असल्याने ज्ञानदेवांनीहि कर्माला योग्य स्थान दिले आहे. ज्ञानदेव कर्माला केवढा मान देत होते याची दोनचार गमके सांगून ज्ञानेश्वरीतील कर्मयोगाचे स्पष्टीकरण करू.

(१) कांडत्रयनिरूपिणी गीता आहे असे सांगून गीतेत कोणकोणती कांडे आहेत, हे सांगण्यास ज्ञानदेव प्रवृत्त झाले असता ते म्हणतात - 'मग अज्ञाने बांधलेया । मोक्षपदी बैसावया । साधनारंभु तो तृतीया- । अध्यायी बोलिला ।।' अथवा अ. १०. 'तिजी केवळ कर्म प्रतिष्ठिले' या त्यांच्या उक्तीवरून वरवर पाहणाऱ्यास असे वाटण्याचा संभव आहे की, ज्ञानदेवांनी कर्मास अगदीच लहान स्थान गीतेच्या साधनविचारात दिले आहे. पण त्यांच्या एकंदर अध्यायसंगतीचा जर विचार केला तर यापेक्षा वेगळेच उत्तर निघेल. कारण गीतेच्या अठरा अध्यायांपैकी साधनचर्चा अशी तेरा अध्यायांत आहे. पहिला अध्याय शास्त्रप्रवृत्ति प्रस्ताव म्हणून गेला. दुसऱ्यात 'मोक्षदानी स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हे शास्त्र' अशी शास्त्रविषयाची गुढी उभारली, सोळावा म्हणजे नवव्यातील राहिलेला विषय पुरा करणारा, सतरावा अर्जुनाच्या प्रश्नाचे उत्तर व अठरावा सर्व गीतेचा उपसंहार. तात्पर्य, गीतेच्या अठरा अध्यायांपैकी वरीलप्रमाणे पांच अध्याय वजा करून राहिले तेरा अध्याय. यापैकी ज्ञानदेव म्हणतात की नऊ अध्यायांत कर्माचाच विचार आहे. ते म्हणतात, 'अज्ञानानें बांधलेल्यास मोक्षपदी बैसण्याचा मार्ग आक्रमण करावयाचा झाला तर त्याचा साधनारंभ तृतीयाध्यायात सांगितला.' 'जे देहाभिमान बंधे । सांडूनि काम्य निषिद्धें । विहित परी अप्रमादे । अनुष्ठावे ।। ऐसेनि सद्भावे कर्म करावे । हा तिजा अध्यावो जो देवे । निर्णयो केला ते जाणावे । कर्मकांड येथ ।।'

पण एवढ्याने कर्माचे काम सुटले असे नाही. पारलौकिक उत्तमगति ही सुद्धा संसाराचेच एक अंग आहे असे कळून आले. 'जे जे कर्मधर्म ते नाशिवंत आहे' असे ज्ञान सत्समागमाने व सत् शास्त्र श्रवणाने उत्पन्न झाले, म्हणजे संसारी जीवास आपण या अनंत व अफाट अशा संसारातून मुक्त व्हावे अशी तळमळ उत्पन्न होते नंतर तो या संसारातून म्हणजे जन्ममरणाच्या कचाट्यातून सुटण्याचा प्रयत्न करतो. ज्ञानदेव म्हणतात की, असा बद्ध म्हणजे संसारी जीव मुमुक्षु या अवस्थेवर आला तर त्याने कर्म टाकू नये. विहितकर्मच पण ईश्वरार्पण बुद्धीने करावे.

आणि तेचि नित्यादिक । अज्ञानाचे आवश्यक । आचरता मोचक । केवि होय पां ॥ ऐसी अपेक्षा जालिया । बद्ध मुमुक्षुते आलिया । देवे ब्रह्मार्पणत्वे क्रिया । सांगितली ॥ जे देह वाचा मानसे । विहित निपजे जे जैसे । ते एक ईश्वरोद्देशे । कीजे म्हणितले । हेचि ईश्वरी कर्मयोगे । भजनकथनाचे खागे । आदरिले शेषभागे । चतुर्थाचेनी ॥ ते विश्वरूप अकरावा । अध्यावो संपे जंव आघवा । तंव कर्मे ईशु भजावा । हे जे बोलिले ॥ ते अष्टाध्यायी उघड । जाण येथ देवताकांड । शास्त्र सांगतसे आड । मोडूनि बोले ॥ ज्ञा. १८, १४४० ते १४४५.

गीतेत वेगवेगळ्या प्रकारच्या भजनांचा म्हणजे भक्तीचा विचार आला आहे, पण गीतेत जी उपासना सांगितली आहे, ती आपल्या विहितकर्माच्या आचरणाच्याच योगाने होणारी आहे, असे ज्ञानेश्वर महाराज स्पष्ट सांगतात. उपासनेकरता आपले कर्म टाकण्याची गरज नाही. एवढेच नव्हे, तर कर्म करूनच ईशप्रसाद मिळविता येतो. ते म्हणतात -

तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा । पूजा केली होय अपारा । तोषालागी ॥ म्हणोनि तिये पूजे । रिझलेनि आत्मराजे । वैराग्यसिद्धि देईजे । पसाय तया ॥ ज्ञा. १८. ९१७-१८.

(२) ही झाली साधकाची स्थिति. आता प्राप्त पुरुषाने कर्म करावे, का करू नये ? असा प्रश्न निर्माण झाला असता ज्ञानदेव काय म्हणतात, ते पहा. 'लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन् कर्तुमर्हसि ॥ गी. ३-२०.

या प्रसिद्ध श्लोकावर लिहितांना ते म्हणतात -

अर्जुना, एवढ्याकरिता प्राप्त पुरुषाने कर्माविषयी कळकळ बाळगावी. कारण त्याचा आणखी एक मोठा उपयोग आहे, तो असा की, आपण कर्माचे आचरण करीत असता, अनायासे अज्ञानी जीवांना मार्गदर्शन घडेल. त्यांना कसे वागावे हे कळेल. त्यांच्या राहणीला वळण लागेल व ते अज्ञानी, योग्य मार्गदर्शनाच्या अभावी जे भ्रष्ट झाले असते, तो अप्रसंग अनायासे टळून जाईल. एवढ्याकरिता प्राप्त पुरुषाने कर्म टाकू नये, करीत रहावे. ते पुढे स्वच्छ म्हणतात. 'देखें प्राप्तार्थ जाहले । जे निष्कामता पावले । तयांही कर्तव्य असे उरलें । लोकांलागी ॥' ज्ञा. ३-१५५. जे पुरुष नैष्कर्म्य स्थितीला प्राप्त झाले आहेत त्यांनाहि लोकांच्याकरिता कर्म करणे शिल्लकच आहे. त्यांच्यावर लोकोद्धाराची जबाबदारी असल्याने अज्ञान्यांना स्वतः कर्म आचरण करून मार्गदर्शन करण्याची जबाबदारी त्यांनी टाळता कामा नये. ज्ञानदेवांनी पुढे एक मोठा उत्कृष्ट दृष्टान्त दिला आहे. ते म्हणतात, आंधळ्यांची मालिका भीक मागण्यास निघाली की, त्या सर्व आंधळ्यांच्या पुढे एक डोळस असतो. आतां दृष्टी असल्याने तो डोळस मनुष्य मनात आणल्यास मेलगाडीच्या वेगाने धावत जाऊ शकेल. पण तो जात नाही. कारण त्यास ठाऊक आहे की, जर आपण अशा वेगाने चाललो तर मागून येणारी आंधळ्यांची मालिका कोलमडून पडेल; तसेच ज्ञान्यांनी विचार करणे अवश्य आहे की, आपण जरी 'को विधिः को निषेधः' या स्थितीस प्राप्त झालेले असलो तरी आपली वागण्याची रीत पाहून येणारा समाज या स्थितीस पात्र झाला आहे का ? नसेल तर त्यांना घेऊन चालण्याकरिता नैष्कर्म्य स्थितीत प्राप्त झालेल्यांनीहि बद्धांप्रमाणेच वागून त्यांना मार्गदर्शन करावे. त्यांनी जर असे केले नाही तर, अज्ञान्यांना इहपरलोकी कल्याण करणारा धर्म कळणार नाही. म्हणून ज्ञाते संत जे आहेत त्यांच्यावर विशेष जबाबदारी आहे. त्यांनी सत्कर्मांचे आचरण केलेच पाहिजे. 'मार्गी अंधासरिसा । पुढे देखणाहि चाले जैसा । अज्ञाना प्रकटावा धर्मु तैसा । आचरोनि ॥ हां गा ऐसे जरी न कीजे । अज्ञाना काय उमजे । तिही कवणेपरी जाणिजे । मार्गाते या ॥ एथ वडिल जें जें करिती । तया नाम धर्मु ठेविती । तेचि येर अनुष्ठिती । सामान्य सकळ ॥ हे ऐसे असें स्वभावें । म्हणोनि कर्म न संडावे । विशेषे आचरावे । लागे संती ॥

ज्ञा. ३-१५६-१६०.

(३) भगवंतांनी अर्जुनाला गीतारूपी उपदेश केला व शेवटी 'कच्चिदेतत् श्रुतं पार्थ त्वयैकाग्रेण चेतसा' असा प्रश्न केला. या प्रश्नाचे समर्थन सामान्यतः अगदी सोपे आहे. सद्वैद्य हा जसा आपल्या औषध योजनेचे फळ रोग्याच्या चेहऱ्यावर दिसत असून सुद्धा रोग्याकडून काढून घेण्याकरता 'कसे आहे, बरे आहे ना,' वगैरे विचारतो; तसेच अर्जुनाकडून त्याचे कार्य झाले किंवा नाही, हे काढून घेण्याकरिता त्यास प्रश्न केला, असे सहज सांगता आले असते. ज्ञानदेवांनी यापेक्षा सुंदर असे एक कारण,

'आम्ही जैसे जया रिती । उगाणिले कानाचिये हाती । येरी तैसेचि तुझां चित्तीं । पैठे केले की ॥ अथवा माझारी । गेले सांडी विंखुरी ।' या ओव्यातून सुचवले आहे. पिठीसाखरेचा पुडा घरी घेऊन जाणाऱ्या मुलाला पुड्याच्या कागदाला पडलेली बारीक तड न कळल्यामुळे पुड्यातील साखर रांगोळीसारखी बारीक गळत चालावी व घरी पोरगा येईपर्यंत पुडा अर्धा व्हावा, तसे तर अर्जुनाला झाले नाही ना ? असा भगवंताच्या विचारण्याचा एक भाग होता. पण ज्ञानदेवांच्या मते हेहि कारण वरवरचेच आहे. म्हणून ते आणखी एक महत्त्वाचे कारण देतात. ते म्हणतात -

पार्थु स्वानंदैकरसे । विरेल ऐसा भेददशे । आणिला येणे मिषे । प्रश्नाचेनि ॥ पूर्णब्रह्म झाला पार्थु । तरि पुढील साधावया कार्यार्थु । मर्यादा श्रीकृष्णनाथु । उल्लंघो नेदी ॥ एऱ्हवी आपुले करणे । सर्वज्ञ काय तो नेणे । परि केले पुसणे । याचिलागी ॥ एवं करोनियां प्रश्न । नसतेचि अर्जुनपण । आणूनियां जाले पूर्णपण । ते बोलवी स्वये ॥ ज्ञा. १८-१५४६-४९.

ज्ञानेशांच्या तत्त्वज्ञानात ज्ञान व कर्म यांचा सामान्यतः लोक समजतात तसा, विरोध नाही. ते गीता ही संन्यासपर मानीत नाहीत. स्वानंदरसात बुडून जाऊन अर्जुन कर्तव्यपराङ्मुख होईल, हे देवाला बरे वाटत नव्हते. आपण उपदेश करण्यापूर्वी तो मोहाने कर्तव्य सोडून चालला होता, आतां ज्ञानाने कर्तव्य सोडून चालला. पण फलदृष्ट्या या दोहोत फारसा फरक नाही. ज्ञानोबांना हे नको होते. कारण, ज्ञान प्राप्त झाल्यावर अर्जुन हा आनंदरसात बुडून कर्तव्य विसरेल आणि कर्तव्यपरिपालन होणे तर अवश्य. म्हणून भगवान् त्याला अर्जुनपणावर आणून त्याला कर्म करावयाची आठवण देत आहेत. केवढी ही ज्ञानेशांची कर्मयोगावरील निष्ठा !

(४) आणखी एक गमक, श्रीकृष्णाच्या या वर दिलेल्या प्रश्नाला, अर्जुनाने दिलेल्या उत्तरात आहे. अर्जुन देवाला म्हणतो -

आपणचि होऊनी ब्रह्म । सारिजे कृत्याकृत्यांचे काम । मग कीजे कां निःसीम । सेवा जयाची ॥ तो तूं माझा जी निरूपचारू । श्रीकृष्णा सेव्य सद्गुरु । मा ब्रह्मतेचा उपकारू । हाचि का मानी ॥ जे मज तुम्हां आड । होतें भेदाचे कवाड । ते फेडोनि केले गोड । सेवासुख ॥ तरी आतां तुझी आज्ञा । सकळ देवाधिदेवराज्ञा । करीन देई अनुज्ञा । भलतिये विषयी ॥ ज्ञा. १८-१५७१-७५.

ब्रह्मत्वाला पावल्यावर कर्म टाकून स्वस्थ बसणे ही गीतेची अंतिम ध्येयस्थिति नव्हे. गीता ही दिव्यकर्म करीतच रहावे असा संदेश देणारी आहे, असे ज्ञानेशांनी काढलेले गीतेचे सार आहे.

ज्ञानदेव कर्माविषयी इतका आग्रह धरतात, त्याचे मूळ, गीतेत जे तत्त्वज्ञान घेऊन नीतीचा व्यवहार सांगितला आहे, त्यात आहे. गीता असे सांगते की, देहधाऱ्याकडून कर्माचा त्याग संभवतच नाही.

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः ।
गी. १८-११.

यावर लिहितांना ज्ञानेश्वर महाराजांनी विनोदाने आरंभ केला आहे. ते म्हणतात - अरे अर्जुना, देहाची मूर्ति प्राप्त झाल्यानंतर आपणास कर्म करावे लागते याबद्दल विषाद मानणारा हा गावंढळ आहे. अरे, शरीराला आल्यानंतर कर्म कधी सुटणार आहे काय ? ज्ञानेश्वर महाराज पुष्कळ वेळेला वेदान्त प्रक्रिया स्पष्टपणे न सांगता ती मनात धरून दृष्टान्त देतात. त्यांनी दिलेले दृष्टांत देतो व मग त्यांच्या पाठीमागचा थोडासा विचार देतो -

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

आणि हां गा सव्यसाची । मूर्तीचि होऊनि देहाची । खंती करिती कर्मांची । ते गांवढे गा ॥ मृत्तिकेचा वीटु । घेऊनि काय करील घटु । केउता ताथु पटु । सांडील तो ॥ तेवींचि वन्हित्व आंगी । आणि उबे उबगणे आगी । तो दीपु प्रभेलागी । द्वेषु करील काई ॥ हिंगु त्रासिला घाणी । तरी कैचे सुगंधत्व आणी । द्रवपण सांडूनि पाणी । केवी राहे ते ॥ तैसा शरीराचेनि आभासे । नांदतु जंव असे । तंव कर्मत्यागाचे पिसे । काइसे तरी ॥ ज्ञा. १८-२१८-२२२.

ह्या ओव्या इतक्या सोप्या आहेत की, त्या सर्वांचे भाषांतर करून सांगण्याची आवश्यकता नाही. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'मातीचा घडा आहे त्याला मातीचा वीट आला तरी उपयोग काय ? वस्त्राला धाग्याचा कंटाळा आला तरी उपयोग काय ? त्यांची स्थितीच अनुक्रमे मातीवर व धाग्यावर आहे. तसाच कर्माचा व शरीराचा संबंध आहे.'

शरीराचे उपादान कारण कर्म आहे. ज्या कारणाचा कार्यात प्रवेश असतो, त्याला कार्याचे उपादान कारण म्हणतात. त्याहून भिन्न, दुसरे एक निमित्त कारण असते. एकदा कार्य निष्पन्न झाले म्हणजे ते आपल्या स्थितीकरिता निमित्त कारणावर अवलंबून नसते. एकदा मडके तयार झाले व मग कुंभार मेला, चाक मोडले तरी हरकत नाही. मडके जसेच्या तसेच राहते. उपादान कारणाचे तसे नाही. उपादान कारणाविना कार्य राहूच शकत नाही. कोणत्याहि अवस्थेत कार्य हे उपादान कारणावरच अवलंबून असते. वेदान्तशास्त्राच्या दृष्टीने

शरीराचे उपादान कारण कर्म आहे. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, जन्माला म्हणजेच शरीराला कारण कर्म आहे. 'अगा कर्मे जै उरावे। तै तिही सुखदुःखी फळावे। आणि तयाते भोगावया यावे। देहा एका॥ ज्ञा. ९-४०३

रामगीतेतील पुढील श्लोक प्रसिद्धच आहे. ''क्रिया शरीरोद्भवहेतुरादृता। प्रियाप्रियौ तौ भवतः सुरागिणः॥ धर्मेतरौ तत्र पुनः शरीरकं। पुनः क्रिया चक्रवदीर्यते भवः॥'

हाच विचार आधुनिक भाषेत सांगता येण्याजोगा आहे. कायद्याचे पुढीलप्रमाणे चार प्रकार करता येतील -

(१) जे बदलता येतात व मोडता येतात.

(२) जे बदलता येत नाहीत पण मोडता येतात.

(३) जे बदलता येतात पण मोडता येत नाहीत.

(४) जे बदलताहि येत नाहीत व जे मोडताहि येत नाहीत.

पहिल्या प्रकाराचे उदाहरण म्हणून मानवनिर्मित कायदे सांगता येतील. हे आपण बदलू शकतो व मोडूहि शकतो. दुसऱ्या प्रकारच्या कायद्याचे उदाहरण म्हणून नीतीच्या कायद्याचे देता येईल. खरे बोलावे हा नीतिनियम आपण बदलू शकत नाही. तो मोडता येतो हे उदाहरणे देऊन सिद्ध करण्याची गरज नाही. तिसऱ्या प्रकारचे उदाहरण म्हणून उष्णता, थंडी वगैरेबाबत भौतिकशास्त्रांनी शोधून काढलेले नियम. हवेत उष्णता आहे; पण आपण डब्यात अथवा खोलीत गारवा निर्माण करू शकतो, पण एकदा गारवा निर्माण झाला म्हणजे त्याचे जे नियम आहेत ते आपण मोडू शकत नाही. चवथ्या प्रकारच्या कायद्याचे उदाहरण म्हणजे, निसर्गाचे नियम. ते बदलता येत नाहीत, मोडताहि येत नाहीत. शरीराकडून कर्म होतच राहणे हा निसर्गाचा नियम आहे. ज्ञाता असला तरी त्याला सुद्धा तो मोडता येत नाही. त्याच्या संघाताकडूनहि कर्म होतच राहते. कारण कर्म होणे न होणे त्याच्या हातात नाही. ते प्रकृतीच्या हातात आहे. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'कर्म पराधीनपणे। निपजतसे प्रकृतिगुणे। येरी धरी मोकली अंतःकरणे। वाहिजे वायां॥ कर्म उत्पन्न होणे न होणे हे माणसाच्या हातात नाही. मनुष्य फुकटच, मी करीन अथवा करणार नाही म्हणतो. काय करावे व काय न करावे हे त्याच्या हातात आहे, पण मुळात करायचे किंवा नाही हे हातात नाही. ''देखे रथी आरूढिजे। मग जरी निश्चळा बैसिजे। तरी चळा होऊन हिंडिजे। परतंत्रा॥ कां उचलिले वायुवशे। चळे शुष्कपत्र जैसे। निचेष्ट आकाशे। परिभ्रमे॥ तैसे प्रकृति आधारे। कर्मेंद्रियविकारे। निष्कर्मुहि व्यापारे। निरंतर॥' ज्ञा. ३-५९-६३.

हाच विचार अर्वाचीन दृष्टांत देऊन सांगावयाचा तर पुढीलप्रमाणे सांगता येईल. एक गृहस्थ पुण्याच्या स्टेशनवर मुंबईकडे जाणाऱ्या आगगाडीत बसले. गाडी चालू झाली. स्टेशन सोडून पुढे गेली व नंतर गाडीतील ते एक गृहस्थ म्हणू लागले की, आपण पुणे स्टेशन सोडणार नाही. या त्यांच्या म्हणण्याला काय अर्थ राहाणार ? गाडीचे चालणे सुरूच आहे. शिवाजीनगर, खडकी इत्यादि स्टेशने येतच राहणार व हे गृहस्थ गाडीत बसलेले असल्याने गाडीबरोबर शिवाजीनगर इत्यादि स्टेशनांकडे नेले जाणारच ? मी पुणे सोडणार नाही ही त्यांची घोकणी मात्र चालू राहील.

शरीर हे सुद्धा एका दृष्टीने अग्निरथच आहे. यातील अग्नि का गेला की फक्त ओला चिखलच मागे उरला ! उपनिषदांमध्ये शरीराला रथ म्हटलेच आहे. 'आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु। बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च॥' कठोपनिषद्. तात्पर्य, रथात बसलेल्या मनुष्याला इच्छा असो वा नसो, रथाबरोबर हिंडावेच लागते. त्याचप्रमाणे शरीरात येऊन राहिलेला जो जीवात्मा त्याला शरीराबरोबर कर्म करीतच राहावे लागते. कारण त्याने कांही करावयाचे नाही असे जरी म्हटले तरी, शरीराकडून कर्म होतच राहणार. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की, जीवाने कर्म करावायचे नाही असे जरी ठरविले, तरी त्याच्या स्थूलसूक्ष्मसंघाताकडून होणाऱ्या ज्या क्रिया आहेत त्यापैकी कोणती बंद पडणार आहे ? डोळ्याचे पाहणे थांबणार आहे, का कानाचे ऐकणे थांबणार आहे ? पायांचे चालणे थांबेल का श्वासोच्छ्वास थांबतील ? का मनाचा संकल्प थांबेल ? 'सांगे श्रवणी ऐकावे ठेले। की नेत्रीचे तेज गेले। हे नासारंध्र बुझाले। परिमळु नेघे॥ ५५॥ नातरि प्राणापानगति। की निर्विकल्प जाहली मति। की क्षुधातृष्णादि आर्ती। खुंटलिया॥ ५६॥ हे स्वप्नावबोधु ठेले। की चरण चालो विसरले। हे असो काय निमाले। जन्ममृत्यु॥ ५७॥' तात्पर्य शरीराचे उपादान कारण कर्म असल्याने शरीर आहे तोपर्यंत कर्म होतच राहणार ! डोळ्यांचे बघणे, कानांचे ऐकणे, श्वासोच्छ्वास् घेणे इत्यादि कर्मे होतच राहणार ! मग थांबणार काय अथवा सोडणार काय ? याबाबत ज्ञानदेवांनी एक मोठा उत्कृष्ट दृष्टांत दिला आहे. कपाळ शरीराबरोबर प्राप्त झाले आहे. आपण त्यावर गंध लावितो म्हणून आपणास लावलेले गंध बरे वाटले नाही तर ते पुसून पुनः लाविता येते. ते पुनः लावलेले गंध पसंत पडले नाही तर पुनः पुसून दुसरे लावता येते. तसे कपाळाचे करता येईल काय ? 'आपण लाविजे टिळा। म्हणोनि पुसो ये वेळोवेळां। मा घाली फेडी निडळा। का करूं ये गा॥ १८-२२३.

याप्रमाणे आपल्या वाट्याला आलेले विहित कर्म आपण आरंभिले तर होणारे असल्याने त्यास आरंभ करता येईल अथवा टाळता येईल. पण देहाच्या रूपाने कर्मच उभे असल्याने देह आहे तोपर्यंत कर्मास कसे टाकता येईल ? 'मी कर्म करीत नाही' असा आग्रह मात्र उरेल. 'मी कर्म करीत नाही.' असा निश्चय हेहि बुद्धीचे कर्मच आहे ! कर्म होतच राहणार ! 'विहित स्वये आदरिले । म्हणोनि त्यजू ये त्यजिले । परि कर्मचि देह आतले । ते का सांडील गा ॥ जे श्वासोच्छ्वासवेरी । होत निजेलियाही वरी । कांही न करणेचि परी । होती जयाची ॥ या शरीराचेनि मिसके । कर्मचि लागले असिके । जिता मेलया न ठाके । इया रीती ॥' ज्ञा. १८-२२४-२६.

मनुष्याकडून कर्माचा संपूर्णतया त्याग होणे शक्य नाही. याचे एक कारण, मनुष्यशरीराचे उपादान कारण कर्म, याचा एथवर विचार सांगितला.

पण ज्ञानदेवांच्या मते यास आणखीहि एक महत्त्वाचे कारण आहे व ते म्हणजे समष्टीचा विचार. जगाला कारणच कर्म आहे. अध्याय ४ श्लोक १७ मधील 'कर्मणोह्यपि बोद्धव्यम्' यावर टीका करतांना ते लिहितात.

तरी कर्म म्हणिजे स्वभावे । जेणे विश्वाकारु संभवे । ते सम्यक् आधी जाणावे । लागे एथ ॥ ज्ञा. ४-८९.

'ज्याच्या योगाने स्वभावतः हे विश्व आकाराला येते, ते कर्म होय.'

कर्माची अशी सामान्य व्याख्या लक्षात घेतल्यावर व्यक्तीच्या शरीराकडून कर्मत्याग किती असंभवनीय आहे, हे सहजच लक्षात येईल.

म्हणून ज्ञानेशांची अशी सांगी आहे की, कोणीहि कर्मत्यागाची भाषा बोलू नये. उलट, जर कर्म होणारच आहे, तर ज्यात आपले व आपल्या समाजाचे कल्याण आहे असे आपले विहित कर्म माणसाने कां करू नये ? कष्ट होणारच मग स्वधर्माचरण करावे असा त्यांचा आग्रह आहे 'आणि स्वधर्मुचि पाळावा । परधर्मु तो गाळावा । हा नेमुही पांडवा । न कीजेचि पै गा ॥ तरी आत्मा दृष्ट नोहे । तंव कर्म करणे का ठाये । आणि करणे तेथ आहे । आयासु आधी ॥ म्हणौनि भलतिये कर्मी । आयासु जऱ्ही उपक्रमी । तरी काय स्वधर्मी । दोषु सांगे ॥

अगा उजूवाटा चालावे । तऱ्ही पायचि शिणवावे । ना आडराने धावावे । तऱ्ही तेचि ॥ पै शिळा का सिदोरिया । दाटणे एक धनंजया । परी जे वाहता विसावया । मिळिजे ते घेपे ॥ एऱ्हवी कणा आणि भुसा । कांडिताहि सोसु सरिसा । जेचि रंधन श्वान मांसा । तेचि हवी ॥ दधी जळाचिया घुसळणा । व्यापार सारिखेचि विचक्षणा । वाळुवे तिळा घाणा । गाळणे एक ॥ पै नित्य होम देयावया । का सैरा आगी सुवावया । फुंकिता धू धनंजया । साहणे तेचि ॥ परी धर्मपत्नी धांगडी । पोसिता जरी एकी ओढी । तरी का अपरवडी । आणावी अंगा ॥

हा गा पाठी लागला घाई । मरण न चुकेचि पाही । तरी समोरला काई । आगळे न कीजे ॥ अकुलस्त्री दांड्याचे धाये । परघर रिगालीहि जरी साहे । तरी स्वपतीतें वायें । सांडिले की ॥ तैसे आवडतेहि करणे । न निपंजे शिणल्याविणे । तरि विहित बा रे कोणे । बोले भारी ॥ ज्ञा. १८-९३४-४५

'नियतं कुरु कर्म त्वम्' असे त्यांचे आग्रहाचे सांगणे आहे.

कर्मपाश

कर्म करावे असे सांगणे सोपे आहे. अडचण जी आहे ती, कर्म केल्याने उत्पन्न होणारे जे संसाराचे बंधन - जन्ममरणरूप अखंड परंपरा त्यातून सुटावयाचे कसे ही आहे.

यावर ज्ञानदेवांचे उत्तर फारच उत्तम आहे. ज्ञानदेव म्हणतात की, कर्म बंधाला कारणीभूत होते म्हणून जर टाकले तर कर्म जीवावर जो मोठा उपकार करते, त्याला जीवाला आंचवावे लागेल. कारण, वर सांगितल्याप्रमाणे कर्म टाकल्याने टाकले जात नाही. आपण आपले करणीय कर्म केले नाही, तर 'निंदितं समाचरन्' या सदरात नाही, पण 'अकुर्वन् विहितं कर्म' या सदरात आपण खास पडू व मग आपणास त्याचे अनिष्ट फल भोगावे लागेल. आपणास हे चुकविणे शक्य आहे, हे न कळल्यामुळे मनुष्य कर्माने प्राप्त होणारे चित्तशुध्दिरूप फळास मुकतो. त्यास मोठा उत्कृष्ट दृष्टांत देऊन ते कर्म करण्याची हातोटी सुचवितात. ते म्हणतात, 'असे पहा की, एका मूर्ख गृहस्थास एकाने उत्तम भारी किंमतीचे हापूसचे आंबे दिले. पण तो मूर्ख असल्याने त्याला वाटले, की गांवठी आंबा खातांना साल व कोय टाकावयाची असते. हे आंबे भारी किमतीचे आहेत. तेव्हां यात टाकण्यासारखे कांही नसावे. म्हणून त्याने आंबा जसाच्या तसाच तोंडात घालण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हा त्या योगाने त्याच्या तोंडात तो आंबा बुचासारखा बसून आतला श्वास आत व बाहेरचा बाहेर; अशी त्या मूर्ख मनुष्याची स्थिति होऊन तो मनुष्य आंब्याच्या मधुर रसास नुसता पारखा झाला येवढेच नव्हे, तर मृत्युपंथास लागला. कोणी शहाणा मनुष्य जवळ असला तर तो त्याच्या मानेवर बुक्का मारून या संकटातून त्याला सोडवील व सांगेल की, अरे, कोणतेहि भारी

किंमतीचे आंब्याचे फळ असले तरी त्यात टाकावयाचा भाग असतोच.

आवडतियेहि फळी । असारे साली आंठोळी ।
त्यासाठी अवगळी । फळाते कोण्ही ।। ज्ञा. १८-२०४

जर हे समजून मारक म्हणून आंब्याचा त्याग केला तर रसास्वादास जसे मुकावे लागेल, तसेच कर्मातील आठोळी व साल 'कर्तुत्वमद व फलास्वाद' यांचा त्याग कठीण म्हणून जर कर्मच टाकले, तर जीवास मुक्ततेचा आनंद कधीच भोगता येणार नाही.

कर्मातील बाधक -

ज्ञानदेवांच्या म्हणण्याचा आशय असा की, कर्म बाधक नाही. कर्मात कर्तृत्वमद व फलास्वाद म्हणजे मी कर्म कर्ता, अशी अहंता व कर्मापासून उत्पन्न होणारे फल मला प्राप्त व्हावे अशी फलाची इच्छा; ही बाधक आहेत. या योगाने जीव बांधला जातो.

तैसा कर्तृत्वाचा मदु । आणि कर्मफळाचा आस्वादु ।
या दोहींचे नांव बंधु । कर्माचा कीं ।। ज्ञा. १८-२०५.

कर्तृत्वमद व फलास्वाद जीवास फळभोगास म्हणजे धर्माधर्म व त्याद्वारा बऱ्यावाईट गतीस कसे बांधतात, हे ज्ञानदेवांनी ठिकठिकाणी अनेक दृष्टांत देऊन सांगितले आहे. त्यापैकी कांही दृष्टांत पुढे देतो -

एऱ्हवी तरी धनंजया । त्रिविधा कर्मफळा गा यया । समर्थ ते की भोगावया । जे न सांडितीचि आशा ।। आपणचि विऊनि दुहिता । की न मम म्हणे पिता । तो सुटे की प्रतिग्रहिता । जावई शिरके ।। विषाचे आगर वाहती । ते विकिता सुखे लाभे जिती । येर निमाले जे घेती । वेचोनि मोले ।।

x x x

वाटे पिकलिया वृक्षाचे । फळ अपेक्षी तयाचे ।
तेवि साधारण कर्माचे । फळ घे तया ।। ज्ञा. १८-२३३-३७

कर्तृत्वमद व कर्मफलास्वाद घेणारा कां बांधला जातो, हा मोठा विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे व एका दृष्टीने गीतेतील नैष्कर्म्ययोगाचा तो पाया आहे. शरीराकडून कर्म अखंड होतच राहणार, हा सिद्धांत जसा गीतेच्या मूलभूत सिद्धांतांपैकी एक आहे, तसाच आत्मा 'अकर्ता व अभोक्ता' आहे असा गीतेचा सिद्धांत आहे. पूर्वमीमांसकांप्रमाणे गीता आत्म्यास 'कर्ता' व 'भोक्ता' समजत नाही. अथवा सांख्यांच्याप्रमाणे अकर्ता पण भोक्ता असे समजत नाही. आत्मा हा शरीरात राहतो असे दिसत असतांना व शरीर व्यापार करीत असतांनासुद्धा आत्मा अकर्ता व अभोक्ताच असतो.

मूळात आत्मा अकर्ता

परी अविद्या आपुलां देही । आहे जै कां ।। जै कर्तेपणाचेनि थांवे । आत्मा शुभाशुभी धांवे । दृष्टी भेदाचिये राणिवे । रचलिसे जै ।। तै तरी गा सुवर्मा । बिजावळी आत्मया कर्मा । अपाडे जैसी पश्चिमा । पूर्वेसि कां ।। नातरी आकाशा कां आभाळा । सूर्या आणि मृगजळा । बिजावळी भूतळा । वायूसि जैसी ।। पांघरोनि नईचे उदक । असे नयीचिमाजी खडक । परी जाणिजे का वेगळिक । कोडीची ते ।।

x x x

पार्था गा तेतुलेनि माने ।
आत्मेनिशी कर्म सिने । ज्ञा. १८-२६७-७५

येर आत्मतत्त्व उदासीन । ते ना हेतु ना उपादान । ना अंगे करी संवाहन । कार्यसिद्धीचे ।। तेथ शुभाशुभी अंशी । निफजती कर्मे ऐसी । राती दिवो आकाशी । जियापरी ।। तोय तेज धूमु । ययां वायूसी संगमु । जालिया होय अभ्रागमु । व्योम ते नेणे ।। नाना काष्ठी नाव मिळे । ते नावाडेनि चळे । चालविजे अनिळे । उदक ते साक्षी ।। कां कवणे एकें पिंडे । वेचितां अवतरे भांडे । मग भवंडिजे दंडे । भ्रमे चक्र ।। आणि कर्तृत्व कुलालाचे । तेथ काय ते पृथ्वीयेचे । आधारावांचूनि वेचे । विचारी पां ।। हेही असो लोकांचिया । रहाटी होतां आघविया । कोण काम सवितया । आंगा आले ।। तैसे पांच हेतुमिळणी । पांचेचि इही कारणी । कीजे कर्मलतांची लावणी । आत्मा सिना ।। ज्ञा. १८-३०६-३१३.

गीतेची जी आत्म्याची कल्पना आहे ती अशी की, तो स्थूलसूक्ष्मकारणसंघाताहून वेगळा आहे. आत्मा शरीर नव्हे. तो गुणात्मक नव्हे. शरीर त्रिगुणाचे बनले आहे. आत्मा व शरीर यात, जिवंत आणि मेलेला यात जितके अंतर आहे, तेवढे आहे.

अनादित्वात् निर्गुणत्वात् परमात्मायमव्ययः ।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते ।। गी. १३-३१

आत्मा हा निर्गुण, निरुपाधि, अनंत, अद्वय व ज्ञानघन असल्याने त्याच्या ठिकाणी स्वभावतःच कोणतीच क्रिया संभवत नाही. देशपरिच्छेदरहित जे आकाश त्याच्या ठिकाणी जाणेयेणे, घेणेदेणे वगैरे क्रिया संभवत नाहीत. मग 'गगनाचेहि पांघरुण' जें आत्मतत्त्व त्या ठिकाणी कोठले क्रियाकर्म असणार ?

तेथ स्वभावें धनंजया । नाही कोण्हीच क्रिया ।
म्हणौनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्यु ऐसा ।। ज्ञा. १८-९७८.

तळहात मग तो अस्वलाचा का असेना त्यावर जसे स्वभावतःच केस नाहीत; त्याप्रमाणे आत्मस्वरूपी

स्वभावतःच कर्म नाही. असा आत्मा हेच आहे आपले स्वरूप. ज्या सर्व क्रिया होतात त्या आपणाहून भिन्न अशा अधिष्ठान, कर्ता, करण, इंद्रियांच्या चेष्टा व इंद्रियांची दैवते या कारणांमुळे होतात. आत्मा साक्षीसुद्धा नव्हे. तो करीत नाही व करवीतहि नाही. आपण जर कर्म करणारे असतो तर कर्माचा अभिमान घेण्यास कांहीच हरकत नव्हती व ती कर्मेहि आपणास बाधक न होती. पण कर्मांचा अभिमान घेऊन फळाची अपेक्षा करण्यात आपण एक प्रकारे ज्ञानदेवांच्या दृष्टीने चोरीच करीत आहोत.

इंद्रिये गुणाधारे। रहाटती निजव्यापारे।
तें परकर्म बलात्कारे। आपादी जो ॥ ज्ञा. ३-१८५.

गुणोत्कर्षाप्रमाणे इंद्रिये आपापल्या विषयांच्या ठिकाणी व्यावृत होत असतां त्यांचे कर्तृत्व आपण घेणे म्हणजे 'परकर्म' दुसऱ्याचे कर्म, मी केले म्हटल्यासारखे होते. म्हणूनच त्याला चोरी केली असे म्हटले. अर्थात् आपण चोरी न करता मी चोरी केली असे जर एखादा म्हणू लागला तर फुकटच शिक्षा भोगावी लागते. एकनाथ महाराज म्हणतात -

जो न करतां चोरी।
मी चोर म्हणे राजद्वारी।
तो मारिजे लहान थोरी।

अथवा ज्ञानदेव म्हणतात, दुसऱ्याच्या खांद्यावरचे ओझे आपल्या खांद्यावर घेतले म्हणजे तो ओझ्याने जसा मरत होता, तसे आपणांसहि मरावे लागेल. तसेच येथे आहे.

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ॥
अहंकारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते ॥ गी. ३-२७.

देखे पुढिलांचे ओझें। जरी आपुलां माथां घेइजे। तरी सांगे कां न दाटिजे। धनुर्धरा ॥ तैसी शुभाशुभे कर्मे। जिये निफजती प्रकृतिधर्मे। तिये मूर्ख मतिभ्रमे। मी कर्ता म्हणे ॥ ज्ञा. ३-१७७-७८.

तात्पर्य, कर्तृत्वाभिमानाने व कर्मफलाशेने जीवात्मा कर्मफळाच्या खुंटीस बांधला जातो; याचे कारण तो कर्ता नसतांना आपण कर्ता असे समजतो. या विवरणातच त्याच्या मुक्ततेचे बीज आहे. त्यांनी हा अभिमान सोडला की, तो मुक्तच आहे व म्हणूनच गीता सांगते की, कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून कर्म करावे.

कर्म करण्याची हातवटी -

एतान्यपि तु कर्माणि संगं त्यक्त्वा फलानि च।
कर्तव्यानीति मे पार्थ निश्चितं मतमुत्तमम् ॥ गी. १८-६
म्हणोनि फळी लाग। सांडोनि देहसंग।
कर्मे करावी हा चांग। निरोप माझा ॥

कर्मे टाकताच येत नाहीत. तेव्हां नैष्कर्म्य होणे म्हणजे कर्म टाकणे नव्हे. 'कर्मात नैष्कर्म्य' असे गीतेचे नैष्कर्म्य आहे. सर राधाकृष्णन् यांनी म्हटल्याप्रमाणें Gita preaches not renunciation of karma but renunciation in karma. कर्माचा संन्यास नव्हे. कर्मात संन्यास गीतेला सांगावयाचा आहे.

गीतेचे वैशिष्ट्य याच्यातच आहे. जो पाण्यात पोहण्यास पडला व ज्याच्या नाका तोंडात पाणी गेले, त्याला त्रास झाला. तोंडात पाणी जाईल, म्हणून पाण्यात पायच बुडविला नाही, तो भ्याड. कुशल तो की, जो पोहण्याकरिता पाण्यात पडला; पण अशा कौशल्याने पोहला, की नाकातोंडात पाणी जाऊन गुदमरण्याचा त्यास प्रसंगच आला नाही. अथवा मरणाच्या भीतीने रणांगणावर न जाणारा भ्याड; जाऊन मरणारा कच्चा. शूर व कुशल योद्धा तो की, समरभूमीवर जाऊन युद्ध करून एकहि बाण न लागता युद्ध जिंकतो. वैद्याची गोळी ती की, जी रोगी कुपथ्य करीत असताहि त्याचा रोग निवारण करील. पावसात उभे राहून अंगाला पाण्याचा थेंब लागू न देणे, हा पराक्रम. तसेच कर्माच्या जंजाळास कंटाळून कर्मच टाकणारा भित्रा; कर्म फलाशेने करून बऱ्यावाईट गतीस जाणारा अज्ञानी; गीतेच्या दृष्टीने थोर तो, की जो कर्म करतो, पण कर्मफलात अडकत नाही. गीतेची थोरवी याच्यातच आहे की, ती कर्म करून कर्मबंधातून मुक्त होण्याचा मार्ग शिकविते. गीतेत पलायनवाद (Escapism) नाही. गीता ही कर्मास तोंड देण्यास साधकास समर्थ करते. गीतेचे हेच वैशिष्ट्य आहे.

ज्ञानदेव म्हणतात, कर्मानेच कर्मांची शृंखला तोडता येते. जसे विष हे मारक खरे; पण तेच रासायनिक पद्धतीने शुद्ध करून घेतले, तर पुष्टिकारक होते. तसेच कर्म करण्याची हातवटी जाणून कर्म केले, तर बांधणारे कर्मच मोचक होते.

तैसे कर्मे कर्मबद्धतां। मुमुक्षु सोडविले पंडुसुता।
जैसा रसरीति मरतां। राखिला विषे ॥
तैसी एके हातवटिया। कर्मे केली धनंजया।
बंधकेचि सोडवावया। मुख्ये होती ॥ ज्ञा. १८-१६३-६४

कर्म करण्याची हातवटी

ती कर्म करण्याची हातवटी म्हणजे कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून कर्म करणे. अशी कर्मे कशी करता येतात, हे ज्ञानदेवांनी पुढील ओव्यांतून दृष्टांत देऊन फारच उत्तम रीतीने सांगितले आहे -

आतां तेचि हातवटी। तुज सांगो गोमटी। जया कर्मासि किरीटि। कर्मचि रुसे ॥ १६५ ॥ तरी

महायागप्रमुखें । कर्मे निफजतांहि अचुके । कर्तेपणाचे न ठाके । फुंजणे आंगी ॥ ६६ ॥ जो मोले तीर्था जाये । तया मी यात्रा करितु आहे । ऐसी श्लाघाचि नोहे । तोषु जीवी ॥ ६७ ॥ का मुद्रा समर्थाचिया । जो एकटु झोंबे राया । तो मी जिणता ऐसिया । गर्वा नये ॥ ६८ ॥ जो कासे लागोनि तरे । तया पोहत्री उर्मी नुरे । पुरोहितु नाविष्करे । दातेपणे ॥ ६९ ॥ तैसे कर्तृत्व अहंकारे । नेघोनि यथा अवसरे । कृत्यजाताची निरहरें । सारीजती ॥ ७० ॥ आणि केला कर्मी पांडवा । जो आथी फळाचा यावा । तया मोहरा हो नेदावा । मनोरथु ॥ ७१ ॥ आधीचि फळी आस तुटिया । कर्मे आरंभावी धनंजया । परावे बाळ धाया । पाहिजे जैसे ॥ ७२ ॥ पिंपरुवांचिया आशा । न शिंपिजे पिंपळु जैसा । तैसिया फळनिराशा । कीजती कर्मे ॥ ७३ ॥ सांडूनि दुधाची टकळी । गोवारी गांवधेनु वेटाळी । किंबहुना कर्मफळी । तैसे कीजे ॥ ऐसी हे हातवटी । घेऊनि जे क्रिया उठी । आपुलिया आपण गांठी । लाहेचि तो ॥ ७५ ॥ म्हणोनि फळी लागु । सांडोनि देहसंगु । कर्मे करावी हा चांगु । निरोपु माझा ॥ ७६ ॥ जो जीव बंधे शिणला । सुटके जाचे आपला । तेणे पुढतपुढती या बोला । आन न कीजे ॥ ७७ ॥

ज्ञानेशांना हे दृष्टांत देऊन मनुष्याला निष्काम बुद्धीने व कर्तृत्व स्वतःकडे न घेता कर्म कसे करता येते, हे दाखवावयाचे आहे.

ईश्वरार्पण बुद्धीने कर्म

आणखी एका दृष्टीने विचार केला असता सुद्धा जीवाने कर्माचे कर्तृत्व घेणे चुकीचे ठरणार आहे. गीतेत गीताकार, विचाराची आणखी एक धारा मांडतांना दिसतात. ती अशी की, आपल्याकडून जे कर्म होते त्यास फळ येणे न येणे हे कर्ता जो प्राणी त्याच्या हातात नाही. फार काय, कर्म पुरे होणे न होणे हेहि माणसाच्या हातात नाही. त्याला बाह्य परिस्थिति अनुकूल लागते. आपले कर्म विश्वाच्या चक्रात बसावे लागते. ते योग्य रीतीने बसले तर त्वरित फळ. नाहीतर फळ येईल तेव्हां येईल. कर्माला आरंभ करणे व तशी इच्छा करणे एवढेच माणसाच्या हातात आहे. व्यक्ति ही सृष्टीतील एक अंश आहे व तिच्या कर्माचे यशापयशरूपी फल हे सृष्टीचा जो चालक आहे, त्याच्या हेतूशी ते कर्म मिळते न मिळते यावर अवलंबून आहे. गीताकार व ज्ञानदेव या जगाचा चालक ईश्वर आहे, असे मानतात. त्याच्या सत्तेने व प्रकाशाने हे जगच्चक्र फिरते आहे असा त्यांचा सिद्धान्त आहे.

तेवी दिसता प्रकाशु जगा ।
आपणचि जो ॥ ज्ञा. १५-५५२.

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन् सर्व भूतानि यंत्रारूढानि मायया ॥

ज्ञा. १८-६१

ज्ञानेश्वरीमध्ये कित्येक ठिकाणी मोठा विनोद आहे. त्यापैकी एक पुढील प्रसंग आहे -

भगवान् श्रीकृष्ण गीतेच्या अगदी प्रारंभीच अर्जुनाला म्हणत आहेत.

अशोच्यानन्वशोचस्त्वम् । गी. २-११

यावर ज्ञानदेवांनी मोठा विनोद केला आहे. भगवान् म्हणतात, 'अर्जुना, आम्ही आजपर्यंत असे समजत होतो की, या जगाचा नियंता समर्थ ईश्वर म्हणून आहे. जन्ममृत्यु ह्या त्याच्या सत्तेने घडणाऱ्या गोष्टी आहेत. पण ईश्वराच्या जागी तुझी नेमणूक होऊन, तुझ्या हातात जन्माला घालावयाची व तेथून नाहीशी करावयाची सत्ता केव्हांपासून आली ते आम्हांस ठाऊक नाही. पण तुझ्या बोलण्यावरून असे दिसते की, ही सत्ता तुझ्या हातात आली आहे.'

एथ समर्थु एक आथी । तयापासूनि भूते होती ।
तरी हे वायांचि काय बोलती । जगामाजी ॥
हो कां सांप्रत ऐसे जहाले । जे हे जन्ममृत्यु तुवां सृजिले ।
आणि नाशु पावे नाशिले । तुझेनि कायी ॥

ज्ञा. २-९६-९७

म्हणूनच गीतेमध्ये कर्माच्या कर्तेपणाची व फळाची मालकी ईश्वरावर सोपवून आपण मोकळे व्हावे असे सांगितले आहे. कर्मात यश आले तरी देवाच्या मनात होते म्हणून. नाही आले तरी त्यांच्या मनात नाही म्हणून. कर्म करणे एवढेच आपले कर्तव्य.

'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ गी. २-४७

म्हणूनच

'सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥'

गी. २-३८

या विचाराचा प्रपंचात फार मोठा उपयोग आहे. मनाच्या समाधानाला कारण होणारा असा हा विचार आहे. मनुष्य मोठ्या उत्साहाने व आशेने कर्म करतो. पण त्याच्या इच्छेप्रमाणे त्याच्या कर्माला फळ येतेच असे नाही. कित्येक वेळा तर अगदी उलट असेच फळ आलेले दिसते व त्यामुळे मनुष्य निराश होऊन आपले कर्तव्यकर्म टाकण्यास उद्युक्त झालेला दिसतो. गीता सांगते, की मानवात फळ हमखास निर्माण करण्याची शक्ति नाही. मनुष्य हा मर्यादित शक्तीचा आहे. तेव्हां आपण कर्मसिद्धी-विषयी आग्रह न धरता कर्माचे कर्तृत्व व कर्माची सिद्धि

(फळ) हे ज्याचे त्यास म्हणजे ईश्वराला अर्पण करावे. त्याला अर्पण केलेले कर्म आपणास भोग द्यावयास उरत नाही; तसेच त्यालाहि त्रास द्यावयास शिल्लक राहत नाही. आपण 'न मम' म्हटल्याने सुटतो व परमात्मा हा सर्वांचा प्रकाश व शेवट असल्याने त्यालाहि ती बाधक होऊ शकत नाहीत. म्हणून जीवाने कर्म ईश्वरास अर्पण करावे असे गीता शिकवते.

यत् करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौंतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ।। गी. ९-२७

अथवा

'अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन्सिद्धिमवाप्स्यसि ।।
गी. १२-१०

अथवा

'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विंदति मानवः'।।
गी. १८-४६

तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा ।
पूजा केली होय अपारा । तोषालागी ।। ज्ञा. १८-९१७

शिवाय, कर्म ईश्वरार्पण करण्यामध्ये समत्व निर्माण होते. गीतेला जे समत्व सांगावायाचे आहे, ते सर्वांना एकच प्रकारचे कर्म करावयास लावणारे समत्व नव्हे. गीता ही अधिकारभेद जाणते व याचकरितां गीतेत प्रामुख्याने गुणकर्मविचार सांगितला आहे. ज्या गुणांची प्रकृति ज्याला मिळाली आहे, त्या प्रकृतीस अनुरूप कर्मे त्याने करावीत. येथे कर्म करतांना जरी भिन्नता दिसली तरी तीच कर्मे ईश्वराला अर्पण केली की समत्व निर्माण होते. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

जैसा द्विज षट्कर्मे करी । शूद्र तयाते नमस्कारी ।
की दोहीसहि सरोभरी । निपजे यागु ।। ज्ञा. १६-९६

जसे मोटारीत मोठ्या चाकापासून लहान खिळ्यापर्यंत सर्वांची गरज आहे, त्या सर्वांना मोटारीच्या सृष्टीत स्थान आहे व त्यापैकी प्रत्येकाला योग्य क्रिया आहे, त्याप्रमाणे या विश्वयंत्रात प्रत्येक लहानमोठ्या व्यक्तीस स्थान आहे व त्यास कार्य आहे. ते आपल्या वाट्याला आलेले कार्य त्याने केले म्हणजे फळ सर्वांना सारखेच. ही समता ईश्वरार्पण बुद्धीने कर्म करण्याने निर्माण होते असे गीता सांगते. गीतेला जसे कर्त्याच्या बुद्धीचे समत्व सांगावयाचे आहे, तसेच फळाचेहि समत्व सांगावयाचे आहे.

ईश्वरार्पण बुद्धीने कर्म केले की, कोणतेच कर्म हलके अथवा मोठे नाही, ते कर्म दिव्यच होते. श्री. अरविंद म्हणतात, 'All work for the Divine is equally divine, manual labour done for the Divine is more divine than mental culture done for one's own development, fame or mental satisfaction.'

ईश्वरार्पण बुद्धीने कर्म करणे, हेच भागवतधर्माचे प्रधान अंग आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी अनेक सुंदर सुंदर दृष्टांत देऊन या ईश्वरसेवेचे मोठे उत्कृष्ट वर्णन केले आहे. आपण ईश्वराला अर्पण केलेले कर्म आपणास फळ द्यावयास कसे उरत नाही, याकिरता ते पुढील दृष्टान्त देतात -

अग्निकुंडी बीजे घातली ।
तिये अंकुरदशे जेवि मुकली ।
तेविं न फळतीचि मज अर्पिली ।
शुभाशुभे ।। ज्ञा. ९-४०२

अग्नीत घातलेले बीज भाजून निघते व त्यामुळे त्याच्यातील अंकुर जसा जळून जातो तसे भगवंताला अर्पण केलेले कर्म भर्जितबीजाप्रमाणे पुढच्या जन्माला कारणीभूत होत नाही.

दिव्य अथवा ब्रह्मकर्म व धुरेचा योग

पण अशा रीतीने ईश्वराला कर्मफळ अर्पण करणे हीहि गीतेच्या शिकवणुकीची अंतिम पायरी नव्हे. गीतेला आणखी या ओळीतील शेवटची व महत्त्वाची पायरी सांगायची आहे, की ज्या योगाने गीता ज्यास दिव्यकर्म म्हणते अथवा ब्रह्मकर्म म्हणते ते स्वरूप कर्मास प्राप्त होईल. कर्म ब्रह्म होण्यास मुळात कर्ताच म्हणजे कर्तेपणाच नाहीसा व्हावा लागतो व ईश्वरार्पण बुद्धीने कर्म करण्याचे अंतरंग हेच आहे. जोपर्यंत कर्ता जिवंत आहे; मग तो किती कां अंशाने असेना, तोपर्यंत कर्म संपूर्ण नाहीसे होत नाही व ते जन्माला कारणीभूत झाल्यावाचून राहणार नाही. कर्ताच नाहीसा होऊन कर्म ब्रह्मरूप होणे ही कर्मयोगातील अंतिम पायरी आहे.

भगवंताला कर्मफळ अर्पण करणे यातील उणीव व कर्ता निमून कर्म घडत राहणे ही अत्युच्च पायरी; यातील भेद पुढील दृष्टांताने समजून येईल. समजा, एक मूर्ख गृहस्थ रजिस्टर कचेरीत गेला व आपल्या मालकीचे नसलेल्या आपल्यासमोरील घराचे दानपत्र एका गरिबाच्या नांवाने करून देऊ लागला. त्यावर रजिस्ट्रार त्या गृहस्थाला विचारू लागले, 'अहो, ते घर तुमचे आहे काय ? तुम्ही कसे दान देता ? त्यावर तो मूर्ख म्हणाला, 'अहो, माझे नाही हे खरे, पण मी जर ते माझ्या नांवाने करून घेत असतो, तर दोषी ठरलो असतो. पण ते कांही मी घेत

नाही. ते या गरिबाच्या नांवाने मी दान करीत आहे.' यावर तो रजिस्ट्रार म्हणेल की, 'अरे बाबा दान करावयास दान देण्याच्या वस्तूवर दात्याची मालकी लागते व दान करणे म्हणजे आपली सत्ता काढून घेणे. तुझी सत्ता अथवा मालकी आहे का त्या घरावर ?' तात्पर्य, घरावर आपली मालकी नसतांना घर दान देणे हाहि गुन्हाच आहे. तसेच कर्माचे कर्ते आपण असतो तर कर्मफळ भगवंताला अर्पण करण्याचे योग्य अधिकारी ठरलो असतो. पण गीता सांगते की, कर्माचे कर्ते आपण नाहीच. मग आपण ईश्वराला कर्मफळ अर्पण करणारे कोण ? आपण जर कर्म ईश्वराला 'अर्पण केले तर त्याचा अर्थ कर्माचे कर्तृत्व अथवा मालकी पत्करली व तेवढ्या अंशाने ते कर्म आपणांस फळ दिल्याशिवाय राहणार नाही.

म्हणून गीतेला जी उच्च पायरी सांगावयाची आहे ती ज्ञानदेवांनी अ. १२ श्लोक ११ 'अथैतदप्यशक्तोसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः' या श्लोकावर सांगितली आहे. ते म्हणतात -

ना तरी हेहि तुज । नेदवे कर्म मज । तरी गा तूं भज । पांडुकुमरा ॥ बुद्धीचां पाठी पोटी । कर्माआदि का शेवटी । माते बांधणे किरीटी । दुवाड जन्ही ॥ तरि हेही असो । सांडी माझा अतिसो । परि संयतिसी वसो । बुद्धी तुझी ॥ आणि जेणे जेणे वेळे । घडती कर्मे सकळे । तयांची तिये फळे । त्यजितु जाय ॥ वृक्ष का वेली । लोटती फळे आली । तैसी सांडी निपजली । कर्मे सिद्धे ॥ परि माते मनी धरावे । का मज उद्देशे करावे । हे काही नको आघवे । जाऊ दे शून्यी ॥ खडकी जैसे वर्षले । का आगीमाजी पेरिले । कर्म मानी देखिले । स्वप्न जैसे । अगा आत्मजेचांविषी । जिवु जैसा निरभिलाषी । तैसा कर्मी अशेषी । निकामु होई ॥ वन्हीची ज्वाळा जैसी । वायां जाय आकाशी । क्रिया जिरो दे तैसी । शून्यामाजी ॥ ज्ञा. १२-१२५-३३.

अर्जुना, तूहि कर्माची अहंता घेऊ नकोस व मलाहि अर्पण करू नकोस. जिकडे कर्मफळ जावयाचे तिकडे जाईल. वस्तुस्थिति अशी आहे की, जे जे कर्म निर्माण होते, ते ते परमात्म्याच्या सत्तेने होते व त्याची सिद्धीहि त्याच्याच चक्रात बसल्याने होते. तात्पर्य, आपण जर अहंता घेतली नाही, तर कर्म कृष्णार्पण आपोआपच होते. आपण अहंता घेऊन ते कृष्णार्पण होण्याच्या आड येतो. हे कसे घडते, यासंबंधी एक दृष्टांत देण्यासारखा आहे.

कित्येक वेळेला असे घडते, की मनुष्य आपले घर दुसऱ्या मनुष्यास काही किंमतीस विकत देतो. विकत देत असतांना अथवा विकत घेतांना कोणालाच या घरातील भिंतीत नाण्यांचा हंडा पुरला आहे हे ठाऊक नसते. पुढे कालांतराने घराची भिंत पडली व नाण्यांचा हंडा सांपडला. कायदा सांगतो की, ते भूमिगत धन जरी आपणांस आपल्या मालकीच्या घरी सांपडले तरी ते सरकारात नेऊन द्यावे लागते. न देईल तो गुन्हेगार. तसेच या कर्माच्या बाबतीत आहे. याचा सर्व मालकीहक्क परमात्मारूप सरकारकडे आहे. आपण जर त्यावर मालकी सांगितली नाही, तर ते आपोआप सरकार जमाच होईल. दुसरीकडे जाणार नाही. आपण मात्र ज्यावेळी हक्क सांगतो त्यावेळी वर म्हटल्याप्रमाणे चोरी करतो व म्हणून भोग भोगतो. तुकाराम महाराज हीच गोष्ट पुढील अभंगात उत्तम रीतीने सांगतात -

आहे ते सकळ कृष्णासी अर्पण । न कळता मन दुजे भावी ॥ १ ॥ म्हणऊनि पाठी लागतील भूते । येती गिवसीत पांचजणे ॥ २ ॥ ज्याचे त्या वंचले आठव न होता । दंड या निमित्ताकारणे हा ॥ ३ ॥ तुका म्हणे काळे चेपियला गळा । मी मी वेळोवेळा करीतसे ॥ ४ ॥ ज्ञानेश्वर महाराज अशा रीतीने कर्ताच नाहीसा होऊन, निर्माण होणारा फलत्याग ज्या योगात घडतो त्यास धुरेचा योग म्हणतात. 'अर्जुना हा फलत्यागु । आवडे कीर असलगु । परि योगामाजी योगु । धुरेचा हा ॥' ज्ञा. १२-१३४.

या योगाच्या साहाय्याने जो कर्मफलत्याग होतो त्या योगे जन्ममरणपरंपरा खुंटते व साधक जन्ममरणाच्या चक्रातून सुटतो. येणे फलत्यागे सांडे । ते ते कर्म न विरूढे । एकचि वेळे वेळुझाडे । वांझे जैसी ॥ तैसे येणेचि शरीरे । शरीरा येणे सरे । किंबहुना येरझारे । चिरा पडे ॥ ज्ञा. १२-१३५-१३६.

ज्याला 'ईश्वरार्पण' कर्म म्हणतात, त्याचे अंतरंग हेच आहे. 'मत्कर्मपरमो भव' या श्लोकावर लिहित असतांना ज्ञानोबाराय लिहितात - 'माळिये जेउते नेले । तेउते निवांतचि गेले । तया पाणिया ऐसे केले । होआवे गा ॥ एऱ्हवी तरी सुभटा । उजू का अव्हांटा । रथु काई खटपटा । करितु असे ॥ म्हणोनि प्रवृत्ति आणि निवृत्ति । इये वोझी नेघे मती । अखंड चित्तवृत्ती । आठवी माते ॥' ज्ञा. १२-१२०-१२२.

माळी ज्या आळ्याला लावील त्याकडे कुरकुर न करता आनंदाने पाणी जसे जाते, अथवा रथ हा घोडे जिकडे नेतील तिकडे जातो. तसा ईश्वर जे घडवील ते होईल, कर्ता करविता तो आहे या बुद्धीने जे जे प्राप्त होते ती ती ईश्वराची इच्छा, असे समजून ईश्वरात नाहीसे होऊन कर्म करीत राहणे हा मोठा योग आहे व भक्तीची ही उत्तम स्थिति आहे. तुकाराम महाराज या स्थितीलाच थोर भक्ति म्हणतात.

हेचि थोर भक्ति आवडते देवा । संकल्पावी माया संसाराची ॥ १ ॥ ठेविले अनंते तैसेचि राहावे । चित्ती असो द्यावे समाधान ॥ २ ॥

कर्ता ब्रह्मरूप झाला, की त्याच्या संघाताकडून घडणारे कार्य ब्रह्मरूप होते. कर्मयोग पर्वताचे हे शिखर आहे. गीतेला या दिव्य कर्मापलीकडे सांगावयाचे नाही.

ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् । ब्रह्मैव तेन गंतव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥ गी. ४-२४ म्हणऊनि ब्रह्म तेचि कर्म । ऐसे बोधा आले जया सम । तया कर्तव्य ते नैष्कर्म्य । धनुर्धरा ॥ ज्ञा. ४-१२१.

सतराव्या अध्यायात 'ॐतत्सदिति निर्देशो' या २३ व्या श्लोकापासून व्याख्यानास आरंभ करून सद्भावे साधुभावे च' या २६ व्या श्लोका अखेर ॐ तत् सत् या नामाचे साह्य घेऊन केलेल्या कर्माने कर्ता ब्रह्मरूप कसा होतो, हे भगवंतांनी दाखविले आहे, असे ज्ञानेश्वर महाराजांनी सांगितले आहे. २५ व्या श्लोकावर व्याख्यान करतांना ते म्हणतात -

आता ओंकारे आदरिले । तत्कारे समर्पिले । इया रिती जया आले । ब्रह्मत्व कर्मा ॥ ते कर्म कीर ब्रह्माकारे । जाले तेणेही नसरे । जे करीतेणेसी दुसरे । आहे म्हणौनि ॥ मीठ आंगे जळी विरे । परी क्षारता वेगळी उरे । तैसे कर्म ब्रह्माकारे । गमे ते द्वैत ॥ आणि दुजे जंव जंव घडे । तंव तंव संसारभय जोडे । हे देवो आपुलेनि तोंडे । बोलती वेदे ॥ म्हणोनि परत्वे ब्रह्म असे । ते आत्मत्वे परियवसे । सच्छब्द या रिणादोषे । ठेविला देवे ॥ ज्ञा. १७-३७३-७७.

तात्पर्य, गीतेला जो योग सांगावयाचा आहे तो हा. 'योगः कर्मसु कौशलम्' हेच. कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून कर्म करणे याचा अर्थहि कर्ता अंती ब्रह्मरूप होऊन त्याच्या संघाताकडून कर्म घडत राहणे. गीतेला जो संन्यास सांगावयाचा आहे तोहि हाच.

ज्ञानप्रधान संन्यास -

ज्ञात्याच्या संघाताकडून अशी कर्मे घडत राहतात म्हणून तो खरा संन्यासी. गीतेला आश्रम संन्यास सांगावयाचा नाही. अर्जुनाची एका दृष्टीने तशा प्रकारच्या संन्यासाची तयारी होती. तो मी निःशस्त्र प्रतिकार करीन म्हणून रथ सोडून खाली उतरलाच होता. भगवान् त्याला 'उठी घे धनुष्य बाण' म्हणून उपदेश करीत आहेत. अर्थातच गीता ही आश्रम संन्यास सांगणारी नव्हे. किंबहुना मुक्तीकरिता त्याची गरज नाही असे सांगणारी आहे. साधन करण्याला सभोवताली बरी परिस्थिति निर्माण करावी असे वाटत असेल तर साधकाने हवातर तो घ्यावा. पण गीतेचा **आश्रम- संन्यासाविषयींचा आग्रह नाही.** ज्ञानेश्वर महाराज तर एके ठिकाणी म्हणतात -

गृहस्थाश्रमाचे वोझे । कपाळी आधीची आहे सहजे । की तेचि संन्याससवा ठेविजे । सरिसे पुढती ॥

ज्ञा. ६-५०

त्यांचे अभंग उगाच संन्यास घेणाऱ्याची स्पष्टपणे कान उघाडणी करतात. खऱ्या त्यागाचे वर्म न समजता घरादिकांचा बाह्य त्याग करणाऱ्यास ज्ञानदेव पुढीलप्रमाणे उपदेश करतात -

घरदार वोखटे त्यजू म्हणसी तरी शरीराएवढे जाड । मायबाप वोखटी त्यजू म्हणसी तरी अहंकार अविद्येचे कोड । बंधु सखे त्यजू म्हणसी तरी कामक्रोधमदमत्सर अवघड । बहिणी पाठींच्या त्यजू म्हणसी आशा तृष्णा मायेचे बंड रया ॥ १ ॥ त्यजिले ते काय कासया म्हणिजे सांग पा मजपाशी ऐसे । जया भेणे तूं जासी वनांतरा ते तंव तुजचि सरिसे रया ॥ २ ॥

अवघीच तुज जवळी दुमदुमित असता वरीवरी मुंडिसी का करिसी विटंबना । सहज संतोषे असोनि जैसा तैसा परि तो सद्गुरु पाविजे खुणा । आपुले आश्रमी स्वधर्मी असता सर्वत्र एकुचि जाणा । बापरखुमादेवीवरुविठ्ठलु इतुकिया साठी नेईल वैकुंठभुवना ॥ ४ ॥

आलियाचा संतोष गेलियाची हानी । नाही त्याचा अतिसो वेचे त्याची कहाणी । ऐसे संकल्प विकल्प देही वरीवरी मुंडलिया होय कायी । तरी बहुरुप्याच्या ठायी काई काई नटू नसे रया ॥ १ ॥ आधी भितरू दंडावा पाठी बाहिजु मुंडावा । नाही तरी योग भंडिवा का करिसी रया ॥ २ ॥

असे त्यांचे पुष्कळसे अभंग आहेत. ज्ञानदेवांचे या बाबतीत ज्ञानेश्वरीमध्ये स्पष्ट विचारणे आहे की, 'जयाचे ऐहिक धड नाही । तयाचे परत्र पुससी काई ?' ज्याला या लोकात प्रपंच चांगला करता येत नाही, स्वधर्माचण करून मानाने राहता येत नाही, त्याला पुढे मोठा लाभ होणार आहे, हे कशावरून जाणावे ? ज्ञानेश्वर महाराजांना 'दृष्टादृष्ट विजय' (इहपरलोकी कल्याण करणारा) आणून देणारा धर्म हवा. कर्ममार्ग हा असा इहलोकी अभ्युदय, परलोकी उत्तमगति व अंती निःश्रेयस प्राप्त करून देणारा असल्याने कर्म टाकू नये असे ज्ञानदेवांचे सांगणे आहे.

भोग तोडून काय फायदा ? शरीर जगणे अवश्य आहे. म्हणून त्यांनी एके ठिकाणी या भोगत्यागाबद्दल फारच उत्कृष्ट लिहिले आहे. भगवान् अर्जुनाला म्हणतात-

तुवा शरीरपरां नोहावे । कामनाजात सांडावे । मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ॥ आता कोदंड घेऊनि

हाती । आरूढ पां इये रथी । देई आलिंगन वीरवृत्ती । समाधाने ॥ जगी कीर्ति रूढवी । स्वधर्माचा मानु वाढवी । यया भारापासोनि सोडवी । मेदिनी हे ॥ ज्ञा. ३-१८८-९०.

गीता ही 'मी माझे' अथवा 'प्रकृतीशी तादात्म्य' याचा त्याग सांगते. कर्माचा त्याग सांगत नाही. कारण कर्मयोगात संन्यास संकल्पाचा आहे व खरा संन्यासीहि तोच, की ज्याचा संकल्प सुटला. म्हणून संन्यास व कर्मयोग एकच.

आणि मी माझे ऐसी आठवण ।
विसरले जयाचे अंतःकरण ।
पार्था तो संन्याशी जाण । निरंतर ॥ ज्ञा. ५-२०.
जेथ संन्यासिला संकल्प तुटे ।
तेथेचि योगाचे सार भेटे ॥ ज्ञा. ६-५३

कर्म कधीच थांबत नाही, असा गीतेचा सिद्धान्त आहे. यामुळे विहित कर्म करावेच असा गीतेचा आग्रह आहे. 'कुरुकर्मैव' असे गीता म्हणते.

पण गीता दुसरीहि एक महत्त्वाची गोष्ट दृष्टीआड करू शकत नाही व ती ही की, 'कर्म सुटते' 'निर्मानमोहा' या अ. १५ श्लोक ५ वरील आपल्या अप्रतीम व्याख्यानात ज्ञानदेव म्हणतात -

'फळली केळी उन्मळे । तैसी आत्मलाभे प्रबळे । जयाची क्रिया ढाळेढाळे । गळती आहे.' आमचे शास्त्र कर्म टाक असे सांगत नाही, पण ते नाकारीतहि नाही. म्हणजे आत्मलाभाच्या स्वादात कर्म सुटते. जसे केळीला लोंगर लागले की, तिची वाढ खुंटली, ती उपटून टाकावयाची. तसे प्रबळ आत्मलाभ का होऊ लागला, की सर्व भाव ध्यानाला खेव देतात व मग आपोआपच क्रिया बंद पडते.

पण जाता जाता येथे एक लक्षात ठेवण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट आहे, की ज्ञानेश्वर महाराज हे ज्यांचे असे कर्म सुटते ते तरले असेच समजतात. पण जे असे स्वतः तरून उन्मत्त पिशाचवत् राहतात त्यांच्यापेक्षा नैष्कर्म्य स्थितीचा अनुभव घेऊन जगाकरिता कर्म करीत राहतात, त्यांना 'वडिल' म्हणतात. ते म्हणतात -

परी श्रुतिस्मृतीचे अर्थ । जे आपण होऊनि मूर्त । अनुष्ठाने जगा देत । वडिल जे ॥ ज्ञा. १७-८६ प्राप्त पुरुषाने कर्म करून जगास मार्गदर्शन करावे असा ज्ञानदेवांचा आग्रह आहे. ही गोष्ट याच प्रकरणाच्या प्रारंभी सांगितली आहे. ते म्हणतात - 'विशेषे आचरावे । लागे संती ॥ त्याचा थोडा अधिक विचार 'आत्मसाक्षात्कार' या प्रकरणात करू.

गीतेला जो संन्यास अभिप्रेत आहे, तो ज्ञानप्रधान संन्यास आहे. तेथे कर्म उरत नाही' म्हणजे स्थूलसूक्ष्म संघाताकडून कर्म घडत नाही, असे नव्हे. ते तर ज्ञाता जरी झाला, तरी त्याच्या संघाताकडून होतच राहणार ! ज्ञान झाले व शरीराचे कर्म जर थांबले असे जर होत असेल, तर ते ज्ञान रोगात जमा होईल. मनुष्य जसा पटकी, ताप, क्षय याने मरतो, तसा ज्ञान हे मनुष्याच्या मृत्यूस कारणीभूत होणारा रोग होईल. ज्ञानदेव असे समजत नाहीत. ते म्हणतात, ज्ञान झाले, मुक्त झाला तरी त्याच्या संघाताकडून पूर्वसंस्काराप्रमाणे कर्म होतच राहते.

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वाऽपि स इमान् लोकान् न हन्ति न निबध्दचते ॥
गी. १८-१७.

या श्लोकावरील ज्ञानराजांची टीका बहारीची आहे. ज्ञाता 'मुक्त' कसा होतो, वगैरे सांगून झाल्यावर त्याच्या संघाताकडून कर्म कसे होत राहते, हे ज्ञानदेव दृष्टान्त देऊन सांगतात -

ऐसेनि अहंकृतिभावो । जयाचां बोधी जाहला वावो । तऱ्ही देहा जंव निर्वाहो । तंव आथी कर्मे ॥ ४२२ ॥ वारा जरी वाजोनि वोसरे । तरी तो डोल रुखी उरे । का सेंदे द्रुति राहे कापुरे । वेचलेनी ॥ २३ ॥ का सरलेया गीताचा समारंभु । न वचे राहवलेपणाचा क्षोभु । भूमि लोळोनि गेलिया अंबु । वोल थारे ॥ २४ ॥ अगा मावळलेनि अर्के । संध्येचिये भूमिके । ज्योतिदीप्ति कौतुके । दिसे जैसी ॥ २५ ॥ पै लक्ष भेदिलियाहीवरी । बाण धावेचि तववरी । जव भरली आथी उरी । बळाची तया ॥ २६ ॥ नाना चाकी भांडी जाले । ते कुलाले परते नेले । परी भ्रमेचि ते मागिले । भोवंडिलेपणे ॥ २७ ॥ तैसा देहाभिमानु गेलिया । देह जेणे स्वभावे धनंजया । जाले ते अपैसया । चेष्टवीच ते ॥ २८ ॥ संकल्पेवीण स्वप्न । न लाविता दांगीचे बन । न रचिता गंधर्वभुवन । उठी जैसे ॥ २९ ॥ आत्मयाचेनि उद्यमेवीण । तैसे देहादि पंचकारण । होय आपणया आपण । क्रिया जात ॥ ४३० ॥

ज्ञानाने संचित व क्रियमाण जळते. पण ज्या प्रारब्धाने शरीरास सुरुवात झाली आहे ते जोपर्यंत शिल्लक आहे तोपर्यंत शरीराकडून कर्म होतच राहते, शरीर पडत नाही. जसा अंगात वेग भरलेला असला म्हणजे बाण लक्ष्याला जाऊन भिडल्यावरहि पुढे चालतोच. तसे पूर्वजन्माचा संस्काररूप वेग आत भरलेला असल्याने मुक्ताचे शरीर हालतच राहते. 'मुक्ताचे देह तैसे । हालत संस्कारवशे' फरक होतो तो असा की, आतली समजूत पार

बदलून गेलेली असते. पूर्वीचे त्याचे संघाताशी असणारे तादात्म्य ज्ञानाने जळून गेल्याने संघाताकडून कर्म होत असतांना ज्ञात्याच्या ठिकाणी ती 'मी करतो' ही बुद्धि नाही, म्हणून त्याला पाप व पुण्य नाही.

म्हणोनि तयाची बुद्धी । नेणे पापपुण्याची गंधी ।
गंगा मिनलिया नदी । विटाळु जैसा ॥ ज्ञा. १८-४५०

तात्पर्य, गीता जो संन्यास सांगते तो कर्माचा नव्हे, हे कर्म व मी ते करतो या बुद्धीचा आहे. या बुद्धिने रहित जे कर्म ते निष्काम कर्म. या बुद्धीचा संपूर्ण त्याग त्याच वेळेला होईल की, ज्या वेळेला विमल आत्मज्ञानाने साधक क्रिया करणारा जो स्थूलसूक्ष्म संघात आहे, त्याहून आपण वेगळे आहोत असे जाणील. उदाहरणार्थ ज्या हाताने पैसा दिला तो मी आहे अशी समजूत आहे तो पर्यंत हाताने पैसा दिला असता मी कर्ता नव्हे हे कसे पटेल ? हाताने पैसा देण्याची क्रिया होत असता मी देत नाही हे त्याच वेळेला पटेल की, जेव्हां हात मी नाही, त्याहून मी वेगळा आहे, हे पटेल. एऱ्हवी झोपेत सुद्धा निष्कामकर्म होते असे मानावे लागेल. कारण झोपेत लोळला, बडबडला तर त्या ठिकाणी मनुष्याचे तादात्म्य नसते. झाले निष्काम कर्म ! गीतेला यापेक्षा वेगळे निष्कामकर्म सांगायचे आहे. ज्या संन्यासाने 'निष्कामकर्म' घडते तो संन्यास 'ज्ञानप्रधान' असावा लागतो. गुरुकृपेमुळे प्राप्त झालेल्या आत्मज्ञानाने कर्माची जन्मभूमि जी प्रकृति तिच्याहून आपणास जो अत्यंत वेगळा समजतो तो संन्यासी.

या संन्यासाचे वर्णन अठराव्यातच दोन ठिकाणी मोठे उत्कृष्ट आले आहे -

(१) ते सत्त्वशुद्धिसाहाकारे । गुरुकृपामृततुषारे । सासिन्नलेनि बोधे वोसरे । द्वैतदैन्य ॥ तेव्हां जगदाभासमिषे । स्फुरे ते त्रिविध फळ नासे । येथ भोक्ता भोग्य आपैसे । निमाले हे ॥ घडे ज्ञानप्रधानु हा ऐसा । संन्यासु जयां वीरेशा । तेचि फळभोग सोसा । मुकले गा ॥ आणि येणे कीर संन्यासे । जै आत्मरूपी दिठी पैसे । तै कर्म एक ऐसे । देखणे आहे ॥ तैसे गा संन्यासे येणे । मूळ अविद्येसीचि नाही जिणे । मा तियेचे कार्य कोणे । घेपे दीजे ॥ ज्ञा. १८-२५९-६६.

येथे फलत्याग होतो, कारण ज्ञानांत फळ (जग) राहतच नाही व मग भोग्यच नाही, तेव्हां भोक्ता भोग त्रिपुटी संपली. निष्काम झाला.

पुढच्या एका प्रसंगात दुसऱ्या बाजूने संन्यास सांगतात. ज्ञानाने कर्माची जन्मभूमि प्रकृति, आपणाहून दूर म्हणजे वेगळी समजल्यामुळे कर्तृत्वबुद्धि संपली. हा खरा संन्यास. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'संन्यास' करावयाचा असला तर असा खरा करा. उगीच करणीचा करू नका.

चेतसा सर्वकर्माणि मयि संन्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तः सततं भव ॥ गी. १८-५७

याकारणे गा तुवां इया । सर्व कर्मा आपुलिया । माझां स्वरूपी धनंजया । संन्यासु कीजे ॥ परी तोचि संन्यासु वीरा । करणीयेचा झणे करा । आत्मविवेकी धरा । चित्तवृत्ति हे ॥ मग तेणे विवेकबळे । आपणपे कर्मा वेगळे । माझां स्वरूपी निर्मळे । देखिजेल ॥ आणि कर्माची जन्मभोये । प्रकृति जे कां आहे । ते आपणयाहूनि बहुवे । देखसी दुरी ॥ तेथ प्रकृति आपणया । वेगळी नुरे धनंजया । रूपेवीण कां छाया जयापरी ॥ ऐसेनि प्रकृतिनाशु । जालया कर्मसंन्यासु । निफजेल अनायासु । सकारणु ॥ ज्ञा. १८-१२६०-६६

तात्पर्य, गीतेचा संन्यास हा कर्माचा नव्हे. 'तो मी माझे' याचा सकारण (अज्ञानासह) न्यास आहे. असा ज्ञानाने ज्याला संन्यास घडतो, तोच 'समाधिस्थ'.

गीतेची 'समाधि' -

गीता ज्याला समाधि म्हणते, ती व्यवहारात ज्याला 'समाधि' म्हणतात त्यापेक्षा वेगळी आहे. व्यवहारात एकादे संन्यासी गतप्राण झाले, की जमिनीत खड्डा खणून त्यात त्यांना पुरतात. म्हणून स्वामी समाधिस्थ झाले, म्हणजे खड्डा खणला व त्याचे मृत शरीर त्यांत पुरले असा अर्थ होतो.

गीता अशी मृतदेहाची समाधि सांगत नाही. एवढेच नव्हे, तर जिवंत असतांना हातपाय काष्टासारखे ताठून निचेष्ट पडून राहणे यालाहि फारशी किंमत देत नाही. वर ज्या स्थितीला संन्यास म्हटले त्यालाच गीता समाधि म्हणते.

यासंबंधी गीतेत अर्जुनाने भगवंताला प्रश्न केला आहे.

अर्जुन उवाच -

स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव । स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥ गी. २-५४.

यावर पुढील ५५ ते ५८ श्लोकात भगवंतांनी जे उत्तर दिले ते फारच उत्कृष्ट आहे. भगवान् म्हणतात, अर्जुना स्थितप्रज्ञ तो कि 'जो हरिखशोकरहितु । आत्मबोधभरितु' होऊन कर्म करीतच राहतो. जो नाक दाबून कुंभक करून घटकाभर निचेष्ट पडतो त्याला किंमत किती देणार ? श्री एकनाथ महाराज म्हणतात, हे काम खेळ करून दाखविणाऱ्या गारोड्याचे आहे. खरी समाधि, कर्म होत असतांनाच होते. जे लोक कर्माचरणी समाधि होत नाही असे म्हणतात ते अडाणी, त्यांची बुद्धि ठकली. अर्जुनाला

भगवंतांनी समाधि दिली आणि त्याला युद्धात घातला. ते म्हणतात -

कर्माचरणी समाधी । एक म्हणती नघडे कधी । ते पावले नाही निजात्मबोधी । जाण त्रिशुद्धी विदेहा ॥ ४१६ ॥ ताटस्थ्या नांव समाधि । म्हणे त्याची ठकली बुद्धि । ते समाधि नव्हे त्रिशुद्धी । जाणावी नुसधी मूर्छा आली ॥ १७ ॥ ताटस्थ्यापासूनि उठिला । ते तों समाधीस मुकला । तेव्हां एकदेशी भावो आला । मंदही या बोला न मानिती सत्य ॥ १८ ॥ ते समाधी आणि एकदेशी । बोलतां बोलणे ये लाजेशी । सत्य मानी ते शब्दपिशी । शुद्ध स्वरूपाशी अनोळख ॥ १९ ॥ येथे प्राचीन अति समर्थ । ते मूर्छा आणोनि करी तटस्थ । वांचूनि चालते बोलते समाधिस्थ । जाणपां निश्चित वसिष्ठादिक ॥ २० ॥ पाहे पां देवर्षी नारदू । विनोदें नमोडें समाधि बोधू । याज्ञवल्क्याचा समाधि संबंधू । ऋषी प्रसिद्धू परीक्षा केली ॥ २१ ॥ स्वरूप देखोनि मूर्च्छित जाहला । तो आपणियां आपण तरला । स्वयें तरूनि जन उद्धरिला । तो बोध प्रकाशिला शुकवामदेवा ॥ २२ ॥ या लागी समाधि आणि व्युत्थान । या दोन्ही अवस्थांसहित जाण । बुद्धि होय ब्रह्मार्पण । अखंडत्वे पूर्णपरम समाधी ॥ २३ ॥ अर्जुना देऊनि निजसमाधी । सवेचि घातला महायुद्धी । परी तो कृष्ण कृपानिधी । ताटस्थ्य त्रिशुद्धी नेदीच स्पर्शो ॥ २४ ॥ एकनाथी भागवत अ. २. ४१६-२४.

गीता साधनाची अशी मौज आहे की, कर्माने आरंभ करून शेवट नैष्कर्म्य प्राप्तीत होतो.

न कर्मणामनारंभात् नैष्कर्म्य पुरुषोऽश्नुते । गी. ३-४

पण या नैष्कर्म्याकरता संन्यासाची ही गरज आहे. संन्यासाविना नैष्कर्म्य नाही.

नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति ॥

गी. १८-४९

गीता अशा प्रकारचा ज्ञान प्रधान संन्यास सांगत असल्याने ज्ञात्या पुरुषाचे वर्णन ती विरोधात्मक शब्दांनी करू शकते.

कर्मण्यकर्म यःपश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान् मनुष्येषु स युक्तःकृत्स्नकर्मकृत् ॥

गी. ४-२८

कर्माच्या ठिकाणी जो अकर्म पाहतो व अकर्माच्या ठिकाणी कर्म पाहतो तो मनुष्यात शहाणा, तोच योगी व त्यानेच सर्व केले. वर झालेल्या चर्चेवरून या श्लोकाचा अर्थ वाचकांच्या लक्षात येईलच. वेगळा सांगण्याचे कारण नाही.

सिद्धि, संन्यास, समाधि, नैष्कर्म्य ही नांवे एकाच स्थितीची आहेत. स्पष्ट सांगावयाचे म्हणजे ज्ञानराजांच्या दृष्टीने द्वैतसंबंधशून्य, क्रियारहित, ज्ञानघन अशी जी आत्मस्थिति तिचीच ही वेगवेगळी नांवे आहेत. त्या स्थितीला नैष्कर्म्य म्हणतात. कारण, स्वभावतःच तेथे कोणतीच क्रिया नाही.

तेथ स्वभावे धनंजया । नाही कोणीचि क्रिया ।
म्हणोनि प्रवादु तया । नैष्कर्म्य ऐसा ॥ ज्ञा. १८-९७८

कर्ता, कर्म व कार्य ही त्रिपुटीच मुळात नाही. कारण ही त्रिपुटी अविद्याजन्य व तिचा या स्वरूपी मागमूसहि नाही. आत्म्याचे अकर्तृत्व मागे सांगितलेच आहे. अशा ठिकाणी कर्म संभवत नाही म्हणून नैष्कर्म्य हा त्या आत्मस्थितीवर 'आळ' आला आहे. जसे, सूर्याला 'तमारी' म्हणतात; पण सूर्याची व अंधकाराची कधी लढाई झाली होती व तीत सूर्याने अंधकाराचा कधी नायनाट केला होता ? हे कधी घडलेच नाही. कारण सूर्याच्या ठिकाणी रात्र तर नाहीच पण रात्रसाक्षेप दिवसहि नाही. त्याच्या घरी अंधःकाराची वार्तासुद्धा नाही. अशा स्थितीत सूर्याला जसे 'तमारी' म्हणतात, हा त्याच्यावर जसा आळ; तसाच आत्मस्थितीवर नैष्कर्म्य हा आळ आहे. आत्मा कधी कर्मात गुरफटला होता तर त्यातून मुक्त व्हावा ? शरीर क्रिया करीत आहे असे दिसत असतांना सुद्धा निर्गुणत्वामुळे आत्मा 'अकर्ताच' आहे. या अर्थाने त्याला नैष्कर्म्य म्हणतात.

तेथे कर्माची जाणीवहि नाही. म्हणून कर्मसंन्यास याच अवस्थेला समाधि म्हणतात. कारण कर्म होत असतांनासुद्धा या आत्मबोधसंपन्न पुरुषाचे 'समत्व' बिघडतच नाही. गीतेला 'समत्वं योग उच्यते' यातून जो योग सांगावयाचा तो हाच. यालाच 'सिद्धी' म्हणतात. कारण याच्यापलिकडे जीवाला प्राप्तव्य नाही. देवळाच्या कामाचा शेवट कळसाने. त्याच्यावर आणिक कांही नाही; (कळसापरौते कांही । प्रासादिक काम नाही ॥) गंगेची धांव समुद्रापर्यंत, पुढे नाही; अथवा सोने शुद्ध होत होत ज्ञानेश्वर महाराजांच्या भाषेत बोलावयाचे तर सोळा दरापर्यंत जाते, अर्वाचीन भाषेत सांगावयाचे तर शंभर नंबरापर्यंत. त्यात एकशे एक नंबर नाही.

देऊळाचिया कामा कळसु । परमगंगेसी सिंधुप्रवेशु ।
का सुवर्णशुद्धि कसु । सोळावा जैसा ॥ ज्ञा. १८-९८१.

त्याप्रमाणे जीव हा साधन करीत करीत या आत्मानुभवापर्यंत आला की, 'सा काष्ठा सा परागतिः' म्हणून याच स्थितीला परमसिद्धी म्हणतात.

तियेपरते कांही। निपजणे आन नाही।
म्हणौनि म्हणिपे पाही। परमसिद्धी ते॥ ज्ञा. १८-९८३

ज्ञानोबांच्या मते हेच ज्ञानाचे टोक व भक्तीचा तरी शेवट हाच. ज्ञानेश्वर महाराजांनी कर्म, भक्ति, ज्ञान यांचा या भूमिकेवरून मोठा उत्कृष्ट असा समन्वय केला आहे.

नैष्कर्म्य होण्याचा मार्ग - या परमसिद्धिपर्यंत साधक कसा पोहोचतो, हे ज्ञानराजांनी प्रसंगोपात ठिकठिकाणी दाखविले आहे; पण हा सर्व विचार अ. १८-४५ 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतः' या श्लोकापासून व्याख्यानाला आरंभ करून अ. १८-४९ 'नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां संन्यासेनाधिगच्छति' या श्लोकाअखेर फारच उत्कृष्ट रीतीने मांडला आहे.

शास्त्रसंस्कार झालेल्या साधकाला ठाऊक असते, की कर्म टाकून नैष्कर्म्य होता येत नाही, म्हणून तो विहित कर्म करीत राहतो. पण ते विहित ठरवावयाचे कसे हा प्रश्न आहे. यावर ज्ञानदेवांचे म्हणणे असे आहे की, शास्त्र जाणणारा साधक आपले कर्म ठरवितांना आपल्या वर्णाला व आश्रमाला शास्त्रांनी सांगितलेले उचित असे कर्म पाहून ते करतो; पण ते कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून ईश्वरार्पण बुद्धीने करतो. अशा रीतीने त्याने निष्काम कर्म केले की, कर्म न करण्याने येणारा अपाय चुकतो. चंदनाचा केलेला असला तरी तो खोडाच, हे जाणून जसा शहाणा मनुष्य त्यात पाय अडकून घेत नाही, त्याप्रमाणे काम्यकर्म दिसावयास चांगले; पण जन्मातच गुंतविणार म्हणून ते तो करीत नाही. निषिद्धाची तर गोष्टच नको. कारण तो साधक जाणतो की, या योगे आपणांस अधोगति मिळेल. नित्य, नैमित्तिक, काम्य, निषिद्ध व प्रायश्चित्त अशी पांच प्रकारची कर्मे आहेत. त्यापैकी काम्य व निषिद्ध यांचा तो अजिबात त्यागच करतो. जर पातक चुकून घडलेले असले, तर त्याच्या निराकरणार्थ सांगितलेले प्रायश्चित्त कर्म करतो. त्याचप्रमाणे 'ज्ञाताज्ञात- दोषपरिहारार्थं' गंगास्नान व भगवन्नामस्मरण ही साधारण प्रायश्चित्ते करतो. प्रायश्चित्त हे दोष निवारणार्थ; पण तो आपल्या वाट्यास आलेली नित्य नैमित्तिक कर्मे, पण तीहि ईश्वरार्पण बुद्धीने करतो. अशा युक्तीने तो कर्म करीत असल्याने तो साधक मोठ्या उच्च अशा भूमिकेला प्राप्त होतो. कर्म करीत असल्याने 'अकुर्वन्' चा दोष गेला. निषिद्ध व काम्य नाहीतच. म्हणून उच्च व अधोगति देणारे क्रियमाण उत्पन्न होत नाही. आतां तो नित्यनैमित्तिक करतो. पण ते ईश्वरार्पण बुद्धीने करीत असल्याने ते त्याला भर्जितबीजासारखे उत्तर जन्माला कारणीभूत होत नाही. तात्पर्य उत्तर जन्माला कारणीभूत होणारे ज्याला क्रियमाण म्हणतात, ते कर्म त्याच्याकडून होतच नाही, अशा रीतीने नवीन जन्माचे कारण संपते.

ईश्वरार्पण बुद्धीने केलेले हे कर्म हीच ईश्वराची परम सेवा. या संबंधात त्यांनी लिहिलेल्या ओव्याहि फारच सुंदर आहेत, ते म्हणतात की, आपले कर्म न टाकता ईश्वरसेवा होते. पतिव्रता स्त्री ही पतीबरोबर संसार करतांना दिसते. पण तिचा तो संसार नव्हे. ते महान् तप आहे. तसेच आपण आपले कर्तव्य करीत राहिलो, तर ईश्वराची मोठी सेवा होते. ज्ञानदेव म्हणतात - हे विहित कर्म पांडवा। आपुला अनन्य ओलावा। आणि हेचि परम सेवा। मज सर्वात्मकाची॥ ९०६॥ पै आघवाचि भोगेसी। पतिव्रता क्रिडे प्रियेसी। की तयाचि नामे जैसी। तपे तिया केली॥ ७॥ का बाळका एकी माये। वाचोनि जिणे काय आहे। म्हणौनि सेविजे की तो होये। पाटाचा धर्मु॥ ८॥ नाना पाणी म्हणौनि मासा। गंगा न सांडिता जैसा। सर्वतीर्थ सहवासा। वरपडा जाला॥ ९॥ तैसे आपुलिया विहिता। उपायो असे न विसंबिता। ऐसा कीजे की जगन्नाथा। आभारु पडे॥ १०॥ अगा जयाचे जे विहित। ते ईश्वराचे मनोगत। म्हणौनि केलिया निभ्रांत। सांपडेचि तो॥ ११॥ पै जीवाचां कसी उतरली। ते दासी की गोसवीण जाली। सिसे वेचितया मविली। वही जेवी॥ १२॥ तैसे स्वामीचिया मनोभावा। न चुकिजे हेचि परम सेवा। येर ते गा पांडवा। वाणिज्य करणे॥ १३॥ ज्ञा. १३-९०६-१३.

सर्वात्मक ईश्वराला ही स्वकर्मकुसुमांची पूजा फार आवडते. त्या पूजेने संतुष्ट झालेला ईश्वर त्याला 'वैराग्य-सिद्धिरूपी' प्रसाद देतो. ईश्वराची खरी कृपा ती हीच. ही का झाली, की देवाचा वेध लागतो व प्रपंचाचा मोह सुटतो. तो साधक ईश्वरानुग्रहाने असक्तबुद्धीच्या भूमिकेवर येऊन पोचतो. या भूमिकेवर आलेल्या साधकाचा स्नेह कोठेच गुंतत नाही. त्याच्या वासना थंड होऊन जातात व कालांतराने, 'भोगून प्राचीन संपले, नवीन क्रियमाण नाही' अशी कर्मसाम्य दशा झाली म्हणजे त्यास श्रीगुरु 'अपैसा' भेटतो व तो त्याच्यात जी थोडी उणीव राहिलेली असते ती बोध देऊन भरून काढतो. घड आला की केळीची वाढ संपली अथवा पौर्णिमा ही चंद्राला पूर्णता आणून देते; तसे गुरुकृपेने त्या साधकाचे होते. गुरुपासून प्राप्त झालेल्या बोधाने अविद्या नाहीशी होते व मग जशी गर्भवती स्त्री मेली म्हणजे तिच्या कुशीतील मूलहि मरते, तसे अविद्यानाशा-बरोबर तिच्या पोटातील कर्म, कर्ता, कार्य ही त्रिपुटीहि संपते व साधक परम गति जी नैष्कर्म्यसिद्धि तिला येऊन पोचतो. आत्मसिद्धीचा 'परिणामींचा निर्वाळा। अचुंबित ये फळा'। 'अनुष्ठितां' 'प्रांजळ' जो मार्ग तो हाच.

X X X

१३. ज्ञानेश्वरीतील भक्तियोग

महाराष्ट्रात भक्तिप्रधान भागवत धर्माचे जे वेगवेगळे पंथ आहेत त्यांचे मूळ प्राकृत ग्रंथात पाहावयाचे असल्यास आपणांस ज्ञानेश्वरीकडेच जावे लागेल हे सर्वमान्य आहे. ज्ञानेश्वरीची अशी थोरवी आहे की, ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ महाराष्ट्रात जेवढे भक्तिमार्गाचे संप्रदायी आहेत, त्या सर्वांना सारखाच पूज्य आहे. श्री एकनाथ महाराज, तुकाराम महाराज, समर्थ ह्या सर्वांना ज्ञानेश्वरी सारखीच प्रिय आहे. महाराष्ट्रात विद्यमान जे भक्तिसंप्रदाय आहेत, त्यात सर्वात मोठा जो वारकरी पंथ तो तर या ग्रंथास व ग्रंथकर्त्यास 'माउली' म्हणूनच संबोधतो व ती 'आपली' माउली म्हणून तिचा संप्रदायपूर्वक अभ्यास करतो. ज्ञानदेवांचे अनुभवामृत व चांगदेवपासष्टि हे ग्रंथ आहेत; पण ज्ञानेश्वरीला जी लोकप्रियता प्राप्त झालेली आहे, ती या ग्रंथांना नाही. याचे महत्त्वाचे कारण ज्ञानेश्वरीत भक्तीच्या मधुररसाचा जसा परिपोष झाला आहे, तसा अनुभवामृतात अथवा चांगदेवपासष्टीत नाही.

ज्ञानेश्वरीला जी ही अप्रतिम गोडी आली, त्याला कारण या टीकेच्या प्रसंगात अपूर्व अशा दोन गोष्टींचा मिलाफ होण्याचा योग आला. 'मोठा वैष्णव' म्हणून मुक्ताबाई ज्यांचे वर्णन करतात, असे श्री ज्ञानदेव हे टीकाकार व टीका करण्याकरिता ग्रंथहि मुळात ईश्वरभक्तीने असा भरलेला आहे की, तो नारदांच्या अथवा शांडिल्यांच्या भक्तिसूत्रांप्रमाणे भक्तीची चर्चा करणारा ग्रंथ नसूनसुद्धा, श्री रामानुजाचार्य, श्री मध्वाचार्य, श्री वल्लभाचार्य इत्यादि सर्व वैष्णव भक्त्याचार्यांना प्रिय व्हावा, एवढेच नव्हे, तर वैष्णवाचार्य म्हणून न ओळखले जाणारे पण वैष्णव असे शंकराचार्य त्यांनाहि प्रिय व्हावा; याचा अर्थच असा की, या ग्रंथात भक्तीची मोठी उत्कृष्ट चर्चा असली पाहिजे.

गीतेचे श्रेष्ठत्व याच्यातच आहे की, गीतेने कर्म, भक्ति, योग, ज्ञान यांचा असा उत्कृष्ट समन्वय केला आहे की, या वेगवेगळ्या मार्गांवर प्रेम ठेवणाऱ्या प्रत्येकाला वाटावे की, गीता हा माझेच साधन सांगणारा ग्रंथ आहे. पण जाता जाता येथे एक महत्त्वाची गोष्ट सांगणे आवश्यक आहे की, गीतेत कर्म, भक्ति इत्यादि मार्ग प्रतिपादिले आहेत म्हणजे या मार्गरूप ठिगळांना जोडून तयार केलेली गोधडी म्हणजे गीता असे नव्हे. गीता या वेगवेगळ्या साधनांचा उच्च भूमिकेवरून समन्वय करणारा ग्रंथ आहे.

वेगवेगळ्या मार्गांचा समन्वय गीतेत असल्याने गीतेची स्थिति खालील प्रकारच्या चित्रासारखी दिसते. अशा प्रकारची कांही चित्रे असतात की, समोरून बघितले तर ती आपल्याकडेच बघतात असे वाटते. बरे उजव्या अथवा डाव्या बाजूस जाऊन तेथून पाहू लागले, तरी ते आपल्याकडेच बघते, असे वाटते. तसेच गीतेचे आहे. याच कारणाकरिता सुब्रह्मण्यम् या तामिल लेखकाने गीता म्हणजे 'ईश्वर'च असे वर्णन केले आहे. ईश्वर जसा 'सहस्राक्ष' तशीच गीता. जो जेथून बघेल त्याला ती आपल्याकडे बघते असेच वाटते.

ज्या दृष्टीने बघू तशी गीता आपणांस दिसते असे जरी आहे तरी, सूक्ष्म दृष्टीने जर आपण पाहिले तर कर्म, ज्ञान, योग हे विषय जरी गीतेत आले असले, तरी ज्याप्रमाणे कपड्याला आतून अस्तर लावलेले असते तसे या सर्व योगांच्या मागे भक्तीचे अस्तर आहे.

गीतेत कर्मयोग निःसंशय सांगितला आहे, परंतु सांगितलेले कर्म पूर्वमीमांसक सांगतात ते कर्म नाही. 'यतः प्रवृत्तिर्भूतानां 'या श्लोकातील 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य' या पदांचा विचार केला तर दिसून येईल की, कर्म हे साध्य नसून 'सर्वात्मक ईश्वराची पूजा' करून त्याला प्रसन्न करून घेण्याचे ते साधन आहे. तिसऱ्या अध्यायात जरी केवळ कर्म सांगितले असले, तरी त्यातील 'मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्य' हा श्लोक पाहिला तर कर्माचा शेवट भक्तीतच केला आहे, असे दिसून येईल.

सहाव्या अध्यायात 'अष्टांगयोग' आहे, पण शेवटी 'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनांतरात्मना । श्रद्धावान्भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥ हा श्लोक सांगून 'जो मला भजतो तोच खरा योगी' असा समारोप केला आहे. पातंजल योगसूत्रातील योगापेक्षा हा गीतेतील योग निःसंशय वेगळाच आहे. पातंजल योगसूत्रात जे ईश्वराचे वर्णन केलेले आहे ते गीतेतील ईश्वराच्या वर्णनाहून वेगळ्या प्रकारचे आहे. योगसूत्रात 'क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः' असा एक पुरुषविशेष असे ईश्वराचे स्वरूप सांगितले आहे. गीतेची ईश्वराची कल्पना वेगळी आहे. ईश्वर हा सर्व भूतांच्या अंतरात राहून सर्वांच्या वृत्तीचे प्रकाशन करून तद्द्वारा जगाचे व्यवहार चालवितो, अशी गीतेची कल्पना आहे.

आता गीतेतील ज्ञानाचा विचार करू. वरील दोघांप्रमाणे ज्ञानाचाहि परिपाक भक्तीतच झाला आहे. 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा' अशा ज्ञान्याला 'पराभक्ति' चा योग होतो असे भगवान् अठराव्या अध्यायात सांगतात. गीतेचा पंधरावा अध्याय हा ज्ञानकांडातला शेवटचा अध्याय असे ज्ञानदेव समजतात. त्याचाहि शेवट 'यो मामेवमसंमूढो जानाति पुरुषोत्तमम् ॥ स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत ॥' या १९ व्या श्लोकाने केला आहे.

यावरून वाचकांच्या लक्षात येईल की, कर्म, ज्ञान अथवा योग हे तीन गीतेत स्वतंत्रपणे सांगितले नसून भक्तीच्या कक्षा म्हणून त्यांचा विचार आहे. पण येथे 'भक्ति' हा शब्द आम्ही कोणत्या अर्थाने उपयोगात आणतो हे सांगणे अवश्य आहे. एऱ्हवी आमचे हे सांगणे 'ज्ञानप्रधान हे शास्त्र' ही जी गीतेसंबंधी ज्ञानदेवांची उक्ति आहे, तिच्याशी विरोधी दिसेल. आम्ही भक्ति हा शब्द 'ईश्वरनिष्ठा' या अर्थाने वापरीत आहोत. गीता ही ब्रह्मवादिनी जरी असली तरी ती ईश्वरनिष्ठेच्या द्वारा ब्रह्मप्राप्ति सांगणारी आहे: ईश्वरवादाची (Theism) छाया संपूर्ण गीतेवर आहे, 'मन्मना भव,' 'मां एकं शरणं व्रज' हा एका दृष्टीने गीतेचा आत्मा आहे.

प्रत्येक साधनाचा ईश्वरभक्ति हा पाया असे गीतेत सांगितलेले आढळून येईल. वर म्हटल्याप्रमाणे कोटाला जसे अस्तर असते किंवा झाडाच्या वरच्या सालीच्या आतून जसा जीवनरस अनुस्यूत असतो; त्याप्रमाणे वेगवेगळ्या साधनांच्या चर्चेच्या बुडाशी भक्तीचा जीवनरस आहे व त्यामुळे सर्व संप्रदायांच्या आचार्यांना मग ते ज्ञानमार्गी शंकराचार्य असोत अथवा भक्तिमार्गी श्रीरामानुजादि आचार्य असोत- गीता ही सारखीच प्रिय झाली आहे.

ज्ञानदेवांच्या ठिकाणी भक्ति, ज्ञान, कर्म, योग यांचा अपूर्व मिलाफ झाला होता. स्वतः ज्ञानेश्वर महाराज मोठे ज्ञानी, योगी, भक्त व क्रियावान् होते. त्यांचा भर उत्कृष्ट आचारसंपन्नतेवर होता, हे 'भीतरी ज्ञाने उजळिला। बाहेरी कर्मे क्षाळिला' या ओवीवरून दिसून येते. देहाचे चोजले यथास्थित पुरवून तोंडाने 'अहं ब्रह्मास्मि' अशा गप्पा मारणाऱ्या कर्मभ्रष्टाला ते कांही किंमत देत नाहीत. 'निर्वाळूनि कनके। भरला गांगे पियूखे।' या ओवीत त्यांनी आपले मनोगत स्पष्ट सांगितले आहे. सोन्याचा कलश असून त्यात गंगेचे पाणी भरलेले असावे, त्याप्रमाणे बाह्य इंद्रिये कर्माचरणाने पवित्र असून आंत निर्मळ, विमल असे ज्ञान आहे, असा 'आंतबाहेर' चोखाळ' ज्ञानदेवांना पसंत आहे. तसाच ज्ञान व भक्ति यांचाहि ते समन्वय करतात. ज्ञान व भक्ति एकत्र राहू शकत नाहीत अशी त्यांची समजूत नव्हती. ते स्वतः योगी, ज्ञानी, क्रियावान् वैष्णव होते. यामुळेच ज्ञानेश्वरीत कर्म, योग, ज्ञान व भक्ति यांची सुंदर अशी चर्चा आपणाला सांपडते. मागील प्रकरणात कर्मयोगाची चर्चा केली. आता ज्ञानेश्वरीतील भक्तियोगाची चर्चा करू.

आरंभी एक गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे की, आपल्या सूत्रांतून नारदांनी अथवा शांडिल्यांनी ज्याप्रमाणे 'सा त्वस्मिन् परमप्रेमरूपा' अथवा 'सापरानुरक्तिरीश्वरे' अशा भक्तीच्या व्याख्या केल्या आहेत; अथवा खुद्द गीतेमध्ये 'योगः कर्मसु कौशलम्' अशी योगाची व्याख्या केली आहे, तशी गीतेत भक्तीची व्याख्या केलेली नाही. 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य' अथवा 'समः सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते परां,' 'नमस्यन्तश्च मां भक्त्या,' 'स सर्वविद् भजति मां सर्वभावेन भारत,' 'भजते मां अनन्यभाक्', 'मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य' 'मन्मना भव' यासारखे जे उद्गार वेगवेगळ्या ठिकाणी विखुरलेले आहेत, त्यांवरून गीतेतील भक्तीच्या स्वरूपाची कल्पना करावी लागेल.

ज्ञानेश्वरीचे भक्ति स्वरूप याहून थोडे भिन्न आहे. भक्तिसूत्राप्रमाणे जरी यात ओळीने भक्तिशास्त्रातील प्रमेयांची चर्चा नसली तरी भक्तीच्या वेगवेगळ्या अंगोपांगांची या ग्रंथात भरपूर व उत्कृष्ट अशी चर्चा येऊन गेली आहे. ज्ञानेशांनी 'हा भक्तियोग जाण माझा' अथवा 'आम्ही परम भक्ति आपुली म्हणो' असे म्हणून भक्तीच्या व्याख्यासुद्धा केल्या आहेत. एवढेच नव्हे, तर नारदांनी प्रेमस्वरूपिणी भक्तीची लक्षणे जी सूत्रात दिली आहेत ती सुद्धा आपल्या ग्रंथात ज्ञानराजांनी दिली आहेत. अर्थात देण्याची पद्धत वेगळी. आपण प्रथम त्या लक्षणांचा या ग्रंथात कसा व कोठे विचार आला आहे ते पाहू; व नंतर त्या भक्तीचे जे वेगवेगळे आविष्कार आहेत त्यांचा परिपोषहि या ग्रंथात कसा झाला आहे ते पाहू.

नारदांनी आपल्या भक्तिसूत्रात भक्तीची व्याख्या आता सांगतो असे म्हणून तिची फारच उत्कृष्ट अशी व्याख्या सांगितली. ते म्हणतात की, भक्ति म्हणजे 'सात्वस्मिन् परमप्रेमरूपा' ॥ सूत्र २ ॥ भक्ति म्हणजे परमात्म्याच्या ठिकाणी नितान्त प्रेम. पुढे त्यांनी 'अनिर्वचनीयं प्रेमस्वरूपम्' म्हणून त्याची व्याख्या करता येत नाही असे सांगितले. 'प्रेम नये सांगता बोलता दाविता। अनुभव चित्ता चित्त जाणे ॥' असे तुकाराम महाराजहि म्हणतात. नारदांनी प्रेम अनिर्वचनीय कसे, हे सांगतांना मोठा उत्कृष्ट दृष्टांत दिला आहे. ते म्हणतात, 'मूकास्वादनवत्' ते मुक्याने साखर खाल्यासारखे आहे, 'गोड लागे परि सांगताचि नये' तात्पर्य, त्याचे यथार्थ स्वरूप सांगता येत नाही, हे जरी खरे असले, तरी त्याचे कांही वर्णन करणे शक्य आहे. म्हणून त्याचे थोडेसे वर्णन पुढील सूत्रात केले आहे, 'गुणरहितं प्रतिक्षणवर्धमानं अविच्छिन्नं सूक्ष्मतरं 'अनुभवरूपं' । ज्ञानेश्वर महाराजांची मौज अशी आहे की, यातील प्रमुख लक्षणे पण दृष्टांतांच्या द्वारा त्यांनी ज्ञानेश्वरीत सांगितली आहेत.

अ. १२ श्लो. २ 'मय्यावेश्य मनो ये माम्' या श्लोकावर लिहितांना ते म्हणतात, 'तरि अस्तुगिरीचां उपकंठी । रिगालिया रविबिंबापाठी । रश्मि जैसे किरिटी । संचरती ॥ वर्षाकाळी सरिता । जैसी चढो लागे पांडुसुता । तैसी नीच नवी भजतां । श्रद्धा दिसे ॥ परि ठाकिलियाहि सागरु। जैसा मागिलही यावा अनिवारु । तिये गंगेचिया ऐसा पडिभरु । प्रेमभावा ॥ तैसे सर्वेंद्रियांसहित । मजमाजी सूनि चित्त । जे रातिदिवो न म्हणत । उपासिती ॥ ज्ञा. १२-३५-३८

प्रेमाचे 'अनन्यता' हे एक मोठे चिन्ह आहे. नारदांनी भक्तीची व्याख्या, ती प्रेमस्वरूपिणी अशी दिल्यावर 'अन्याश्रयाणां त्यागो अनन्यता ।' 'भक्ता एकान्तिनो मुख्याः ।' असे म्हटलेच आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांची मौज अशी आहे की, कामनारहित, अनन्य प्रतिक्षणवर्धमान वगैरे शब्द न योजता दृष्टांत देऊन ही लक्षणे भक्ताच्या ठिकाणी कशी असतात, हे वरील ओव्यात त्यांनी दाखविले आहे.

कित्येक वेळेला दृष्टांती असणाऱ्या प्रमेयांच्या दृढीकरणार्थ ते अनेक दृष्टांत देतात. कित्येक वेळेला त्या प्रमेयांच्या वेगवेगळ्या अंगांची परिस्फुटता करण्याकरितां वेगवेगळे दृष्टांत देतात. या प्रसंगी वेगवेगळ्या दृष्टांतांनी भक्तीची वेगवेगळी अंगे सांगितली आहेत.

(१) पहिल्या ओवीत (३५ व्या ओवीत) भक्ताची अनन्यता सांगितली आहे, सूर्य अस्तास जाऊ लागला म्हणजे किरणे मागे राहत नाहीत. तीहि त्याच्या पाठोपाठ जातात. ती सूर्याच्या ठिकाणी अनन्य. हाच दृष्टांत त्यांनी पुढे अधिक स्पष्ट करून भक्ताची अनन्यता दाखविली आहे. ते म्हणतात, 'सूर्याचां होणा होईजे । कां सूर्यासवेचि जाइजे । हे विकलेपण साजे । प्रभेसी जेवी ॥ ज्ञा. १३-६०८ 'सूर्य हे जसे किरणांचे जीवन. तसे देव हे भक्तांचे जीवन. सूर्याच्या मागोमाग किरणे; तो आहे तरच ती. त्याचप्रमाणे देवाचे स्मरण तरच यांचे जगणे. ज्ञानोबाराय म्हणतात 'जीवे जीवो माझेनि तो'

हाच गुण दुसऱ्या शब्दात सांगावयाचा, तर 'भक्ता एकांतिनो मुख्याः' असा सांगता येईल. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'शरीर वाचा मानस । पियाली कृतनिश्चयाचा कोश । एकं मी वाचूनि वास । न पाहाती आन ॥' ज्ञा. १३-६०४. 'जयाचिया आवडी । केली मजशी कुळवाडी । भोग मोक्ष बापुडी । त्यजिली कुळे ॥ ऐसे अनन्ययोगे । विकले जीवे मने आंगे । तयांचे काइ एक सांगे । जे सर्व मी करी ॥' ज्ञा. १२-८१-८२. भक्ताची 'अनन्यता' दाखविण्याकरिता 'देवाला विकणे' अशी शब्दयोजना करून सांगण्याची ज्ञानोबारायांची आवड आहे. अनेक ठिकाणी त्यांनी असे म्हटले आहे, 'पै सर्व भावेसी उखिते । जे वोपिले मज चित्ते । जैसा गर्भगोळु उद्यमाते । कोणाहि नेणे ॥' ज्ञा. ९-३३५.

(२) दुसऱ्या ओवीत (३६) प्रतिक्षण वर्धमानम् हे जे नारदांनी चिन्ह सांगितले आहे, त्याविषयी ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात -

प्रेम हे भोगाने कमी होत नाही, वाढते. जसे वर्षाऋतूत नदीचे पाणी दिवसेंदिवस वाढतच जाते, तसे प्रेम हे भोगाने वाढतच जाते. तुकाराम महाराज असाच अनुभव सांगतात. 'वीट नाही पांडुरंगी । वाढे अंगी आर्त ते ॥' ज्ञानोबाराय अनुभवामृतात म्हणतात, 'प्रिय वस्तूच्या भोगाचा कंटाळा येत नाही. उलट रोज वेगवेगळा नवीन नवीन आनंद वाटतो.'

पढियंते सदा तेचि । परि भोगी नवीनवी रुचि ॥

(३) तिसऱ्या ओवीत (३७) 'अविच्छन्नत्व' सांगतात -

मनुष्याचा उत्साह प्रथमदर्शनी मोठा असतो. ओहळाला पाणी एकदम आले म्हणजे, इतके येते की, गाडी वाहून जाईल. पण दोन तासांनी ते इतके कमी होते की, घोटाभर पाणी राहत नाही. भक्तीची जात या सारखी नव्हे. भक्तीचा झरा एकदा का अंतःकरणात लागला की, तो अखंड वाहतोच. ज्ञानोबाराय हीच गोष्ट गंगेचा समर्पक दृष्टांत देऊन सांगतात.

गंगेच्या पाण्याचा एक लोंढा समुद्रास जाऊन मिळाला. मग तो लोंढा समुद्राला भेटून मागाहून येणारे जे गंगेचे लोट आहेत त्यांना सांगतो काय, की 'मी भेटून आलो, चला आता दुसरीकडे. गंगेच्या पाण्याचे लोट समुद्राला सारखे एकावर एक मिळतच असतात. 'मिळोनि मिळतचि असे । समुद्री गंगाजळ जैसे ॥' त्याचप्रमाणे भक्ताच्या अंतःकरणातील वृत्ती एकसारख्या भगवंताला विषय करणाऱ्याच उठतात. त्या सर्वांचा विषय एकच 'भगवंत' हा.

भक्तिरसायनकारांनीहि भक्तीची व्याख्या अशीच दिली आहे. 'द्रुतस्य भगवदधर्माद धारावाहिकतां गता । सर्वेशो मनसो वृत्ति भक्तिरित्यभिधीयते ॥' 'सर्वेंद्रियांसहित । मजमाजि सूनि चित्त । जे रातिदिवो न म्हणत । उपासिती ॥' ईश्वराकडे निज म्हणजे मन धावणे यालाच भक्ति म्हणतात.

ज्ञानेश्वरीमध्ये भक्तीप्रेमाची अशी वर्णने ठिकठिकाणी विखुरली आहेत. या दृष्टीने ज्ञानेश्वरी हे 'भक्तिशास्त्र' म्हटले तरीसुद्धा चालेल.

पुष्कळ वेळेला भक्ति म्हणून श्रीमद्भागवतातील प्रल्हादाची पुढील उक्ति सांगितली जाते -

श्रवणं कीर्तनं विष्णोःस्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वंदनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ।।

पण वाचकांच्या लक्षात आले असेल की, यात भक्तीची व्याख्या केलेली नाही. या श्लोकात सांगितलेले नऊ प्रकार हे भक्तीचे वेगवेगळे आविष्कार आहेत. समुद्राला का भरती आली म्हणजे खाड्यातून पाणी भरते. तसे मनात का ईश्वरविषयक प्रेमाची भरती आली की, ती डोळे, कान इत्यादि इंद्रियरूपी खाड्यातून भरून वाहू लागते. आत प्रेमाची भरती आली की, भक्त हा कधी श्रीकृष्ण श्रीकृष्ण म्हणेल, कधी डोळे भरोनियां त्याचे रूप पाहत बसेल. अशा त्याच्या विविध इंद्रियांच्या होणाऱ्या क्रियांचा वरील श्लोकात उल्लेख आहे. पण भक्तीची व्याख्या म्हणजे 'अस्मिन् परमप्रेमरूपा' हीच खरी. कारण जर या क्रियांच्या बुडाशी देवविषयक प्रेम नसेल तर ह्या क्रिया होऊनसुद्धा त्या भक्तीत जमा होणार नाहीत. प्रेमाच्या बैठकीमुळे या क्रिया भक्तीत जमा होतात. तुकाराम महाराज म्हणतात. 'एके दाखविले दहा । पहा फांटा पुसूनि ।।' तसेच येथेहि आहे. प्रेम नसेल तर ती क्रिया फुकट जाईल, भक्तीत जमा होणार नाही.

भक्तीत प्रेम हे मुख्य आहे. बाह्योपचार गौण आहेत. ही गोष्ट ज्ञानेश्वर महाराजांनी अ. ९, श्लोक २६ 'पत्रं पुष्पं फलं तोयम्' या प्रसिद्ध श्लोकावर टीका करतांना मोठ्या उत्कृष्ट रीतीने दाखविली आहे.

या श्लोकांत उपचार सांगितले आहेत. पण या श्लोकाचे मर्म वाचकांच्या लक्षात यावे, एवढ्याकरिता ज्ञानेशांनी दिसण्यास नेमके विरुद्ध सांगून श्लोकाची भूमिका तयार केली आहे ते म्हणतात -

पै अर्जुना माझे ठायी । आपणपेवीण सौरसु नाही ।
मी उपचारे कवणाही । नाकळे गा ।। ज्ञा. ९-३५७.

अर्जुना, माझे भजन करण्याकरिता भक्ताला आत्मसमर्पण करावे लागते. पान, फूल, फळ हे भजण्याचे नुसते निमित्त. मला अर्पण करावयाचा म्हणजे आपला जीव. पण आत्मसमर्पण करणे अथवा जीव देणे, याचा अर्थ चाकू अथवा सुरा घेऊन मान कापणे नव्हे. भगवंताला अर्पण करायला आपल्याजवळ काय योग्य आहे, तर आपण भगवंताला ते अर्पण करावे व त्याचा तोष संपादन करावा ? जेथे लक्ष्मीचा थोरपणा सरता होत नाही, शंभूचे तप पुरत नाही, तेथे आपला पाड काय लागणार ? असा विचार करून थोरपण पऱ्हा सांडून, व्युत्पत्ति आघवी विसरून, जगा धाकुटे होऊन, धनमद, गुणमद हे टाकून देऊन, शरीरहि देवावरून ओवाळून टाकावे व आपल्या जीवावरील नितांत प्रेम भगवंताला अर्पण करावे, हे आत्मसमर्पण. अर्जुना, असे आत्मसमर्पण करून, निःसीम भावाने युक्त होऊन उल्हसित अंतःकरणाने मला कशाचे का फळ भक्त देईना, मी संतुष्ट होतो. फळाने होईल यात काय नवल आहे ! वास्तविक भक्ताने दिलेल्या फुलाचा मी वास घ्यावा; पण, भक्ताच्या प्रेमभक्तीने मी इतका वेडा होतो की, त्याचा वास घेण्याच्या ऐवजी मी ते तोंडातच घालतो ! अशा प्रेमाने युक्त होऊन त्याने पाण्याचा थेंब दिला, तरी त्याने वैकुंठापेक्षा मोठी घरे मला दिली असे मी समजतो. तात्पर्य, मी भक्ताच्या ठिकाणचे प्रेम ओळखतो. आम्ही भावाचे पाहुणे आहोत. कारण आमच्या घरी प्रेमळाचे सांकडे आहे.

तात्पर्य, देव भक्ताच्या आंतले प्रेम व भाव बघतो. आपल्याला वस्तु अर्पण करणारा स्त्री का पुरुष, ब्राह्मण का शुद्र हा विचार मी करीत नाही. त्याचप्रमाणे जे देतो ते सोन्याच्या ताटात आहे का पत्रावळीवर आहे याचा विचार करीत नाही. फार काय, दिलेले साजुक आहे का शिळे आहे हेहि मी बघत नाही. तो देणारा किती प्रेमभावाने देतो हे बघतो. म्हणून भक्ति म्हणजे प्रेम. देवावर भक्ति करावयाची म्हणजे आपले प्रेम सर्वस्व त्याला अर्पण करावयाचे.

'एकच गहू प्रकार बहु' या म्हणीप्रमाणे देवविषयक प्रेम एकच; पण त्याचे आविष्कार वेगवेगळे. एकाच गव्हाचे मांडे, पुऱ्या, करंज्या वगैरे प्रकार करून खातात; तसे देवविषयक प्रेम भोगण्याचे वेगवेगळे प्रकार आहेत. यामुळे एकाच भक्तीचे वर दर्शविल्याप्रमाणे प्रकार संभवतात. त्यापैकी कांहींचा विचार ज्ञानेश्वरीत कसाकसा आला आहे, ते आपण आता पाहू -

(१) सगुणोपासना - देवविषयक प्रेम कधी देवाची सगुणरूपात उपासना करण्याच्या रूपाने आविष्कारेल. याचाहि विचार ज्ञानेश्वरीत आलेला आहे. उदाहरणार्थ -

तरि शंभू कां श्रीहरि । पढियंता होय ।। तया प्रिया देवतालया । यात्रादिके करावया । आठही पाहार जैसे पायां । उळिगं घापे ।। देवांगण मिरवणियां । अंगोपचार पुरवणियां । करावया म्हणियां । शोभती हात ।। लिंग का प्रतिमा दिठी । देखत खेवो अंगेष्टी । लोटिजे का कांठी । पडली जैसी ।। ज्ञा. १७-२०१-४.

पण या सगुणभक्तीविषयी गैरसमज उत्पन्न होईल असा मजकूर ज्ञानेश्वरीवरील पुष्कळ पुस्तकातून आलेला आहे. ज्ञानेश्वर महाराज मूर्तिपूजेविरुद्ध होते असा पुष्कळांनी निष्कर्ष काढला आहे. परंतु हा निष्कर्ष बरोबर

नव्हे. सोळाव्या अध्यायात आसुरी प्रकृतीच्या लोकांचे वर्णन करतांना ज्ञानदेवांनी 'देवपिसे प्रतिमालिंगी' असे म्हणणारे नास्तिक असे म्हटले आहे.

देवपूजा करणे म्हणजे वेळेचा दुरुपयोग आहे व प्रतिमापूजन निरुपयोगी आहे असे ज्ञानदेव मानतात, असे जर कोणी म्हणू लागला तर वरील सतराव्या अध्यायातील ओव्यांच्या विचारावरून त्याचे हे म्हणणे किती फोल आहे हे स्पष्ट होणार आहे. परमार्थात अत्यंत अवश्य असलेले जे तप, त्या तपात देवपूजा ही अग्रभागी असून तिचे ज्ञानदेवांनी वरील ओव्यांमध्ये सुंदर वर्णन केले आहे. खुळ्यासारखे कांहीतरी करीत बसणे हा वेडेपणा आहे. म्हणून नवव्या अध्यायात 'अवजानन्ति मां मूढाः' अथवा तेराव्या अध्यायातील 'अज्ञानं यदतोऽन्यथा' या श्लोकावर व्याख्यान करतांना त्यांनी अज्ञानी भक्तीवर टीका केली आहे. त्यांचा जो आक्षेप आहे तो देवाच्या मूर्ति विरुद्ध नव्हे. तिची व्याप्ति फक्त घरातील कोनाड्यापुरती मर्यादित करण्यावर आहे. त्याचप्रमाणे त्या देवाकरिता उपचारांचा जो अतिरेक झालेला दिसतो, त्या अतिरेकांचा निषेध आहे, खुळ्या कल्पनांचा निषेध आहे. पण या अतिरेकांचा निषेध म्हणजे मूळ प्रतिमापूजनच नको असे ज्ञानदेव म्हणत होते, हा निष्कर्ष चुकीचा आहे; उलट परमात्म्याच्या सगुण स्वरूपाचे वर्णन खुद्द ज्ञानेश्वरीत ठिकठिकाणी केलेले दिसून येते, 'किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तम्' गी. ११-४६ या श्लोकावरील ज्ञानदेवांची टीका पहा, ते म्हणतात -

'कैसे नीलोत्पलाते रांवित । आकाशाहि रंग लावित । तेजाची वोज दावित । इंद्रनीळा ॥ ६०० ॥ जैसा परिमळ जाहला मरगजा । कां आनंदासीचि निघालिया भुजा । ज्याचे जानुवरी मकरध्वजा । जोडिली बरव ॥ ६०१ ॥ मस्तकी मुकुटाते ठेविले । मुकुटा मुकुट मस्तक झाले । शृंगारा लेणे लाधले । आंगाचेनि जया ॥ ६०२ ॥ इंद्रधनुष्याचिये आडणी । माजी मेघ गगनरंगणी । तैसे आवरिले शार्ङ्गपाणी । वैजयंतिया ॥ ६०३ ॥ कवणी ते उदार गदा । असुरां देत कैवल्य सदा । कैसे चक्र हन गोविंदा । सौम्य तेजे मिरवे ॥ ६०४ ॥ किंबहुना स्वामी । ते देखावया उत्कंठित पां मी । ....

ज्ञानेश्वरीमध्ये 'तेथ शंभू कां श्रीहरि । पढियंता होय ॥' असे सांगितले आहे. यावरून कित्येकांनी ज्ञानेश्वर महाराजांच्या सांगण्यात 'बहुदेवतावाद' आहे असे म्हटले आहे. ज्ञानेश्वरीत बहुदेवतावाद आहे की एकेश्वरीवाद आहे का 'एकं संतं बहुधा कल्पयंति' असा 'वैदिक भक्तिमार्ग' आहे, हाहि विचार करण्यासारखा प्रश्न आहे. ज्ञानेश्वर महाराज हे बहुदेवतावादी अथवा एकेश्वरवादी नव्हते. त्यांचे 'ज्ञानेविण नाशिले । जे बुद्धिभेदासी आले । तेणे एकाचि मियां कल्पिले । अनेकत्व ॥' असे उद्‌गार प्रसिद्ध आहेत. एकेश्वरीवादामध्ये एकच दैवत मानले जाते, पण त्याच्याबरोबर असेहि समजले जाते की, इतर देव हे देव तर नव्हेतच, पण त्याज्य आहेत. दक्षिण भारतातील असणारे वीरवैष्णव अथवा वीरशैवासारखे पंथ अथवा ख्रिश्चन, मुसलमान धर्मासारखे धर्म हे एकेश्वरवादी आहेत. त्यांच्या देवाहून इतर देवांची उपासना करणाऱ्या भक्तास उत्तम गति मिळणार नाही असा त्यांचा सिद्धांत असतो.

ज्ञानदेव अशा संकोचित वृत्तीचे भक्त नव्हते. ज्ञानदेवांच्या मते गीता हा वैष्णवप्रासाद असला तरी तो अशा संकोचित स्वरूपाचा नव्हे. तो 'एकं संतं बहुधा कल्पयंति' या वैदिक पायावर उभारलेला आहे. यामुळे त्यात प्रवेश सर्वांना आहे. येथे श्रीशंभू व श्रीहरि यांना सारखेच पूज्य स्थान आहे.

व्यभिचारी भक्ति - एकच देव आहे हे न जाणून प्रत्येक देवतेगणिक वेगवेगळा भाव धरीत, वेगवेगळ्या हेतूने त्यांची उपासना करणारा ज्ञानदेवांना पसंत नाही. त्यांनी या व्यभिचारी भक्तीचे पुढील प्रमाणे वर्णन केले आहे -

आणि माझां ठायी भक्ति । फळा लागी जया आर्ती । धनोद्देशे विरक्ती । नटणे जेवी ॥ ७ ॥ नातरी कांताचां मानसी । रिगोनि स्वैरिणी जैसी । रहाटे जारेसी । जावयालागी ॥ ८ ॥ तैसी माते किरीटी । भजती गा पाउटी । करूनि जो दिठी । विषो सूये ॥ ९ ॥ आणि भजिन्नलियासवे । तो विषो जरी न पावे । तरी सांडी म्हणे आघवे । टवाळ हे ॥ १० ॥ कुणबट कुळवाडी । तैसा आन आन देव मांडी । आदिलाची परवडी । वरी तया ॥ ११ ॥ तया गुरुमार्गा टेके । जयाचा सुगरवा देखे । तरी तयाचा मंत्र शिके । येरु नेघे ॥ १२ ॥ प्राणिजातेसी निष्ठुरु । स्थावरी बहु भरु । तेवीचि नाही एकसरु । निर्वाहो जया ॥ १३ ॥ माझी मूर्ति निफजवी । ते घराचां कोनी बैसवी । आपण देवो देवी । यात्रे जाय ॥ १४ ॥ नित्य आराधन माझे । काजी कुळदेवता भजे । पर्व विशेषे कीजे । पूजा आना ॥ १५ ॥ माझे आधिष्ठान घरी । आणि वोवसे आनाचे करी । पितृकार्यावसरी । पितरांचा होय ॥ १६ ॥ एकादशींचां दिवशी । जेतुला पाडु आम्हांसी । तेतुलाचि नागांसी । पंचमीचां दिवशी ॥ १७ ॥ चौथ मोटकी पाहे । आणि गणेशाचाचि होये । चावदसी म्हणे माये । तुझाच वो दुर्गे ॥ १८ ॥ नित्य नैमित्तिके कर्मे सांडी । मग बैसे

नवचंडी । आदित्यवारी वाढी । भैरवा पात्री ॥ १९ ॥ पाठी सोमवार पावे । आणि बेलेसी लिंगा धावे । ऐसा एकलाचि आघवे । जोगावी जो ॥ २० ॥ ऐसा अखंड भजन करी । उगा नोहे क्षणभरी । अवघेन गांवद्वारी । अहेव जैसी ॥ २१ ॥ अ. १३ ओ ८०७-२१

तात्पर्य, 'एकं संतं बहुधा कल्पयंति' या वैदिक बैठकीवरून केल्या जाणाऱ्या प्रतिमापूजन, वारी इत्यादि सगुणोपासनेचे प्रकार ज्ञानदेवांना मान्य होते. पण त्यांना अज्ञानपणाने भक्ति म्हणून कांही तरी करणे मान्य नव्हते.

आता सगुणोपासनेतील एक प्रमुख अंग पण सगुणनिर्गुणाला जोडणारी जी कीर्तनभक्ति हिच्याविषयी श्री ज्ञानदेव काय म्हणतात ते पाहू -

(२) कीर्तनभक्ति - ह्या भक्तीचे अप्रतिम वर्णन अ. ९ श्लोक १४ यातील 'सततं कीर्तयंतो मां' या पदावरील व्याख्यानात माउलींनी केले आहे. ते एकदा मागे येऊन गेले आहे. तरीहि त्या १४ ओव्या पुनः या प्रकरणात देत आहोत, याचे कारण, त्या इतक्या उत्तम आहेत की, त्या पुनश्च दिल्या व पुनः वाचकांनी सर्व वाचल्या तरी द्विरुक्तिदोष वाटणार नाही. त्या ओव्या पुढीलप्रमाणे -

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचे । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चितांचे । जे नामचि नाही पापांचे । ऐसे केले ॥ यमदमा अवकळा आणिली । तीर्थे ठायावरूनि उठविली । यम लोकींची खुंटिली । राहटी आघवी ॥ यमु म्हणे काय यमावे । दमु म्हणे कवणाते दमावे । तीर्थे म्हणती काय खावे । दोष ओखदासि नाही ॥ ऐसे माझेनि नामघोषे । नाहीचि करिती विश्वाची दुःखे । अवघे जगचि महासुखे । दुमदुमित भरले ॥ ते पहाटेवीण पाहावित । अमृतेवीण जीववित । योगेविण दावित । कैवल्य डोळां ॥ परी राया रंका पाड धरु । नेणती सानेया थोरां कडसणी करू । एकसरे आनंदाचे आवारु । होत जगा । कही एकाधेनि वैकुंठा जावे । ते तिही वैकुंठचि केले आघवे । ऐसे नामघोषे गौरवे । धवळले विश्व ॥ तेजे सूर्य तैसे सोज्वळ । परि तोहि अस्तवे हे किडाळ । चंद्र संपूर्ण एखादे वेळ । हे सदा पुरते ॥ मेघ उदार परि वोसरे । म्हणऊनि उपमेसी न पुरे । हे निःशंकपणे सपांखरे । पंचानन ॥ जयांचे वाचेपुढा भोजे । अखंड नाम नाचत असे माझे । जे जन्मसहस्री वोळगिजे । एक वेळ मुखासी यावया ॥ तो मी वैकुंठी नसे । एक वेळ भानुबिंबीही न दिसे । वरी योगियांचीही मानसे । उमरडोनि जाय ॥ परि तयांपाशी पांडवा । मी हारपला गिवसावा । जेथ नामघोषु बरवा । करिती ते माझा ॥ कैसे माझां गुणी धाले । देशकाळाते विसरले । कीर्तनसुखे झाले । आपणपांचि ॥ कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखळ प्रबंध । माजी आत्मचर्चा विशद । उदंड गाती ॥ ज्ञा. ९-१९७-२१०

या ओव्यांवरून हे व्याख्यान करतांना पंढरपूरचा कीर्तनसंप्रदाय व निरूपणच त्यांच्या डोळ्यासमोर होते, हे कोणाच्याहि लक्षात येईल. ज्याप्रमाणे अष्टांगयोगाचे वर्णन करतांना ज्ञानदेवांनी गीतेत जे सांगितले आहे, त्याच्या थोडे बाहेर जाऊन स्वतःच्या योगावरील आवडीने निवृत्तिनाथांसारखे श्रोते समोर बसलेले आहेत, हे निमित्त साधून योगावरील व्याख्यानाचा जाणूनबुजून विस्तार केला; त्याचप्रमाणे कीर्तनभक्तीचेहि व्याख्यान त्यांनी सविस्तर केले आहे असे दिसून येईल.

या वर्णनाकडे जो सूक्ष्म दृष्टीने पाहील, त्याच्या लक्षात येईल की, ज्ञानदेवांनी या ठिकाणी भजनाच्या साधनस्वरूपाचा विचार एकदोन ओव्यातच मांडला. त्याचा लोकोत्तर परिणामच विशेष वर्णन केला.

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की, ही कीर्तनभक्ति अशी आहे की, जगातील सर्व दोष नाहीसे करून जगाला सुखी करण्याचे सामर्थ्य हिच्यात आहे. फार काय सांगावे ? हे कीर्तनभक्ति करणारे हरिदास लहान थोर, रावरंक इत्यादि भेद मनात न आणता मेघासारखे उदार पण मेघासारखे पाऊस काळातच नव्हे, तर सर्व काळ जगावर श्रीहरीच्या प्रेमाचा वर्षाव करीत असतात. बाकीची साधने एक-एकट्याचा उध्दार करतात. या साधनाचे काही औरच आहे. कोणी एकदा प्रयत्न करून कधीतरी वैकुंठास जाईल; पण या साधनाची बलहारी अशी आहे की, याचा अवलंब करणाऱ्यांनी हा लोकच वैकुंठ केला ! ज्यांना माझा शोध घ्यावयाचा असेल त्यांनी मला वैकुंठलोक, भानुबिंब इत्यादि ठिकाणी पाहू नये. कारण कदाचित् कांही प्रसंगी मी तेथे नसण्याचा संभव. ज्यांना मी हमखास सांपडावा, असे वाटत असेल, त्यांनी जेथे माझा बरवा नामघोष चालू आहे, तेथे शोध घ्यावा. मी तेथे नक्की आहेच. उत्तमापासोनि अंत्यजावरी सर्वांची काळजी वाहणाऱ्या माउलीला या अशा मार्गासंबंधी आत्यंतिक प्रेम वाटावे, यात आश्चर्य कसले !

(३) कर्मे ईश भजावा - येथपर्यंतच्या वर्णनावरून असा एक गैरसमज होण्याचा संभव आहे की, भक्ति म्हणजे अंतःकरणात भगवद्विषयक प्रेम उत्पन्न होऊन त्याची पूजा नामस्मरणादि करीत राहणे एवढीच मर्यादित स्वरूपाची आहे; पण परमार्थ हा एखाद्या विवक्षित कालात विवक्षित स्थळी होणारी विवक्षित प्रकारची क्रिया नव्हे. अंतःकरणात भक्ति उत्पन्न होणे अथवा परमार्थाची आवड उत्पन्न होणे याचा अर्थ ज्या

भाग्यवानाच्या अंतरात ही उत्पन्न झाली त्याच्या जीवनात संपूर्ण क्रांति होणे असा आहे. एक तास भजन व बाकीचे तास त्याशी विसंगत व्यवहार ही खरी भक्ति नव्हे. भक्ति म्हणजे संपूर्ण जीवन ईश्वरप्रेमाने भरून जाणे. नारदांनी आपल्या भक्तिसूत्रात 'तदर्पिताखिलाचारता' असे भक्तीचे लक्षण केले आहे. गीतेत या भक्तीचा विचार प्रामुख्याने आला आहे.

गी. अ. ९ श्लोक २६ यात 'यांति मद्याजिनोऽपि माम्' असे सांगून भगवान पुढच्या श्लोकातून आपले पूजन करण्याचा प्रकार सांगतात. तो असा की, 'पत्रं पुष्पं' 'जे ठाकेल कोणा कांही । फळ पुष्प अथवा तोयीं' ते देवाला प्रेमभावाने द्यावे. यातले गुह्यहि ज्ञानराजांनी प्रगट केले. त्याचा विचार याच प्रकरणात नुकताच होऊन गेल्याने त्याची पुनरुक्ति करीत नाही, पण हे सांगितल्या-बरोबर लगेच भगवान् सांगतात. 'अर्जुना पान, फूल, फळ अथवा पाणी मला अर्पण करणे एवढीच भक्ति नव्हे, तर

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥ गी. ९-२७

जे जे कांही व्यापार करिसी । कां भोग हन भोगिसी । अथवा यज्ञी यजिसी । नानाविधी ॥ नातरी पात्रविशेषे दाने । कां सेवकां देसी जीवने । तपादि हन साधने । व्रते करिसी ॥ ते क्रियाजात आघवे । जे जैसे निपजेल स्वभावे । ते भावना करोनि करावे । माझिया मोहरां ॥ परि सर्वथा आपुले जीवी । केलियाची से कांहीचि नुरवी । ऐसी धुवोनि कर्मे द्यावी । माझिया हाती ॥ ज्ञा. ९-३९८-४०१.

देव म्हणतात मला 'स्वकर्मकुसुमे व कर्मफळ' फार आवडतात. कर्म करून त्याचे 'फळ' मला अर्पण करणे ही सर्वात्मक जो मी त्या माझी मोठी भक्ति आहे.

या भक्तीचा विचार मागील प्रकरणात संपूर्णतया केलेला असल्याने त्यातील एकदोन गोष्टी देऊन भक्तीच्या दुसऱ्या एका आविष्काराकडे वळू.

एक, संघाताकडून होणारी कर्मे देवालाच अर्पण करावयाची, मग ती चांगलीच असली पाहिजेत, अथवा चांगल्या रीतीनेच केली पाहिजेत, अशी शंका उठण्याचा संभव आहे. कित्येक वेळा आपण असे पाहतो की, देवाला ठेवायचा ना मग गुळगुळीत पैसा अथवा कुजकी सुपारी चालेल. अशातला प्रकार ज्ञानदेवांना मान्य नाही. देवाला तांदूळ वाहणे आहे ना ? मग ती 'अक्षत' हवी. तसेच देवाला अर्पण करावयाचे,, मग ते कर्म पवित्रच हवे व ते उत्तम रीतीने करणेच अवश्य, असा ज्ञानराजांचा आग्रह आहे. 'मयि सर्वाणि कर्माणि' या तिसऱ्या अध्यायातील श्लोक ३० वर ते लिहितात 'तरी उचिते कर्मे आघवी । तुवा आचरोनि मज अर्पावी । तरी चित्तवृत्ति न्यासावी । आत्मरूपी'॥ ज्ञा. ३-१८६

दुसरी, देव म्हणतात -

'हे विहित कर्म पांडवा । आपुला अनन्य ओलावा ।
आणि हेचि परमसेवा । मज सर्वात्मकाची ॥'
ज्ञा. १८-९०६

X X X

तया सर्वात्मका ईश्वरा । स्वकर्मकुसुमांची वीरा ।
पूजा केली होय अपारा । तोषालागी ॥ ज्ञा. १८-९१७

या पूजेची मौज अशी आहे की, तिला खंड नाही. प्रतिमेची पूजा ही मर्यादित सेवा आहे. एक दिवस, सप्ताह, महिनाभर अशी कांही मर्यादित काल होणारी ती आहे. ती संपते व पुनः कालांतारने सुरू होते. ही तशी नव्हे, सर्वात्मक जो मी त्याची स्वकर्मे मदर्पण बुद्धीने करीत राहणे ही अखंड सेवा आहे.

(४) परा, अव्यभिचारी, गुरवी, अनन्यभक्ति -

कर्माचा आरंभ सकाम कर्म करण्यात, पण शेवट मात्र नैष्कर्म्य सिद्धीत अथवा ज्ञानप्रधान संन्यासात; त्याचप्रमाणे भक्तीचा प्रारंभ जरी प्रतिमापूजनात अथवा आर्तस्थितीत असला, तरी तिचा शेवट ज्ञानीभक्तींत, 'शिवो भूत्वा शिवं यजेत्' यांच्यात आहे. ज्ञानराजांना आवडणारी अशी ही भक्ति आहे व यात आश्चर्य नाही. कारण एक तर ते नांवाप्रमाणे ज्ञानराजच होत. शिवाय, खुद्द गीतेमध्येसुद्धा जी उत्कट म्हणून भक्ति सांगितली आहे ती सर्वत्र ज्ञानी भक्तीच आहे. सातव्या अध्यायात श्लोक १७ मध्ये आर्त, जिज्ञासु, अर्थार्थी व ज्ञानी अशा चार भक्तांचा निर्देश केला व अठराव्या श्लोकात हे 'उदाराः सर्व एवैते' उदार म्हणजे उत्कृष्ट आहेत असे म्हटले. पण भगवान् लगेच पुढे म्हणतात, 'ज्ञानी त्वामैव मे मतम्' (ज्ञानी तो माझा आत्मा) त्याचप्रमाणे अठराव्या अध्यायात श्लोक ५४ मध्ये आपली 'परा' भक्ति म्हणून सांगतात, तीहि ज्ञानोत्तरच भक्ति आहे. भगवान् म्हणतात -

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
समःसर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥

ज्ञानेश्वर महाराज याच भक्तिसंबंधी पुढील ५५ व्या श्लोकाचे व्याख्यान करतांना लिहितात -

ज्ञानी इयेते स्वसंविति । शैव म्हणती शक्ति ।
आम्ही परम भक्ति । आपुली म्हणो ॥

याच ज्ञानोत्तर भक्तीचे 'अव्यभिचारी भक्ति,' गुरवी भक्ति,' 'अनन्यभक्ति' या प्रकाराने व्याख्यान केलेले आहे. ज्ञानेश्वर महाराज हे भक्तीची बैठक, अद्वैतज्ञानच समजतात. तुकाराम महाराजहि एके ठिकाणी असेच म्हणतात,

'पावावया उपासना । ब्रह्मस्थानी प्रस्थान ॥

ज्ञानेश्वर महाराजांनी एकदोन ठिकाणी भक्तीच्या या बैठकीचे मोठे जोरदार समर्थन केले आहे. ज्ञानोबांच्या दृष्टीने भक्तीला ज्ञानाची बैठक इतकी आवश्यक आहे की, ते म्हणतात, 'म्हणून मद्रूप न होता भक्तीचा लाग आहे काय ?

म्हणोनि माझिया भजना । उचितु तोचि अर्जुना । गगन जैसे आलिंगना । गगनाचिया ॥ क्षीरसागरा परगुणे । कीजे क्षीरसागरचिपणे । अमृतचि होऊनि मिळणे । अमृती जेवी ॥ साडेपंधरा मिसळावे । तै साडेपंधरेचि होआवे । तेवी मी जालिया संभवे । भक्ति माझी ॥ हां गा सिंधूसि आनी होती । तरी गंगा कैसेनि मिळती । म्हणौनि मी न होता भक्ति ॥ अन्वयो आहे ॥ ज्ञा. १५-५६४-५६७.

समुद्राहून वेगळी असती तर गंगा समुद्राला मिळेल कशी ? त्याचप्रमाणे माझ्याहून वेगळे राहून माझा आनंद मिळणार कसा ? पण या भूमिकेवर एक नेहमी आक्षेप येतो की जर भक्तच देव झाला तर भक्तीसुखाचा आनंद या अद्वैतात कसा भोगता येणार ? गोडी घेणारा, भोक्ता हा भोग्य वस्तूहून वेगळा असावा लागतो. जसे पाणी पाण्याची गोडी चाखू शकत नाही, झाड आपली फळे खात नाही. पाणी पिणारा पाण्याहून वेगळा, फळे खाणारा झाडाहून वेगळा, तसा भोक्ता भोग्याहून वेगळा लागतो. अद्वैतज्ञानात तर भोक्ता भोग्य झाला. आता भोग कसा घडणार ?

ज्ञानेश्वर महाराजांनी अध्याय १८ मध्ये याच शब्दात पूर्वपक्ष करून त्याला पुढीलप्रमाणे उत्तर दिले आहे -

तोचि जालिया भोगु तयाचा । न घडे हा भावो जयांचा । तिही बोले केवी बोलाचा । उच्चारू कीजे ॥ ४२ ॥ तयांचां नेणो गांवी । रवी प्रकाशी हन दिवी । की व्योमालागी मांडवी । उभिली तिही ॥ ४३ ॥ हा गा राजन्यत्व नव्हतां आंगी । रावो रायपण काय भोगी । का आंधारू हन आलिंगी । दिनकराते ॥ ४४ ॥ आणि आकाश जे नव्हे । तया आकाश काय जाणवे । रत्नाच्या रूपी मिरवे । गुंजांचे लेणे ॥ ४५ ॥ म्हणौनि मी होणे नाही । तया मीचि आहे केही । मग भजेल हे कायी । बोलो कीर ॥ ४६ ॥ ज्ञा. १८-११४२-४६

'तोच झाल्यावर त्याचा भोग घडत नाही' त्यावर ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'सूर्य सूर्याचे प्रकाशन करीत नाही का ? शब्दाने शब्दांचा उच्चार होत नाही काय ? उलट जर स्वतः राजा झाला नाही तर तो राजेपणाचा भोग भोगू शकेल काय ? त्याचप्रमाणे देव म्हणतात, मी जो झाला नाही त्याला भोग आहे कोठे ? व मग तो माझी भक्ति करील याला किती अर्थ राहणार ?

अनुभवामृताच्या नवव्या प्रकरणातहि अद्वैतात भक्ति होत नाही म्हणणाऱ्यांना ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

देव देऊळ परिवारु । कीजे कोरूनि डोंगरु ।
तैसा भक्तीचा व्यवहारु । कां न व्हावा ॥ ४३ ॥

एकाच डोंगरात श्रीराम, त्यांचा परिवार, देऊळ हे सर्व करता येते; मग एकाच ज्ञानांत हा सेव्यसेवकपणाचा व्यवहार कां करता येणार नाही ? गीता अध्याय १२ श्लोक १६ 'अनपेक्षः शुचिः' यावर टीका करतांना तर ते स्पष्ट लिहितात -

अर्जुना हा ठावोवरी । जो सोऽहंभावो सरोभरी । द्वैताचां पैलतीरी । निगो सरला ॥ की भक्तीसुखालागी । आपणपेची दोही भागी । वांटूनियां आंगी । सेवकै बाणे ॥ येरा नाम मी ठेवी । मग भजती वोज बरवी । न भजयता दावी । योगिया जो ॥ ज्ञा. १२-१८५-८७.

ब्रह्मरूप झालेला महात्मा हा अद्वैत न मोडता भज्यभजक द्वैत करून भक्तिसुखाचा आनंद लुटू शकतो. अनुभवामृतांत ते म्हणतात - अहो ऐक्याचे मुद्दल न ढळे । आणि साजिरेपणाचा लाभु मिळे । तरी स्वतरंगाची मुकुळे । तुरंबु का पाणी ॥ अमृ. १-५९

आपल्या लाटांशी असणाऱ्या अद्वैतात भंग न येता पाण्याला जर लाटांचा आस्वाद घेता आला तर त्याने कां न घ्यावा ? तसेच देवाभक्तांचे ऐक्य न मोडता जर भक्तीचा आनंद लुटता आला, तर तो भक्ताने कां लुटू नये ?

लक्षात ठेवण्यासारखी महत्त्वाची गोष्ट अशी आहे की, केवलाद्वैताचे पुरस्कर्ते श्रीशंकराचार्य पण तेहि आपल्या षट्पदीत म्हणतात -

सत्यपि भेदापगमे नाथ तवाहं न मामकीनस्त्वम् ।
सामुद्रो हि तरंगः क्वचन समुद्रो न तारंगः ॥ ३ ॥

या ज्ञानप्रधान भक्तीची वेगवेगळ्या अंगांनी ज्ञानेश्वरीत चर्चा आली आहे.

(१) क्रिया कीर न साहे । परि अद्वैती भक्ति आहे ॥

या भक्तीचा प्रकार असा आहे की, येथे देवाच्या नांवाने म्हणून क्रिया करायला वावच नाही. ही गोष्ट समजण्याकरिता शरणागतीचे दोन प्रकार लक्षात घेणे अवश्य आहे. एका प्रकारास 'कर्तृतंत्र' शरणागति म्हणतात व दुसऱ्यास 'वस्तुतंत्र' शरणागति म्हणतात. पहिली शरणागति म्हणजे देवविषयक दंडवतादि कायावाचामनाने भक्ताकडून केल्या जाणाऱ्या क्रियेने होणारी. दुसरी जी वस्तुतंत्र, येथे कर्ता हा वस्तुरूप म्हणजे देवरूप झालेला. कर्ता भिन्नच नसल्याने क्रिया संपली. समजुतीच्या अंगाने वस्तुरूप होऊन राहणे हीच

शरणागति. 'भज् सेवायाम्' जो आपला भिन्नपणा सोडून ईश्वरात नाहीसा झाला तोच भक्त.

मिठाने मीठपणाचा मोह सोडून समुद्ररूप होऊन राहणे अथवा 'सुवर्णमणि सोनिया । ये कल्लोळ जैसा पाणिया' अशी शरणागति ही वस्तुतंत्र शरणागति. ज्ञानोबाराय या भक्तीचे वर्णन पुढील ओव्यातून करतात -

या लागी तो कर्मयोगी । मी जालाचि माते भोगी तारुण्य का तरुणांगी । जियापरी ॥ ४७ ॥ तरंग सर्वांगी तोय चुंबी । प्रभा सर्वत्र विलसे बिंबी । नाना अवकाश नभी । लुंठतु जैसा ॥ ४८ ॥ तैसा रूप होऊनि माझे । माते क्रियावीण तो भजे । अलंकारु का सहजे । सोनयाते जेवी ॥ ४९ ॥ का चंदनाची द्रुती जैसी । चंदनी भजे अपैसी । का अकृत्रिम शशी । चंद्रिका ते ॥ ११५० ॥ तैसी क्रिया कीर न साहे । तऱ्ही अद्वैती भक्ति आहे । हे अनुभवा जोगे नव्हे । बोला ऐसे ॥ ५१ ॥ ज्ञा. १८-११४७-५१

कांही न होऊन सहजस्थितीने राहणे असे या भक्तीचे स्वरूप आहे.

एऱ्हवी तिजी ना चौथी । हे पहिली ना सरती ।
पै माझिये सहजस्थिती । भक्तिनाम ॥ ज्ञा. १८-१११३

X X X

या ज्ञानभक्ति सहज । भक्त एकवटला मज ।

आतां या स्थितीत संघाताकडून जे कांही घडेल ती भक्तीच होणार ! कारण समुद्रावरील तरंग हा तिन्ही काली समुद्राशी एकरूपच झालेला असतो. तो कोणत्याहि अवस्थेत समुद्राला सोडीत नाही. त्याचप्रमाणे हा भक्त कोणत्याहि अवस्थेत देवाला सोडत नाहीच. यामुळे तो बोलेल ते स्तवनच, करील ती पूजाच 'यद् कर्म करोमि तत् तदखिलं शंभो तवाराधनम् ।' असे याचे झाले.

तो जे जे करतो ती देवाची भक्तीच. हे कसे ते समजण्याकरिता एक अर्वाचीन दृष्टांत देतो. सेवानिवृत्त होऊन सेवानिवृत्तीचे वेतन घेणारा गृहस्थ कचेरीत नाही गेला, तरी त्याची नोकरी सुरूच आहे. गेला तरी ठीक.

ज्ञानोबाराय म्हणतात -

तेव्हां पूर्वसंस्कारछंदे । जे कांही तो अनुवादे । तेणे आळविलेनि वो दे । बोलता मीचि ॥ ११५२ ॥ ते भलतयाहि किरीटी । पदार्थाचिया भेटी । द्रष्टृदृश्यातीता दृष्टी । भोगी तो सदा ॥ ६४ ॥ म्हणोनि सर्व मी जालेपणे । ठेले तया येणे जाणे । तेचि गा यात्रा करणे । अद्वया मज ॥ ६८ ॥ आणि शरीर स्वभाववशे । काही येक करू जरी बैसे । तरी मीचि तो तेणे मिषे । भेटे तया ॥ ७३ ॥ म्हणोनि करीतयाही वोजा । ते न करणे हेचि कपिध्वजा । निफजे तिया महापूजा । पूजी तो माते ॥ ७९ ॥ एवं तो बोले ते स्तवन । तो देखे ते दर्शन । अद्वया मज गमन । तो चाले तेचि ॥ ११८० ॥ तो करी तेतुली पूजा । तो कल्पी तो जपु माझा । तो असे तेचि कपिध्वजा । समाधि माझी ॥ ११८१ ॥ जैसे कनकेसी कांकणे । असिजे अनन्यपणे । तो भक्तियोगे येणे । मजसी तैसा ॥ इया अनन्यसिद्धा भक्ति । या आघवाचि दृश्यजाती । मज आपणपेया सुमती । द्रष्ट्याते जाणे ॥ ११८५ ॥

ज्ञानेशांनी साठसत्तर ओव्यातून या 'क्रिया कीर न साहे' या भक्तीचे अप्रतीम वर्णन केले आहे. त्याचा कांही सारांश वर दिला आहे. ते मूळातच बघणे अवश्य आहे.

अनुभवामृताच्या नवव्या प्रकरणात 'आंगेचि होतसे उपास्ति' याचे उत्कृष्ट वर्णन आहे. ते वाचकांनी अवश्य पाहावे.

(२) ज्ञानी भक्तीचाच एक प्रकार **अव्यभिचारी भक्तिः** हिचे वर्णन अ. १४ 'मां च योऽव्यभिचारेण' या २६ व्या श्लोकावर पुढीलप्रमाणे केले आहे.

याकारणे भेदाते । सांडूनि अभेदे चित्ते । आपणासकट माते । जाणावे गा ॥ ३८२ ॥ पार्था सोनयाची टिक । सोनयासी लागली देख । तैसे आपणपे आणिक । मानावे ना ॥ ३८३ ॥ तेजाचा तेजौनि निघाला । परी तेजीचि असे लागला । तया रश्मी ऐसा भला । बोधु होआवा ॥ ३८४ ॥ पै परमाणु भूतळी । हिमकणु हिमाचळी । मजमाजी न्याहाळी । अहंतैसे ॥ ३८५ ॥ हो का तरंगु लहानु । परी सिंधूसी नाहीं भिन्नु । तैसा ईश्वरी मी आनु । नोहेचि मा ॥ ३८६ ॥ ऐसेनि बा समरसे । दृष्टी जै उल्हासे । ते भक्ति पै ऐसे । आम्ही म्हणो ॥ ३८७ ॥

सर्व विश्वाच्या रूपाने श्रीहरीच नटला आहे, हे जाणून आपल्यासकट सर्व ठिकाणी त्याला पाहणे हीच अव्यभिचारी भक्ति होय. ज्ञानेश्वर महाराजांनी ही भक्ति सांगतांना भक्ति, ज्ञान व योग यांचा येथे समन्वय होतो असे सांगितले आहे. ते म्हणतात -

ऐसेनि बा समरसे । दृष्टि जै उल्हासे । ते भक्ति पै ऐसे । आम्ही म्हणो ॥ आणि ज्ञानाचे चांगावे । इयेचि दृष्टि नांवे । योगाचेही आघवे । सर्वस्व हे ॥ ज्ञा. १४-३८७ - ३८८.

(३) हिचा आणखी एक प्रकार **गुरवी भक्ति** - मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व ठिकाणी परमात्माच भरला आहे असे जाणून 'नमस्कारी भूते विसरोनि याती' ही नमनरूप गुरवी भक्ति होय.

तरी दोन्ही पालववेरी । जैसा एक तंतू अंबरीं । तैसा मीवांचूनि चराचरी । जाणती ना ॥ २२० ॥ आदि ब्रह्मा

करूनि । शेवटी मशक धरूनि ।। माजी समस्त हे जाणोनि । स्वरूप माझे ।। २१ ।। मग वाड धाकुटे न म्हणती । सजीव निर्जीव नेणती । देखिलिये वस्तु उजू लुंटिती । मीचि म्हणोनि ।। २२ ।। आपुले उत्तमत्व नाठवे । पुढील योग्यायोग्य नेणवे । एकसरे व्यक्तिमात्राचेनि नांवे । नमूंचि आवडे ।। २३ ।। जैसे उंची उदक पडिले । ते तळवटवरी ये उगेले । तैसे नमिजे भूतजात देखिले । ऐसा स्वभावोचि तयांचा ।। २४ ।। का फळलिया तरूची शाखा । सहजे भूमीसी उतरे देखा । तैसे जीवमात्रा अशेखा । खालावती ते ।। २५ ।। अखंड अगर्वता होऊनि असती । तयांची विनयो हेचि संपत्ती । जे जय जयमंत्रे अर्पिती । माझाचि ठायी ।। २६ ।। नमितां मानापमान गळाले । म्हणोनि अवचिता ते मीचि जहाले । ऐसे निरंतर मिसळले । उपासिती ।। २७ ।। अर्जुना हे गुरुवी भक्ति । सांगितली तुजप्रती । .. ज्ञा. ९-२२०-२८

ज्ञानेश्वर महाराज दहाव्या अध्यायात म्हणतात -

जे जे भेटे भूत । ते ते मानिजे भगवंत ।
हा भक्तियोगु निश्चित । जाण माझा ।। ११८ ।।

विनय, अगर्वता इत्यादि गुणांनी युक्त होऊन गुणदोषरहित दृष्टीने सर्वत्र परमात्मा बघणे ही नमन भक्ति होय.

(४) सर्व ठिकाणी परमात्मा भरला आहे असे जाणून भजणे हीच **अनन्यभक्ति -**

परि तेचि भक्ति ऐसी । पर्जन्याची सुटिका जैसी । धरावाचूनि अनारिसी । गतीचि नेणे ।। ६८६ ।। का सकळ जळसंपत्ति । घेऊनि समुद्राते गिवसिती । गंगा जैसी अनन्यगती । मिळालीचि मिळे ।। ८७ ।। तैसे सर्वभावसंभारे । न धरत प्रेम एकसरे । मजमाजी संचरे । मीचि होऊनि ।। ८८ ।। आणि तेवीचि मी ऐसा । थडिये माझारी सरिसा । क्षीराब्धि का जैसा । क्षीराचाचि ।। ८९ ।। तैसे मज लागुनी मुंगीवरी । किंबहुना चराचरी । भजनासि का दुसरी । भ्रांति नाही ।। ६९० ।। ज्ञा. ११-६८६-९०

(५) याचाच एक उत्कृष्ट प्रकार म्हणजे **ज्ञानोत्तर प्रेमलक्षणा भक्ति -** अद्वैतानुभवाला प्राप्त झाल्यावरहि भगवंताच्या प्रेमलक्षणात्मक भक्तीचा आस्वाद घेणारा भक्त हा या भक्तीच्या सदरात येतो.

ज्ञानोबाराय म्हणतात - जया भक्तीची येतुली प्राप्ती । जे कैवल्याते परौते सर म्हणती । जयाचिये लीलेमाजी नीति । जियाली दिसे ।। १९२ ।।...

ऐसे जे महानुभाव । दैविये प्रकृतीचे दैव । जे जाणोनिया सर्व । स्वरूप माझे ।। मग वाढतेनि प्रेमे । माते भजती जे महात्मे । परि दुजेपण मनोधर्मे । शिवतले नाही ।। ऐसे मीच होऊनि पांडवा । करिती माझी सेवा । परि नवलावो तो सांगावा । असे आइक ।। तरी कीर्तनाचेनि नटनाचे । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चित्तांचे । जे नामचि नाही पापाचे । ऐसे केले ।। ज्ञा. ९-१९२-९७

भगवान् या ठिकाणी 'मीचि होऊन माझी चरणसेवा करीतच राहणारे' जे भक्त त्यांचे वर्णन करतात.

अनुभवामृतात प्र. ९ मध्ये ज्ञानदेव म्हणतात, जर देवाची सेवाचाकरी करून सेवेचा आनंद भोगावा अशी इच्छा उत्पन्न झाली, तर त्याला काय अडचण आहे !

ऐसियासि स्वामीभृत्यसंबंधा । लागी उठली श्रद्धा ।
तै देवोचि नुसधा । कामविजे ।। ३९ ।।

याच संबंधात जसे एकाच डोंगरात देव, देऊळ, परिवार कोरता येतात तसे देव भक्त हे एकाच ज्ञानात कां मानता येऊ नयेत ? असे त्यांनी म्हटले आहे. ज्ञानेशांना हा भक्तीचा प्रकार इतका आवडतो की, ते या भक्तीला पांचवा पुरुषार्थ म्हणतात.

'चहूं पुरुषार्थाशिरीं । भक्ति जैसी ।। ज्ञा. १८-८६७

'शिवो भूत्वा शिवं यजेत्' ही जी भक्तीची वैदिक भूमिका आहे, तिच्यावरच आचार्यांची व ज्ञानदेवांची ही भक्तीची इमारत उभारलेली आहे. तात्पर्य, देव होऊन देवाला भजणे हे ज्ञानेशांच्या दृष्टीने भक्तीचे वर्म आहे व याचाच महाराष्ट्रातील भागवतधर्मीय भक्तिपंथावर परिणाम झालेला आहे.

महाराष्ट्रामध्ये सोन्याला सुगंध असावा, त्याप्रमाणे अद्वैत व भक्ति यांचा समन्वय आहे. भक्त्याचार्य म्हणून जे प्रसिद्ध आहेत, त्यापैकी मध्वाचार्य तर उघड उघड द्वैतीच आहेत. पंचभेदांपैकी त्यांच्या दृष्टीने ईशजीवभेद हा मुख्यच. रामानुजाचार्य व वल्लभाचार्य हे जरी आपणास अनुक्रमे विशिष्टाद्वैती व शुद्धाद्वैती म्हणवीत असले तरी तेहि देवभक्तसंबंधात द्वैतीच. यांच्या मते भक्त हा देव कधीच होत नाही.' 'तत्त्वमसि' महावाक्याचा अर्थ रामानुज 'तस्य त्वं असि' असा करतात. महाराष्ट्रात मध्ययुगात झालेल्या संतांनी अद्वैत व भक्ति यांचा समन्वय केला व अद्वैतानुभवावर भक्तीची इमारत उठविली. या विचारास बैठक जर कोणी पुरविली असेल तर ती ज्ञानराजांनी. श्री एकनाथ तुकोबाप्रभृति भागवतधर्मी संत ह्या भक्तीचाच पुरस्कार करतात.

नाथांचे 'भागवत' म्हणजे या ज्ञानोत्तरभक्तीचा पुरस्कारच आहे. त्यांच्या सर्वच ग्रंथातून या भक्तीचा उत्कृष्ट आविष्कार दिसून येतो, नमुन्याकरिता म्हणून एका अभंगाची दोन कडवी देतो -

सुखदुःख समान सकळ जीवांचा कृपाळ ।
ज्ञानाचा उद्‌बोध भक्तिप्रेमाचा कल्लोळ ॥ १ ॥
धन्य जगी तोचि एक हरिरंगी नाचे ।
रामकृष्ण वासुदेव सदा स्मरे वाचे ॥ २ ॥
तुकोबाराय असेच म्हणतात -
येणे बोधे आम्ही असो सर्वकाळ ।
करूनि हे निर्मळ हरिकथा ॥
गाय वासुदेव वासुदेवा ।
भिन्न नाही आणिका नांवा ।

X X X

घेईन मी जन्म याजसाठी देवा ।
तुझी चरणसेवा साधावया ॥ १ ॥
हरिनामकीर्तन संतांचे पूजन ।
घालीन लोटांगण महाद्वारी ॥ २ ॥

X X X

मोक्ष आम्हां घरी कामारी ते दासी ।
होय सांगो ऐसी तुका म्हणे ॥ ५ ॥
त्यांचा प्रसिद्ध अभंग -
हेचि दान दे गा देवा ।
तुझा विसर न व्हांवा ॥ १ ॥
गुण गाईन आवडी ।
हेचि माझी सर्व जोडी ॥ २ ॥
न लगे मुक्ति आणि संपदा ।
संतसंग देई सदा ॥ ३ ॥
तुका म्हणे गर्भवासी ।
सुखे घालावे आम्हांसी ॥ ४ ॥

भक्तीचे उदारत्व

आणखी एक याबाबत मुद्दा सांगावयाचा राहिला आहे, तो जर सांगितला नाही तर ज्ञानेश्वरीतील भक्तीचा हा सांगितलेला विचार अपुराच राहिल. तो मुद्दा म्हणजे भक्तीची पावन करण्याची शक्ति. गीतेच्या नवव्या अध्यायात याची फारच विस्तृत व गोड चर्चा ज्ञानराजांनी केली आहे. 'श्रीराम रावण यांचे युद्ध कसे झाले ? तर रामरावण जैसे मिनले समरी असेच.' त्यास दुसरा दृष्टांत नाही. तसा नववा अध्याय, नवव्या अध्यायासारखाच, असे ते म्हणतात. यास जी अनेक कारणे आहेत, त्यापैकी त्यात भक्तीचे अपूर्व महात्म्य वर्णन केलेले आहे, हे एक महत्त्वाचे कारण आहे. भक्तीचे महात्म्य वर्णन करीत असता ज्ञानेश्वर महाराजांच्या स्फूर्तीस मोठे भरते आले आहे.

या अध्यायातील 'अपि चेत् सुदुराचारो' या श्लोकात भगवान् अर्जुनाला सांगत आहेत की, अर्जुना, मनुष्य कितीहि दुष्ट आचरणाचा असेना, जर पूर्वकर्माबद्दल पश्चात्ताप होऊन माझ्या भक्तीच्या वाटेला तो लागला तर त्याची पूर्वीची पापरूपता संपली. कोणी एक गृहस्थ महापुरात पोहण्यास पडला. व पाण्याच्या ओघात सांपडून खाली वाहत जाऊ लागला. काठावरचे लोक तो मेला असेच समजू लागले. पण असे घडून आले, की तो निश्चेष्ट होऊन पाण्याबरोबर खाली वहात जात असतांना त्याला एका गांवच्या लोकांनी पाहिला, त्यांनी नाव तेथपर्यंत नेऊन त्याला पाण्याबाहेर काढले, चाकावर घातले, पोटातले पाणी पडले, काही दिवसांनी तो सुधारला व आपल्या गांवाला परत गेला. तो जवळ जवळ बुडाला होता; पण शेवटी जिवंत निघाला. त्यामुळे त्याचा जिवंतपणा हाच खरा ठरला व तो पाण्यात बुडाला हे खोटे झाले. तसा पापात बुडून गेलेला मनुष्य पूर्वीचा पापी खरा; पण उरलेले आयुष्य ज्याने शेवटी भक्तीला दिले, त्याचे पूर्वीचे पाप खोटे ठरले.

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

ऐसे भजतेनि प्रेमभावे । जया शरीरहि पाठी न पवे । तेणे भलतया व्हावे । जातीचिया ॥ आणि आचरण पाहता सुभटा । तो दुष्कृताचा कीर सेल वाटा । परी जीवित वेचले चोहटा । भक्तीचिया की ॥ अगा अंतीचिया मती । साचपण पुढीले गती । म्हणोनि जीवित जेणे भक्ति । दिधले शेखी ॥ तो आधी जरी दुराचारी । तरी सर्वोत्तमुचि अवधारी । जैसा बुडाला महापुरी । न मरतु निघाला ॥ तयाचे जीवित ऐलथडिये आले । म्हणोनि बुडालेपण जेवि वाया गेले । तेवि नुरेचि पाप केले । शेवटलिये भक्ती ॥ ज्ञा. ९-४१५-१९

असा जो देवाचा भक्त झाला, त्याचा उद्धार व्हायला किती वेळ लागणार ! ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, हा प्रश्नच चुकीचा आहे. जो अमृतात राहील त्याला मरण कोठले ?

अनन्य होऊन त्यांनी चित्तवृत्ति का मला दिली की, माझी स्वरूपशांति त्याला मिळते व मग एका दिव्यावर लावलेला दुसरा दिवा यापैकी पहिला कोण व दुसरा कोण हे कळत नाही, इतका दुसरा पहिल्यासारखा होतो; तसा तो पूर्वीचा पापी खरा पण माझ्या नित्य शांतीने युक्त होऊन मजसारखा होतो.

खरे सांगावयाचे म्हणजे अर्जुना, जशी सूर्य नाही ती रात्र **तसे माझ्या भक्तीविण कर्म ते पाप**. अडाणी, स्वर्गाला देणाऱ्या कर्मास पुण्य म्हणतात व नरकास नेणाऱ्या कर्माला पाप म्हणतात. खरे पाहिले तर ही दोन्ही पापेच आहेत. एक पुण्यात्मक पाप जे स्वर्गाला नेते व दुसरे पापात्मक पाप की जे नरकाला नेते. माझ्यात राहून

मजपासून दुरावणाऱ्यास पुण्य कसे म्हणता येईल ! ज्ञानोबाराय म्हणतात, 'स्वर्ग नरक या वाटा चोराचिया,' त्या अव्हाटा आहेत. माझी भक्ति करणारा पापयोनी, मूढ, दुष्टाचरणाचा शेलका वाटा, श्रुताधीत नसलेला, कोणी का असेना ! फार काय, शरीराच्या नांवाने त्याला पशूचे शरीर मिळालेले असले तरी चालेल. पण तो भक्त पाहिजे, मग तो मद्रूप झाला यात शंकाच नाही. प्रल्हाद असुरकुळात जन्माला आला खरा, पण त्याला असुर कोण म्हणेल ? माझ्या भक्तीने तो इतका माझ्यासारखा झाला की, मी जे देऊ शकतो ते देण्याचे सामर्थ्य त्याला प्राप्त झाले.

शरीराला काय किंमत आहे ? माझ्या प्रसादाला किंमत आहे. चामड्याचा तुकडा आहे पण त्याच्यावर जर राजमुद्रा असेल तर त्याने बाजारातल्या वस्तु विकत मिळतात. उलट सोने आहे पण शिक्का नसेल, तर ते बाजारात चालणार नाही, तसेच ब्राह्मणाचे शरीर आहे, पण भक्ति नाही, तर काय उपयोग ? उलट, अंत्यज आहे पण भक्त आहे तर तो तरला जाईल.

शेवटी ज्ञानेश्वर महाराज दोन निष्कर्ष काढतात. एक, देवाकडे मन लागले पाहिजे हे मुख्य. भक्तीने लागले तर तो तरेल यात काय नवल ? विषय, विराग, द्वेष या भावनेने देवाकडे आले तेहि तरले. 'वरि फोडावया लागी । लोहो मिळो का परिसाअंगीं । कां जे मिळतिये प्रसंगीं । मीचि होईल ॥' ज्ञा. ४६४.

दुसरे मनुष्यजन्माला येऊन भक्त झाला नाही तर त्याचा मनुष्यजन्म फुकट. भक्तीचे उदारत्व सांगणारा पुढील नवव्या अध्यायातील उतारा लांब पण उत्कृष्ट आहे -

अगा नांवे घेता वोखटी ।
जे आघवेया अधमाचिये शेवटी ।
तिये पापयोनी ही किरीटी ।
जन्मले जे ॥ ४४३ ॥
ते पापयोनि मूढ । मूर्ख जैसे कां दगड ।
परि माझ्या ठायीं दृढ । सर्वभावे ॥ ४४ ॥
जयाचिये वाचे माझे आलाप ।
दृष्टी भोगी माझेचि रूप ।
जयाचे मन संकल्प । माझाचि वाहे ॥ ४५ ॥
माझिया कीर्तीविण । जयाचे रिते नाही श्रवण ।
जया सर्वांगीं भूषण । माझी सेवा ॥ ४६ ॥
जयाचे ज्ञान विषो नेणे ।
जाणीव मज एकातेचि जाणे ।
जया ऐसे लाभे तरी जिणे ।
एऱ्हवी मरण ॥ ४७ ॥
ऐसा आघवाचि परी पांडवा ।
जिही आपुलिया सर्वभावा ।
जियावयालागी वोलावा । मीचि केला ॥ ४८ ॥
ते पापयोनीही होतु कां ।
ते श्रुताधीतही न होतु का ।
परि मजसि तुकितां तुका । तुटी नाही ॥ ४९ ॥
पाहे पा भक्तीचेनि आथिलेपणे ।
दैत्यी देवा आणिले उणे ।
माझे नृसिंहत्व लेणे । जयाचिये महिमे ॥ ४५० ॥
तो प्रल्हादु गा मजसाठी ।
घेता बहुते सदा किरीटी ।
का जे मिया द्यावे ते गोष्टी ।
तयाचिया जोडे ॥ ५१ ॥
एऱ्हवी दैत्यकुळ साचोकारे ।
परि इंद्रही सरी न लाहे उपरे ।
म्हणोनि भक्ति गा एथ सरे ।
जाति अप्रमाण ॥ ५२ ॥
राजाज्ञेची अक्षरे आहाती ।
तिये चामा एका जया पडती ।
तया चामासाठी जोडती । सकळवस्तू ॥ ५३ ॥
वांचूनि सोने रूपे प्रमाण नोहे ।
एथ राजाज्ञाचि समर्थ आहे ।
तेचि चाम एक जै लाहे ।
तेणे विकती आघवी ॥ ५४ ॥
तैसे उत्तमत्व तैचि तरे । तैचि सर्वज्ञता सरे ।
जै मनोबुद्धि भरे । माझेनि प्रेमे ॥ ५५ ॥
म्हणोनि कुळ जाति वर्ण ।
हे आघवेचि गा अकारण ।
एक अर्जुना माझेपण । सार्थक एक ॥ ५६ ॥
तेचि भलतेणे भावे ।
मन मज आतु येते होआवे ।
आले तरी आघवे । मागील वावो ॥ ५७ ॥
तैसे तंवचि वहाळ वोहळ ।
जंव न पवती गंगाजळ ।
मग होऊनि ठाकती केवळ । गंगारूप ॥ ५८ ॥
कां खैर चंदन काष्टे । हे विवंचना तवचि घटे ।
जव न घापती एकवटे । अग्नीमाजी ॥ ५९ ॥
तैसे क्षत्री वैश्य स्त्रिया ।
का शूद्र अंत्यजादि इया ।
जाती तंवचि वेगळालिया ।
जंव न पवती माते ॥ ४६० ॥

मग जाति व्यक्ती पडे बिंदुले ।
जेव्हां भाव होती मज मीनले ।
जैसे लवणकण घातले । सागरामाजी ॥ ६१ ॥
तंववरी नदनदींची नांवे ।
तंवचि पूर्वपश्चिमेचे यावे ।
जंव न येती आघवे । समुद्रामाजी ॥ ६२ ॥
हेचि कवणे एके मिसे ।
चित्त माझे ठायी प्रवेशे ।
येतुले हो मग आपैसे ।
मीचि होणे असे ॥ ६३ ॥
माझ्या भक्तिकरता उपायांची वाणी नाही.
अगा वरी फोडावयालागी ।
लोहो मिळो का परिसाचे आंगी ।
कां जे मिळतिये प्रसंगी । सोनेचि होईल ॥६४॥
पाहे पा वालभाचेनि व्याजे ।
तिया व्रजांगनांची निजे ।
मज मीनलिया काय माझे ।
स्वरूप नव्हती ॥ ६५ ॥
ना तरी भयाचेनि मिसे ।
माते न पविजेचि काय कंसे ।
की अखंड वैरवशे । चैद्यादिकी ॥ ६६ ॥
अगा सोयरेपणेचि पांडवा ।
माझे सायुज्य यादवा ।
की ममत्वे वसुदेवा - । दिकां सकळां ॥ ६७ ॥
नारदा ध्रुवा अक्रूरा । शुका हन सनत्कुमारा ।
या भक्ती मी धनुर्धरा । प्राप्यु जैसा ॥ ६८ ॥
तैसाचि गोपिकासि कामे ।
तया कंसा भयसंभ्रमे ।
येरा घातकेयां मनोधर्मे । शिशुपालादिका ॥ ६९ ॥
अगा मी एकुलाणीचे खागे ।
मज येवो पां भलतेनि मार्गे ।
भक्ति कां विषयविरागे । अथवा वैरे ॥ ४७० ॥
म्हणोनि पार्था पाही । प्रवेशावया माझा ठायी ।
उपायांची नाही । वाणी एथ ॥ ७१ ॥
आणि भलतिया जाती जन्मावे ।
मग भजिजे का विरोधावे ।
परि भक्त का वैरिया व्हावे ।
माझियाचि ॥ ७२ ॥

पतितांना पावन करणारी उदार अशी भक्ति आहे हे जाणून भगवान मोठ्या कळवळ्याने सांगतात की, कुळाच्या शुद्धतेवर, आपल्या ज्ञानावर, रूपावर, वयावर, कशावर अवलंबून राहू नका. या भक्तीच्या वाटेस लागा. जीविताची कृतकृत्यता याच्यात आहे.

एथ पार्था पुढत पुढती । तेचि ते सांगो किती ।
जरी मिया चाड, तरी भक्ती ।
न विसंबिजे गा ॥ ४३० ॥
अगा कुळाचिया चोखटपणा नलगा ।
अभिजात्य झणे श्लाघा ।
व्युत्पतीचा वाउगा । सोसु का वाहावा ॥ ३१ ॥
कां रूपे वयसा माजा । आथिलेपणे का गाजा ।
एक भाव नाही माझा । तरी पाल्हाळ ते ॥ ३२ ॥
कणेविण सोपटे । कणसे लागली आथी एक दाटे ।
काय करावे गोमटे । वोस नगर ॥ ३३ ॥
ना तरी सरोवर आटले ।
रानी दुःखिया दुःखी भेटले ।
का वांझ फुली फुलले । झाड जैसे ॥ ३४ ॥
तैसे सकळ ते वैभव ।
अथवा कुळ जाति गौरव ।
जैसे शरीर आहे सावेव ।
परि जीवचि नाही ॥ ३५ ॥
तैसे माझिये भक्तिविण । जळो ते जियालेपण ।
अगा पृथ्वीवरी पाषाण । नसती काई ॥ ३६ ॥
पै हिंवराची दाट साउली ।
सज्जनीं जैसी वाळिली ।
तैसी पुण्ये डावलूनि गेली । अभक्ताते ॥ ३७ ॥
निंब निंबोळिया मोडोनि आला ।
तरी तो काउळियासीचि सुकाळु जाहला ।
तैसा भक्तीहीनु वाढिन्नला ।
दोषांचि लागी ॥ ३८ ॥
कां षड्रस खापरी वाढिले ।
वाढूनि चोहटा रात्री सांडीले ।
ते सुणियांचेचि ऐसे झाले । जियापरी ॥ ३९ ॥
तैसे भक्तिहीनाचे जिणे ।
जो स्वप्नींहि परी सुकृत नेणे ।
तेणे संसार दुःखासि आवंतणे ।
वोगरिले ॥ ४४० ॥
म्हणोनि कुळ उत्तम नोहावे ।
जाती अंत्यजही व्हावे ।
वरि देहाचेनि नांवे । पशूचेही लाभो ॥ ४१ ॥
पाहे पा सावजे हातिरूं धरिले ।
तेणे तया काकुळती माते स्मरिले ।
की तयाचे पशुत्व वावो जाहले ।
पातलिया माते ॥ ४२ ॥ ज्ञा. ९-४३०-४२

अर्जुनालाहि भगवान् म्हणतात -

'तरी झडझडोनिं वहिला नीघ ।
इये भक्तीचिये वाटे लाग ।
जिया पावसी अव्यंग ।
निजधाम माझे ॥' ज्ञा. ९-५१६

दीन आणि दुर्बळांना तारून नेणारा हा भक्तिमार्ग आहे. म्हणूनच ज्ञानोबाराय म्हणतात,

'तो देवाला फार प्रिय की जो -
'..पुरुषार्थ सिद्धि चौथी । घेऊनि आपलिया हाती ।
रिगाला भक्तिपंथी । जगा देतु ॥' ज्ञा. १२ - २१९.

X X X

१४. ज्ञानेश्वरीतील ज्ञानयोग

ज्ञानेश्वर महाराज गीता हे 'मोक्षदानी स्वतंत्र ज्ञानप्रधान' असे शास्त्र समजतात. खुद्द गीतेतच 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' (गी. ४-३८) असे ज्ञानाचे वर्णन केले आहे व त्यावर ज्ञानोबाराय लिहितात-

'या महातेजाचेनिं कसे । जरी चोखाळु प्रतिबिंब दिसे । कां गिवसिले गिवसे । आकाश हे ॥ नातरी पृथ्वीचेनि पाडे । कांटाळे जरी जोडे । तरी उपमा ज्ञानी घडे । पंडकुमरा ॥' ज्ञा. ४-१८०-८१.

यावर कोणी म्हणेल की, अहो गीतेत पांचव्या अध्यायाच्या प्रारंभी अर्जुनाने प्रश्न केला की, दोन निष्ठांपैकी एक निश्चित सांग की, जिच्या योगाने मला निःश्रेयसाची प्राप्ति होईल. दुटप्पी बोलू नकोस. त्यावर भगवंतांनी 'कर्मयोगो विशिष्यते' असे उत्तर दिले आहे. याचा अर्थ ज्ञानेश्वर महाराज असा करतात की, ज्ञान म्हणजे 'धांवतया कर्माची लाणी' 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते' म्हणून सर्वश्रेष्ठ. पण भगवान 'कर्मयोगो विशिष्यते' म्हणतात, याचे कारण असे आहे की, कर्मयोगाचे अधिकारी फार व त्यांच्यातून गेल्याविना ज्ञानप्राप्ती होत नाही. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात -

तरी जाणां नेणां सकळां । हा कर्मयोगु कीर प्रांजळा ।
जैसी नाव स्त्रिया बाळां । तोयतरणीं ॥ ज्ञा. ५-१६

भोपळ्याच्या साहाय्याने एखादा दुसरा तरेल. पण नाव ही अशी आहे की, पोहता येवो न येवो, तीत बसेल त्या सर्वांना ती परतीराला घेऊन जाईल. तसा हा कर्मयोग साधक, वैराग्यसंपन्न असो नसो, सर्वांना परतीराला घेऊन जाईल. ज्ञानयोगाचे तसे नाही. 'विरक्ती वांचूनि केही । ज्ञानासी तगणेचि नाही.' म्हणून 'कर्मयोगो विशिष्यते.' येऱ्हवी ज्ञान हेच सर्व उपायात श्रेष्ठ आहे. त्यांच्या मते ज्ञानानेच मोक्ष मिळतो. ते म्हणतात -

जे ज्ञान जयाचां हाती । तोचि समर्थु मुक्ति ।
जैसा शतमख संपत्ती । स्वर्गींचिये ॥ कां शत एक जन्मा । जो जन्मोनि ब्रह्मकर्मा । करी तोचि ब्रह्मा । आनु नोहे ॥ नाना सूर्याचा प्रकाशु । लाहे जेवी डोळसु । तेवी ज्ञानेचि सौरसु । मोक्षाचा तो ॥ ज्ञा. १५-३०-३२.

सोळाव्या अध्यायात ते म्हणतात-

भरूनि प्रपंचाचा घोटु । कीजे देखतयाचि देखतां द्रष्टु । आनंदसाम्राज्यी पाटु । बांधिजे जीवा ॥ येवढेया लाठेपणाचा उपावो । आनु नाहीचि म्हणे देवो । हा सम्यक् ज्ञानाचा रावो । उपायांमाजी । ज्ञा. १६-५०-५१

अशा ज्ञानाच्या कथनाकरितां गीता आहे, अशी ज्ञानेशांची गीतेकडे बघण्याची दृष्टि. त्यांनी गीतेसंबंधी म्हटलेच आहे 'मोक्षदानी स्वतंत्र' 'ज्ञानप्रधान' हे शास्त्र. म्हणून ज्ञानकथनप्रसंगी त्यांच्या स्फूर्तीस अलोट भरती यावी यात आश्चर्य कसले ? ज्ञानेश्वरी हा ग्रंथ आपल्या नांवाप्रमाणे खरोखरच 'ज्ञानेश्वरी' आहे म्हणूनच ज्ञानराजांच्याप्रमाणे त्यांच्या या ग्रंथाची साधुसंत सेवा करतात. अ. १३ मध्ये ज्ञानगुणांचे वर्णन श्रवण करून श्रोते, संत ज्ञानराजांच्यावर इतके खूष झाले की, त्यांनी ज्ञानदेवांना 'ज्ञानी देखणा होसी' अशी पदवी बहाल केली. तो प्रसंग ज्ञानेश्वरीत पुढीलप्रमाणे वर्णन केला आहे -

'तंव श्रोता म्हणितले असो । न सांगतियाचा अतिसो । ग्रंथोक्ती तेथ आडसो । घालिसी कां ॥ तुझा हाचि आम्हां थोरु । वक्तृत्वाचा पाहुणेरु । जे ज्ञान विषो फारु । निरोपिला ॥ जया ज्ञानलेशोद्देशे । कीजती योगादि सायासे । ते धणीचे आणि तुझिया ऐसे । निरूपण ॥ अमृताची सांतवांकुडी । लागो कां अनुघडी । सुखाचां दिसीकोडी । गणिजतु कां ॥ पूर्ण चंद्रेसी राती । युग एक असो न पाहती । तरी काय पाहत आहाती । चकोरे ते ॥ तैसे ज्ञानाचे बोलणे । आणि येणे रसाळपणे । आता पुरे कोण म्हणे । आकर्णिता ॥ आणि सुभाग्यु पाहुणां ये । सुभगाचि वाढती होये । तै सरो नेणे रससोये । ऐसे आथी ॥ तैसा जाहला प्रसंगु । जे ज्ञानी आम्हासी लागु । आणि तुजही अनुरागु । आथि येथ ॥ म्हणोनि यया वाखाणा । पासी से आली चौगुणा । ना म्हणो नये देखणा । होसी ज्ञानी ॥ ज्ञा. १३-६३३-४५.

आपण आतां या 'धांवतया कर्माची लाणी' व 'भुकेलिया साधनांची धणी' असे जे ज्ञान त्याच्या, ज्ञानोबारायांच्या 'धणीच्या', निरूपणाकडे वळू.

गीतेच्या साधनातील कर्मयोग ही पहिली पायरी तर ज्ञानयोग ही शेवटली पायरी आहे. ज्ञानेश्वर महाराज ज्ञानाचे पुढीलप्रमाणे वर्णन करतात -

'देखे परमात्मसुखनिधान । साधावया योगीजन । जे न विसंबिती अंजन । उन्मेषनेत्री ॥ जे धांवतया कर्माची लाणी । नैष्कर्म्यबोधाची खाणी । जे भुकेलिया धणी ।

साधनांची ॥ जेथ प्रवृत्ति पांगुळ जाहली । तर्काची दिठी गेली । जेणे इंद्रिये विसरली । विषयसंगु ॥ मनाचे मनपण गेले । जेथ बोलाचे बोलपण ठेले । जयामाजि सांपडले । ज्ञेय दिसे ॥ जेथ वैराग्याचा पांगु फिटे । विवेकाचाहि सोसु तुटे । जेथ न पाहतां सहज भेटे । आपणपे ॥ ज्ञा. ४-१६०-६४

१३ व्या अध्यायातहि असेच वर्णन आहे. तिसऱ्या अध्यायामध्ये अर्जुनाच्या प्रश्नास उत्तर म्हणून भगवंतांनी 'ज्ञानयोगेन सांख्यानां कर्मयोगेन योगिनाम्' अशा दोन निष्ठा सांगितल्या. त्यावर ज्ञानेश्वर महाराजांनी जे व्याख्यान केले आहे, त्यावरून असे दिसते की, त्यांच्या मते या दोन स्वतंत्र निष्ठा नसून, मूळात एकाच साधनेचे दोन विभाग आहेत; अधिकारपरत्वे भिन्नत्व प्राप्त झालेल्या एकमेकीस पूरक अशा या दोन निष्ठा आहेत. कर्मयोग हा ज्ञानयोगाचा पाया आहे; तर ज्ञानयोग हे कर्मयोगाचे शिखर आहे. त्याचे आचरण करणारे भिन्न अधिकाराचे असल्याने त्या स्वतंत्र निष्ठा म्हणून सांगितल्या आहेत. ज्ञानदेवांनी या निष्ठांचा संबंध खालील ओव्यांतून अनेक उत्कृष्ट दृष्टांत देऊन सांगितला आहे. त्यांपैकी एक दृष्टांत द्यावयाचा तर पक्षी हा वृक्षावरील फळाला एका झेपेत जाऊन भिडतो, पण माणसाला तसे करणे शक्य नाही. तो त्या ठिकाणी खात्रीने पोचेल, पण त्यास कांही वेळ लागेल. कारण त्याला या फांदीवरून त्या फांदीवर, त्या वरून पुढच्या फांदीवर असे करीत करीत फळापर्यंत पोचावे लागते.

हे मार्गु तरी दोनी । परि एकवटती निदानी । जैसी सिद्धसाध्य भोजनी । तृप्ती एकी ॥ कां पूर्वापर सरिता । भिन्न दिसती पाहता । मग सिंधुमिळणी ऐक्यता । पावती शेखी ॥ तैसी दोनीहि मते । सूचिती एका कारणाते । परी उपास्ति ते योग्यते । आधीन असे ॥ देखे उत्प्लवना सरिसा । पक्षी फळासी झोंबे जैसा । सांगे नरु केवी तैसा । पावे वेगा ॥ तो हळूहळू ढाळे ढाळे । केतुलेनि एके वेळे । मार्गाचेनि बळे । निश्चित ठाकी ॥ ज्ञा. ३-३८-४२

एकास विहंगम व दुसऱ्यास पिपीलिका मार्ग म्हणून इतर ग्रंथातूनहि हाच भेद सांगितला जातो.

ज्ञानयोग व कर्मयोग यांतील हा संबंध सांगण्याचे कारण असे आहे की, ज्ञानदेव हे ज्या ज्या ठिकाणी ज्ञानयोग सांगतात, त्या त्या ठिकाणी साधकाने कर्मयोगाचे आचरण करूनच ज्ञानयोग आचरण्याची तयारी केली आहे, असे प्रारंभी दाखवितात. या तयारीविना जो ज्ञानयोगाचे आचरण करू लागतो, त्याच्या पदरात परमसिद्धिरूप फल पडणे जवळजवळ अशक्यच असते असे त्यांचे मत आहे.

गीता अ. ७ श्लोक १९ 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।' या प्रसिद्ध श्लोकावर ज्ञानयोगांतील मुख्य मुख्य पायऱ्या थोडक्यात पण सुंदर रीतीने त्यांनी सांगितलेल्या आहेत व त्यांचाच विस्तार पुढे अठराव्या अध्यायांत त्यांनी केला आहे. या श्लोकावर ते लिहितात -

जे तो विषयांची मोट झाडी । माजी कामक्रोधांची सांकडी । चुकावूनी आला पाडी । सद्वासनेचिया ॥ मग साधुसंगे सुभटा । उजू सत्कर्माचिया वाटा । अप्रवृत्तीचा अव्हांटा । डावलूनि ॥ आणि जन्मशतांचा वाहतवणा । तेवीचि आस्थेचिया न लेचि वाहणा । तेथ फळहेतूचा उगाणा । कवणु चाळी ॥ ऐसा शरीरसंयोगाचिये राती । माजी धांवता सडिया आयती । तंव कर्मक्षयाची पाहती । पाहाट जाली ॥ तैसी गुरुकृपा उखा उजळली । ज्ञानाची वोतपली पडली । तेथ साम्याची ऋद्धि उघडली । तयाचिये दिठी । ज्ञा. ७-१२७-३१

या मार्गातील प्रथम पायरी 'सद्वासना' ही आहे. योगवासिष्ठादि ग्रंथातून हिलाच शुभेच्छा' म्हटले आहे. पण ही पायरीच मुळात इतकी उंच आहे की, ज्ञानेश्वर महाराजांनी जो ती चढून आला त्याचे 'आला पाडी । सद्वासनेच्या' असे वर्णन केले आहे. पहाड चढून वरती टोकाला जाणे हे ज्याची छाती कमकुवत आहे त्यास जसे जमत नाही; तसे कामक्रोधादि विकारांनी ज्याचे चित्त पोखरले आहे, त्याच्या ठिकाणी सद्विषयक वासना निर्माण होणे कठीण आहे.

ज्ञानेश्वर महाराज रूपकाने सांगतात की, साधनरूप डोंगराच्या पायथ्याशी विषयांची दाट झाडी असून त्यात कामक्रोधासारखी हिंस्र श्वापदे राहतात. ज्ञानयोगपथावरील पांथिक - ज्ञानयोगाचा साधक हा या श्वापदांना चुकवून सद्वासनेच्या पहाडावर येतो. याचा अभिप्राय असा आहे की, मनुष्याच्या अंतःकरणात कामक्रोधादि विकार असतात. ते मनुष्याला विषयोपभोगांच्या बाहेर पडू देत नाहीत. त्याचे सर्व जीवन त्यांच्यातच जाते. त्यामुळे त्यास परमार्थ कसा घडणार ? या मार्गावरील साधकाने तीव्र वैराग्याच्या साह्याने या विकाररूपी श्वापदांचा हल्ला चुकविला आणि म्हणून तो सद्वासनारूपी पहाडावर सुरक्षितपणे येऊन पोचला. एकनाथ महाराजहि असेच सांगतात की, अंतःकरणातील पांच विषयांचा स्नेह ज्या वेळी नाहीसा होतो, त्या वेळी, आत सद्बुद्धीचा उदय होतो. 'पांचाहि विषयांचे शेवटी । उपजे सद्बुद्धि गोमटी ॥' (रुक्मिणी स्वयंवर)

साधक हा एकदा का या सद्वासनेच्या पहाडावर पोचला की, मग त्याची व देवाच्या यात्रेस निघालेल्या साधु

वाटसरूंची गांठ पडते व पुढील मार्ग आक्रमण करणे त्यास सोपे जाते. मग त्यांच्याबरोबर चालल्याने अप्रवृत्तीची आडवाट सुटते व सत्कर्मरूपी सरळ वाट साधक चालतो; पण देवदर्शनाला निघालेला भक्त हा जसा पायात वहाणा न घालता अनवाणी जातो, तसाच हा पांथिकहि आस्थेच्या वहाणा न घालता शेकडो जन्म विहितकर्मरूपी कर्माची वाट चालतच राहतो. असा शरीरसंयोगरूपी रात्रीत एकटा धांवत राहतो, म्हणजे कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून सारखा कर्म करीत राहतो. असा हा (साधक) परमार्थाची वाट वेगाने चालत असता कर्मरूपी रात्र संपते व कर्मक्षय होऊन कर्मसाम्यदशारूपी पहाट होते, गुरुकृपारूपी दिवस उजाडतो व ज्ञानाचा प्रकाश प्राप्त होतो व जिकडे तिकडे त्याच्या दृष्टीला साम्याचेच ऐश्वर्य प्रतीतीला येते. सद्वासना, सत्समागम, विहित कर्माचे कर्तृत्वमद व फलास्वाद टाकून अनेक जन्मपर्यंत आचरण, कर्मसाम्यदशा, गुरूची कृपा, महावाक्यांचे श्रवण, त्यांचे मनन, निदिध्यासन व आत्मसाक्षात्कार असा हा थोडक्यात ज्ञानमार्ग आहे.

याची विस्तारपूर्वक मांडणी अठराव्या अध्यायामध्ये ज्ञानदेवांनी फारच उत्कृष्ट रीतीने केलेली आहे. ती आपण आता पाहू -

तेथे ज्ञानयोगाच्या दोन तऱ्हेच्या अधिकाऱ्यांचे वर्णन केलेले आहे, एक तीव्र व एक मंद. उदाहरण द्यावयाचे तर अंतःकरणाची एक जात कापरासारखी असते. अग्नीचा नुसता स्पर्श झाली की, कापूर एकदम पेट घेतो. त्याला वेळूची फुंकणी घेऊन फुंकण्याचे कारण पडत नाही. पण दुसरी एक जात गोवरीसारखी असते. गोवरीला पेटवून ज्वाला निर्माण करावयाची असेल तर नुसता निखारा ठेवल्याबरोबर ती पेटत नाही. बराच वेळ फुंकावे लागते; धूर होतो व मागाहून ज्वाला निर्माण होते. तिसरीहि एक अंतःकरणाची जात याच दृष्टांताने पुढे जाऊन सांगण्यासारखी आहे. पण लक्षात ठेवले पाहिजे की, ती साधकाच्या दशेत येत नाही. ती जात म्हणजे जसा म्हशीचा ताजा पोह. पेटलेली काडी जवळ नेली तरी तो पोह तर पेटत नाहीच, पण उलट पेटणारी काडी विझते. त्याप्रमाणे हा तिसरा इतका विषयासक्त असतो की, त्याच्यावर तर श्रवणाचा काही परिणाम होत नाहीच; पण सांगणारा जर अर्धकच्चा असला तर त्याच्यातील परमार्थबुद्धि नष्ट होण्याचा संभव फार ! वरील दृष्टांताप्रमाणे तीव्र अधिकारी कापरासारखा व मंद अधिकारी हा गोवरीसारखा समजावा.

मंद व तीव्र या दोघांनाहि पूर्वतयारी लागतेच. तीव्र अधिकाऱ्याने पूर्वतयारी तर केलेलीच असते. पण पूर्वसंस्काराने त्याला अशी सत्त्वसंपन्नता प्राप्त झालेली असते की, त्याच्या अंतःकरणात असंभावना, विपरीत भावनादि ज्ञानाच्या आड येणारे दोष नाहीसे झालेले असतात. यामुळे गुरूंच्या मुखातून 'तूं ब्रह्म आहेस' हे वाक्य श्रवण करण्याबरोबर त्याची वृत्ति स्वरूपाकार होऊन राहते. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, परी हेचि आत्मसिद्धि। जो कोणी भाग्यनिधी। श्रीगुरुकृपालब्धि। काळी पावे ॥ उदयजताचि दिनकर । प्रकाशचि आते आंधार । कां दीपसंगे कापुर। दीपुचि होय ॥ तया लवणाची कणिका। मिळतखेवो उदका। उदकचि होऊनि देखा। ठाके जेवी ॥ का निद्रित चेवविलिया। स्वप्नेसी नीद वाया। जाऊनि आपणपया। मिळे जैसा ॥ तैसे जयां कोण्हासी दैवे। गुरुवाक्य श्रवणाचि सवे। द्वैत गिळोनि विसंवे। आपणया वृत्ती ॥ ज्ञा. १८-९८४-८८.

तुकाराम महाराजहि अशा अधिकारी साधकासंबंधाने म्हणतात -

तुका म्हणे कानी आइकली मात।
तोचि झाला घात जीवपणा ॥

पण सर्वांची इतकी मोठी तयारी असणे असे कसे शक्य आहे ? ज्याची अशी तयारी नाही, त्याला क्रमाक्रमानेच जावे लागते. ज्ञानेश्वर महाराजांनी हा विचार अध्याय १८ श्लोक ५०, ५१-५२ यावरील टीकेत फार उत्कृष्ट मांडला आहे.

प्रथम या साधकाने पूर्वतयारी कशी केली ते सांगतात -

येऱ्हवी एकदम ज्याची वृत्ति ब्रह्माकार होत नाही, त्याने काम्यनिषिद्ध कर्मांचा त्याग करून व निष्काम बुद्धीने नित्य नैमित्तिक कर्माचे आचरण करून, सत्त्वशुद्धीच्या आड येणारे रज व तम जाळून टाकले. पुत्र, वित्त, परलोक या विषयींचा स्नेह आपल्या अंकित केला. मोकाट सुटलेली इंद्रिये हव्या त्या विषयांचा भोग घेऊन विटाळली होती, ती प्रत्याहाररूप तीर्थात त्यांना स्नान घालून शुद्ध केली. स्वकर्माचे फळ ईश्वराला अर्पण करून परमार्थ मार्गावरील खरा सोबती जे वैराग्य ते बळकट असे स्वाधीन करून ठेविले. अशा रीतीने आत्मसाक्षात्कारास आवश्यक अशी जी साधनसामुग्री ती सर्व साधकाने गोळा केली. ती ज्ञानदेव खालील ओव्यात सांगतात -

'एऱ्ही स्वकर्माचेनि वन्ही । काम्यनिषिद्धांचिया इंधनी। रजतमे कीर दोन्ही। जाळिली आधी ॥ पुत्र वित्त परलोकु। यया तिन्हीचा अभिलाखु। घरी होय पाइकु।

हेही जाले ॥ इंद्रिये सैरां पदार्थी । रिगता विटाळली होती। तिये प्रत्याहारतीर्थी । न्हाणिली कीर ॥ आणि स्वधर्माचे फळ । ईश्वरी अर्पुनी सकळ । घेऊनि केले अढळ । वैराग्यपद ॥ ऐसी आत्मसाक्षात्कारी । लाभे ज्ञानाची उजरी। ते सामग्री कीर पुरी । मेळविली ॥ ज्ञा. १८-९९२-९६

आणि त्याच वेळेला सद्गुरुहि भेटले व त्यांनी शिष्याला योग्य तो उपदेश केला; पण ज्याप्रमाणे औषध घेतल्याबरोबर रोग बरा होत नाही, अथवा सूर्योदयाबरोबर मध्यान्ह नाही; त्यास कांही काळ जावा लागतो; किंवा उत्तम जमीन आहे, वोल चांगली लाभली आहे, बीजहि चांगले पेरले आहे, इतके झाल्यावर आता अलोट फळ येण्यास जरी अडचण नाही, तरी त्यालासुद्धा कांही काळ लागणारच; अथवा चांगला सरळ मार्ग मिळाला, सज्जनाचा संगहि लाभला, पण मुक्कामास पोचण्यास जास्त वेळ लागतोच. त्याप्रमाणे अंगी वैराग्य असले, गुरु भेटले व त्यांनी महावाक्याचा उपदेश केला व 'मी ब्रह्म आहे' असा जीवाच्या ठिकाणी अंकुरहि फुटला, पण तेवढ्याने काम भागत नाही. जसे चकमकीतून उडणाऱ्या ठिणगीने लाकडाचा ओंडका जाळला जात नाही; त्याप्रमाणे वृत्तीने वस्तूस नुसता स्पर्श केल्याने सर्व संस्कार एकदम नाहीसे होत नाहीत. 'कांही नुरोनि उरे' अशी जी ब्रह्मस्थिति ती प्राप्त करून घेण्यास महावाक्य-श्रवणानंतरहि या साधकाला मनन निदिध्यासनरूप प्रयत्न करावा लागतो; कारण त्याच्या अंतःकरणात असंभावनादि दोष असतात.

मनात जर विपरीत कल्पना असली तर प्रत्यक्ष इंद्रियांसमोर वस्तु असूनसुद्धा त्या वस्तूचे दर्शन घडत नाही. इतका विपरीत कल्पनेचा परिणाम होतो. ही आपल्या अनुभवातली गोष्ट आहे.

कल्पना करा, एखादा गृहस्थ वास्तविक जिवंत असून तो भूत होऊन बसला, अशी भूताखेतांवर श्रद्धा ठेवणाऱ्या त्याच्या मित्रांची समजूत झाली. पुढे कांही दिवसांनी अकस्मात् सायंकाळच्या वेळेला ह्या भोळ्या भित्र्या मनुष्यापुढे ज्याला भूत झाला म्हणून तो समजत होता, तोच दत्त म्हणून उभा राहिला. याचा परिणाम असा झाला की, त्या गृहस्थाच्या दर्शनात होणारा आनंद तर बाजूलाच राहिला; उलट तो घाबरून जाऊन त्याची बोबडी वळायची पाळी आली. मनुष्य प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर उभा आहे; पण त्याच्या दर्शनाचा आनंद नाही. याला कारण विपरीत कल्पना. त्याप्रमाणे आत्मा प्रत्यक्ष असतांना व श्रुतीहि ''तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'। असे सांगत असतांना 'मी देह' अशी विपरीत कल्पना करून घेतल्याने आपणास आत्मदर्शन होत नाही; गुरूंनी सांगितले 'तूं ब्रह्म आहेस' तर ब्रह्म आहोत असा आनंद होण्याऐवजी श्रोता म्हणतो. 'छे ! असे म्हणू नका. मी दमेकरी खोकणारा. मी कसा ब्रह्म होईन ?' नाथ महाराज हीच गोष्ट सांगतात- 'आपणचि ब्रह्म आहाति। परि ब्रह्म म्हणतां भीति । बाप विकल्पाची ख्याति । संशयो जाती अधःपाता ॥' नाथ महाराज म्हणतात, काय आश्चर्य आहे की, शास्त्र 'जननाशौच अथवा मृताशौच पाळावे' असे सांगते म्हणून मनुष्य अशौच पाळतो. पण त्याच शास्त्राने 'तूं ब्रह्म आहेस' असे सांगितले तर ते त्याला पटत नाही ! काय हा विपरीत भावनेचा परिणाम !''

ज्ञानेश्वर महाराजांनी कल्पनेने जीवात्मा कसा अडकला जातो, हे दाखविण्याकरिता दिलेले पोपटाचे खालील उदाहरण प्रसिद्धच आहे.

जैसी ते शुकाचेनि आंगभारे । नळिका भोविन्नली एरी मोहरे। तरी तेणे उडावे परी न पुरे । मनःशंका ॥ वायांचि मान पिळी । आटुवे हिये आवळी । टिटांतु नळी । धरूनि ठाके ॥ म्हणे बांधला मी फुडा। ऐसिया भावनेचिया पडे खोडां। कि मोकळिया पायांचा चवडा। गोवी अधिके ॥ ऐसा काजेवीण आंतुडला । तो सांग पा काय आणिके बांधला। मग नोसंडी जऱ्ही नेला । तोडूनि अर्धा ॥ ज्ञा. ६-७६-७९.

गुरुंकडून महावाक्याचे श्रवण हे आत्मज्ञानाचे मुख्य साधन आहे. 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः मंतव्यः निदिध्यासितव्यः' हा श्रुत्युक्त मार्गच ज्ञानेश्वर महाराज सांगतात. पण हा साधक तीव्र अधिकारी नसल्याने श्रवण करूनसुद्धा त्याची वृत्ति 'कांही नुरोनि उरे' अशी होत नाही. कारण त्याच्या ठिकाणी अनेक पूर्वार्जित विकल्प असतात. म्हणून श्रवणानंतरहि त्याला पुनः अभ्यास करावाच लागतो. तो साधक ज्या क्रमाने ब्रह्मप्राप्ती करून घेतो, त्याचा विचार 'बुद्धया विशुद्धया' या श्लोकापासून 'भक्त्या मां अभिजानाति' या श्लोकापर्यंत ज्ञानराजांनी सांगितला आहे. त्याचा थोडक्यात सारांश असा -

तो साधक जाणतो की, 'मनसा एव इदं द्रष्टव्यम्' (ज्ञान मनाला व्हावयाचे आहे.) आत्मा नित्य जवळच आहे. पण त्याचे ज्ञान अथवा दर्शन होत नाही, याचे कारण ज्या मनाला ज्ञान व्हावयाचे ते मन शुद्ध असत नाही. जसे आपले मुख आपल्या जवळच आहे हे खरे; पण, आपणास ते पहावयाचे असले तर ज्या आरशाच्याद्वारा ते आपण पाहतो तो आरसा स्वच्छ असावा लागतो. त्यावर मळ असला तर दर्शन स्वच्छ होणार नाही व आरशाऐवजी

दुसरी प्रतिबिंब न घेणारी वस्तु समोर धरली तर मुखदर्शन मुळीच होणार नाही, श्री एकनाथांनी या बाबतीत उत्कृष्ट दृष्टांत दिला आहे ते म्हणतात, 'आरिसां उपलब्धि तवां मसी । एकी जाती तव्या आरशासी । तेवी चित्तशुद्धी परमार्थासी । विकल्पवंतासी अभावो ॥' (हस्तामलक) तुकाराम महाराज अनेक दृष्टांत देऊन पुढील अभंगात हीच गोष्ट सांगतात -

नाही निर्मळ जीवन । काय करील साबण ॥ १ ॥
तैसी चित्तशुद्धि नाही । तेथे बोध करील कायी ॥ २ ॥
वृक्ष न धरी पुष्पफळ । काय करील वसंतकाळ ॥ ३ ॥
वांझे न होती लेकुरे । काय करावे भ्रतारे ॥ ४ ॥

तात्पर्य, तो साधक मनःशुद्धीच्या मार्गाचे सर्व प्रकारे आचरण करतो. यात मुख्यपणे विवेक असतो. 'गुरु दाविलिया वाटा । येऊंनि विवेकतीर्थतटा । धुवूनिया मळकटा । बुद्धीचा जेणे ॥'

एक महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवली पाहिजे ती ही की, गुरु साधकाच्या तळहातात ब्रह्म ठेवीत नाहीत, तर ते त्याला मार्ग दाखवितात व प्रसंगविशेषी शक्तिपातहि करतात. पण साधन ज्याचे त्यानेच करावयाचे असते. समर्थांनी एके ठिकाणी म्हटले आहे की, साधकाला साधन करावयास न लावणारा असा गुरु अडक्याला मिळाला तरी करू नये. नाथ महाराज म्हणतात -

'आत्मानुभव नोहे मिराशी ।
जे वाटा लाभिजे गोत्रजासी ।
हा लहाणा विरक्तांसी ।
जे देहभावी सांडिले ॥' हस्तामलक.

हा साधक गुरूंनी सांगितलेला जो विवेक त्याचा पुनःपुन्हा विचार करतो. 'तच्चिन्तनम्' त्याचे सारखे चालू असते. यातहि लक्षात ठेवण्याची गोष्ट ही आहे की 'तत्त्वमसि' चा जप सांगितलेला नाही. जप हा देवाच्या नांवाचा असतो आणि 'तत्त्वमसि' च्या तात्पर्याचे चिंतन करावयाचे असते. यालाच मनन असे म्हणतात. हे करतांना तो सुखदुःखादि द्वंद्वांचे चिंतन करण्याचे सोडून देतो.

तो साधक जाणतो की, आपले काम थोडे फसले. तेव्हां तो मुळापासून सुरुवात करतो. इंद्रियांच्या ठिकाणचे राहिलेले सूक्ष्मसंस्कारवासनादि धुवून टाकण्याकरिता तो साधक साधन करतो. आपले अंतर पुरे शुद्ध व्हावे येवढ्याकरिता ज्या इंद्रियांद्वारा घाण आंत शिरते व ज्यांच्या ठिकाणी अनेक गलिच्छ संस्कार साठविलेले आहेत, ती इंद्रिये शोधण्यास म्हणजे धुण्यास तो आरंभ करतो. यम, नियम, प्राणायाम, प्रत्याहार ही इंद्रियशुद्धीची साधने आहेत. साधक यांचा अवलंब करतो. ज्याप्रमाणे नीच मनुष्याच्या घरचे अन्न चुकून पोटात गेले तर ज्ञाता पुरुष ते ओकून बाहेर टाकतो; त्याप्रमाणे 'सवासना' विषयांचा त्याग हा साधक इंद्रियांकडून करवितो. प्रत्याहार करून प्रत्यगावृत्तिगंगेच्या तटाकावर तो इंद्रियांना आणून ती पुन्हा स्वच्छ करतो. तात्पर्य, अशी 'धुवट' प्रायश्चित्ते करून सात्त्विक धैर्याच्या सहाय्याने इंद्रियांचे नियमन करून व राग द्वेष टाकून पुढच्या अभ्यासाकरिता एकांत गाठतो.

वनात जाण्याची इतकी तयारी केल्याशिवाय जाणत्या साधकाने घराचा त्याग करू नये. नाहीतर 'सर्वस्व सांडोनि वना गेला । वनी वनिता चिंतू लागला ।' असे व्हावयाचे. हा साधक जाणता असल्याने आत्मदर्शनाकरिता इंद्रिये व मन पवित्र केल्यानंतर गजबजा सांडलिया' अशा वनस्थळाच्या ठिकाणी वास करतो. पण तो बरोबर कोणाला सोबती म्हणून घेतो ? एक वेळ अशी होती की, 'साधकी वसते होआवे' अशी जागा तो पाहत होता; पण आताची त्याची भूमिका वेगळी असते. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात - तो आता अशा भूमिकेपर्यंत आला आहे की, त्याचा सोबती तोच, (आंगाचिया मांदिया एकलेया) एका हातात दोन बांगड्या असल्या तर त्या आवाज नको म्हणून अवधूतांनी गुरु केलेल्या मुलीने हातात एकेकच बांगडी ठेवली. त्याप्रमाणे हा साधक वनात एकटाच राहतो. पण एकांतात राहून वेळ कसा घालवतो, हा खाण्याची काय तजवीज करतो, झोप किती घेतो या सर्व गोष्टी ज्ञानेश्वर महाराज पुढीलप्रमाणे सांगतात - त्याचा वेळ 'शमदमादिकी खेळे । न बोलणे चावळे । गुरुवाक्याचेनि मेळे । नेणे वेळु ॥' असा जातो. तो खातो किती ? 'आणि अंगा बळ यावे । नातरि क्षुधा जावे । कां जिभेचे पुरवावे । मनोरथ ॥ भोजन करिता विखी । यया तिहिते न लेखी । आहारी मिती संतोषी । माप न सुये ॥ आसनाचेनि पावके । हरपता प्राण पोखे । इतुकियाचिया भागा मोटके । अशन करी ॥' प्राण राहतील व साधनास शरीर प्रसन्न राहील एवढेच खातो. निजतो किती ? 'दंडवताचेनि प्रसंगे । भुयी हन अंग लागे । वाचूनी येर नेघे । राभस्य तेथ ॥'

तात्पर्य, त्याच्या सर्व वागण्याचे सूत्र म्हणजे

'देह निर्वाहापुरते । रहाटवी हातापायाते ।' असे असते.

असा जोरकस अभ्यास करून त्या साधकाने बाह्य शरीर, इंद्रिये व मन आपल्या स्वाधीन करून घेतली.

ज्याप्रमाणे मोटार हाकणारा मोटार हाकण्यास आरंभ करण्यापूर्वी ब्रेक चालू आहे किंवा नाही हे पाहतो; अथवा

घोड्यावर बसणारा हा घोडे हाकण्यापूर्वी घोडे आपल्या स्वाधीन आहे का नाही, हे जसे बघतो; तसेच ज्या मनाच्या, इंद्रियांच्या द्वारा साधन करावयाचे ती आपल्या ताब्यात आली आहेत असे पाहूनच मग साधक त्यांना ध्यानाच्या मार्गाला लावतो.

अशी तयारी करीत असतांनासुद्धा तो साधक 'ध्यान' रूपी मुख्य साधन थोडे थोडे करीतच राहतो. ते साधन तो कसे, कोठवर करतो, ही गोष्ट ज्ञानेश्वर महाराज पुढील ओव्यातून सांगतात -

गुरुवाक्ये उठविला । बोधी निश्चयो आपुला ।
न्याहाळी हाती घेतला । आरिसा जैसा ॥

आरशात मुख पहावे त्याप्रमाणे गुरूच्या वाक्यांनी जागृत झालेल्या स्वरूपबोधात तो साधक आपले मुख पाहतो, म्हणजे 'तूं ब्रह्म आहे' असे गुरूंनी सांगितलेले पटवून घेतो.

तद्‌बुद्धयस्तदात्मानः तन्निष्ठास्तत्परायणाः गी. ५-१७

'बुद्धिनिश्चये आत्मज्ञान । ब्रह्मरूप भावी आपणा आपण । ब्रह्मनिष्ठा राखे पूर्ण । तत्परायण अहनिर्शी ॥ या मार्गाने तो जातो. गुरुकडून स्वरूपबोध त्याला मिळाल्याने त्याचा मार्ग सूकर होतो. मग तो ध्यान करतो. ध्यानाचे स्वरूप व ते करण्याची रीत ज्ञानेश्वर महाराज पुढीलप्रमाणे सांगतात -

पै ध्याता आपणचि परी । ध्यानरूप वृत्तिमाझारी ।
ध्येयत्वे घे हे अवधारी । ध्यानरूढी गा ॥

ध्याता हा ध्यानरूप वृत्तीच्या द्वारां ध्येयाची कल्पना करतो व ते आपणच आहोत, असे चिंतन करतो. कोठपर्यंत चिंतन करतो ते ज्ञानदेव सांगतात -'तेथ ध्येय ध्यान ध्याता। ययां तिहिसी एकरूपता। होय तंव पंडुसुता। कीजे ते गा ॥'

ध्यान, ध्येय व ध्याता या तिहींची एकरूपता होईपर्यंत तो करतो. हे ध्यान आपलेच असल्याने याला 'अहंग्रह' उपासनाहि म्हणतात.

ध्यानाचा जोर असा आहे की, मग ते ध्यान प्रेमाने लागो वा द्वेषाने लागो, ध्याता ध्येयाकार बनतो. नाथ महाराज सांगतात की, मूढ आळी भ्रमराचे ध्यान करते तर तिला तद्रूपता प्राप्त होते. तुकोबाराय हेच म्हणतात, 'तुका म्हणे आळी । जेवि नुरेचि वेगळी ॥' मग येथे तर ध्यान करणारा हा मुळात आत्मरूपच आहे. ध्यान साधकास ब्रह्म करीत नाही. तो मुळात ब्रह्म आहेच. भ्रम दूर करणे एवढेच ध्यानाचे कार्य असते. स्वामी विवेकानंद अमेरिकेत असतांना एकाने त्यांना विचारले, 'मी ब्रह्म आहे' असे चिंतन करणे हा एक आत्मभ्रमाचा प्रकार नव्हे का ? त्यावर त्यांनी उत्तर दिले की, हा आत्मभ्रमाचा (हिप्नॉटिझमचा) प्रकार नव्हे, तर हे (Dehypnotizing) पूर्वी असलेला भ्रम दूर करण्याचा प्रकार आहे. जीव हा ब्रह्म असतांना त्याने 'मी देह' अशी जी विपरीत कल्पना करून घेतली आहे, ती घालविण्याकरिता हा उपाय आहे.

ध्यानाच्या मार्गातहि अनेक अडथळे आहेतच पण आपणास अडचण येईल म्हणून या साधकाने जो 'आघवीयाची भूमिका सवे चाले' असा वैराग्यासारखा सोबती जोडून ठेवलेला असतो. तरी साधक मनुष्यच असल्यामुळे तो संसाराचे गिऱ्हाईक असतो. तो संसाराबाहेर पडू लागल्यामुळे संसार त्याला आडवा येतो. पण शत्रूला जिंकण्याकरिता तयारी करून निघालेला शूर योद्धा जसा बेडरपणाने रणात जातो, तसा, ध्यानखड्ग हातात घेतलेला हा साधक संसाराबोहर पडलेला असतो व आपणास आडवावयाला येणारे शत्रूपक्षाचे अहंकारादि जे योद्धे त्यांच्याशी दोन हात करावयास सरसावतोच. महान् तपस्व्यांच्याहि अंगावर ज्याचे नांव ऐकले की, काटा उभा राहतो, असा काम व त्याचा परिपाक जो क्रोध, आणि 'नागवियाहि शरीरा लागला आहे' असा परिग्रह व जो जिवंत असता जगू देत नाही व मेला असता मरू देत नाही अशा देहरूपी किल्ल्याच्या आड राहून लढणारा अहंकार या सर्वांना तो साधक ध्यानाच्या आणि विवेकवैराग्याच्या जोरावर जिंकतो.

तात्पर्य, सवैराग्य ज्ञानाभ्यास करून विकारांना जिंकून तो आत्मलाभास योग्य होतो. शत्रूंचा निःपात करून व योगाभ्यासाची मदत घेऊन मी ब्रह्म आहे अशा अनुभवावर तो येतो. पण अजूनहि 'ब्रह्म होणे' हे दूरच आहे. कारण जे ब्रह्म आहे त्या ठिकाणी, 'मी ब्रह्म आहे' असेहि स्फुरण नसते. असे स्फुरण हाहि एक भ्रमाचाच प्रकार आहे. भ्रमात दोन प्रकार. एक संवादी व एक विसंवादी. 'मी देह' हा विसंवादी भ्रम; 'मी ब्रह्म' हा संवादी भ्रम आहे. नाथांनी म्हटले आहे की -

ब्रह्मी स्फुरे जे स्फुरण । ते शुद्धसत्त्वाचे लक्षण । तो तूं लक्षी लक्ष्यातीत परिपूर्ण रे । कान्हू सच्चिदानंद शब्द अरुता रे । याहि परौता तूं निजानंदु रे रे ॥

समूळ अविद्येला खाणारे जे 'वृत्तिज्ञान' म्हणजे 'मी ब्रह्म' हे स्फुरण ते जोपर्यंत आहे तोपर्यंत साधक ब्रह्म झाला नाही. कारण ही वृत्ति हा शुद्ध पण अविद्येचाच प्रकार आहे. पण याचाहि उपयोग आहे. तो असा आहे की, पायात गेलेला कांटा काढण्याकरिता जसा दुसरा काटा आणावा लागतो; तसे मी देह ही वृत्ति घालविण्याकरिता मी ब्रह्म ही वृत्ति आणावी लागते. पण पायातला काटा

काढल्यावर काटा काढण्याकरिता आणलेला काटा कांही खिशात ठेवायचा नसतो. अथवा खैराचा तरी शूळच व चंदनाचा जरी झाला तरी शूळच. दोहोंचा त्यागच करणे योग्य आहे. लोखंडाची बेडी त्रास देते पण सोन्याची काय सुख देते ? दोन्ही दुःखदायकच. त्याप्रमाणे मी देह ही वृत्ति ज्याप्रमाणे दुःखाला कारणीभूत आहे, त्याचप्रमाणे 'मी ब्रह्म' ही वृत्तीहि दुःखालाच कारणीभूत होते, म्हणून ज्ञानेश्वर महाराजांनी मी ब्रह्म या समजुतीला अनुभवामृतात बंधच म्हटले आहे.

तैसा ज्ञानरूप आत्मा । ज्ञानेची आपुली प्रमा । करीतसे सोहं मा । ऐसा बंधु । जिती अविद्या ऐसी । अन्यथा बोधाते गिंवसी । तेचि यथाबोधेसी । निमाली उठी ॥ परि जीती ना मेली । अविद्या हे जाकळी । बंधमोक्षी घाली । बांधोनिया ॥ अमृ. ३-२३,१०,११

ज्याला ज्ञान म्हणतात (मी ब्रह्म ही वृत्ति) तो सत्त्वाचा म्हणजे गुणाचाच भाग आहे व त्या स्फुरणाचा अर्थच असा आहे की, अजून 'ब्रह्म नाही' असे काही भासते की ज्याच्या सापेक्ष 'मी ब्रह्म आहे' असे याला स्फुरते. मी ब्रह्म ही घोकणी हा एक वेडाचाच प्रकार आहे. आपण सर्व माणसे आहोत, असे सारखे स्फुरण आहे काय ? असे सारखे स्फुरू लागले तर तो एक वेडाचाच प्रकार होईल. तसेच कांही मायिक भासाने तत्सापेक्ष मी ब्रह्म स्फुरते. वास्तविक वस्तु ही स्फुरणरहित, ज्ञातृज्ञेयाविहीन नुसधेचि ज्ञान अशी आहे.

हे ज्ञानसुद्धा जर भ्रमच तर ते अंगी बाणण्याकरिता खटपट कां ? याचे एक उत्तर वर दिलेच आहे.

दुसरा व महत्त्वाचा प्रकार असा आहे की, अविद्येला नाहीसे करण्याकरिता या वृत्तिज्ञानाची आवश्यकता आहे. पण याला नाहीसे करण्याकरिता आणखी दुसरे ज्ञान लागत नाही. जसे जोपर्यंत दाह्य लाकूड आहे तोपर्यंतच दाहक अग्नि. अग्नि जळतो आहे ना, मग समजावे अजून सरपणाचा अंश आहे. दाह्य संपले की, दाहक अग्नी संपला. ब्रह्मज्ञानाचा व अविद्येचा असाच संबंध आहे. म्हणून ज्ञानेश्वर महाराजांनी ठिकठिकाणी कापूर व अग्नि हा दृष्टांत दिला आहे. ते म्हणतात, कापराला का अग्नि लागला, म्हणजे खाली राख उरत नाही व जाळणारा अग्नीहि शिल्लक राहत नाही, हा जो अग्नि व कापूर यांचा संबंध तो थोड्या वेगळ्या भाषेत सांगावयाचा तर असा सांगता येईल की, अग्नीने कापराला जाळले असे म्हणण्यापेक्षा कापराला जाळण्याच्या निमित्ताने अग्नीने आपण आपल्याला जाळून घेतले. हरिपाठात साधुबोध ज्याला झाला त्याची काय स्थिति होते हे सांगण्याकरिता ज्ञानदेव हाच दृष्टांत देतात.

साधुबोध झाला नुरोनिया ठेला । ठायीच मुराला अनुभव ॥ कापुराची वाती उजळली ज्योती । ठायीच समाप्ती झाली जैसी ॥

दृष्टांती कापूर जळाला व राखहि शिल्लक राहत नाही व जाळणारा अग्नीहि उरत नाही. मग मोठा महत्त्वाचा प्रश्न उत्पन्न होतो की, खाली काय उरले ? कांही नाही असे म्हणावे का ? द्राष्टांती अविद्याकार्य वृत्ति मी देह हे संपले व त्याला नाहीसे करण्याकरिता आणलेले मी ब्रह्म हेहि संपले.

ऐसी जळो सरलिया माया ।
तेथ जाळिते तेही जळे ॥ ज्ञा. ८-५८

तेवी समूळ अविद्या खाये । ते ज्ञानहि जै बुडोनि जाये । अशी स्थिति झाल्यावर शिल्लक काय उरले ? तऱ्ही जे नाही कीर नोहे । आणि न साहे असणेहि । ज्ञा. १५-४४० कांही नाही असे म्हणावे का ? ज्ञानदेव म्हणतात, 'छे ! कांही नाही हे तर खंडित शून्यवादी बौद्धांचे मत ! त्याचे खंडण करण्यास काही मोठ्या प्रमाणाचे कारण नाही. ते म्हणतात - शून्यसिद्धांत बोधु । कवणी सत्ता होय सिद्धु । नसता हा अपवादु । वस्तूसी जो ॥ मालविता दिवे । मालविते जरी मालवे । तरी दिपु नाही हे फावे । कवणासी बा ॥ अमृ. ४-२७-२८ ज्ञानेश्वरीत पहिल्या अध्यायात या बौध्दमतास खंडित दाताची उपमा दिली आहे. 'कांही नाही' हे आपली सिद्धि करू शकत नाही; तर 'कांही आहे' हे कांही नाहीची सिद्धि करू शकते. दिवा मालविल्यावर मालविणाराच त्याबरोबर नाहीसा झाला तर दिवा नाही हे कोणास कळते ? 'माझ्या तोंडात जीभ नाही' असे तोंडाने सांगणारा गृहस्थ आपल्या जीभेची सिद्धीच करीत असतो. तात्पर्य, कांही नाही असे म्हणता येत नाही. मग उरले काय ? असा प्रश्न उरतोच.

ज्ञानदेव दृष्टांतांनी त्याचे उत्तर देतात की, अग्नीने कापराला जाळण्याचा व्यवहार ज्या आकाशात झाला ते कापूर व अग्नि या दोहोहून भिन्न पण दोघांना आधार असणारे आकाश उरते. हे आकाश त्या क्रियेच्या पूर्वी, मध्ये व नंतरहि आहेच. 'जेव्हां कापूर जळो सरे । तयाचि नांव अग्नि पुरे । मग उभयातीत उरे । आकाश जेवी ॥ ज्ञा. १८-१२११ त्याप्रमाणे 'मी देह' हे ज्या स्वरूपावर स्फुरते ते या स्फुरणापूर्वी आहेच. 'मी ब्रह्म' हेहि त्याच्यावरच स्फुरते. 'मी ब्रह्म' या स्फुरणाने 'मी देह' हे नाहीसे झाले तरी ते आहेच व तेच ब्रह्म आहे, यालाच

शांति म्हणतात. 'मजमाजी संचरे मीचि म्हणोनि' ही ती स्थिति आहे. त्याचे व्याख्यान करता येत नाही. 'सोऽहं तेहि अस्तवले । सांगतेचि सांगणे झाले ।' तेथ ब्रह्म आत्मा ईशु । यया बोला मोडे सौरसु । न बोलण्याहि पैसु । नाही तेथे ॥ हाच उत्तम पुरुष व हेच ब्रह्म आहे. साधक गुरुकृपेमुळे या परम उच्चस्थितीला पोचतो. तिचेच वर्णन उपनिषद्द्रष्टच्या ऋषींनी 'सा काष्ठा सा परा गतिः' असे केले आहे. ही ज्ञानस्थिति अनिरूप्य, 'शब्द निमाला' अशी खरी. पण हे ज्ञान हृदयात प्रगट झाले असता देहावर त्याची चिन्हे उमटतात. गीतेत अशी जी चिन्हे सांगितली आहेत त्यांचे 'डोळा देखिजे' असे उत्कृष्ट वर्णन ज्ञानदेवांनी केले आहे ते म्हणतात -

मग तेचि इये शरीरी । जे आपुला प्रभावो करी । तै इंद्रियांचां व्यापारी । डोळांहि दिसे ॥ पै वसंताचे रिगवणे । झाडांचेनि साजेपणे । जाणिजे तेवी करणे । सांगती ज्ञान ॥ अगा वृक्षासि पाताळी । जळ सांपडे मुळी । ते शाखांचिये बाहाळी । बाहेर दिसे ॥ कां भूमीचे मार्दव । सांगे कोंभाची लवलव । नाना आचारगौरव । सुकुलीनाचे ॥ अथवा संभ्रमाचिया आयती । स्नेहो जैसा ये व्यक्ति । कां दर्शनाचिये प्रशस्ती । पुण्य पुरुष ॥ नातरी केळी कापूर जाहला । जेवी परिमळे जाणो आला । का भिंगारी दीपु ठेविला । बाहेरी फांके ॥ तैसे हृदयीचेनि ज्ञाने । जिये देही उमटती चिन्हे । तिये सांगो आतां अवधाने चांगे आइक ॥ ज्ञा. १३-१७७-८३

अ. १३, १४, १५, १६ यात हा विषय भरपूर आला आहे, पण स्थलाभावी तो देणे अशक्य आहे. वाचकांनी मुळातच जरूर बघावा. यातील कांही स्थळे 'आत्मसाक्षात्कार' प्रकरणात पाहू.

१५. ज्ञानदेवांचे तत्त्वज्ञान

ज्ञानदेव हे जसे उच्च अधिकाराचे आत्मानुभवी संत होते, त्याचप्रमाणे ते फार थोर दर्जाचे तत्त्वज्ञानीहि होते. कित्येकांची कल्पना अशी आहे की, आत्मानुभवी संत हा आत्मरससेवनांत गुंग होऊन राहतो व तत्त्वज्ञान हा एक बुद्धीचा खेळ आहे, असे समजून तिकडे दुर्लक्ष करतो. कित्येकांचे तर म्हणणे असे आहे की, या रसाच्या भोगाने मनुष्याची बुद्धि स्वतंत्र विचार करण्यास कमकुवत होते. उलट, तत्त्वज्ञानी हा आत्मानुभव बुद्धीच्या कक्षेत येत नसल्याने आत्मानुभव हा व्यक्तीच्या मनाचा खेळ आहे, तिकडे वेळ खर्च न करता बुद्धीने निष्ठुरपणाने तत्त्वचिकित्सा करणे हाच सत्यान्वेषणाचा मार्ग आहे असे समजून तो आत्मनुभवाच्या मार्गास जातच नाही. यामुळे आत्मानुभवी व तत्त्वचिकित्सक असा योग क्वचितच सांपडतो. पण वस्तुस्थिति अशी आहे की, दोघांचा छत्तिसाचा आकडा असण्याचे कारण नाही. दोन्हीहि एकत्र राहू शकतात. याची आपल्या भारतातील दोन मोठी उदाहरणे म्हणजे शंकराचार्य व ज्ञानेश्वर महाराज. पाश्चात्य देशातील उदाहरण म्हणून जर्मन तत्त्वज्ञ व संत एखार्टचे नांव सांगता येईल. पुष्कळ लोकांची अशी कल्पना आहे की, ज्ञानदेव हे योगी, तेव्हां त्यांच्या ठिकाणी शास्त्राभ्यास व तत्त्वचिकित्सा ही नाहीतच; पण त्यांच्या ग्रंथाचा अभ्यास केला तर आपणांस आढळून येईल की, ज्ञानेशांना चांगला शास्त्रपरिचय होता. अनुभवामृत बाजूला ठेवला व नुसती ज्ञानेश्वरी पाहिली तरीसुद्धा आम्ही म्हणतो याची सत्यता पटेल. एकच उदाहरण द्यावयाचे तर, ज्ञानेश्वरीच्या प्रारंभीचे गणपतीचे वर्णन विचारात घेण्यासारखे आहे. वेद, स्मृति, पुराणे, आस्तिक षड्दर्शने, पूर्वमीमांसा, उत्तरमीमांसा, नास्तिकदर्शने, द्वैताद्वैतमते, शेवटी गणेशाच्या मुकुटावरील फुले, उपनिषदे या सर्वांचा नुसता उल्लेख नव्हे तर शब्दब्रह्मातील त्यांचे स्थान दाखविणारे निर्देश त्यात आहेत. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या अंगोपांगांचे चांगले ज्ञान असल्याशिवाय हे रूपक करणे अशक्य आहे.

अनुभवामृतात तर श्रीशंकराचार्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा गड्डा समजल्या जाणाऱ्या अज्ञानाचा धांडोळा घेण्याचा मोठा प्रयत्न आहे व त्यात परीक्षण करण्याकरिता युक्त्या आणल्या आहेत. त्या श्रीरामानुजाचार्यांच्या अनुपपत्तीशी कांही बाबतीत सारख्या असणाऱ्या आहेत. सांख्य, योग, न्याय या शास्त्रांशीहि त्यांचा परिचय कसा होता, हे कळण्याकरिता एक अनुभवामृतातील ओवी देतो.

'घटाचे नाहीपण । फुटलियाची नागवण ।
मानीत असे ते जाण । म्हणो ये की ॥ अमृ. ३-१४

नैय्यायिकांनी मानलेले प्रागभाव, प्रध्वंसाभाव, अन्योन्याभाव, अत्यंताभाव हे अभावाचे प्रकार ज्यांस ठाऊक आहेत तोच ही ओवी लिहील.

ज्ञानेश्वर महाराजांना योग, मीमांसा, न्याय वगैरे शास्त्रांचा जरी परिचय होता, तरी ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ग्रंथांच्या अभ्यासकास असे लवकरच दिसू लागते की, ज्ञानेश्वर महाराजांच्या तत्त्वज्ञानावर उपनिषदातील अद्वैतवेदांती, गौडपादीय, शांकरीय व नाथसंप्रदायी या चार प्रकारच्या तत्त्वज्ञानाचाच अधिक परिणाम झालेला आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ठिकाणी उपनिषदासंबंधी अत्यंत आदर वसत होता. ज्ञानेश्वरीच्या आरंभी वाङ्मय गणपतीच्या मूर्तीचे वर्णन करीत असतांना त्या गणपतीच्या मुकुटावर ज्ञानमकरंद देणारी दशोपनिषद्रूपी कुसुमे शोभा

देत आहेत, असे त्यांनी उपनिषदांचे वर्णन केले आहे. या एका वर्णनावरूनच ज्ञानेश्वर महाराज उपनिषदांना केवढा मान देत होते, हे समजून येईल. त्यांनी 'अज्ञानं यदतोऽन्यथा' या गीता अध्याय १३ श्लोक ११ वर टीका करतांना 'उपनिषदांकडे न वचे' असे अज्ञान्याचे लक्षण केले आहे. अनुभवामृतात श्री सदाशिव अथवा श्री विष्णु यांनी अज्ञान हा बंध सांगितला नसता पण माझ्या अनुभवास तो तसा आला असता तर मी मानलाच असता असे म्हणणारे ज्ञानेश्वर महाराज 'विभाति यस्य भासा। सर्वमिदं हा ऐसा। श्रुति काय वायसा। ढेंकरु देती' (अमृ. ९-२९०.) असा श्रुतीचा आदरपूर्वक पुरावा देतात.

गौडपादीय तत्त्वज्ञान व ज्ञानेश्वर महाराजांचे तत्त्वज्ञान यात पुष्कळ साम्य आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी गौडपादांचा नामनिर्देश कोठेच केला नाही. पण गौडपादकारिका, अनुभवामृत व ज्ञानेश्वरी यांची तुलना करून जो पाहील, त्यास सहज दिसून येईल की, श्री ज्ञानेश्वर महाराजांच्यासमोर त्या कारिका अवश्य असाव्यात.

शंकराचार्यांसंबंधी त्यांना काय वाटत होते, हे ज्ञानेश्वरीच्या सरतेशेवटी 'तैसा व्यासांचा मागोवा घेतु। भाष्यकारांते वाट पुसतु। अयोग्य ही मी न पवतु। के जाईन ॥' असे जे त्यांनी म्हटले आहे त्यावरून स्पष्ट आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'अनुभवामृताच्या' सातव्या प्रकरणात अज्ञानाचा धांडोळा घेऊन अज्ञान मूळातच नाही असे सिद्ध केले. यावरून या ओवीचा अर्थ करतांना कित्येकांनी या ओवीतील 'भाष्यकारांते' याचा अर्थ शंकराचार्य, रामानुज वगैरे अनेक भाष्यकार असा केला आहे; पण प्रस्तुत लेखकास तो अर्थ बरोबर वाटत नाही. येथील बहुवचन आदरार्थी आहे व भाष्यकार म्हणजे शंकराचार्यच ज्ञानेश्वर महाराजांना अभिप्रेत आहेत, असे प्रस्तुत लेखकाचे मत आहे. याबाबत सविस्तर चर्चा 'भाष्यकारांते वाट पुसतु' या प्रकरणात केलेली आहे, ती वाचकांनी पाहावी. नाथपंथीय तत्त्वज्ञानाचा परिणाम ज्ञानेश्वर महाराजांवर होणे अगदी स्वाभाविक आहे. कारण ते नाथपंथातीलच होते. ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी 'आपणास हे सांप्रदायिक ज्ञान श्री निवृत्तिनाथांकडून मिळाले' असे त्यांनी स्वच्छ म्हटले आहे. त्यांनी शिवसूत्राचा आपल्या अनुभवामृतात स्पष्ट उल्लेखहि केलेला आहे.

ज्ञानेश्वर महाराज हे अनुभवी महात्मे असल्यामुळे त्यांच्या तत्त्वज्ञानास प्रचीतिवादाचे (Mysticism) स्वरूप असावे हे स्वाभाविक आहे.

ज्ञानेश्वर महाराज हे स्वतंत्र प्रज्ञ खरे, पण ते उपनिषदांना मानणारे होते हे वर दिलेच आहे. यामुळे त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचे स्वरूप व त्यातील मुख्य कल्पना औपनिषदीय असाव्यात, हे ओघानेच प्राप्त होते. 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' हे जसे उपनिषदांचे सार आहे तसेच 'आत्मा' हे ज्ञानेशांच्या तत्त्वज्ञानाचे हृदय आहे तो त्यांच्या तत्त्वज्ञानाचा गाभा आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांचे जे ज्ञानेश्वरी, अनुभवामृत, चांगदेवपासष्टी हे प्रसिद्ध तीन ग्रंथ आहेत त्यामध्ये त्यांनी या प्रत्येक ग्रंथाचे सार अथवा त्यातील मुख्य भाग म्हणून जो वर्णन केला तो 'आत्मा' हाच आहे.

ज्ञानेश्वरी - म्हणोनि जगी गीता। मिया आत्मेनि पतिव्रता ।.. साचचि बोलावे नव्हे हे शास्त्र। पै संसार जिणते हे शस्त्र। आत्मा अवतरविते मंत्र। अक्षरे इये ॥ ज्ञा. १५-५७६-७७ की आत्मराजाचिये सभे। गीते वोडवले हे खांबे। मज श्लोक प्रतिभे। ऐसे येत ॥ ज्ञा. १८-१६६५ का निजकांता आत्मया। आवडी गीता मिळावया। श्लोक नव्हती बाह्या-। पसरू कां जो ॥ ज्ञा. १८-१६७३.

चांगदेवपासष्टी -

तियापरी जो इया। दर्पण करील ओविया।
तो आत्मा एवढिया। मिळेल सुखा ॥

अनुभवामृत -

तया आत्मयाच्या भाखा।
न पडेचि दुसरी रेखा।
जऱ्ही विश्वा अशेखा।
भरला आहे ॥ अमृ. ७-१४६.

कित्येक लोकांचा असा समज आहे की, ज्ञानेश्वर महाराजांचे असे तत्त्वज्ञान बघणे असल्यास अनुभवामृताकडेच गेले पाहिजे. पण ही समजूत आमच्या दृष्टीने चुकीची आहे. ज्ञानेश्वर महाराज ज्ञानेश्वरीच्या शेवटी स्वच्छ म्हणतात, 'एवं गुरुक्रमे लाधले। समाधिधन जे आपुले। ते ग्रंथे बांधौनि दिधले। गोसावी मज ॥ ज्ञा. १८-१७३३ यापेक्षा दोन्ही एकच याला आणखी पुरावा कशाला हवा ?

आत्मा ही त्यांच्या तत्त्वज्ञानातील मध्यवर्ति कल्पना असल्याने ज्ञानेश्वर महाराजांची आत्मस्वरूपाची काय कल्पना होती, हे आपण प्रथम पाहू. हा विचार वेगवेगळ्या रूपाने त्यांच्या ग्रंथात अनेक ठिकाणी आला आहे.

(१) आत्मा म्हणजे देह नव्हे. ज्ञानदेव देहात्मवादी नव्हते, हे मोठे पुरावे आणून सिद्ध करावयास पाहिजे असे नव्हे. परंतु देहबुद्धि हीच आत्मस्वरूपाच्या आड येणारी असल्याने देहात्मवादाचा विचार त्यांच्या ग्रंथात ठिकठिकाणी येणे स्वाभाविक आहे. ते म्हणतात -

'परी देहाहंमानभुली ।
जयाची बुद्धि देहीच आतली ।
तया आत्मविषयी झाली ।
मध्यरात्र गा ॥ ज्ञा. १८-३८१.

मी देह या भ्रामक कल्पनेने ज्याची बुद्धि घेरलेली आहे, त्याला आत्मस्वरूपासंबंधी गाढ अज्ञान असणार हे स्पष्ट आहे. ज्याने आकाशातला सत्यसूर्य पाहिला नाही तो डबक्यातल्या पाण्यात पडलेल्या सूर्याच्या प्रतिबिंबालाच सत्यसूर्य समजला तर त्यात आश्चर्य कसले ?

पै जेणे आकाशीचा कांही । साचु सूर्यु देखिला नाही । तो थिल्लरीचे बिंब काई । मानू न लाहे ॥ ३८६ ॥ थिल्लराचेनि जालेपणे । सूर्यासि आणी होणे । तयाचां नाशी नाशणे । कंपे कंपु ॥ ३८७ ॥ अगा निद्रिता चेवो नये । तंव स्वप्न साच हो लाहे । रज्जु नेणतां सापा बिहे । विस्मो कवण ॥ ३८८ ॥ जंव कवळ आथि डोळां । तंव चंद्रु देखावा की पिवळा । काय मृगीही मृगजळा । भाळावे नाही ॥ ३८९ ॥ तैसा शास्त्रगुरुचेनि नांवे । जो वाराही टेको नेदी सिवे । केवळ मौढ्याचेनिचि जीवे । जियाला जो ॥ ३९० ॥ तेणे देहात्मदृष्टीमुळे । आत्मया घापे देहाचे जाळे । जैसा अभ्राचा वेगु कोल्हे । चंद्री मानी ॥ ३९१ ॥ ज्ञा. १८-३८६-९१.

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, तो अल्पज्ञ, चैतन्य, ईश्वर, ब्रह्म, आत्मा हे सर्व देहासच समजतो, इतका त्याने आत्म्याचा संकोच केला. 'जे देहखंडा नाम आत्मा । ईश्वर पाषाण प्रतिमा । ययापरौती प्रमा । ढळो नेणे ॥ ज्ञा. १८-५६७ ॥' ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात,

हे वरील ओवीत सांगितलेले ज्ञान तामस ज्ञान आहे. हे ज्ञान म्लेंच्छधर्माच्या डोंगरी बोळवले आहे. आमच्या संस्कृतीशी त्याचा संबंध नाही.

देहात्मवादावर उभारलेल्या तत्त्वज्ञानाचा प्रकार ज्ञानेशांनी 'असत्यमप्रतिष्ठं ते.' गी. १६-८ या श्लोकावर उत्तम रीतीने मांडला आहे. तो वाचतांना आजची जी अवैदिक मते तीच जणू आपण वाचीत आहोत असा भास होतो.

तरी विश्व हा अनादि ठावो । येथ नियंता ईश्वररावो । चावडिये न्यावो अन्यावो । निवडी वेदु ॥ २९५ ॥ वेदी अन्यायी पडे । तो निरयभोगे दंडे । संन्यायी तो सुरवाडे । स्वर्गी जिये ॥ २९६ ॥ ऐसी हे विश्वव्यवस्था । अनादि जे पार्था । इयेते म्हणती ते वृथा । अवघेचि हे ॥ २९७ ॥ यज्ञमूढ ठकिले यागी । देवपिसे प्रतिमालिंगी । नागविले भगवे योगी । समाधिभ्रमे ॥ २९८ ॥ तेथ आपलेनि बळे । भोगिजे जे जे वेटाळे । हे वांचोनि के वेगळे । पुण्य आहे ॥ २९९ ॥ ना अशक्तपणे आंगिके । वेगळ वेंटाळी न टके । ऐसा गादिजेवीण विषयसुखे । तेचि पाप ॥ ३०० ॥ प्राण घेपती संपन्नांचे । ते पाप जरी सांचे । तरी सर्वस्व हाता ये तयांचे । हे पुण्यफळ की ॥ ३०१ ॥ बळी अबळाते खाय । हेचि बाधित जरी होय । तरी मासयां कां न होय । निसंतान ॥ ३०२ ॥ आणि कुळे शोधूनि दोन्ही । कुमारेचि शुभलग्नी । मेळवीजती प्रजासाधनी । हेतु जरी ॥ ३०६ ॥ तरी पशुपक्षादि जाती । जया मिती नाही संतती । तयां कोणे प्रतिपत्ती । विवाह केले ॥ ३०४ ॥ चोरियेचे धन आले । तरी ते कोणासि विष जाले । वालभे परद्वार केले । कोढी कोणी होय ॥ ३०५ ॥ म्हणोनि देवो गोसावी । तो धर्माधर्मु भोगवी । आणि परत्राचां गांवी । करी तो भोगी ॥ ३०६ ॥ परी परत्र ना देवो । न दिसे म्हणोनि ते वावो । आणि कर्ता निमे मा ठावो । भोग्यासि कवणु ॥ ३०७ ॥ येथ उर्वशिया इंद्र सुखी । जैसा कां स्वर्गलोकी । तैसाचि कृमिही नरकी । लोळतु श्लाघे ॥ ३०८ ॥ म्हणौनि नरक स्वर्गु । नव्हे पापपुण्यभागु । जे दोही ठायी सुखभोगु । कामाचाचि तो ॥ ३०९ ॥ याकारणे कामे । स्त्रीपुरुषयुग्मे । मिळती तेथ जन्मे । आघवे जग ॥ ३१० ॥ आणि जे जे अभिलाषे । स्वार्थालागी हे पोषे । पाठी परस्परे द्वेषे । कामचि नाशी ॥ ३११ ॥ एवं कामावांचूनि कांही । जगा मूळचि आन नाही । ऐसे बोलती पाही । आसुर गा ते ॥ ३१२ ॥ ज्ञा. १६-२९५-३१२.

ज्ञानदेवांच्या मते आत्मा देहाहून अगदी वेगळा आहे. दोहोंच्या स्वरूपात, गुणात जमीनअस्मानाचे अंतर आहे.

'देह तंव पांचाचे जाले । हे कर्माचां गुणी गुंथले । भवंतसे चाकी सूदले । जन्ममृत्यूचां ॥ हे काळानळाचां तोंडी । घातली लोणियाची उंडी । माशी पांखु पाखडी । तंव हे सरे ॥ विपाये आगी पडे । तरी भस्म होऊनि उडे । जाहले श्वाना वरपडे । तरी ते विष्ठा ॥ या चुके दोन्ही काजा । तरी होय कृमींचा पुंजा । हा परिणाम कपिध्वजा । कश्मलु गा ॥ या देहाची हे दशा । आणि आत्मा तो येथ ऐसा । नित्य सिद्ध अपैसा । अनादिपणे ॥' ज्ञा. १३-११०३-७.

देह पंचमहाभूतांचा बनला आहे, कर्मसूत्रात गोविलेला आहे व यामुळे जन्ममृत्यूच्या चक्रात फिरत आहे. याचा शेवटहि तीन चिमट्या राख, विष्ठा, नाहीतर कृमींचा पुंजा असा गलिच्छ ! उलट आत्मा हा स्वभावतः सद्रूप असल्याने कर्मजन्ममरणातीत नित्यशुद्ध असा आहे. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, असे भिन्न स्वरूपवान् देह व आत्मा यांची भेट ही अशक्यच गोष्ट आहे.

'तया देहा म्हणती भेटी । हे सपायी निर्जीव गोठी । वारिया वाळुवे गांठी । के आहे ॥' ही अशा स्थितीत मी देह समजणे हाच भ्रम. आपणाहून अत्यंत विलक्षण असणाऱ्या देहाचे धर्म आपल्यावर मानून घेणे हीच जीवदशा.

'अगा उपजणे आणि निमणे ।
हे साचचि जे कां मानणे ।
तो जीवलोकु मी म्हणे ।
संसारु हन ॥ ज्ञा. १५-३४७
ऐसे शरीराचि येवढे । आत्मज्ञान वेगळे पडे ।
तै माझा अंश ऐसे आवडे । थोडेपणे ॥

ज्ञा. १५-३४३

देह आहे म्हणून आपण आहोत, हे समजणे किती वेडेपणाचे आहे, हे समजण्याकरिता ज्ञानदेवांनी अ. ६ यात तीनचार उत्कृष्ट दृष्टांत दिले आहेत.

एऱ्हवी कोशकीटकाचिया परी । तो आपणपया आपण वैरी । जो आत्मबुद्धि शरीरी । चारुस्थळी ॥ ७२ ॥ कैसे प्राप्तीचिये वेळे । निदैवा अंधळेपणाचे डोहळे । की असते आपुले डोळे । आपण झांकी ॥ ७३ ॥ कां कवण एकु भ्रमलेपणे । मी तो नव्हे गा चोरलो म्हणे । ऐसा नाथिला छंदु अंतःकरणे । घेऊनि ठाके ॥ ७४ ॥ एऱ्हवी होय ते तोचि आहे । परि काई कीजे बुद्धि तैशी नोहे । देखा स्वप्नीचेनि घाये । की मरे साचे ॥ ७५ ॥ जैसी ते शुकाचेनि आंगभारे । नळिका भोविन्नली एरी मोहरे । तरी तेणे उडावे परि न पुरे । मनशंका ॥ ७६ ॥ वायांचि मान पिळी । अटुवे हिये आवळी । टिटांतु नळी । धरूनि ठाके ॥ ७७ ॥ म्हणे बांधला मी फुडा । ऐसिया भावनेचिया पडे खोडा । की मोकळिया पायांचा चवडा । गोवी अधिके ॥ ७८ ॥ ऐसा काजेवीण आंतुडला । तो सांग पां काय आणिके बांधला । मग नोसंडी जऱ्ही नेला । तोडूनि अर्धा ॥ ७९ ॥ ज्ञा. ६-७२-७९

या दृष्टांताचे सार असे आहे की, आत्म्याच्या सत्तेवर देह स्फुरत असतांना अज्ञानी देह आहे म्हणून मी आहे असे समजतो, 'कां कवणु एक भ्रमलेपणे । मी तो नव्हे गा चोरलो म्हणे । ऐसा नाथिला छंद अंतःकरणे । घेऊनि ठाके ॥' या ७४ व्या ओवीचे मर्म समजण्याकरिता एक गोष्ट सांगतो.

एक व्यवहारशून्य गृहस्थ होते. त्यांनी बाजारहाट कधी केलाच नाही. नेहमी त्यांचे कुटुंब सर्व कारभार करी. पण एके दिवशी त्यांच्यावरच बाजारात जावयाचा प्रसंग आला. तेव्हां ते आपल्या कुटुंबास म्हणाले, 'तूं मला बाजारात जा म्हणतेस, पण मी चोरला गेलो तर ?' त्या बाईला घाई होती व स्वतः जाणे शक्य नव्हते. म्हणून तिने सांगितले की पलिकडे काळा दोरा पडला आहे तो पायाला बांधा व अधूनमधून त्याच्याकडे बघा. काळा दोरा असला म्हणजे तुम्ही आहात. तुम्हाला कोणी चोरले नाही. त्या गृहस्थास हे पटले. त्याने पायाला काळा दोरा बांधला व तो बाजारात गेला. मधूनमधून तो त्या दोऱ्याकडे पाही. दोरा असला, की आपण आहोत, चोरलो गेलो नाही असा निश्चय करी.

पण त्याच्या दुर्दैवाने असे झाले की, सापाचा खेळ रस्त्यावर चालला होता. हे राजश्री त्या गर्दीत खेळ पाहावयास शिरले. हे गर्दीत शिरायला व ते जनावर फणा काढून डोलत होते ते लांब होऊन गर्दीत शिरायला एकच गाठ आली. झाले ! बघे सगळे पांगले. भीतीने पळतां पळतां एकाची तंगडी दुसऱ्याच्या तंगडीत अडकून कांही पडले. त्यात हे काळा दोरावाले गृहस्थहि पडले. दोरा तुटला, पडलेले उठून कपडे सावरून जो पाहू लागले, तो दोरा नाही. लगेच मोठ्याने ओरडूं लागले 'हरवलो हो हरवलो' कांही दयार्द्र माणसे जवळ येऊन त्यांना विचारू लागली 'काय हरवले ?' ते म्हणू लागले, 'अहो, मीच हरवलो. 'आश्चर्याने एकाने विचारले,' 'तूं हरवलास हे कशावरून म्हणतोस ? याला प्रमाण काय ?' ते म्हणाले, 'अहो मी जर असतो तर माझ्या पायाला काळा दोरा नसता का ? तो कोठे आहे ? मी काळा दोरावाला नाही. म्हणून मी चोरला गेलो !' याचे तात्पर्य असे आहे की, वास्तविक पायावरचा दोरा देहास आधार नाही तर देह दोऱ्यास आधार. पण भ्रमिष्ट मनुष्य हा दोरा नाही म्हणून मी नाही म्हणतो. तसेच आत्मसत्तेत देह स्फुरतो; पण अज्ञजीवात्मा देह नाही म्हणजे मीच नाही म्हणतो. देह दृश्य आहे, आत्मा त्याचा द्रष्टा प्रकाशक आहे. पण हे न समजून देहालाच आत्मा मानतो. असाच विचार अ. १५-१०-११ श्लोकावर ज्ञानदेवांनी मांडला आहे.

तैसेचि तयां संगती । इंद्रिये आपलालां अर्थी वर्तती । तया नांव सुभद्रापती । भोगणे जया ॥ ३७४ ॥ पाठी भोगक्षीण आपैसे । देह गेलिया ते न दिसे । तेथे गेला गेला ऐसे । बोभाती गा ॥ ३७५ ॥ पै रुखु डोलतु देखावा । तरी वारा वाजतु मानावा । रुखु नसे तेथे पांडवा । नाही तो गा ॥ ३७६ ॥ कां आरसा समोर ठेविजे । आणि आपणपे तेथ देखिजे । तरी तेधवांचि जाले मानिजे । काय आधी नाही ॥ ३७७ ॥ कां परता केलिया आरिसा । लोपु जाला तया आभासा । तरी आपणपे नाही ऐसा । निश्चयो करावा ॥ ३७८ ॥ शब्द तरी आकाशाचा । परी कपाळी पिटे मेघांचा । कां चंद्री वेगु

अभ्राचा। आरोपिजे ॥३७९॥ तैसे होईजे जाइजे देहे । ते आत्मसत्ते अविक्रिये । निष्टंकिती गा मोहे । आंधळे ते ॥ ३८० ॥ येथ आत्मा आत्मयाचां ठायी । देखिजे देहीचा धर्मु देही । ऐसे देखणे ते पाही । आन आहाती ॥ ३८१ ॥ ज्ञा. १५-३७४-८१.

(२) आत्मा इंद्रिये नव्हे. तो 'सर्वेंद्रियगुणाभासम्' पण सर्वेंद्रियविवर्जितम्' (गी. १३-१४) असा आहे.

पै गुळाची गोडी । नोहे बांधया सांगडी ।
तैसी, गुण इंद्रिये फुडी । नाही तेथ ॥

ज्ञा. १३-९०१.

देहात आत्मा राहिल्यासारखा दिसतो. पण तो देह नव्हे. तसेच आत्मा कर्ता दिसतो. पण तो इंद्रिये नव्हे. गुळाची गोडी गुळाच्या ढेपेत आहे. पण तिला ढेपेचा आकार नाही. त्याचप्रमाणें आत्म्याचा व गुणइंद्रिये यांचा संबंध नाही. 'वांचूनि हस्त नेत्र पाये । हे भाष तेथ के आहे । सर्व शून्यत्वाचा न साहे । निष्कर्षु जे ॥ ज्ञा. १३-८८४.

(३) आत्मा शून्य नाही. बौद्धातील माध्यमिक हे शून्यवादी आहेत. आत्मा देह नाही, इंद्रिये नाही, विज्ञानातील कांहीच नाही. मग मुळात नाहीच म्हणा ना ! ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'नाही कीर नोहे.'

बौद्धांचे हे मत स्वभावतः खंडित आहे व ज्ञानेश्वर महाराज त्यांचे कसे खंडन करतात, हा विचार 'ज्ञानयोगात' येऊन गेलेला असल्याने त्याचे येथे अधिक विवरण करीत नाही. वाचकांनी ते प्रकरण पाहावे.

पण जाता जाता एक गोष्ट सांगणे अवश्य आहे. ज्ञानेश्वर महाराज सद्‌वस्तूचे 'नाही कीर नोहे। परि न साहे असणेहि' असे वर्णन करतात. तसेच शून्य ते 'महाशून्य' । श्रुति वचन संमत ।' असे महाशून्य म्हणून तिचा उल्लेख करतांना दिसतात. यावरून त्यांच्या मनावर बौद्ध-तत्त्वज्ञानाची छाप पडली होती अथवा ते प्रच्छन्न बौद्ध होते, असे म्हणावयाचे कारण नाही. 'शून्य,' 'महाशून्य' हे नाथपंथातील पारिभाषिक शब्द आहेत व वर सांगितलेल्या स्थितीचे वाचक म्हणून गोरक्षनाथांच्या ग्रंथातून त्यांचा तसा उपयोग केलेला आढळतो. बौद्धांचा असत्तावाद व अद्वैत्यांचा 'अजातवाद' यात जमीन अस्मानाचे अंतर आहे.

(४) आत्मा विज्ञान नाही - बौद्धांमध्ये 'क्षणिकविज्ञानवादी' एक पक्ष आहे. ते म्हणतात, आत्मा म्हणजे अखंड वाहणारी विज्ञानाची धारा आहे. ज्ञानदेव म्हणतात, 'आत्मा हा अविकार्य आहे. त्याच्यात बदल होतच नाही.'

सृष्टीचां होणा न रचे । सर्व संहारे न वेचे ।
आथी नाथी या दोहीचे । पंचत्व तो ।

आत्मा हा सत्य, शुद्ध, निरुपाधिक, गुणातीत, सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्य व देशकाल-वस्तु परिच्छेदशून्य असा अनंत, ज्ञान, आनंदस्वरूप आहे. 'सकळु ना निष्कळु । अक्रियु ना क्रियाशीळु । कृशु ना स्थूळु । निर्गुणपणे ॥ ११०७ ॥ आभासु ना निराभासु । प्रकाशु ना अप्रकाशु । अल्प ना बहुवसु । अरूपपणे ॥ ११०८ ॥ रिता ना भरितु । रहितु ना सहितु । मूर्तु ना अमूर्तु । शून्यपणे ॥ ११०९ ॥ आनंदु ना निरानंदु । एकु ना विविधु । मुक्त ना बद्धु । आत्मपणे ॥ १११० ॥ येतुला ना तेतुला । आइता ना रचिला । बोलता ना उगला । अलक्षपणे ॥ ११११ ॥ सृष्टीच्या होणा न रचे । सर्व संहारे न वेचे । आथी नाथी या दोहीचे । पंचत्व तो ॥ १११२ ॥ मवे ना चर्चे । वाढे ना खांचे । विटे ना वेचे । अव्ययपणे ॥ १११३ ॥ एवंरूप पै आत्मा । देही जे म्हणती प्रियोत्तमा । ते मठाकारे व्योमा । नाम जैसे ॥ १११४ ॥ तैसे तयाचिये अनुस्यूती । होती जाती देहाकृती । तो घे ना सांडी सुमती । जैसा तैसा ॥ १११५ ॥ ज्ञा. १३-११०७-१५

हाच आत्मा सर्व रूपांनी नटलेला आहे. शिवापासून तृणापर्यंत अथवा ब्रह्मदेवापासून मुंगीपर्यंत एक आत्माच स्फुरत आहे. किंबहुना विश्व व त्यात भरलेला आत्मा एवढे देखील द्वैत संभवत नाही; तर अवघा एक आत्माच आहे. यालाच ब्रह्म म्हणतात. ज्ञानदेवांच्या पूर्णाद्वैताचे थोडक्यात स्वरूप असे आहे.

'तया आत्मयाचां भाखा । न पडेचि दुसरी रेखा । जरी विश्वा अशेखा । भरला आहे ॥' अमृ. ७-१४६ 'तेवी शिवोनी पृथ्वीवरी । भासती पदार्थाचिया परी । प्रकाशे ते एकसरी । संविति हे' चांगदेवपासष्टि ओ. १२. म्हणोनि वन्हि आणि ज्वाळ । दोन्ही वन्हीचि केवळ । तेवी मी गा सकळ । संबंधु वावो ॥ जालेनि जगे मी झांके । तरी जगत्वे कोण फांके । किळेवरी माणिके । लोपिजे काई ॥ अलंकाराते आले । तरी सोनेपण काइ गेले । की कमळ फांकले । कमळत्वा मुके ॥ सांग पां धनंजया । अवयवी अवयविया । आच्छादिजे की तया । तेचि रूप ॥ की विरूढलेया जोंधळा । कणिसांचा निर्वाळा । वेचला की आगळा । दिसतसे ॥ म्हणोनि जग परौते । सारूनि पाहिजे मातें । तैसा नव्हे उखिते । आघवे मीचि ॥ अ. ज्ञा. १४-१२२-२७.

अशा अर्थाचे आणखी कितीतरी उतारे देता येतील ज्ञानदेवांचा अद्वैतानुभूतीवर अत्यंत कटाक्ष आहे. एके

ठिकाणी तर त्यांनी असे स्पष्ट म्हटले आहे की, या विश्वातील प्राण्यांचे आकार, त्यांची नांवे व वेष यातील वैचित्र्य पाहून जर त्या प्राण्यातील भेदच खरा आहे, असे एखादा मनुष्य धरून बसेल, तर त्याने कोटि जन्म जरी घेतले तरी त्यास मुक्तीची आशा नको.

अद्वैत तत्त्वज्ञानात मोठा महत्त्वाचा प्रश्न असेल, तर सद्वस्तु एकच म्हणता, मग हे अनेकत्व आले कसे ? पुरा अद्वैती आहे तो म्हणेल हा प्रश्नच बरोबर नाही. द्वितीयसंबंधशून्य जर अद्वैत आहे तर द्वैत व नानात्व यात निर्माण होईल कसे ? ते झालेच नाही. यालाच अजातवाद म्हणतात व ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या ग्रंथातून हा अजातवादच सांगतात.

ज्ञानविज्ञान सांगतांना भगवंतांनी अन्वयव्यतिरेक सांगितला. व्यतिरेकाने वस्तुस्वरूपाची ओळख होऊन तीच वस्तु सर्व ठिकाणी व्याप्त आहे असे सांगण्याकरिता अन्वय आहे. पण व्यतिरेक अथवा अन्वय यात सुद्धा द्वैत आहेच. त्याशिवाय ही भाषाच संभवत नाही. ज्ञानेश्वर महाराजांना द्वैतसंबंधशून्य एकरस अशी वस्तूच आहे असेच सांगावयाचे म्हणून व्यतिरेक व अन्वय सांगितल्यावर ते म्हणतात -

'आमुचा प्रकृतिपलीकडील भावो । जरी कल्पनेवीण लागसी पाहो । तरी मजमाजी भूते हेंहि वावो । जे सर्व मी म्हणौनि ।। ज्ञा. ९-७१. अथवा 'मी गा सकळ । संबंध वाव' ज्ञा. १४-१२२.

हा अजातवाद जरी मांडला तरी जोपर्यंत ऐकणाऱ्यास डोळ्यासमोर जग दिसते, तोपर्यंत त्याची व्यवस्था लावून दाखविणे अवश्य असते. त्याच्या भूमिकेवरून आरंभ करून गोष्टी सांगाव्या लागतात. म्हणून हाच विचार पण सृष्टिदृष्टिवादाचा अंगीकार करून अ. ९ मध्येच सांगितला आहे. शिवाय व्यष्टीतील विचार समष्टीला लागू आहे. 'पिंडी ते ब्रह्मांडी' म्हणून गीतेत वर दिलेला अद्वैताचा विचार, अध्याय ७, ज्ञानविज्ञान, अ. १३, क्षेत्रक्षेत्रज्ञ व प्रकृतिपुरुष; अ. १५ क्षराक्षर या रूपाने आलेला आहे. ज्ञानदेवांनी या सर्व ठिकाणी ज्ञान (आत्मा) विज्ञान म्हणजे प्रपंच याहून वेगळा, क्षेत्रज्ञ क्षेत्राहून वेगळा, पुरुष प्रकृतीहून वेगळा, उत्तम पुरुष हा क्षराक्षराहून वेगळा कसा हे अनेक दृष्टांत देऊन दाखविले आहे. यापैकी प्रकृतिपुरुष या दांपत्याच्या गृहस्थाश्रमाचे जे वर्णन ज्ञानोबारायांनी केले ते देतो -

प्रकृति पुरुषांची कुळवाडी । सांगतां असंगडी । जे आंबुली जोडी । आमुला खाय ।। ९७८ ।। आमुलया आंबुलिये । संगती ना सोये । की आंबुली जग विये । चोज ऐके ।। ९७९ ।। जे अनंगु तो पेंधा । निकवडा नुसधा । जीर्णु अतिवृद्धा । पासोनि वृद्धु ।। ९८० ।। तया आडनांव पुरुषु । एऱ्हवी स्त्री ना नपुंसकु । किंबहुना एकु । निश्चयो नव्हे ।। ९८१ ।। अचक्षु अश्रवणु । अहस्तु अचरणु । रूप ना वर्णु । नाम आथी ।। ९८२ ।। अर्जुना कांहीचि जेथ नाही । तो प्रकृतीचा भर्ता पाही । की भोगणे ऐसेयाही । सुखदुःखाचे ।। ९८३ ।। तो तरी अकर्ता । उदासु अभोक्ता । परि इया पतिव्रता । भोगविजे ।। ९८४ ।। जियेते अळुमाळु । रूपागुणाचा चाळढाळु । ते भलतैसाही खेळु । लेखा आणी ।। ९८५ ।। ज्ञा. १३-९७८-८५

X X X

इयेते येतुलावरी । सौभाग्यव्याप्तीची थोरी । म्हणोनि तया आवरी । अनावराते ।। ९९७ ।। तयाचां तंव ठायी । निपटूनि कांहीचि नाही । की तया आघवेही आपणचि होय ।। ९९८ ।। ज्ञा. १३-९९७-९८

व्यतिरेकाने ब्रह्म या द्वंद्वाहून वेगळे दाखवून पुनश्च 'जैसी भांडघटशरावी । तदाकारे असे पृथ्वी । तैसे सर्व होऊनिया सर्वी । असे जे वस्तु' । अशा वस्तूचे, ओतप्रोत ती भरली आहे, असे वर्णन ठिकठिकाणी केले आहे.

ज्ञानेश्वर महाराज हे 'आघवेचि आत्मा' सांगणारे अद्वैती होते, असे म्हटल्याने उघड होणार आहे की, ते रामानुजाचार्यांच्याप्रमाणे विशिष्टाद्वैती अथवा वल्लभाचार्यांच्याप्रमाणे शुद्धाद्वैती नव्हते. ज्ञानेश्वर महाराज अज्ञानाचा धांडोळा घेतात याचे कारण ते रामानुजीय मताच्या रामानंदांचे संन्यासी शिष्य विठ्ठलपंत यांचे चिरंजीव असा एक धागा जोडला जातो. पण याचा विचार ज्ञानदेव चरित्रातील विवाद्यस्थळे यापैकी 'विठ्ठलपंतांचे गुरु रामानंद कोण ?' या प्रकरणात आम्ही केला आहे व तेथे दाखविले आहे की, विठ्ठलपंतांचे गुरु व कबीरांचे गुरु एक नव्हते. शिवाय, वादाकरिता घटकाभर मानले की तेच रामानंद होते तरी आज जी रामानंदांची माहिती मिळते, त्यावरून असे ठरते की रामानंद हे जरी स्वतः रामानुजाचार्यांच्या मताचे होते, तरी आपल्या शिष्यांना त्यांच्या आवडीप्रमाणे ते शंकराचार्यांचे अद्वैत मानण्याची मुभा देत. रामानंद हे मुख्यतः भक्तिमार्गी होते.

ज्ञानदेवांना अज्ञानाचा धांडोळा घेण्यास कारण त्यांना गुरुद्वारा प्राप्त झालेले नाथपंथीय अद्वयानंद वैभव. गोरक्षमतातच शंकराचार्यांच्या अद्वैताची टीका केली आहे. याविषयी मागे गोरक्षनाथ व अद्वैती यांचा एक संवाद दिलेलाच आहे.

रामानुजाचार्यांचे विशिष्टाद्वैत म्हणजे खरे द्वैतच आहे. रामानुजाचार्य ब्रह्म अथवा परमात्मा अशी एक वस्तु

मानीत नाहीत. ईश्वर, चित् व जड अशा नित्य तीन वस्तु मिळून ब्रह्म. त्यांची सद्वस्तु तीन पायांच्या तिवई सारखी आहे. ते 'अद्वैत' म्हणतात, कारण ईश्वर, चित् व जड यात शरीरशरीरीभावसंबंध ते मानतात म्हणून. तांबडा घोडा यात तांबडा व घोडा या दोन गुण व गुणीचे जसे ऐक्य, तसेच ईश्वर, जीव व जगत् यांचे आहे. जीव ते अनंत मानतात. एकंदर या विश्वरचनेची त्यांच्या दृष्टीने कल्पना येईल असा दृष्टांत द्यावयाचा तर तो डाळिंबाचा देता येईल. अनंत दाणे व वर संग्राहक कवच. तसे अनंत जीव सत्य व त्यांना आवरण ईश्वर. तात्पर्य, हे द्वैतच आहे.

ज्ञानेश्वर महाराजांना हे अद्वैत मुळीच मान्य नाही. ते म्हणतात-

हो कां तरंग लहान । परि सिंधूसी नाही भिन्न ।
तैसा ईश्वरी मी आन । नोहेचि मा ॥ ज्ञा. १४-३८६

'अर्जुना, तूं आपल्याला असा समज -

या कारणे भेदाते । सांडूनि अभेदे चित्ते ।
आपणयासकट माते । जाणावे गा ॥ ज्ञा. १४-३८२

रामानुजांच्या विशिष्टाद्वैताहून ज्ञानेश्वर महाराजांचे अद्वैत वेगळे, तसेच ते वल्लभचार्यांच्या शुद्धाद्वैताहूनहि वेगळे आहे. या दोन आचार्यात अज्ञान अथवा माया न मानणे एवढेच साम्य. वसुदेवसुत श्रीकृष्णासच वल्लभाचार्य परमात्मा समजतात व त्याच्या अखंड सेवेकरिता पुष्टिमार्गाचा अवलंब करावा, असे ते म्हणतात. ज्ञानेश्वर महाराज कृष्णभक्त खरे, पण त्यांची कृष्णाची कल्पना वेगळी.

'देवाचिया दाटणी । देऊळा झाली आटणी । देशकाळादि वाहाणी । येईचना ॥ आतां देवातेचि देवे । देववरी भजावे । अर्पणाचेनी नांवे । भलतिया ॥' अमृ. ९-३७-४०

या अद्वैतात व गोलोक, नित्य रासक्रीडा, पुष्टि, ब्रह्मसंबंध सांगणाऱ्या वल्लभाचार्यांच्या अद्वैतात फार अंतर आहे.

पं. पांडुरंग शर्मा यांच्या लिखाणामुळे विशेष चर्चिला जाणारा प्रश्न म्हणजे, ज्ञानदेवांचे अद्वैत व शंकराचार्यांचे अद्वैत हे एकच का यातहि कांही फरक आहे ? ज्ञानदेवांना जवळचे शंकराचार्य; एक अद्वय सांगतात व दुसरे अद्वैत सांगतात, असा नाथपंथी फरक करतात एवढेच. याबाबत पं. पांडुरंग शर्मा यांच्याहिपूर्वी कै. बाळशास्त्री हुपरीकर यांनी शांकरमत व ज्ञानदेव यांच्या मतांमधील फरक दाखविला होता. पं. पांडुरंग शर्मा यांनी चित्रमयजगत्मध्ये लेख लिहून हा प्रश्न धसास लावला. त्याला उत्तर देण्याचा प्रयत्न डॉ. पेंडसे यांनी 'श्री ज्ञानेश्वरांचे तत्त्वज्ञान' या पुस्तकात केला आहे.

प्रश्न सोडविण्यास बिकट. याचे कारण शंकराचार्य व ज्ञानदेव दोघेहि अजातवादी आहेत; एवढेच नव्हे, तर शंकराचार्यांनी अज्ञान मानून जगताची व्यवस्था लावून जसे अद्वैत मांडले, तसे ज्ञानदेवांनीहि अज्ञान मानून जगताची व्यवस्था लावून अद्वैत ज्ञानेश्वरीत मांडले आहे.

मग कोणी म्हणेल की, तंटा कोठे आहे ? तंटा आहे तो येथे की, ज्ञानेश्वर महाराजांनी अनुभवामृताच्या प्र. ७ मध्ये अज्ञानाचा धांडोळा घेण्यास प्रारंभ करून 'अज्ञान सिद्धच' होत नाही असे सिद्ध केले आहे व जगताची ' जग आघवी वस्तुप्रभा' अशी व्यवस्था लावली आहे.

याचा अर्थ शंकराचार्य व ज्ञानेश्वर महाराज एकच अद्वैत सांगणारे आहेत असे म्हणणारे असा करतात की, व्यावहारिक सत्तेत जेथे अज्ञान मानावयास पाहिजे, तेथे दोघे मानतात व खास स्वरूपी, पारमार्थिक सत्तेत दोघेहि मानीत नाहीत.

उलट, जे ज्ञानेश व शंकराचार्य ह्यांच्या तत्त्वज्ञानात फरक दाखवितात, ते म्हणतात की, स्वरूपी तर अज्ञान नाहीच; पण व्यावहारिक सत्तेत जगाची व्यवस्थासुद्धा अज्ञान न घेता लाविता येते व तसे ज्ञानेशांनी अनुभवामृतात करून दाखविले आहे. ही व्यवस्था ज्ञानदेव हे एकरूप असणाऱ्या शिवशक्ति या चिद्रूप दांपत्याची कल्पना घेऊन दाखवितात. यालाहि उपनिषदांत आधार आहे. तसेच अनुभवामृतात 'सिद्धानुवाद' आहे हे उभयपक्षी मान्य आहे. प्रश्न येवढाच की, सिद्धानुवाद याचा अर्थ काय करावयाचा ? 'सिद्ध आहेत त्यांच्या अनुभवाचा' अनुवाद का 'सिद्धवस्तूचा' अनुवाद ? जे ज्ञानेश व शंकराचार्य यांच्या मतात भेद नाही म्हणतात, ते पहिला अर्थ घेतात; म्हणजे, अनुभवामृतात सिद्ध म्हणजे जीवन्मुक्तांचा अनुभव सांगितला आहे असे म्हणतात. दुसरे म्हणतात की, हा सिद्धांचा अनुभव नव्हे, जी सिद्ध वस्तु आहे तिचे वर्णन आहे.

ज्ञानेश्वर महाराजांचा अज्ञानवाद्यांशी जो तंटा आहे, तो आत्मसत्तावादावरून आहे. ते या आत्मसत्तावादाच्या भूमिकेवरून अज्ञानवाद्यास विचारतात की, तूं अज्ञान मानून काय मिळविलेस ? अज्ञान आत्म्याचे प्रकाशन करणार ? की आत्मा अज्ञानाचे प्रकाशन करणार ? पहिला पक्ष तूं अज्ञान ज्या स्वरूपाचे मानतोस, त्यावरूनच असिद्ध होणार आहे. बरे, दुसऱ्या पक्षी आमच्याच मताची सिद्धि होते, कारण या पक्षाप्रमाणे आत्मा अज्ञानापूर्वीच प्रकाशस्वरूप आहे.

'तरि कां निमित्त पिसे । हा यया दाऊ बैसे । देखते नाही तै आरिसे । देखावे कोणे ॥ दीपु दावीतयाते रची । कीं तेणेचि सिद्धि दिपाची । तैशी सत्ता निमित्ताची । येणे साच ॥ आणि निमित्त जे बोलावे । ते येणे दिसोनि दावावे । देखिले तऱ्ही स्वभावे । दृश्यही हा ॥ म्हणोनि स्वयंप्रकाशा यया । आपणपे देखावया । निमित्त हा वांचोनियां । नाहीच मा ॥ भलतेन विन्यासे । दिसत तेणेचि दिसे । हा वांचूनि नसे । येथे कांही ॥' अमृ. ७-२३०-३५

'वांचूनि वस्तु इया । आपणपे प्रकाशावयां ।
अज्ञानहेतु वाया । अवघेचि ॥' अमृ. ७-२९२

तात्पर्य, ज्ञानेश्वर महाराजांचे म्हणणे असे की, अज्ञानास स्वतंत्र सत्ता संभवतच नाही. आत्म्याच्या योगानेच ते प्रकाशित झाले आहे. म्हणूनच 'विभाति यस्य भासा । सर्वमिदं हा ऐसा । श्रुति काय वायसा । ढेंकर देती ॥' असे श्रुतीतील वचन देऊन आपले मत श्रुतीस मान्यच हे, असे ते जोराने सांगतात. ज्या आत्मसत्तावादावरून ज्ञानेश अज्ञानवाद्याला 'आरोपा' संबंधी प्रश्न करतात, त्याचे थोडेसे स्पष्टीकरण करणे अवश्य आहे. त्या योगाने ज्ञानेशांच्या तत्त्वज्ञानावर थोडा अधिक प्रकाश पडेल.

व्यवहारी मनुष्य दोन सत्ता मानतो; एक आपली व दुसरी आपल्याला विषय होणाऱ्या पदार्थांची. कारण, त्यास ही गोष्ट उघड दिसते की, आपण जरी डोळे मिटले, तरी समोरची वस्तु कांही नाश पावत नाही. दृश्यास स्वतंत्र सत्ता देणाऱ्या वादास पदार्थसत्तावाद (Realism) म्हणतात. अत्यंत जडवादी, हे जड पदार्थांचीच एक सत्ता मानतात. ते एकांतिक पदार्थ सत्तावादी (Extreme Realist) आहेत. त्यांच्या मते आत्मा भासरूप आहे. कांही सत्य पदार्थ कांही विवक्षित प्रमाणात मिश्रित झाले की, हा चेतनात्मक भास निर्माण होतो. त्याला स्वतंत्र सदत्व, सत्ता अथवा अस्तित्व नाही, असा त्यांचा सिद्धांत आहे. आत्मसत्तावादी हा एकच सत्ता मानतो. पण ती अर्थातच जड पदार्थाची नव्हे तर आत्म्याची. त्याचे म्हणणे असे की, आत्मभानाने पदार्थाला अस्तित्व आहे - आत्माभानाने पदार्थसत्ता. 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति ।'

ज्ञानेश्वर महाराज 'आरोपे काय काज' असे स्वच्छ विचारतात; येवढेच नव्हे, तर वस्तूच्या ठिकाणी ही कल्पना कोणा निकृष्टाने केली ? (अमृ. ७-२७४) असे रागावून विचारतात. ज्ञानेश्वर महाराजांना आवरण व विक्षेप शक्तीने संपन्न अज्ञान मानणे हे सर्वस्वी मान्य होते, हे म्हणणे धाष्टर्याचे आहे. ज्ञानेश्वरीत ते अज्ञान मानून जगाची व्यवस्था लावितात. याचे कारण मागच्या प्रकरणात सांगितलेली ज्ञानेश्वर महाराजांची समन्वयाची दृष्टि आहे. त्यांच्या दृष्टीने ज्या रीतीने पटविता येईल त्या दृष्टीने पटवून पण अद्वयापर्यंत साधकास नेऊन सोडणे अवश्य आहे. या संबंधात तेराव्या अध्यायातील 'अवघेचि आत्मा । ऐसे सांगो वीरोत्तमा । परि तुझिया मनोधर्मा । मिळेल ना ।' इत्यादि ओव्या लक्षात घेण्यासारख्या आहेत. त्यांची चर्चा मागे येऊन गेल्यामुळे पुनः करीत नाही.

ज्ञानदेवांच्या तत्त्वज्ञानाची सांगोपांग चर्चा करणारा ग्रंथ अजून लिहिला गेला नाही. कांही थोडे परंपरेने आलेले ज्ञान एकदोघांनी छापून जगासमोर मांडले आहे. बाकी आजवर शंकराचार्यांचेच ग्रंथ प्रामुख्याने बघून ज्ञानदेवासंबंधी लिखाण लिहिले गेले आहे. नाथ-संप्रदायातील संस्कृत, हिंदी, मराठी या भाषांतील ग्रंथांचा अभ्यास करून, तंत्रमार्गातील ग्रंथांचा अभ्यास करून, अर्थातच ज्ञानदेवांचे समग्र ग्रंथ अभ्यासून ज्ञानेशांच्या तत्त्वज्ञानासंबंधी ग्रंथ लिहिणे अवश्य आहे. त्याचप्रमाणे ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ग्रंथांच्या शुद्ध प्रतीहि उपलब्ध होणे अवश्य आहे. या गोष्टी घडून प्रमाणभूत असा ग्रंथ झाला नाही, तोपर्यंत या वादाचा निकाल लावणे दुष्कर आहे.

आतां ज्ञानेश्वर महाराज अज्ञान मानीत नाहीत, मग ते जग काय समजतात ते पाहू. जर ते अज्ञान मानीत असते, तर हा प्रश्न इतका महत्त्वाचा नव्हता. पण जर ते अज्ञान मानीत नाहीत, तर अर्थातच जग हे अज्ञानकार्य म्हणून मिथ्या असे मानणार नाहीत. जग जर मिथ्या नाही तर जग हे सत्यच ते मानीत असले पाहिजेत, असे ओघाने येते.

पण ज्ञानदेवांच्या बाबतीत ही विचारपरंपरा चुकीची आहे. ज्ञानेश्वर महाराज हे जडवादी चार्वाक जसे जगत् सत्य मानतो तसे मानीत नाहीत. त्यांचा मुख्य सिद्धान्त 'अफुट ब्रह्म' हाच आहे. ते म्हणतात -

'तया आत्मयाच्या भाखा । न पडेचि दुसरी रेखा । जरी विश्वा अशेखा । भरले आहे ॥ दुबंधी क्षीरोदकी । वाणे परी अनेकी । दिसती तरी तितुकी । सुते आथी ॥ पातयाची मिठी । नुकलितां दिठी । अवघियाची सृष्टी । पाविजे जरी ॥ न फुटतां बीजकणिका । माजी विस्तारे वटु असिका । तरी अद्वैत फांका । उपमा आथी ॥ अमृ. ७-१४६-४९.

ज्ञानदेव जगत् काय समजत होते हे समजण्याकरिता खालील ओव्याहि उपयोगी पडतील.

'प्रकाश तो प्रकाश की । यासि न वंचे घेई चुकी । म्हणोनि जग असकी । वस्तुप्रभा ॥ विभाति यस्य भासा । सर्वमिदम् हा ऐसा । श्रुति काय वायसा । ढेंकर देती ।

यालागी वस्तुप्रभा । वस्तुचि पावे शोभा । जात असे लाभा । वस्तुसिचि'॥ अमृ. ७-२८९-९१

'देव जगत् आहे' व 'जगत् देव आहे' ही वाक्ये थोड्या फरकाने एकच दिसत असली, तरी त्यात मूल्यांच्या दृष्टीने फार फरक आहे. पहिले चिद्वादाचे प्रमेय मांडते, तर दुसरे वाक्य जडवाद सांगते. पहिल्याचा अर्थ 'आहे देवच.' लोक 'जग' म्हणतात. दुसऱ्याचा अर्थ 'आहे जगच.' कांही लोक 'देव' म्हणतात एवढेच. ज्ञानदेव हे देवच जगत् म्हणणारे, हे आतां सांगावयास नकोच.

वरील विवेचनावरून जगत् सत्य मानणारा जडवादी व ज्ञानदेव यात किती अंतर आहे हे स्पष्ट होईल.

जगत् आत्म्याहून वेगळे झालेच नाही, असे ज्यांचे मत त्यांच्या मतात जीव तरी आत्म्याहून वेगळा कसा आणि कोठे उरणार ? एवढ्याचकरिता ज्ञानदेवांनी अमृतानुभवात जीवाची स्वतंत्र व्याख्या करण्याचा प्रयत्न केला नाही. आता जेथे श्रोत्यांना विषय समजून सांगण्यासाठी मायावादाचा अंगीकार करून भाषा चाललेली आहे, तेथे वेदांत्यांप्रमाणे त्यांनीहि जीवस्वरूपाची व्याख्या दिली आहे. (ज्ञा. अ. १८-३२१ पहा) परंतु खुद्द वेदान्त्यांतसुद्धा बिंबप्रतिबिंब अथवा अवच्छेद असे जीवस्वरूपाविषयी दोन पक्ष आहेतच. जसे जगतासंबंधी तसेच जीवस्वरूपासंबंधीहि लोकांना कांही कल्पना यावी म्हणून ज्ञानदेवांनी पुढील तीन-चार दृष्टान्त दिले आहेत, ते लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत.

'तया पुत्र तूं वटेश्वराचा ।
रवा जैसा कापुराचा ।।' चागदेव पा. ३७.
'पै परमाणु भूतळी । हिमकणु हिमाचळी ।
मजमाजी न्याहाळी । अहंतैसे ॥
हो कां तरंगु लहानु । परी सिंधूसी नाही भिन्नु ।
तैसा ईश्वरी मी आनु । नोहेचि मा ॥''
ज्ञा. १४-३८५-८६.

या दृष्टांतावरून ज्ञानदेव हे जीवस्वरूप 'परमाणू' एवढे समजत होते, हे मागील पुढील संबंध जो पाहणार नाही तोच म्हणेल. हे सर्व दृष्टान्त 'अहम्' स्फुरण ज्यास होते त्याने आपण कसे आहोत हे पाहण्याकरिता आहेत. या सर्व दृष्टांतातून ज्ञानदेवांना आत्मा एक आहे व जीव त्याहून वेगळा कधी पडलाच नाही, हेच दाखवावयाचे आहे.

जीव वेगळा पडलाच नाही, असे म्हटल्यावर त्याच्या बंधाचा व मोक्षाचा विशेष विचार करण्याचे कारण नाही. ज्ञानदेव म्हणतात,

म्हणोनि बंधचि तंव वावो ।
मा मोक्षा के प्रसवो ॥ अमृ. ३-१५

हे त्यांचे वाक्य गौडपादाचार्यांच्या मताशी कितीतरी जुळते आहे, ते वाचकांनीच पाहावे. ज्ञानदेवांच्या मते मोक्ष प्राप्त होणे म्हणजे ''अहं ब्रह्मास्मि'' या वृत्तिज्ञानावर येणे नव्हे. कारण ही वृत्ति हाहि एक प्रकारचा बंधच आहे. (अमृ. ३-२३) खरोखरीचे कैवल्य म्हणजे 'इदमहम्' या उभयवृत्ति शून्य होऊन राहणे. अर्थात् ज्ञान मोक्ष देते हे खरे; पण जिवंत राहून नव्हे तर मरून. ते म्हणतात-

'ज्ञाने मोक्षु घडे । निमालेनि ॥' शूर शिपाई आपला जीव अर्पण करतो व मालकाचे काम साधतो; ज्ञानाचे तसेच आहे. 'येथे निधारिसी विचारु । निमोनि झाला साचारु । स्वामीच्या संकटी शूर । सुभटु जैसा ॥' अमृ. ५-५७

ज्ञानदेवांच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानासंबंधी विशेष लिहिण्याचे कारण नाही. कारण तत्संबंधी पुष्कळ विचार मागील 'ज्ञानेश्वरीतील कर्मयोग, भक्तियोग व ज्ञानयोग' या तीन प्रकरणांतून येऊन गेलाच आहे व कांही पुढील प्रकरणांत येणार आहे.

येथे एवढेच सांगणे अवश्य वाटते की, त्यांचे तत्त्वज्ञान मानव, 'दृष्टादृष्टी' विजयी कसा होईल, याचा विचार करणारे आहे. ते म्हणतातच, 'जया ऐहिक धड नाही । तयांचे परत्र पुससी काई ॥' ज्ञा. ४-१५४ 'यतः अभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः सः धर्मः ।' ही जी धर्माची कणादांची व्याख्या त्याचप्रमाणे ज्ञानेशांचीहि आहे. ते म्हणतात -

'एक आत्मसुख अंतरी ।
विसंब झणी ॥ ज्ञा. २-२६९.

तुवां शरीरपरा नोहावे । कामना जात सांडावे । मग अवसरोचित भोगावे । भोग सकळ ॥ आतां कोदंड घेऊनि हाती । आरूढ पां इये रथी । देई आलिंगन वीरवृत्ती । समाधाने ॥ जगी कीर्ति रूढवी । स्वधर्माचा मानु वाढवी । इया भारापासोनि सोडवी । मेदिनी हे ॥ ज्ञा. ३-१८८-९०.

कां फेडित पापताप । पोखीत तीरीचे पादप । समुद्रा जाय आप । गंगेचे जैसे ॥ कां जगाचे आंध्य फेडितु । श्रियेची राऊळे उघडितु । निघे जैसा भास्वतु । प्रदक्षिणे ॥ तैसी बांधली सोडित । बुडाली काढित । सांकडी फेडित । आर्तांचिया ॥ किंबहुना दिवसराती । पुढिलाचे सुख उन्नति । आणित आणित स्वार्थी । प्रवेशिजे ॥ ज्ञा. १६-१९९-२०२

या ओव्यातून ज्ञानदेवांचे जीवनविषयक तत्त्वज्ञान सांठविलेले आहे, असे म्हणण्यास हरकत नाही.

X X X

१६. आत्मसाक्षात्कार

हे प्रकरण शेवटी घातले आहे, याचा अर्थ ज्ञानेश्वरीच्या विचारातील ह्या प्रकरणातील विचार शेवटच्या म्हणजे हलक्या प्रतीचे आहेत म्हणून नव्हे, हे सूज्ञ वाचकांना सांगणे न लगे. हे विचार हलक्या प्रतीचे तर नव्हेतच, उलट, असे म्हणावयासहि हरकत नाही की, ते शेवटचे म्हणजे मागे जे सर्व सांगितले ते यांच्या तयारीकरिता म्हणूनच. मागच्या तत्त्वज्ञान प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे ज्ञानोबांच्या जीवनविषयक तत्त्वज्ञानाचा गाभा म्हणजे आत्मसाक्षात्कार, त्यांच्या दृष्टीने आत्म्याच्या प्रसन्नतेपलिकडे मानवी जीवनात मिळविण्यासारखा दुसरा लाभ नाही. एक ती मिळाली की मग न मिळण्याजोगे असे काय उरले आहे ? 'किंबहुना पांडुसुता । मज आत्मयाची प्रसन्नता । लाहे तेणे न पविजतां । लाभु कवणु असे ।। ज्ञा. १८-१२५९.

ज्ञानेश्वरी, अनुभवामृत, चांगदेवपासष्टि वगैरे ग्रंथरचना करण्याचा तरी हेतु हाच. 'दिसो परतत्त्व डोळां । पाहो सुखाचा सोहळा । रिघो महाबोध सुकाळा- । माजि विश्व ।।' ज्ञा. १३-११६१

ज्ञानराजांनी हे मऱ्हाठिचिये चोहट्यावर अध्यात्मज्ञानाचे अन्नछत्र घातले, त्याचा हेतु असाच की, ज्याला ज्याला हवे असेल, त्या प्रत्येकाला हा ब्रह्मरसाचा प्रसाद मिळावा व त्याला तृप्ति लाभावी. श्री एकनाथ महाराजांचे गुरुबंधु रामाजनार्दन यांनी ज्ञानोबांची उत्कृष्ट आरती केली आहे. तिच्या शेवटी ते म्हणतात, 'प्रगट गुह्य बोले । विश्व ब्रह्मचि केले । रामाजनार्दनी । पायी टकचि ठेले ।।'

मागील पंथराज, कर्मयोग, भक्तियोग व ज्ञानयोग ही जी चार प्रकरणे आहेत, त्यात वास्तविक आत्मसाक्षात्काराचाच विचार सांगितलेला आहे. कारण कर्म, भक्ति, ज्ञान, कुंडलिनी जागृति या सर्वांचे फळ आत्मप्राप्ति हेच आहे. तिची साधने म्हणूनच त्यांना किंमत आहे. वाचकांच्या हे लक्षात आले असेल की, चर्चेकरिता जरी कर्म, भक्ति, ज्ञान यांची वेगवेगळी प्रकरणे पाडून चर्चा केली असली, तरीसुद्धा त्यांचे खरे स्वरूप असे आहे की, ज्ञानदेवांच्या दृष्टीने ते तिन्ही मिळून एकच मार्ग आहे. रामानुजांच्या 'ज्ञानकर्मसमुच्चया' प्रमाणे 'कर्मभक्ति - ज्ञान समुच्चय' ज्ञानदेव सांगत नाहीत.

मागील प्रकरणातून आत्मसाक्षात्कारविषयक विचार येऊन गेलेले असल्यामुळे या प्रकरणात थोडी पुनरुक्ति होणे साहजिक आहे.

या आत्मसाक्षात्काराच्या बाबतीत पहिली महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी अशी आहे की, मनुष्याचे चित्त इकडे वळविण्याकरिता ते भोगातून निघाले पाहिजे. जर ते भोगांतच रत असले तर या पथावर पावले पडणेच कठीण. भोगातून चित्त निघण्याचा उपाय म्हणजे भोगांचे अनित्यत्व विचाराने पटणे हा होय. जोपर्यंत विषयांच्या ठिकाणी अलंबुद्धि आहे म्हणजे ते नित्यरूप व सुखरूप आहेत अशी बुद्धि आहे, तोपर्यंत विषयांविषयी मनुष्याला वीट येणार नाही. हा विचार पूर्वजन्मीच्या संस्काराने अथवा सत्‌समागम व सत्‌शास्त्रश्रवणानेच उत्पन्न होतो. कारण ज्ञानेश्वर महाराजांनी म्हटल्याप्रमाणे 'चंद्र तेथे चंद्रिका । शंभु तेथे अंबिका । संत तेथे विवेका । असणे की जी ।।' ज्ञा. १८ - १६३२

ज्ञानेश्वर महाराजांनीच अ. १६ श्लो. २२ वर व्याख्यान करतांना लिहिले आहे की, जोपर्यंत अंतःकरणात काम, क्रोध, लोभ हे तिन्ही जागत आहेत तोपर्यंत निकियाची प्राप्ती अशक्य आहे, असे देव म्हणतात. नीतियुक्त आचार हा या मार्गावर चालणाऱ्याचा साधा प्रारंभीचा आवश्यक गुण आहे.

'त्रिदोषी सांडिले शरीर । त्रिकुटी फिटलिया नगर । त्रिदाह निमालिया अंतर । जैसे होय ।। तैसा कामादिकी तिही । सांडिला सुख पावोनि जगी । संगु लाहे मोक्षमार्गी । सज्जनांचा ।।' ज्ञा. १६-३३९-४०

तात्पर्य, सज्जनसंगतीने ज्याला या विषयोपभोगांचे अनित्यत्व व दुःखरूपत्व कळले, तोच कळकळीने या मार्गाकडे वळतो. त्याला कळू लागते की 'हे विरक्तांचिये दिठी । जै न्याहाळिजे किरीटी । तै पांडुरोगाचिये पुष्टी । सारिखे दिखे ।। ज्ञा. ५-११९

प्रपंच म्हणजे -

'बाप दुःखाचे केणे सुटले । जेथ मरणाचे भरे लोटले । तिये मृत्युलोकीचिये शेवटिले । येणे जाहाले हाटवेळे ।। ४९६ ।। आतां सुखेसि जीविता । कैची ग्राहिकी कीजेल पांडुसुता । काय राखोंडी फुंकिता । दीपु लागे ।। ४९७ ।। अगा विषाचे कांदे वाटुनी । जो रसु घेइजे पिळूनी । तया नाम अमृत ठेऊनि । जैसे अमर होणे ।। ४९८ ।। तेवि विषयांचे जे सुख । ते केवळ परम दुःख । परि काय कीजे मूर्ख । न सेवितां न सरे ।। ४९९ ।। कां शीस खांडुनि आपुले । पायीचां खती बांधिले । तैसे मृत्युलोकीचे भले । आहे आघवे ।। ५०० ।। म्हणोनि मृत्यलोकी सुखाची कहाणी । ऐकिजेल कवणाचां श्रवणी । कैची सुखनिद्रा आंथरुणी । इंगळाचां ।। ५०१ ।। जिये लोकीचा चंद्र क्षयरोगी । जेथ उदयो होय अस्तालागी । दुःख लेऊनि सुखाची आंगी । सळित जगाते ।। ५०२ ।।

जेथ मंगळाचां अंकुरी । सवेचि अमंगळाची पडे पोरी । मृत्यु उदराचां परिवरी । गर्भु गिवसी ॥ ५०३ ॥ जे नाही तयांते चिंतवी । तंव तेचि नेइजे गंधर्वी । गेलियाची कवणे गांवी । शुद्धि न लभे ॥ ५०४ ॥ अगा गिंवसितां आघवा वाटी। परतले पाउलचि नाही किरीटी । सैंघ निमालियांचियाचि गोठी। तिये पुराणे जेथिंची ॥ ५०५ ॥ जेथींचिये अनित्यतेची थोरी। करितया ब्रह्मयाचे आयुष्यवेरी । कैसे नाही होणे अवधारी । निपटूनियां ॥ ५०६ ॥ ज्ञा. ९-४९६-५०६

अध्याय पंधरामधील प्रपंचाचे अश्वत्थ वृक्षाच्या रूपकाने वर्णन एवढ्याकरितां की, प्रपंच अनित्य आहे हे साधकास पटावे. कारण ते जोपर्यंत पटले नाही, तोवर त्याची परमार्थाकडे नजर वळणार नाही. 'अगा पै पंडुकुमरा । येतां स्वरूपाचिया घरा । करीतसे आडवारा । विश्वाभासु जो ॥ तो हा जगडंबरु । नोहे येथ संसारु । हा जाणिजे महातरु । थांवला असे ॥ ४६-४७ करूनि संसार वावो । स्वरूपी अहंते ठावो । होआवया अध्यावो । पंधरावा हा ॥' १५-४३.

तात्पर्य, जोपर्यंत प्रपंच हवे ते सुख देणारा आहे असे वाटते, तोपर्यंत मनुष्य सत्य वस्तूच्या संशोधनाकडे वळणार कसा ? सत्समागमाने व सत्शास्त्रश्रवणाने हा 'श्व म्हणिजे उखा । तंववरी एकसारिखा । निर्वाहो नाही ॥' असा आहे असे कळते व मग त्याविषयी वैराग्य उत्पन्न होते. ज्ञानेश्वर महाराज एका दृष्टान्ताने या वैराग्याच्या स्वरूपाचे वर्णन करतात, जे विषे रांधिली रससोये । जै जेवणारा ठाउवी होये । तै तो ताटचि सांडूनि जाये । जियापरी ॥ तैसी संसारा या समस्ता । जाणिजे जै अनित्यता । तै वैराग्य दवडितां । पाठी लागे ॥' ज्ञा. १५-३८-३९.

असे घरघुसे वैराग्य प्राप्त झाले की, प्रपंची साधक होतो व त्याच्या परमार्थास सुरुवात होते. जोपर्यंत असे वैराग्य नाही, तोपर्यंत परमार्थ नाहीच. म्हणून प्रत्येक ठिकाणी ज्ञानेश्वर महाराजांनी 'वैराग्याचे' कथन व वर्णन केले आहे. सात्त्विक सुख सांगतांना ते म्हणतात, 'देत सर्वस्नेहा मिठी । आंगी ऐसे वैराग्य उठी । स्वर्ग संसारा काटी । काढितचि ॥ ज्ञा. १८-७८२ ॥ पहिलया वैराग्यगरळा । धैर्य शंभु वोडवी गळा । जरी ज्ञानामृते सोहळा । पाहे जेथे ॥ ज्ञा. १८-७८९. आपण ज्यांच्यावर विसंबून बसलो ते हे आपल्या देहासकट सर्व चोर म्हणजे केव्हां हातावर तुरी देऊन जातील याचा नियम नाही. असा त्याला विचार स्फुरतो व देव म्हणतात ते पटू लागते. 'यालागी शतजर्जर नावे । रिगोनि केवि निश्चिंत होआवे । कैसेनि उघडिया असावे । शस्त्रवर्षी ॥ ४९० ॥ अंगावरी पडतां पाषाण । न सुवावे केवि वोडण । रोगे दाटला आणि उदासपण । वोखदेसी ॥ ४९१ ॥ जेथे चहूंकडे जळत वणवा । तेथूनि न निगिजे केवि पांडवा । तेवि लोकां येऊनि सोपद्रवा । केवि न भजिजे माते ॥ ४९२ ॥ अगा माते न भजावयालागी । कवण बळ पां आपुलिये आंगी । काइ घरी की भोगी । निश्चिंती केली ॥ ४९३ ॥ ना तरी विद्या की वयसा । ययां प्राणियांसी हा ऐसा । मज न भजतां भरंवसा । सुखाचा कोण ॥ ४९४ ॥ तरी भोग्यजात जेतुले । ते एका देहाचिया निकिया लागले । आणि एथ देह तंव असे पडिले । काळाचिये तोंडी ॥ ४९५ ॥ ज्ञा. ९-४९०-९५.

बाकीचे सोयरे धायरे, संपत्ती, जात यांचा विचार सोडून द्या. पण आपण ज्या शरीरावर अवलंबून राहिलो तेच अनित्य व दुःखरूप आहे.

'मग क्लेशतरूची वाडी । जे तापत्रयाग्नीची सगडी । जे मृत्यूकाकासी कुरोंडी । सांडिली आहे ॥ १४० ॥ जै दैन्याचे दुभते । जे महाभयाते वाढविते । जे सकळ दुःखाचे पुरते । भांडवल ॥ १४१ ॥ जे दुर्मतीचे मूळ । जे कुमार्गाचे फळ । जे व्यामोहाचे केवळ । स्वरूपचि ॥ १४२ ॥ जे संसाराचे बैसणे । जे विकाराचे उद्याने । जे सकळ रोगाचे भाणे । वाढिले आहे ॥ १४३ ॥ जे काळाचा खिचउशिटा । जे आशेचा आंगवठा । जन्ममरणाचा वोलिंवटा । स्वभावे जे ॥ १४४ ॥ जे भुलीचे भरीव । जे विकल्पाचे वोतीव । किंबहुना पेव । विंचुवाचे ॥ ३४५ ॥ जे व्याघ्राचे क्षेत्र । जे पण्यांगनेचे मैत्र । जे विषयविज्ञान यंत्र । सुपूजित ॥ १४६ ॥ जे लावेचा कळवळा । निवालिया विषोदकाचा गळाळा । जे विश्वासु आंगवळा । संवचोराचा ॥ १४७ ॥ जे कोढियाचे खेव । जे काळसर्पाचे मार्दव । जे गोरियेचे स्वभाव । गायन जे ॥ १४८ ॥ जे वैरियाचा पाहुणेरु । जे दुर्जनाचा आदरु । हे असो जे सागरु । अनर्थाचा ॥ १४९ ॥ जे स्वप्नी देखिले स्वप्न । जे मृगजळे सासिन्नले वन । जे धूम्ररजाचे गगन । ओतले आहे ॥ १५० ॥ ऐसे जे हे शरीर । तें ते न पवतीचि पुढती नर । जे होऊनि ठेले अपार । स्वरूप माझे ॥ ज्ञा. ८-१४०-५१.

एऱ्हवी तरी अर्जुना । या शरीरा पराधीना । कां नाना भोगरचना । मेळवावी ॥ २०५ ॥ आपण सायासे करूनि बहुते । सकळहि समृद्धिजाते । उदोअस्तु या देहाते । प्रतिपाळावे कां ॥ २०६ ॥ सर्वस्वे शिणोनि एथे । आर्जवावी संपत्तिजाते । तेणे स्वधर्मु सांडूनि देहाते । पोखावे काई ॥ २०७ ॥ मग हे तंव पांचमेळावा । शेखी अनुसरेल पंचत्वा । ते वेळी केला के गिंवसावा । शीणु आपुला ॥ २०८ ॥ म्हणूनि केवळ देहभरण ।

ते जाणे उघडी नागवण । यालागी एथ अंतःकरण । देयावे ना ॥ ज्ञा. ३-२०५-०९.

आतां देवाचा, शाश्वत स्वरूपाचा शोध करू या, म्हणून तो देव शोधावयास लागतो. अशा जाणिवेने व कळकळीने तो या मार्गावर आक्रमण करण्याची इच्छा करू लागला की, त्याने पहिली पायरी गाठली असे समजावे. अशी सदिच्छा म्हणजे अनंताची ओढ व तळमळ. जाताजाता येथे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे की, ही तळमळ कित्येक दैववानात उपजत असते, कित्येकात प्रपंचाच्या दुःखाच्या अनुभवाने निर्माण होते; तर कित्येकात एकदम निर्माण झालेली दिसते. या भूमिकेला 'शुभेच्छा' असे म्हणतात. हिचा विचार मागे येऊन गेल्यामुळे एवढेच सांगणे पुरे की, ही उत्पन्न झाल्याविना परमार्थाचे अस्तित्वच' नाही. मग माणूस तिकडे वळणार कसा व प्रयत्न करणार कसा ?

ज्याला अशी तीव्र जिज्ञासा निर्माण झाली, त्याला सत्समागमाचा लाभ होतो व त्याच्याकडून सत्शास्त्रश्रवण होते व त्याला कळते की, आपणास जे हवे ते आत्मदर्शनाने मिळणार. 'भिद्यते हृदयग्रंथिः छिद्यन्ते सर्वसंशयाः। क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे ॥'

ज्ञानेश्वर महाराज हेच पुढील ओवीत सांगतात. 'मग सत्संगे प्रबळे । सत्शास्त्राचेनि बळे । जन्ममृत्यूची निमाळे । निस्तरे राने ॥' शास्त्रामध्ये वेगवेगळी साधने सांगितली आहेत, ती तो पाहतो. ती साधने ज्ञा. अ. १३ मध्ये पुढील ओव्यातून दिली आहेत.

'परि हाचि अंतरी । विवेक भानूचियापरी । उदैजे ते अवधारी । उपाय बहुत ॥ १०३६ ॥ कोणी एकु सुभटा । विचारांचा आगिटां । आत्मानात्माकिटा । पुटे देऊनी ॥ १०३७ ॥ छत्तीसही वानी भेद । तोडोनिया निर्विवाद । निवडिती शुद्ध । आपणपे ॥ १०३८ ॥ तया आपणपयाचां पोटी । आत्मध्यानाचिया दिठी । देखती गा किरीटी । आपणपेचि ॥ १०३९ ॥ आणिक पै दैवबगे । चित्त देती सांख्ययोगे । एक ते अंगलगे । कर्माचेनि ॥ १०४० ॥ येणे येणे प्रकारे । निस्तरती साचोकारे । हे भवभेउरे । आधवेचि ॥ १०४१ ॥ परि ते करिती ऐसे। अभिमानु दवडूनि देशे । एकाचिया विश्वासे । टेकती बोला ॥ १०४२ ॥ जे हिताहित देखती । हानि कणवा घेपती । पुसोनि शिणु हरिती । देती सुख ॥ १०४३ ॥ तयांचेनि मुखे जे निघे । तेतुले आदरे चांगे । ऐकोनियां आंगे । मने होती ॥ १०४४ ॥ तया ऐकणेयाचि नांवे । ठेविती गा आघवे । तया अक्षरांसी जीवे । लोण करिती ॥ १०४५ ॥ तेही अंती कपिध्वजा । इया मरणार्णवसमाजा- । पासूनि निघति वोजा । गोमटिया ॥ ज्ञा. १३-१०३५-४५.

संतांच्या संगतीत आपल्या वाट्याला आलेल्या विविध कर्मांचे निष्काम बुद्धीने आचरण करणे, सतत आत्मानात्मविवेक करणे, प्रत्याहारासारखी इंद्रिये शोधणारी साधने करणे, मनाला परमात्म्याची मोहर लावणे इत्यादि साधने कळून अंत:करणातील दोष धुऊन टाकण्याचे काम अनेक जन्में तो करीतच राहतो.

तो साधक यत्नेश्वराचे यजन करणारा मोठा प्रयत्नवादी असतो. त्याचा पुढील भगवद्वचनावर अढळ विश्वास बसतो.

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय ॥

गी. १२-९

ज्ञानेश्वर महाराजांनी यावर अभ्यास-योगासंबंधी सुंदर लिहिले आहे ते साधकांनी अवश्य लक्षात घेण्यासारखे आहे. ते म्हणतात -

अथवा हे चित्त । मनबुद्धीसहित । माझां हाती अचुंबित । न शकसी देवो ॥ तरि गा ऐसे करी । यां आठा पहारां माझारी । मोटके निमिषभरी । देतु जाय ॥ मग जे जे का निमिख । देखेल माझे सुख । तेतुले अरोचक । विषयी घेईल ॥ जैसा शरत्कालु रिगे । आणि सरिता वोहटू लागे । तैसे चित्त काढेल वेगे । प्रपंचौनी ॥ मग पुनवेहूनी जैसे । शशिबिंब दिसे दिसे । हारपत अंवसे । नाहीचि होय ॥ तैसे भोगाआंतुनि निगतां । चित्त मजमाजी रिगता । हळूंहळूं पांडुसुता । मीचि होईल । ''

अगा अभ्यासयोगु म्हणिजे । तो हा एकु जाणिजे । येणे काही न निपजे । ऐसे नाही ॥ पै अभ्यासाचेनि बळे ॥ एका गति अंतराळे । व्याघ्रसर्प प्रांजळे । केले एकी ॥ विष की आहारी पडे । समुद्री पायवाट जोडे । एकी वाग्ब्रह्म थोकडे । अभ्यासे केले ॥ म्हणोनि अभ्यासासि काही । सर्वथा दुष्कर नाही । यालागी माझां ठायी । अभ्यासे मिळ ॥ ज्ञा. १२-१०४-१३.

ज्ञा. अ. ८ मध्ये ज्ञानेश्वर महाराज असाच प्रयत्नवाद सांगतात. ते म्हणतात, 'उपायबळे पंगु पहाड ठाकी ।' हे जाणून 'तेवि सदभ्यासे निरंतर । चित्तासि परम पुरुषाची मोहर । लावी मग शरीर । असो अथवा जावो ॥ ज्ञा. ८-८२

परमार्थसोपानाचा हा दुसरा टप्पा आहे; याच्या पुढचा तिसरा टप्पा म्हणजे गुरुकृपा होणे. या तिसऱ्या टप्प्यापर्यंत हा साधक आला म्हणजे परमार्थ त्याला कांही जड नाही, पण प्रथम टप्पा सुटून तिसऱ्या टप्प्यापर्यंतच्या

प्रवासाचा हाच मोठा खडतर मार्ग आहे. कारण त्याने शास्त्रश्रवण जरी केलेले असले व त्याच्यासारखे साधक जरी त्याला भेटलेले असले तरी ज्ञानेश्वर महाराजांच्या भाषेत सांगावयाचे तर 'याकारणे श्रीगुरुनाथु । जंव मस्तकी न ठेवी हातु । निवृत्तिदास असे विनवितु । तंव निवांतु केविं होय ॥' गुरुकृपेशिवाय शिष्याला निवांतता कशी येणार ? हा त्रासाचा भाग का तर हे चांचपडल्यासारखे आहे. व्हावे असे तर वाटते पण कोठे जावे व काय करावे हे तर कळत नाही. तुकाराम महाराजांनी म्हटले आहे, त्या साधकास असे वाटते- 'काय देह घालूं कर्वतीकर्मरी ।' नाथ महाराज म्हणतात, 'भगवंताचे भेटीलागी । कडा धावूं लागे वेगीं ॥' या स्थितीकडेच मुख्यत: बघून 'दुर्गंपंथ:' असे याचे वर्णन केले असावे.

अशी साधने करतांना साधकाची काय दशा होते याचे वर्णन ज्ञानेश्वर महाराज पुढील ओव्यातून करतात, ''तयापरी पांडवा । जया सुखाचा रिगावा । विषम तेथ मेळावा । यमदमांचा ॥ ७८१ ॥ देत सर्व स्नेहा मिठी । आंगी ऐसे वैराग्य उठी । स्वर्ग संसारा कांटी । काढीतचि ॥ ७८२ ॥ विवेक श्रवणे अतित्रासे । जेथ व्रताचरणे कर्कशे। करिता जाती भोकसे । बुद्धयादिकांचे ॥ ७८३ ॥ सुषुम्नेचेनि तोंडे । गिळिजे प्राणापानाचे लोंढे । बोहणियेसीचि एवढे । भारी जेथ ॥ ७८४ ॥ जे सारसाही विघडता । होय वोहाहुनि वत्स काढिता । ना भणंगु दवडितां । भाणयावरूनी ॥ ७८५ ॥ पै मायेपुढोनि बाळक । काळे नेता एकुलते एक । होय कां उदक । तुटता मीना ॥ ७८६ ॥ तैसे विषयांचे घर । इंद्रिया सांडिता थोर । युगान्तु होय ते वीर । विराग साहाती ॥'' ज्ञा. १८-७८१-८७.

साधक अशी कष्टतर साधने करून स्वकर्माचरण, ध्यानधारणा इत्यादि साधनरूप सेवा जर कां करू लागला की, देव प्रसन्न होतो व दुहेरी प्रसाद देतो. पहिला प्रसाद, जे कोवळे वैराग्य उत्पन्न झालेले असते, ते तो परिपक्व दशेला आणतो. देवाच्या प्रसादाचा हा आरंभ आहे.

तोच देतो व तोच वाढवितो - ज्ञानेश्वर महाराजांनी गी. अ. ९. 'अनन्याश्चिन्तयन्तो माम् ' या श्लोकावर देवाच्या, भक्तावरच्या प्रेमाचे उत्कृष्ट वर्णन केले आहे. ते म्हणतात, देव हा भक्ताचा 'योगक्षेम' वाहतो, म्हणजे त्याची खाण्यापिण्याची काळजी वाहतो असा अर्थ नव्हे. तसा तर देव सर्वांचाच सांभाळ करतो. तोच म्हणतो की, मी जगाचा 'पितामाता' आहे. शिवाय, भक्त याची काळजी वाहतच नाही. मग तीच काळजी वाहण्यात देव त्याचे ओझे दूर काय करणार ? हा सर्व विचार मनात येऊन भक्तराज ज्ञानोबाराय म्हणतात, 'देव जी काळजी वाहतो ती या योगक्षेमाची नव्हे. ती पारमार्थिक योग क्षेमाची. 'अप्राप्तस्य प्राप्ति: योग: । प्राप्तस्य परिपालनं क्षेम: । जी वस्तु अप्राप्य असते तिचा लाभ होणे याला योग म्हणतात व झालेला लाभ टिकणे, जतन होणे याला क्षेम म्हणतात. देव भक्ताचा योगक्षेम वाहतो म्हणजे त्याला 'सायुज्य अथवा सेवा' यापैकी जे हवे असेल त्याचा योग करून देतो व दिलेल्याचे क्षेम करतो.

'तया माझिया सायुज्याची चाड । तरि तेचि पुरवी कोड । कां सेवा म्हणती तरी आड । प्रेम सुये ॥ ऐसा मनी जो जो धरिती भावो । तो तो पुढा पुढा लागे तया देवो । आणि दिधलीयाचा निर्वाहो । तोहि मीचि करी ॥ ३४२ ॥ हा योगक्षेमु आघवा । तयांचा मजचि पडिला पांडवा । जयाचिया सर्वभावा । आश्रयो मी ॥ ज्ञा. ९-३४१-४३

जाता जाता मोठी महत्त्वाची गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी ही आहे, की भगवान् म्हणतात की, मी ही काळजी भक्त जेव्हां माझ्या ठिकाणी अनन्य झाला त्या क्षणापासूनच करतो.

''ते एकवटूनि जिये क्षणी । अनुसरले गा माझिये वाहणी । तेव्हाचि तयांचि चिंतवणी । मजचि पडली ॥ ३३८ ॥ मग तिही जे जे करावे । ते मजचि पडिले आघवे । जैसी अजातपक्षाचेनि जीवे । पक्षिणी जिये ॥ ३३९ ॥ आपुली तहानभूक नेणें । तान्हया निके ते माउलीसीचि करणे । तैसे अनुसरले जे मज प्राणे । तयांचे सर्व मी करी ॥ ज्ञा. ९-३३८-४०

देव सर्व करतो म्हणजे थेट मृत्यूपर्यंतची त्याची काळजी वाहतो. इतरांप्रमाणे मृत्युसमयी भक्तांचे मन विकल होऊ नये म्हणून त्याला बोधरूप पिंजऱ्यात घालतो, आपल्या स्मरणाची साऊली त्याच्यावर करतो व सुखाने आपल्याकडे आपल्या भक्तांना तो घेऊन जातो.

सर्व भक्तांचा हाच अनुभव आहे. तुकाराम महाराज म्हणतात : 'योगक्षेम त्याचा जाणे जडभारी । वाट दावी करी धरूनिया ।' साधकाचे काम अनन्य होणे आहे, देव बाकीचे सर्व करतो. तात्पर्य, फळ परिपक्व झाले असता ते देठाला धरीत नाही व देठ त्याला धरीत नाही. तसा देव हा ज्या भक्ताचा स्नेह खुळा करतो, त्याला ईश्वराचा असा वेध लागतो की, देवावाचून इतर सर्व त्याला वांतीप्रमाणे त्याज्य वाटू लागते. अशी असक्त बुद्धि प्राप्त झाली, स्पृहा नाहीशी झाली, कर्मसाम्यदशा प्राप्त झाली की, त्याला गुरुकृपेचा लाभ होतो. तुकाराम महाराज म्हणतात, 'देवच गुरुरूपाने भेट देतो.'

'माझ्या विठोबाचा कैसा प्रेमभाव । आपणचि देव होय गुरु ।।' गुरुकृपेविना सर्व फुकट आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांचा या विषयाचा एक मोठा अभंग आहे. ते म्हणतात :

''कां सांडिसी गृहाश्रम । कां सांडिसी क्रियाकर्म । कासया सांडिसी कुळीचे धर्म । आहे ते वर्म वेगळेचि ।। १ ।। भस्म उधळण जटाभारू । अथवा उदास दिगंबरू । न धरी लोकांचा आधारू । आहे तो विचारू वेगळाचि ।। २ ।। जप-तप-अनुष्ठान । क्रिया-कर्म-यज्ञ दान । कासया इंद्रिया बंधन । आहे ते विधान वेगळेचि ।। ३ ।। वेदशास्त्र जाणितले । आगमी पूर्ण ज्ञान झाले । पुराणमात्र धांडोळिले। आहे ते राहिले वेगळेचि ।। ४ ।। शब्दब्रह्मे होसी आगळा । म्हणसी न भिये कळिकाळा । बोधेविण सुखसोहळा । आहे तो जिव्हाळा वेगळाचि ।। ५ ।। या कारणे श्री गुरुनाथु । जंव मस्तकी न ठेवी हातु । निवृत्तिदास असे विनवितु । तंव निवांत केविं होय ।। ६ ।।

ज्ञानेश्वरीत असेच म्हटले आहे कीं, गुरूच्या योगाने साधनांना सफलता येते. ''म्हणोनि भाग्य जै सानुकूळ । जालिया केले उद्यम सदा सफळ । तैसे श्रुताधीत सकळ । गुरुकृपा साच ।। जी बनकरू झाडेसिं जीवेसाटी । पाडूनि जन्मे काढी आटी । परि फळेसी तैचि भेटी। जै वसंतु पावें ।। अहो विषमा जै वोहट पडे । तै मधुर ते मधुर आवडे । पै रसायने तै गोडे । जेव्हा आरोग्य देही ।। कां इंद्रिये वाचा प्राण । या जालियाचे तैचि सार्थकपण । जै चैतन्य येऊनि आपण । संचरे माजी ।। तैसे शब्दजात आलोडिले । अथवा योगादिक जे अभ्यासिले । ते तैचि म्हणो ये आपुले । जै सानुकुल गुरु ।। ज्ञा. १०-१६८-७२.

अनुभवामृताच्या दुसऱ्या प्रकरणात त्यांनी असेच गुरूला उपायवनवसंत म्हटले आहे. ज्ञानेश्वर महाराजांच्या ठिकाणी या गुरुकृपेविषयी किती आदर व प्रेम वसत होते. हे ज्ञा. अ. १३ श्लोक ७ मधील 'आचार्योपास्ति' या पदावरील त्यांचे व्याख्यान वाचल्याने कळून येणार आहे. ते म्हणतात, 'आघवियांचि दैवां । जन्मभूमि हे सेवा । जे ब्रह्म करी जीवा । शोच्याते ।।'

एकदा श्रीगुरु पाठीराखा भेटल्यावर इतर साधनांना कोण विचारतो.

ज्ञानोबाराय म्हणतात - श्रीगुरुसारखा असता पाठीराखा । इतरांचा लेखा कोण करी ।। १ ।। राजयाची कांता काय भीक मागे। मनाचिया जोगे सिद्धी पावें ।। २ ।। कल्पतरूतळवटी जो कोणी बैसला । काय वाणी त्याला सांगिजो जी ।। ३ ।। ज्ञानदेव म्हणे तरलो तरलो । आता उद्धरलो गुरुकृपे ।। ४ ।।

ज्ञानेश्वर महाराज ज्ञानेश्वरीत म्हणतात, 'परि हेंचि आत्मसिद्धि । जो कोणी भाग्यनिधि। श्रीगुरुकृपालब्धि- । काळी पावे ।। ज्ञा. १८-९८४

श्रीगुरूंनी उपदेशिलेल्या साधनाचे अवलंबन करून हा परमार्थी यात्रेकरू परमात्मप्राप्तीच्या मुक्कामाकडे चालू लागला, की त्याला दिव्य दर्शन, दिव्यश्रवण होऊ लागते व त्याला कळू लागते की, आपण योग्य मार्गावर आहोत. कारण, साधकाला जरी मार्ग कळला तरी एकदम मुक्काम भारीच गाठता येतो ? याचाहि विचार मागे येऊन गेला आहे. म्हणून येथे सांगत नाही; त्याचप्रमाणे साधकास दिव्य अनुभव कोणत्या प्रकारचे येतात याचाहि विचार 'पंथराज' प्रकरणात येऊन गेला आहे; म्हणून त्याची पुनरुक्ती येथे करीत नाही. परंतु दिव्यदृष्टी प्राप्त झाली असता साधकाचा अनुभव कशा स्वरूपाचा होतो, याचा विचार, ज्ञानेश्वर महाराजांनी, भगवंतांनी अर्जुनाला दिव्यदृष्टि दिली, त्या वेळेला सांगितला आहे. त्यातील काही भाग 'पंथराज' प्रकरणात दिलेला वाचकांच्या लक्षात असेलच.

गुरुकृपा एवढी जबरदस्त आहे की, साधकाची इच्छा असो वा नसो ते अनुभव येतच राहतात. ज्ञानेश्वर महाराज भगवंतांनी अर्जुनाला दिलेल्या दिव्यदृष्टीचे वर्णन पुढील प्रमाणे करतात -

''अहो पाहातां कीर प्रतिभासे । एथ काही नवलावो काइ असे । परि न पाहातांही दिसे । चोज आइका ।। कैसे अनुग्रहाचे करणे। पार्थाचे पाहणे आणि न पाहणे । तयाहीसकट नारायणे । व्यापूनि घातले ।। म्हणोनि आश्चर्याचां पुरी एकी । पडिला ठायेठाव थडी ठाकी । तंव चमत्काराचिये आणिकी ।। महार्णवी बुडे ।। आणि दीपे का सूर्ये प्रकटे । अथवा निमुटलिया देखावेंचि खुंटे । तैसी दिठी नव्हे जे वैकुंठे । दिधली आहे ।। म्हणोनि किरीटीसि दोन्ही परी । ते देखणे देखे आंधारी ।। हे संजयो हस्तिनापुरी । सांगतसे राया ।।'' ज्ञा. ११-२२९-३५.

साधकाला असा गुरुदेवासारखा पाठीराखा मिळाल्यावर साधक निर्विघ्नपणे मुक्कामाला पोंचेल यात काय संशय ? देवच म्हणतात, अर्जुना, मीच त्याचा दिवटा म्हणजे मशालजी, मार्गदर्शक होतो.

म्हणोनि मज आत्मयाचा भावो । जिहीं जियावया केला ठावो । एक मी वाचुनि वावो । येर मानिले जिहीं ।। तया तत्त्वज्ञां चोखटा। दिवी पोतासाची सुभटा। मग मीचि होऊनि दिवटा । पुढा पुढा चाले ।। ज्ञा. १०-१४१-४२.

तुकाराम महाराज आपला अनुभव असाच सांगतात- 'योगक्षेम त्यांचे जाणे जडभारी ॥ वाट दावी करी धरोनियां ॥'

भगवान म्हणतात - माझ्या भक्ताच्या पदवीचा परिपोष, संगोपन मीच करतो. शिवाय, त्या साधकाने अडीअडचणीला उपयोगी पडावा म्हणून ईश्वराच्या प्रसादद्वारा वैराग्य सोबती जोडून ठेविलेला असतोच. तो त्याचा पाठपुरावा करतो.

''वीतरागतेसारिखा । जोडोनि ठेविला सखा । तो आघवियाचि भूमिका ।- सवें चाले ॥ पहावे ते दिसे तंववरी । दिठीते न संडी दीप जरी ॥ तरी के आहे अवसरी । देखावया ॥ तैसे मोक्षी प्रवर्तलया । वृत्ती ब्रह्मी जाय लया । तंव वैराग्य आथी तया । भंगु कैचा'' ॥ ज्ञा. १८-१०४३-४५.

तात्पर्य, वैराग्ययुक्त ज्ञानाभ्यास करून हा साधक आत्मलाभाला योग्य होतो. म्हणोनि सवैराग्यु । ज्ञानाभ्यास तो सभाग्यु । करूनि जाला योग्यु । आत्मलाभा ॥ ज्ञा. १८-१०४३-४५.

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात की, साधक वैराग्याचे चिलखत अंगात घालून साधनाच्या घोड्यावर स्वार होऊन मुक्तीला वरण्याकरिता निघाला की, त्याला संसाररणात संसारपक्षाचे अहंकारादि योद्धे आडवे होतात. पण हा साधक वीतराग व साधनावर निष्ठा ठेवणारा असल्याने सूर्य जसा अंधकाराचा नाश करीत बेडरपणाने जातो, तसा हा साधक या शत्रूंना बेडरपणे तोंड देत आपला मार्ग आक्रमण करतो. तात्पर्य, परमार्थात येणारी विघ्ने साधनाच्या व वैराग्याच्या जोरावर दूर करून साधक हा आपला मार्ग आक्रमीत असतो. जसजसा साधक आत्मप्राप्तीजवळ येतो तसतसे पूर्वीचे विकार नाहीसे होऊन दैवी संपत्तीचे अमानित्वादि गुण त्या साधकाच्या अंगी वसू लागतात. तो ब्रह्मैक्याजवळ येतो. संसार नाहीसा होऊन ब्रह्मप्राप्तीजवळ साधक आला म्हणजे भवविजयाचा उत्साह तो कसाकसा अनुभवितो याचे ज्ञानदेवांनी उत्कृष्ट वर्णन केले आहे.

''ऐसा दुर्जयो जो परिग्रहो । तयाचा फेडूनि ठावो ।
भवविजयाचा उत्सावो । भोगीतसे जो'' ॥ १०६६ ॥
''तेथ अमानित्वादि आघवे । ज्ञानगुणांचे जे मेळावे ।
ते कैवल्यदेशीचे आघवे । रावो जैसे आले ॥१०६७ ॥
तेव्हा सम्यक्ज्ञानाचिया । राणिवा उगाणूनि तया ।
परिवारु होऊनिया । राहत आंगे ॥ १०६८ ॥
प्रवृत्तीचिये राजबिदी । अवस्थाभेदप्रमदी ।
कीजत आहे प्रतिपदी । सुखाचे लोण ॥ १०६९ ॥
पुढा बोधाचिये कांबीवरी । विवेकु दृश्याची मांदी सारी ।
योगभूमिका आरती करी । येती जैसिया ॥ १०७० ॥
तेथ ऋद्धिसिद्धींची अनेगे । वृंदे मिळती प्रसंगे ।
तिये पुष्पवर्षी आंगे । नाहातसे तो ॥ १०७१ ॥
ऐसेनि ब्रह्मैक्यासारिखे । स्वराज्य येतां जवळिके ।
झळंबित आहे हरिखे । तिन्ही लोक ॥ १०७२ ॥
तेव्हा वैरिया कां मैत्रिया । तयासि माझे म्हणावया ।
समानता धनंजया । उरेचिही ना ॥ १०७३ ॥
हे ना भलतेणे व्याजे । तो जयाते म्हणे माझे ।
ते नावडेचि कां दुजे । अद्वितीय जाला ॥ १०७४ ॥
पै आपुलिया एकी सत्ता । सर्वही कवळूनिया पांडुसुता ।
कही न लगती ममता । धाडिली तेणे ॥ १०७५ ॥
ज्ञा. १८-१०६६-७५.

साधक, असा विजय आटोक्यातला आहे असे दिसले तरी साधन अथवा वैराग्य यांचा त्याग करीत नाही. ज्ञानदेव म्हणतात की, तो हतियेर मोडून टाकीत नाही. तो 'साधन हतियेर हळूच ठेवी.' असे साधन करता करता त्याच्या वृत्तीवरील द्वैत नाहीसे होऊन त्याची वृत्ति आवृत्तीसह स्वरूपी नाहीशी होते व त्याला आत्मसाक्षात्कार होतो.

आत्मस्वरूप हे 'इदम्' अथवा 'अहम्' ला विषय होत नसल्याने त्याचा साक्षात्कार म्हणजे आत्मस्वरूपास पाहणे, हे आरशात आपले मुख पाहण्यासारखे नव्हे. ते कसे पाहणे, म्हणजे आत्मसाक्षात्कार म्हणजे काय, याचे वर्णन अ. १५ व १८ मध्ये ज्ञानदेवांनी उत्कृष्ट केले आहे ते पुढे देतो -

मग इदंतेसी वाळले । जे मीपणेवीण डाहारले । ते रूप पाहिजे आपले । आपणचि ॥ २६७ ॥ परि दर्पणाचेनि आधारे । एकचि करून दुसरे । मुख पाहाती गव्हारे । तैसे नको हे ॥ २६८ ॥ हे पाहाणे ऐसे असे वीरा । जैसा न मोडलिया विहिरा । मग आपुलिया उगमी झरा । भरोनि ठाके ॥ २६९ ॥ ना तरि आटलिया अंभ । निजबिंबी प्रतिबिंब । नेहटे कां नभी नभ । घटाभावी ॥ २७० ॥ नाना इंधनांशु सरलेया । वन्हि परते जेवि आपणपया । तैसे आपेआप धनंजया । न्याहाळणे जें गा ॥ २७१ ॥ जिव्हे आपुली चवी चाखणे । चक्षु निज बुबुळ देखणे । आहे तया ऐसे निरीक्षणे । आपुले पै ॥ २७२ ॥ कां प्रभेसि प्रभा मिळे । गगन गगनावरी लोळे । नाना पाणी भरले खोळे । पाणियाचिये ॥ २७३ ॥ आपणचि आपणयाते । पाहिजे जे अद्वैते । ते ऐसे होय निरूते । बोलिजतु असे ॥ २७४ ॥ जे पाहिजतेनवीण पाहिजे । काही नेणणाचि जाणिजे । आद्यपुरुष कां म्हणिजे । जया ठायातें ॥ ज्ञा. १५-२६७-७५

जैसा मी तो हे जे असे । ते स्वानंदानुभवसमरसे । कालवूनियां प्रवेशे । मजचि माजी ॥ १२०९ ॥ आणि तो हे भाष जेथ जाय । तेथ मी हे कोण्हासी आहे । ऐसा मी ना तो तिये सामाये । माझ्याचि रूपी ॥ १२१० ॥ जेव्हा कापुर जळो सरे । तयाचि नाम अग्नि पुरे । मग उभयतातीत उरे । आकाश जेवी ॥ १२११ ॥ कां धाडलिया एका एकु । वाढे तो शून्य विशेखु । तैसा आहे नाहीचा शेखु । मीचि मग आथी ॥ १२१२ ॥ तेथ ब्रह्म आत्मा ईशु । यया बोला मोडे सौरसु । न बोलणेयाही पैसु । नाही तेथ ॥ १२१३ ॥ ना बोलणेहि न बोलोनी । ते बोलिजे तोंड भरूनी । जाणिवनेणिव नेणोनी । जाणिजे ते ॥ १२१४ । तेथ बुझिजे बोधु बोधे । आनंदु घेपे आनंदे । सुखवरी नुसधे । सुखचि भोगिजे ॥ १२१५ ॥ तेथ लाभु जोडला लाभा । प्रभा आलिंगिली प्रभा । विस्मयो बुडाला उभा । विस्मयामाजी ॥ १२१६ ॥ समु तेथ सामावला । विश्रामु विश्रांति आला । अनुभवु वेडावला । अनुभूतिपणे ॥ ज्ञा. १८-१२०९-१७

ते पाहणे 'पहाते पहाणे दूरी सारोनियां पाहणे' आहे ते भोगणे 'भोग्य-भोक्ता-भोग' या त्रिपुटीस दूर सारून भोगणे आहे.

"परी ते वेगळेपणे भोगिजे । जैसे पक्षिये फळ चुंबिजे । तैसे नव्हे तेथ विसरिजे । भोगितेपणहि ॥ भोगी अवस्था एकी उठी । ते अहंकाराचा अचळु लोटी । मग सुखेसि घे आठी । गाढेपणे ॥ तिये आलिंगनमेळी । होय आपोआप कवळी । तेथ जळ जैसे जळी । वेगळे न दिसे ॥ कां आकाशी वायु हारपे । तेथ दोन्ही हे भाष लोपे । तैसे सुखचि उरे स्वरूपे । सुरती तिये ॥ ऐसी द्वैताची भाष जाय । मग म्हणो जरी एकचि होय । तरी तेथ साक्षी कवणु आहे । जाणते जे ॥" ज्ञा. ५-१३१-३५.

असा आत्मलाभ त्याला झाला की त्याला देव आपल्या स्थानावर स्थापन करतो व त्याला पट्टाभिषेक करतो.

'तयावरी जैत रे जैत । म्हणोनि ध्यानाचे निशाण वाजत । दिसे तन्मयाचे झळकत । एकछत्र ॥ पाठी समाधि-श्रियेचां अशेखा । आत्मानुभव राज्यसुखा । पट्टाभिषेक देखा ॥ समरसे जाहला ॥' ज्ञा. ९-२१५-१६

तुकोबाराय आपला अनुभव असाच सांगतात - 'तुकया स्वामी स्थापी निजपदी दासा । करूनि उल्हासता सप्रेमता ॥'

पण एका दृष्टीने हे आत्मदर्शन अशक्य आहे. कारण आत्म्याचे निर्विषयत्व उपनिषदादि वेदांतग्रंथातून प्रसिद्ध आहे. ज्ञानेश्वरीमध्येहि आत्म्याचे निर्विषयत्व अनेक ठिकाणी सांगितले आहे. त्यातील एक दोन महत्त्वाच्या स्थळींच्या ओव्या देतो. आपल्याजवळ ज्ञान करून घेण्याची ज्ञानेंद्रिये, मन, बुद्धि ही जी सामग्री आहे, तिला आत्मा विषय होत नाही, कारण तो शब्दादि विषय नव्हे. तो या मनबुद्ध्यादिकांचा प्रकाशक आहे. तो यांनी प्रकाशला कसा जाणार ? 'मनाची नखी न लगे । जेथ बुद्धीची दृष्टि न रिगे । इंद्रिया कीर जोगे । काई होईल ॥' ज्ञा. १२-४१ ॥ दृश्यपणे देखिजे । कां ज्ञेयत्वे जाणिजे । अमुके ऐसे म्हणिजे । ते जे नव्हे ॥' ज्ञा. १५-३०७.

समष्टीतील प्रकाश देणारी तत्त्वे त्यांना तो विषय होत नाही, न तद् भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ॥ गी. १५-६. आत्मा हा व्यष्टि समष्टीतील प्रकाश देणाऱ्या वस्तूंचा प्रकाशक आहे, म्हणून तो त्यांच्याकडून प्रकाशला जात नाही, ही गोष्ट 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः' (गी. १३-१७) या श्लोकावरील टीकेत ज्ञानोबाराय सांगतात -

'ते अग्नीचे दीपन । जे चंद्राचे जीवन । सूर्याचे नयन । देखती जेणे ॥ जयाचे उजियेडे । तारागण उभडे । महातेज सुरवाडे । राहाटे जेणे ॥'

'बुद्धिची जे बुद्धि । जीवाचा जीवु ॥
जे मनाचे मन । जे नेत्राचे नयन ।
कानाचे कान । वाचेची वाचा ॥'

अनुभवामृतात हीच गोष्ट त्यांनी पुढीलप्रमाणे सांगितली आहे. 'तेवी जेणे तेजे । वाचेसि वाच्य सुजे । ते वाचा प्रकाशिजे । हे के आहे ॥ अमृ. ५-१५ 'बुद्धि बोध्या सोके । परि यया वस्तु चुके । मना संकल्प निके । याहीहूनि ॥' अमृ. ७-११०.

ही ओवी वाचली की, 'यद् वाचानभ्युदितं येन वाग् अभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ।' या केनोपनिषदातील ऋचेची आठवण झाल्यावांचून राहत नाही. ज्ञानेश्वर महाराजांनी गीतेचे वर्णन केले आहे की गीता म्हणजे 'उपनिषदां सौरभ्य । कमळदळा जेवी ।' त्याच शब्दात ज्ञानेश्वरीचे वर्णन असे करता येईल कीं, ज्ञानेश्वरी ही 'उपनिषदा सौरभ्य । कमळदळा जेवी ।' अशी आहे.

ज्ञानेश्वर महाराज आत्म्याचे हे अविषयत्व वर्णन करता करता, तो आपला आपल्यालाहि विषय होत नाही, असे वर्णन करतात. 'की पुढिलांची दृष्टी चोरिजे । हा दृष्टिबंधु निपजे । परी नवल लाघव तुझे । जे आपणपे चोरे ॥ ज्ञा. १४-५

'सर्व सिद्धांतांचिया उजरिया । सांडोनिया निदसुरियां । आपुलिया हाता चोरिया । आपणचि जो ॥ अमृ. ५-३९.

मी सर्वांचा आदि व निर्विषय यामुळे देव, ऋषि फार काय वेद यांच्याकडून जाणला जात नाही असे, 'न मे विदु: सुरगणा: प्रभवं न महर्षय: । अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वश: ॥ गी. १०-२.' या श्लोकात भगवान सांगतात. त्यावर ज्ञानोबाराय लिहितात -

'एथ वेद मुके जाले । मन पवन पांगुळले । रातीविण मावळले । रविशशी ॥ अगा उदरींचा गर्भु जैसा । नेणे मातेची वयसा । देवांसि मी तैसा । चोजवेना ॥ आणि जळचरा उदधींचे मान । मशकां नोलांडवे गगन । तेंसै महर्षींचे ज्ञान । नेणे माते ॥ मी कवण केतुला । कवणाचा कै जाहला । निरुती या करिता बोला । युगे गेली ॥ कां जे महर्षी आणि या देवा । येरा भूतजाता सर्वां । मी आदि म्हणोनि पांडवा । जाणता अवघड ॥ ज्ञा. १०-६४-६८

माझे ज्ञान होणे किती अवघड आहे म्हणून सांगू ?

"उतरले उदक पर्वत वळघे । कां वाढते झाड मुळी लागे । तरी मिया झालेनि जगे । जाणिजे मी ॥ कां गाभेवने वटु गिंवसवे । तरंगी सागरू सांठवे । का परमाणूमाजी सामावे । भूगोलु हा ॥ तरी मियां जालिया जीवा । महर्षी अथवा देवां । माते जाणावया होआवा । अवकाशु गा ॥ ज्ञा. १०-६९-७१.

येथे एक महत्त्वाचा प्रश्न उत्पन्न होतो की, आत्मा अविषय असल्यामुळे त्याचे दर्शन होणे म्हणजे, डोंगरावरून खाली आलेल्या पाण्याने पुन: डोंगर चढण्यासारखे अशक्य असेल तर, त्याच्या दर्शनाकरिता प्रयत्न करणे म्हणजे मूर्खपणाचे काम आहे. तेव्हां शहाण्या मनुष्याने परमात्मदर्शनाकरिता प्रयत्न न करणे बरे ! भगवंताच्या अविषयत्त्वाच्या व्याख्यानाचा परिणाम कित्येकांवर वरीलप्रमाणे होण्याचा संभव आहे, हे जाणूनच की काय ७१ व्या ओवीनंतर माउली लगेच सांगण्याची घाई करतात की, असा निष्कर्ष काढण्याचे कारण नाही. तो जरी दृश्यपणे देखिजे असा नसला तरी तो पाहता येतच नाही असे नव्हे. भूतांच्या माथ्यावर गेले तर तो दिसतो.

'ऐसाही जरी विपाये । सांडूनि पुढील पाये । सर्वेंद्रियासी होये । पाठिमोरा जो ॥ प्रवर्तलाही वेगी बहुडे । देह सांडूनि मागिलिकडे । महाभूतांचिया चढे । माथयावरी ॥ तैसा राहोनि ठायठिके । स्वप्रकाशे चोखे । अजत्व माझे देखे । आपुलिये डोळा ॥ ज्ञा. १०-७२-७४.

यावर पुन: असे वाटण्याचा संभव आहे की, आत्मा हा निर्विषय आहे, असे सांगणारेच पुन: तो विषय होतो असे म्हणतात. तेव्हां हे विसंगत आहे. पण ज्यांना शास्त्रसंस्कार आहे, त्यांना ठाऊक आहे कीं, आत्मा विषय होत नाही व विषय होतो ही विरूद्ध दिसणारी दोन विधाने आत्म्याकडे दोन वेगवेगळ्या दृष्टीने पाहण्याचा परिणाम आहे. ही विसंगति नाही हे समजण्याकरिता एक दृष्टान्त घेऊन थोडे स्पष्टीकरण करू. अंधारात मडक्याखाली घड्याळासारखी वस्तु ठेवलेली आहे. आपणास ती पाहावयाची असेल तर आपणास दोन गोष्टींची आवश्यकता आहे. एक मडके फोडणारी काठी व अंधार दूर करणारा प्रकाश. कारण काठी मडके फोडील; पण मडके व घड्याळ या वस्तूंप्रमाणे ती ही जडच आहे. म्हणून अंधार दूर करण्यास ती असमर्थ आहे. आता आपण दुसरी कल्पना करू. अंधारात मडक्याखाली घड्याळाच्या ऐवजी विजेचा लाविलेला दिवा आहे, तो जर आपणास पाहावयाचा असला तर फक्त एकाच साधनाची गरज आहे व ती म्हणजेच दिव्यावर असलेले आवरण म्हणजे मडके फोडणाऱ्या काठीची. अंधार दूर करणारा दिवा नकोच. कारण मडक्याखाली असलेला दिवा स्वयंप्रकाश म्हणजे अंधार दूर करून आपले ज्ञान करून देण्यास समर्थ आहे. तसेच दृष्टांती बाह्य जड वस्तूंचे ज्ञान करण्याकरिता ज्यावेळी आपली वृत्ति जाते, त्यावेळी तद्गत आभासहि जातो व या दोहोंची त्या जड वस्तूच्या ज्ञानाकरिता गरज आहे. कारण वृत्ति व बाहेरचा पदार्थ दोन्ही जडच आहेत. म्हणून वृत्तीप्रमाणे (वेदान्तशास्त्रात वृत्तिव्याप्ति म्हणतात) आभासाची (वेदान्तशास्त्रात फलव्याप्ति म्हणतात) गरज आहे पण ज्या वेळी ती अंत:करणवृत्ति परतून आत्मदर्शनाकरिता आत्म्याकडे जाते त्या वेळी फक्त आवरणभंगाकरिता वृत्तिव्याप्तीची गरज आहे; आभासाची नाही. कारण आत्मा स्वयंप्रकाश आहे. जर त्याची गरज लागत असेल तर आत्मा जड ठरेल. श्रुति व संत आत्मा स्वयंप्रकाश आहे, असे सांगतात.

"अगा सूर्योदयो जालिया । सूर्ये सूर्यचि पहावा धनंजया । तेविं माते मियां जाणवया । मीचि हेतु ॥" ज्ञा. १५-४२५

तात्पर्य, आभासाची म्हणजे फलव्याप्तीची गरज नाही; आत्मा जड नव्हे हे सांगण्याकरिता आत्मा निर्विषय आहे असे म्हटले आहे. वृत्तिव्याप्ति आवरण भंगद्वारा आत्मज्ञान करून देते, म्हणून आत्म्याचे ज्ञान होऊ शकते, असे म्हटले आहे. 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' सांगणारी श्रुतीच सांगते, 'मनसा एव इदं द्रष्टव्यम् ।' याचे वर्म हेच आहे.

तात्पर्य, अशा या आत्मलाभाला जो पुरुष प्राप्त झाला त्याला लक्षणेहि आहेत. हंडीत दिवा लावला तर प्रकाश जसा बाहेर पडतो, अथवा वसंत ऋतूचा प्रवेश

झाला की, झाडांना टवटवी प्राप्त होते; त्याप्रमाणे आत आत्मज्ञानाचा उदय झाला म्हणजे त्या पुरूषाची क्रिया पालटते. गीतेत जवळ जवळ प्रत्येक अध्यायात अशा पुरूषाची लक्षणे सांगितली आहेत. त्यातली कांही येथे देतो -

(१) आत्मदर्शन जे होते ते मनाला होत असल्याने ज्याला झाले त्याच्या मनाचे पूर्व गुण पालटतात. अग्नीत लाकूड पडून ते अग्निरूप झाले म्हणजे त्याचे मागील नामगुण जसे राहत नाही. तुकोबाराय म्हणतात :

'अग्नीमाजी गेले । ते अग्नि होऊनि ठेले ॥ १ ॥
काय उरले तयापण । मागील ते नामगुण ॥ २ ॥

तसेच मनाचा धर्म सुखदु:खाची संवेदना करणे. ते मन आत्मारामरूप झाले, याची मोठी खूण, त्याचे पूर्वीचे सुखदु:खादि संवेदनांचे गुणधर्म संपले, कारण ते सुखरूप जो राम तद्रूप झाले. त्याचे वर्णन ज्ञानेश्वरीत पुढीलप्रमाणे केले आहे. एकाच ओवीत सांगावयाचे तर.

'जो निजानंदे धाला । परिणामु आयुष्या आला ।
पूर्णते जाहला । वल्लभु जो ॥' ज्ञा. १२-१७१

''म्हणोनि आसनाचिया गाढिका । जो आम्ही अभ्यासु सांगितला निका । तेणे होईल तरी हो कां । निरोधु ययां ॥ ३६४ ॥ एऱ्हवी तरी येणे योगे । जै इंद्रिया विंदाण लागे । तै चित्त भेटो रिगे । आपणपेया ॥ ६५ ॥ परतोनि पाठिमोरे ठाके । आणि आपणियाते आपण देखे । देखतखेवो वोळखे । म्हणे तत्त्व ते मी ॥ ६६ ॥ तिये ओळखीचिसरिसे । सुखाचिया साम्राज्यी बैसे । चित्तपण समरसे । विरोनी जाय ॥ ६७ ॥ जयापरते आणिक नाही । जयाते इंद्रिये नेणती कही । ते आपणचि आपुलां ठायी । होऊनि ठाके ॥ ६८ ॥ मग मेरूपासूनि थोरे । देह दु:खाचेनि डोंगरे । दाटीजो पां परिभारे । चित्त न दटे ॥ ६९ ॥ कां शस्त्रवरि तोडिलिया । देह आगीमाजी पडलिया । चित्तमहासुखी पहुडलिया । चेवोचि नये ॥ ७० ॥ ऐसे आपणपां रिगोनि ठाये । मग देहाची वास न पाहे । आणिकचि सुख होऊनि जाये । म्हणूनि विसरे ॥ ३७१ ॥'' ज्ञा. ६-३६४-३७१.

''पै सरितेचेनि ओघे । सिंधुजळा मीनले घोघे । ते काय वर्तत आहे मागे । म्हणोनि पाहो येती ॥ ना ते समुद्रचि होऊनि ठेले । तेविं चित्ताचे चैतन्य जाहाले । जेथ यातायात निमाले । घनानंद जे ॥'' ज्ञा. ८-८४-८५

(२) त्याला अपरिमित आनंदाचा लाभ झाल्यामुळे अल्प विषयसुखाकडे तो ढुंकूनहि पाहायला राजी नाही. शरद् ऋतूतील शुद्ध चंद्रकिरणातून येणाऱ्या मानस सरोवरातील कमळदळावर पडलेल्या अमृतकणाचा आस्वाद घेणारा चकोर वाळवंटातील खडे खाईल काय ?

जया आपणपे सांडूनि कही । इंद्रियग्रामावरी येणेचि नाही । तो विषय न सेवी हे काई । विचित्र येथ ॥ १०५ ॥ सहजे स्वसुखाचेनि अपारे । सुरवाडलेनि अंतरे । रचिला म्हणऊनि बाहिरे । पाऊल न घाली ॥ १०६ ॥ सांगे कुमुददळाचेनि ताटे ॥ जो जेविला चंद्रकिरणे चोखटे । तो चकोरू काई वाळुवंटे । चुंबितु असे ॥ १०७ ॥ तैसे आत्मसुख उपाईले । जयासि आपणपांचि फावले । तया विषयो सहज सांडवले । म्हणो काई '' ॥ १०८ ॥ ज्ञा. ५-१०५-१०८.

(३) अशा, 'देशे काळे वेदानुवादा । ज्या सुखाची न करवे मर्यादा ।' त्या आश्चर्यवत् सुखाची सुखसंपदा तुकोबारायांसारखे अखंड भोगत असतात, म्हणून घरात अठराविश्वे दारिद्र्य असता पायावर लोळण घेत द्रव्य आले तरी त्याचा त्याग करू शकतात. त्यांना विषय सुखाचा आत्यंतिक विसर पडतो. तुकोबाराय म्हणतात 'विषयी विसर पडला नि:शेष । अंगी ब्रह्मरस ठसावला ॥'

''तरी जयाचिया इंद्रियांचिया घरा । नाही विषयांचिया येरझारा । जो आत्मबोधाचिया वोवरां । पहुडला असे ॥ ७६२ ॥ जयाचे सुखदु:खाचेनि आंगे । झगटले मानस चेवो नेघे । विषय पासीही आलिया से न रिघे । हे काय म्हणऊनि ॥ ६३ ॥ इंद्रिये कर्मांचा ठायी । वाढीनली परि कही । फळ हेतूची चाड नाही । अंत:करणी ॥ ६४ ॥ असतेंनि देहे एतुला ।जो चेतुचि दिसे निदेला । तोचि योगारूढ भला । वोळखे तूं '' ॥ ६५ ॥ ज्ञा. ६-६२-६५.

''देखे भूतजात निदेले । तेथेचि जया पाहले । आणि जीव जेथ चेईले । तेथ निद्रितु जो ॥ ३५५ ॥ तोचि तो निरूपाधि । अर्जुना तो स्थिरबुद्धि । तोचि जाणे निरवधि । मुनीश्वर ॥'' ज्ञा. २-३५५-५६.

(४) असा जो 'निजानंदे धाला' त्याला आत्मतृप्ति प्राप्त होते. त्याच्या अंत:करणाची स्थिरता बिघडत नाही. त्याची सर्व वासना निमाली. तो ऋद्धिसिद्धीला पुसत नाही.

पार्था आणीकही परी । तो जाणो येईल अवधारी । जैसी अक्षोभता सागरी । अखंडित ॥ ३५७ ॥ जऱ्ही सरितावोघ समस्त । परिपूर्ण होऊनि मिळत । तऱ्ही अधिक नोहे ईषत् । मर्यादा न संडी ॥ ५८ ॥ ना तरी ग्रीष्मकाळी सरिता । शोषूनि जाती समस्ता । परी न्यून नव्हे पार्था । समुद्र जैसा ॥ ५९ ॥ तैसा प्राप्ती ऋद्धिसिद्धि । तयासि क्षोभु नाही बुद्धी । आणि न पवता न बाधी । अधृति तयाते ॥ ६० ॥ सांगे सूर्याचा घरी । प्रकाशु काय वातीवेरी ।

की न लविजे तरी अंधारी । कोंडेल तो ॥ ६१ ॥ देखे ऋद्धिसिद्धी तयापरी । आली गेली से न करी । तो विगुंतला असे अंतरी । महासुखी ॥ ६२ ॥ जो आपुलेनि नागरपणे । इंद्रभुवनाते पाबळे म्हणे । तो केवी रंजे पालविणे । भिल्लांचेनि ॥ ६३ ॥ जो अमृतासी ठी ठेवी । तो जैसा कांजी न सेवी । तैसा स्वसुखानुभवी । न भोगी ऋद्धि ॥ ६४ ॥ पार्था नवल हे पाही । जेथ स्वर्ग सुख लेखनीय नाही । तेथ ऋद्धिसिद्धि कायी । प्राकृता होती ॥ ६५ ॥ ज्ञा. २-३५७-६५

(५) स्वरूपस्थ झाल्यामुळे निजानंदात बुडालेला जो पुरुष त्याला अनुकूल विषय प्राप्त झाला असता ज्याची संवेदना ते 'सुख' अथवा प्रतिकूल विषय प्राप्त झाला असतांना संवेदना होते ते 'दुःख', ही दोन्ही सारखीच. त्याच्याजवळ यांचा हिशेबच नाही, ज्या वेळेला जीवात्मा देहरूपी जळात मासोळी होतो, त्यावेळी सुखदुःखांची संवेदना होते व भोग घडतो. हा तर 'आणिकचि सुख होऊन' राहिलेला असतो. तो द्वंद्वातीत झाला, समसुख-दुःख झाला. हे मोठे ठळक लक्षण आहे व ते गीतेत वारंवार सांगितले आहे.

"एऱ्हवी तरी सहजे । सुखदुःख तैचि सेविजे । देहजळी होईजे । मासोळी जै ॥ ३५१ ॥ आता तंव तेणे सांडिले । आहे स्वस्वरूपेंसीचि मांडिले । सस्यांती निवडिले । बीज जैसे ॥ ५२ ॥ कां वोघ सांडूनि गांग । रिघोनि समुद्राचे आंग । निस्तरली लगबग । खळाळाची ॥ ५३ ॥ तेंवि आपणपांचि जया । वस्ती झाली गा धनंजया । तया देही अपैसया । सुख तैसे दुःख ॥ ५४ ॥ ज्ञा. १४-३५१-५४.

(६) सूर्यासमोर जसा अंधार येत नाही, तशी द्वंद्वे द्वंद्वरूपाने याला प्रतीतच होत नाहीत. अशी याची समदृष्टी झालेली असते.

"अगा सुखदुःखाकारे । द्वंद्वे देही जिये गोचरे । तिये जयां कां समोरे । होतीचि ना ॥ २९३ ॥ स्वप्नीचे राज्य कां मरण । नोहे हर्षशोकासी कारण । उपवढलिया जाण । जियापरी ॥ २९४ ॥ तैसे सुखदुःखरूपी । द्वंद्वी जे पुण्यपापी । न घेपिजती सर्पी । गरूड जैसे ॥ २९५ ॥" ज्ञा. १५-२९३-९५.

याला आत्मदर्शन सर्वत्र होते. वृत्तीवर विषय येतच नाही.

आणि अनात्मवर्गनीर । सांडूनि आत्मरसाचे क्षीर । चरताति जे सविचार । राजहंस ॥ २९६ ॥ जैसा वर्षोनी भूतळी । आपुला रसु अंशुमाळी । मागौता आणी रश्मिजाळी । बिंबासीचि ॥ ९७ ॥ तैसे आत्मभ्रांतीसाठी । वस्तु विखुरली बारावाटी । ते एकवटिती ज्ञानदृष्टी । अखंड जे ॥ ९८ ॥ किंबहुना आत्मयाचा । निर्धारी विवेकु जयाचा । बुडाला वोघु गंगेचा । सिंधु माजी जैसा ॥ २९९ ॥ ज्ञा. १५-२९६-९९

अमृतानुभवाच्या नवव्या प्रकरणात ज्ञान्याच्या या स्थितीचे उत्तम वर्णन केले आहे.

पसरूनि वृत्तीची वावे । दिठी रूपाते देखवे । परी साचाचेनि नांवे । काहीचि नलगे ॥ तमाते घ्यावया । उचलूनि सहस्र बाहिया । शेवटी रवि यया । हाचि जैसा ॥ स्वप्नाचिया विलासा । भेटईन या आशा । उठीला तंव जैसा । तोचि मा तो ॥ तैसा उदैलेयानि विषये । ज्ञानी विषयी हो लाहे । तंव दोन्ही न होनी होये । काय नेणो ॥ अमृ. ९-२२-२५

(७) तो आत्मरूप झाल्यामुळे व आत्मदर्शनाहून वेगळे दर्शनच त्याला नसल्यामुळे तो 'पापपुण्य' या द्वंद्वातीत झाला.

अगा अंधारूचि देखावा तेजे । मा ते फेडी हे के बोलिजे । तैसे ज्ञानिया नाही दुजे । करील कायी ॥ ४४९ ॥ म्हणोनि तयाची बुद्धी । नेणे पापपुण्याची गंधी । गंगा मीनलया नदी । विटाळु जैसा ॥ ५० ॥ आगीसी आगी झगटलिया । काय पोळे धनंजया । की शस्त्र रूपे आपणया । आपणचि ॥ ५१ ॥ तैसे आपणपया परते । जो नेणे क्रियाजाताते । तेथ काय लिंपवी बुद्धिते । तयाचिये ॥ ५२ ॥ म्हणोनि कार्यकर्ता क्रिया । हे स्वरूपचि जाहले जया । नाही शरीरादिकी तया । कर्मी बाधु ॥ ५३ ॥ ज्ञा. १८-४४९-५३.

(८) तो सूर्यासारखा अलिप्त असतो.

"जैसा सूर्य आकाशगतु । रश्मिकरे जगाते स्पर्शतु । तरी संगदोषे काय लिंपतु । तेथिचेनि ॥ ३३३ ॥

तैसा इंद्रियार्थी उदासीन । आत्मरसेचि निर्भिन्न । जो कामक्रोधविहीन । होऊनि असे ॥ ३४ ॥ तरी विषयांतुही काही । आपणपेंवाचून नाही । मग विषय कवण कायी । बाधितील कवणा ॥ ३५ ॥ जरी उदकी उदके बुडिजे । कां अग्नि आगी पोळिजे । तरी विषयसंगे आप्लविजे । परिपूर्ण तो ॥ ३६ ॥ ऐसा आपणचि केवळु । होऊनि असे निखळु । तयाची प्रज्ञा अचळु । निभ्रांत मानी ॥ ३७ ॥" ज्ञा. २-३३३-३७.

(९) तो पुरुष गुणातीत झाला. अकर्ता झाला.

तैसे गुणी गुणापरौते । जे आपणपे असे आयिते । तिये अहं बैसे अहंते । मूळकेचिये ॥ पै तेथूनि मग

पाहता । म्हणे साक्षी मी अकर्ता । हे गुणचि क्रियाजातां । नियोजना ।। सत्त्वरजतमांचां ।। भेदी पसरू कर्माचा । होत असे तो गुणांचा । विकारू हा ।ययामाजी मी ऐसा । वनी कां वसंतु जैसा । वनलक्ष्मीविलासा । हेतुभूत ।। कां तारांगणी लोपावे । सूर्यकांती उद्दीपावे । कमळी विकासावे ।। जावे तमे ।। ये कोणाचां काजी कही । सविता जैसा नाही । तैसा अकर्ता मी देही । सत्तारूप ।। ज्ञा. १४-२९२-९७

(१०) तो 'किं धर्म कैसे नेणे देह' म्हणून आपल्या ठिकाणी जन्ममृत्यू पाहतच नाही. 'थोर बोधाने' तो देहात असतो.

किंबहुना पंडुसुता । ऐसा तो माझी सत्ता । पावे जैसी सरिता । सिंधुत्व गा ।। नळिकेवरूनि उठिला । जैसा शुक शाखे बैसला । तैसा मूळ अहंते वेढिला । तो म्हणोनिया ।। अगा अज्ञानाचिया निदा । जो घोरत होता बदबदा । तो स्वस्वरूपी प्रबुद्धा । चेईला कीं ।। पै बुद्धिभेदाचा आरिसा । तया हातोनि पडिला वीरेशा । म्हणोनि प्रतिमुखाभासा । मुकला तो ।। देहाभिमानाचा वारा । आतां वाजों ठेला वीरा । तै ऐक्य वीचिसागरा । जीवेशा हे ।। म्हणोनि मद्भावेसी । प्राप्ति पाविजे तेणे सरिसी । वर्षांती आकाशी । घनजात जेवी ।। तेवि मी होऊनि निरूता । मग देहीचि ये असता । नागवे देह संभूता । गुणासि तो ।। जैसा भिंगाचेनि घरे । दीपप्रकाशु नावरे । कां न विझेचि सागरे । वडवानळू ।। तैसा आला गेला गुणांचा । बोधु न मैळे तयाचा । तो देही जैसा व्योमींचा । चंद्र जळी ।। तिन्ही गुण आपुलालिये प्रौढी । देही नाचविती बागडी । तो पाहोही न धाडी । अहंतते ।। हा ठायवरी । नेहटोनि ठेला अंतरी । आता काय वर्ते शरीरी । काही नेणे ।। सांडुनि आंगीची खोळी । सर्प रिगालिया पाताळी । ते त्वचा कोण सांभाळी । तैसे जाले ।। कां सौरभ्यजीर्णू जैसा । आमोदु मिळोनि जाय आकाशा । माघारा कमळकोशा । न येचि तो ।। पै स्वरूपसमरसे । तयाही गा जाले तैसे । तेथ किंधर्म हे कैसे । नेणे देह ।। म्हणोनि जन्म-जरा-मरण । इत्यादि जे साही गुण । ते देहीचि ठेले कारण । नाही तयां ।। घटाचिया खापरिया । घट भंगी फेडिलिया । महदाकाश अपैसया । जालेचि असे ।। तैसी देहबुद्धि जाये । जै आपणपां आठौ होये । तै आन काही आहे । ते वाचूनी ।। येणे थोर बोधलेपणे । तयासि गा देही असणे । म्हणूनि तो मी म्हणे । गुणातीत ।। ज्ञा. १४-३०१-१८.

(११) जगदुद्धार करावयास त्यांना श्रम लागत नाहीत. त्यांच्या लीलेत नीति जगते.

"तरी जयाचे चोखटे मानसी । मी होऊनि असे क्षेत्र संन्यासी ।। जया निजेलियांते उपासी । वैराग्य गा ।। १८८ ।। जयाचिया आस्थेचिया सद्भावा । आंतु धर्म करी राणिवा । जयांचे मनी ओलावा । विवेकाचा ।। ८९ ।। जे ज्ञानगंगे नाहले ।। पूर्णता जेऊनि धाले । जे शांतीसि आले । पालव नवे ।। ९० ।। जे परिणामा निघाले कोंभ । जे धैर्यमंडपाचे स्तंभ । आनंद समुद्री कुंभ । सुंबकळोनि भरिले ।। ९१ ।। जयां भक्तीची येतुली प्राप्ती । जे कैवल्याते परौते सर म्हणती । जयांचिये लीळे माजी नीति । जियाली दिसे ।। ९२ ।।" ज्ञा. ९-१८८-९२.

(१२) देवभक्तांचे ऐक्य होते -

तैसा श्रीकृष्ण पार्थ ऐसे । हे आंगाचिपासी दिसे । मग संवादी जी नसे । काहीच भेदु ।। १५८९ ।। पै दर्पणाहूनि चोखे । दोन्ही होती सन्मुखे । तेथ येरी येर देखे । आपणपे जैसे ।। १५९० ।। तैसा देवेसी पांडुसुतु । आपणपे देवी देखतु । पांडवेसी देखे अनंतु । आपणपे पार्थी ।। १५९१ ।। देवो देवभक्तालागी । जिये विवरू देखे आंगी । येरू ही तियेचि भागी । दोन्ही देखे ।। १५९५ ।। आणिक काहीच नाही । म्हणोनि करिती काई । दोघे एकपणे पाही । नांदताती ।। १५९३ ।। उटूनि दोन्ही आरसे । वोडविलिया सरिसे । कोण कोणा पाहातसे । कल्पावे पां ।। १५९६ ।। कां दीपा सन्मुखु । ठेविलया दीपकु । कोण कोणा अर्थिकु । कोण जाणे ।। १५९७ ।। नाना अर्कापुढे अर्कु । उदयलिया आणिकु । कोण म्हणे प्रकाशकु । प्रकाश्य कवण ।। १५९८ ।। हे निर्धारू जाता फुडे । निर्धारासी ठक पडे । ते दोघे जाले येवढे । संवादे सरिसे ।। १५९९ ।। जी मिळता दोन्ही उदके । माजी लवण वारू ठाके । की तयासीहि निमिखे । तेचि होय ।। १६०० ।। तैसे श्रीकृष्ण अर्जुन दोन्ही । संवादिले ते मनी । धरिता मजही वानी । तेचि होतसे ।। १६०१ ।। ज्ञा. १८-१५८९-१६०१.

(१३) जेथे देवभक्तांचा संयोग आहे तेथे विजय ठेविलेलाच आहे.

यया बोला संजयो म्हणे । जी येरयेरांचे मी नेणे । परि आयुष्य तेथे जिणे । हे फुडे की गा ।। १६३१ ।। चंद्र तेथे चंद्रिका । शंभू तेथे अंबिका । संत तेथे विवेका । असणे की जी ।। १६३२ ।। रावो तेथे कटक । सौजन्य तेथे सोयरीक । वन्हि तेथे दाहक । सामर्थ्य की ।। १६३३ ।। दया तेथे धर्मु । धर्मु तेथे सुखागमु । सुखी पुरुषोत्तमु । असे जैसा ।। १६३४ ।। वसंत तेथे वने । वन तेथ सुमने । सुमनी

पालिंगने । सारंगांची ॥ १६३५ ॥ गुरु तेथे ज्ञान । ज्ञानी आत्मदर्शन । दर्शनी समाधान । आथी जैसे ॥ १६३६ ॥ भाग्य तेथे विलासु । सुख तेथे उल्लासु । हे असो तेथ प्रकाशु । सूर्य जेथे ॥ १६३७ ॥ तैसे सकळ पुरुषार्थ । जेणे स्वामी कां सनाथ । तो श्रीकृष्णरावो जेथ । तेथ लक्ष्मी ॥ १६३८ ॥ आणि आपलेनि कांतेसि । ते जगदंबा जयापाशी । अणिमादिकी काय दासी । नव्हती तयाते ॥ १६३९ ॥ कृष्ण विजयस्वरूप निजांगे । तो राहिला असे जेणे भागे । तै जयो लागे वेगे । तेथेचि आहे ॥ १६४० ॥ विजयी नामे अर्जुन विख्यातु । विजयस्वरूप श्रीकृष्णनाथु । श्रियेसी विजय निश्चितु । तेथेचि असे ॥ १६४१ ॥ ज्ञा. १८-१६३१-४१.

म्हणोनि जेथ श्री श्रीमंतु । जेथ तो पांडुचा सुतु । तेथ विजय समस्तु । अभ्युदयो तेथ ॥ १६५५ ॥ जरि व्यासाचेनि साचे । धिरे मन तुमचे । परी या बोलाचे । ध्रुवचि माना ॥ १६५६ ॥ जेथ तो श्रीवल्लभु । जेथ भक्तकदंबु । तेथ सुख आणि लाभु । मंगळाचा ॥ १६५७ ॥ या बोला आन होये । तरि व्यासाचा अंकु न वाहे । ऐसी गाजोनि बाहे । उभिली तेणे ॥ १६५८ ॥ ज्ञा. १८-१६५५-५८.

१७. आपणाऐसे केले -

आतापर्यंत आपण ज्ञानेश्वर महाराजांच्या 'गीतेकडे बघण्याच्या दृष्टिकोना' पासून आरंभ करून गीतेतील कांडत्रय निरूपणाचा आविष्कार ज्ञानदेवांनी कसा केला आहे, हे पाहिले. तसेच त्या निरूपणाच्या बुडाशी असलेले जे आत्मसाक्षात्कारी तत्त्वज्ञान त्याचाहि धांवता विचार केला. आता राहिला शेवटचा भाग. अर्जुनाला भगवंतांनी गीतेच्या द्वारा काय लाभ करून दिला ? या प्रश्नाचा ज्ञानेश्वर महाराजांच्या दृष्टीने थोडा विचार. मागील प्रकरणातून याचा उल्लेख थोडासा आलाच आहे. पण हा प्रश्न स्वतंत्ररित्या चर्चिण्याइतका महत्त्वाचा आहे. ज्ञानदेवांच्या शब्दात सांगावयाचे तर ज्याकरिता इतका 'शास्त्रातिसो' केला ते अर्जुनाचे कार्य झाले का ?

कोणी म्हणेल कार्य झाले किंवा नाही हा आता प्रश्न विचारण्याचे कारणच नाही. ही चर्चेची गोष्ट नाही. ही एक इतिहास जमा झालेली घटना आहे. अर्जुन लढत नव्हता. त्याला भगवान् श्रीकृष्णांनी लढण्याचा उपदेश केला. अर्जुनाने लढाई केली, जय मिळविला असे भारत सांगते. आता प्रश्न कोठे उरला ? वर सांगितलेल्या दृष्टीने जे बघणारे आहेत, त्यांच्यापुरता प्रश्न उरत नाही हे खरे.

पण असा एक वर्ग आहे व तो मोठा आहे की, त्याच्या दृष्टीने अर्जुन लढत नव्हता व लढू लागला; यापेक्षा भगवंतांनी काय सांगून अर्जुनाला लढावयास प्रवृत्त केले, हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे. तात्पर्य, ज्यांच्या मते भगवंतांनी अर्जुनाला ज्ञान सांगितले त्यांच्या दृष्टीने हा महत्त्वाचा प्रश्न आहे की, अर्जुन लढला खरा पण तो आत्मज्ञानसंपन्न झाला का ? असा प्रश्न उत्पन्न होण्याचे कारण, युद्ध आटोपल्यावर अर्जुनाने भगवंतास पुनः प्रश्न केला आहे; त्याला उत्तर म्हणून अनुगीता भगवंतांनी सांगितली आहे. भारतात सांगितलेल्या या घटनेवरून गीतेवर लिहिणाऱ्या पुष्कळ लेखकांनी असा निष्कर्ष काढला आहे की, अर्जुन लढला खरा, पण अर्जुनाला गीता श्रवण करून सर्व संशयांची निवृत्ति करणारे आत्मज्ञान झाले नाही. तसे झाले असते तर तो पुनः प्रश्न न करता.

ज्ञानेश्वर महाराजांची, गीतेकडे बघण्याची कांही निराळीच दृष्टि आहे. अर्जुन व श्रीकृष्ण यांची मधून मधून जी गोड वर्णने आहेत, त्यात काव्य निःसंशय आहे; पण त्यात नुसतेच काव्य नसून त्यात ज्ञानेशांचे पारमार्थिक जीवनविषयक विचार, साहित्याचे साहाय्य घेऊन मांडले आहेत. ते गीताग्रंथ हा 'सांगतयाचे बोलणे खुंटे । ऐकतयांचे व्यसन तुटे' असा ऐकणाऱ्यालाच सांगणारा करून टाकणारा ग्रंथ आहे, असे समजत होते. म्हणून एके ठिकाणी तर गीता हे 'वाङ्मयमूर्ति प्रभूची' असे गीतेचे वर्णन त्यांनी केले आहे.

भगवंतांनी अर्जुनाला कर्म सांगितले का ज्ञान सांगितले का भक्ति सांगितली ? ज्ञानदेवांचे मत असे आहे की, तिन्ही योग गीतेत आहेत व ज्ञानदेवांची लेखणी परिसाप्रमाणे असल्याने ज्या ज्या विषयाला तिने स्पर्श केला त्याला तिने सोन्याचा करून ठेविला आहे. पण ज्ञानदेवांच्या दृष्टीने भगवंतांनी जरी हे योग सांगितले असले तरी हे साधनभूत आहेत. भगवंतांनी मुख्य 'आत्मयोग' सांगितला; नुसता सांगितला नव्हे तर भगवंतांनी कृपाप्रसाद करून 'सांवळा सकंकण । बाहू पसरूनि दक्षिण ।' अर्जुनास आलिंगन देऊन त्यास आपल्यासारखे केले. 'हृदया हृदय येक जाले । ये हृदयींचे ते हृदयी घातले । द्वैत न मोडता केले । आपणा ऐसे अर्जुना' ॥ ज्ञा. १८-१४२१.

ज्ञानेश्वर महाराजांच्या दृष्टीने अर्जुन प्रश्न विचारतो, यावरून तो आत्मज्ञानसंपन्न झाला नव्हता, असाच निष्कर्ष काढण्याचे कारण नाही. कार्यावरून कारणाकडे जाणे, हे कारणावरून कार्याकडे येण्याइतके निश्चित स्वरूपाचे नसते. कारण, व्यवहारात एकच कार्य अनेक कारणांमुळे निर्माण झालेले दिसते. मनुष्य मेला एवढे श्रवण केले तर

तेवढ्यावरूनच अमुकच कारणाने मेला असे अनुमान बांधता येणार नाही. कारण मृत्यू अनेक कारणांनी होऊ शकतो. तसेच अर्जुनाच्या प्रश्नास कारण त्याच्या आत अज्ञान शिल्लक होते व त्यामुळे त्याचे संशय शिल्लक होते, हे असू शकेल; किंवा ज्ञान झाल्यानंतर त्याला त्या विषयाची जी गोडी लागली ती त्याला स्वस्थ बसू देत नव्हती, हेहि असू शकेल. ज्ञानेशांच्या दृष्टीने तो प्रश्न विचारीत होता याला कारण दुसरे होते. अर्जुन आत्मज्ञान-संपन्न झाला. 'मूकं करोति वाचालं पङ्गुं लङ्घयते गिरीम्' अथवा तुकाराम महाराजांच्या भाषेत बोलावयाचे तर 'अवघे ब्रह्मांड मुक्त करी हेळामात्रे' असा जगद्गुरु गुरु म्हणून अर्जुनास लाभल्यावर व त्याने प्रेमाने आत्मबोध केल्यावर जर ज्ञान होणार नसले, तर कशाने होणार ! अर्जुन पूर्णब्रह्म झाला. श्रीकृष्णाचा संपूर्ण बोध अर्जुनात उतरला तरी पण अर्जुन प्रश्न करण्याचे सोडीना. याला कारण त्या वस्तूचा स्वभाव.

अध्याय पंधरामध्ये हा प्रसंग ज्ञानेश्वर महाराजांनी वर्णिला आहे. तो त्यांच्याच शब्दात देतो -

तो आघवाचि बोधु सहसा । अर्जुनी उमटला कैसा । व्योमीचा चंद्रोदयो जैसा । क्षीरार्णवी ॥ कां प्रीतिभिंती चोखटे । समोरील चित्र उमटे । तैसा अर्जुने आणि वैकुंठे । नांदतसे बोधु ॥ तरी बाप वस्तुस्वभावो । फावे तंव तंव गोडिये थावो । म्हणोनि अनुभवियांचा रावो । अर्जुन म्हणे ॥ ...

यावर द्वारकेचे नाथ म्हणतात - ''पै अर्जुना आम्हाहि वाडे कोडे । अखंड बोलो आवडे । परि काय कीजे न जोडे । पुसते ऐसे ॥ आजि मनोरथांसि फळ । जोडलासि तूं केवळ । जे तोंड भरूनि निखळ । आलासि पुसो ॥ जे अद्वैतावरीही भोगिजे । ते अनुभवीचे तूं विरजे । पुसोनि मज माझे । देतासि सुख ॥ जैसा आरिसा आलिया जवळा । दिसे आपणपे आपला डोळा । तैसा संवादिया तूं निर्मळा । शिरोमणी ॥ तुंवा नेणोनि पुसावे । मग आम्ही परिसऊ बैसावे । तो गा हा पाडु नव्हे । सोयरेया ॥'' ज्ञा. १५-४४३-५८

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, आवड याचा अर्थच असा आहे की, आवडीच्या पदार्थाचा भोग पुन: पुन: घ्यावा वाटतो. 'आवडी जेथ पडे । तयाची अवसरी पुढे पुढे । रिगो लागे हे घंडे । प्रेम ऐसे ॥' ज्ञानदेवांच्या दृष्टीने अठरावा अध्याय म्हणजे एकाध्यायी गीताच. तेव्हां सतरा अध्याय ऐकून पुन: अर्जुन संन्यास व त्याग याबद्दल प्रश्न करतोच आहे व देव मागील विचार थोड्याफार फरकाने साठ-सत्तर श्लोकातून सांगतच आहेत, याची संगति कशी लावावयाची, असा त्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा प्रश्न उत्पन्न होतो. हा प्रश्न त्यांनी याच म्हणजे 'जेथे आवड आहे तेथे तृप्ति नाही' या भूमिकेवरून सोडविला आहे. ते म्हणतात-

एऱ्हवी तत्त्वविषयी भला । तो निश्चितु असे कीर जाहला । परी देवो राहे उगला । ते साहावेना ॥ वत्स धालयाही वरी । धेनु न वचावी दुरी । अनन्य प्रीतीची परी । ऐसीच आहे ॥ तेणे काजेवीणही बोलावे । ते देखिले तरी पाहावे । भोगिता चाड दुणावे । पढियंतया ठायीं ॥ ऐसी प्रेमाची हे जाती । पार्थ तंव तेचि मूर्ति । म्हणूनि करू लाहे खंती । उगेपणाची ॥ आणि संवादाचेनि मिषे । जे अव्यवहारी वस्तु असे । तेचि भोगिजे की जैसे । आरिसा रूप ॥ मग संवादु तोहि पारूखे । तरी भोगणे भोगिता थोके । हे का साहावेल सुखे । लांचावलेया । तैसी संपता अवसरी । गीता आदरविली माघारी । स्वामी भृत्याचा न करी । संवादु काई ॥ ज्ञा. १८-७७-८५.

तात्पर्य, अर्जुनाने प्रश्न केला एवढ्यावरून बुजून जाण्याचे कारण नाही. अर्जुन हा सख्यभक्तिपीठिकेवरील मातृका, श्रीकृष्णासारखा प्रेमळ सखा, गुरु, परमार्थ रसाचा विषय, अशात हा संवाद संपला हेच आश्चर्य ! देवाला कार्य करवून घ्यावयाचे होते, म्हणून देवांनीच आवरते घेतले.

ज्ञानेश्वर महाराज गीता हा जीवनाचा ग्रंथ समजत होते. यात उच्च प्रकारचे जीवन कसे घालवावे याची प्रामुख्याने चर्चा आहे. इतर विषय आनुषंगिक आहेत. भगवंतांनी अर्जुनाला गीता सांगण्याच्या निमित्ताने अत्युच्च अशा जीवनाच्या भूमिकेवर आणून बसविले. त्यांनी अर्जुनास लढाईत घातले पण समाधिस्थ करून. भगवंतांनी अर्जुनाला समाधि दिली म्हणजे आनंदरूप करून शोकमोहाच्या पलीकडे कायमचे नेऊन ठेविले. ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, 'तेथे निजानंदा बहुवसा । माजी अर्जुनु तो सहसा । हरपला चंद्रु जैसा । चांदणेनि ॥ अहो संग्रामु हा वाणिया । मापे नाराचांचिया आणिया । सूनि मांस घे मवणिया । जीवितेसी ॥ ऐसिया समयी कर्कशे । भोगिजत स्वानंद राज्य कैसे । आजि भाग्योदयो हा नसे । आणिके ठाई ॥ ज्ञा. ७-४२४-२६.

ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात, अर्जुन अशा अखंडानंदाच्या साम्राज्याचा धनी झाला, यात काय आश्चर्य ! गीता आजहि ''म्हणौनि मने काये वाचा । जो सेवक होईल इयेचा । तो स्वानंदसाम्राज्याचा । चक्रवर्ती करी ॥'' ज्ञा. १८-१६६७

असा ज्ञानेश्वर महाराजांचा दृढ समज. म्हणूनच त्यांनी गीतेवर हा ज्ञानेश्वरीरूपी देशी अलंकार चढविला.



श्रीगणेशाय नमः ।। श्रीगोपालकृष्णाय नमः ।। ॐ अस्य: श्रीमद्भगवद्गीतामालामंत्रस्य भगवान्वेदव्यास ऋषिः ।। अनुष्टुप् छंदः ।। श्रीकृष्णः परमात्मा देवता ।। अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे इति बीजम् ।। सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजेति शक्तिः ।। अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुच इति कीलकम् ।। अथ करन्यासः ।। नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः इत्यंगुष्ठाभ्यां नमः ।। न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति तर्जनीभ्यां नमः ।। अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति मध्यमाभ्यां नमः ।। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इत्यनामिकाभ्यां नमः ।। पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति कनिष्ठिकाभ्यां नमः ।। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः ।। इति करन्यासः ।। अथ हृदयादिंन्यासः ।। नैनं छिंदन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक इति हृदयाय नमः ।। न चैनं क्लेदयंत्यापो न शोषयति मारुत इति शिरसे स्वाहा ।। अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव चेति शिखायै वषट् ।। नित्यः सर्वगतः स्थाणुरचलोऽयं सनातन इति कवचाय हुम् ।। पश्य मे पार्थ रूपाणि शतशोऽथ सहस्रश इति नेत्रत्रयाय वौषट् ।। नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि चेति अस्त्राय फट् ।। श्रीकृष्णप्रीत्यर्थे पाठे विनियोगः ।। ॐ पार्थाय प्रतिबोधितां भगवता नारायणेन स्वयं व्यासेन ग्रथितां पुराणमुनिना मध्येमहाभारतम् ।। अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनीमंब त्वामनुसंदधामि भगवद्गीते भवद्वेषिणीम् ।। १ ।। नमोऽस्तु ते व्यास विशालबुद्धे फुल्लारविंदायतपत्रनेत्र ।। येन त्वया भारततैलपूर्णः प्रज्वालितो ज्ञानमयः प्रदीपः ।। २ ।। प्रपन्नपारिजाताय तोत्रवेत्रैकपाणये ।। ज्ञानमुद्राय कृष्णाय गीतामृतदुहे नमः ।। ३ ।। सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनंदनः ।। पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ।। ४ ।। वसुदेवसुतं देवं कंसचाणूरमर्दनम् । देवकीपरमानंदं कृष्णं वंदे जगद्गुरुम् ।। ५ ।। भीष्मद्रोणतटा जयद्रथजला गांधारनी- लोत्पला । शल्यग्राहवती कृपेण वहनी कर्णेन वेलाकुला ।। अश्वत्थामविकर्ण- घोरमकरा दुर्योधनावर्तिनी सोत्तीर्णा खलु पांडवै रणनदी कैवर्तकः केशवः ।। ६ ।। पाराशर्यवचः सरोजममलं गीतार्थगंधोत्कटं नानाख्यानाककेसरं हरिकथा- संबोधनाबोधितम् ।। लोके सज्जनषट्पदैरहरहः पेपीयमानं मुदा भूयाद्भारतपंकजं कलिमलप्रध्वंसि नः श्रेयसे ।। ७ ।। मूकं करोति वाचालं पंगुं लंघयते गिरिम् ।। यत्कृपा तमहं वंदे परमानंदमाधवम् ।। ८ ।। यं ब्रह्मा वरुणेंद्ररुद्रमरुतः स्तुन्वंति दिव्यैःस्तवैर्वेदैः सांगपदक्रमोपनिषदैर्गायन्ति यं सामगाः । ध्यानावस्थिततद्गतेन मनसा पश्यन्ति यं योगिनो । यस्यान्तं न विदुः सुरासुरगणा देवाय तस्मै नमः ।। ९ ।।

इति श्रीमद्भगवद्गीतान्यासध्यानादि ।।

प्रस्तुतचा अध्याय हा पहिलाच अध्याय असल्याने या अध्यायाचा सारांश देण्यापूर्वी ज्या नमनापासून ज्ञानेश्वर महाराज आपल्या टीकेस आरंभ करतात, ते नमन म्हणजे काय, त्याचा उपयोग ते कसा करतात, अध्यायसंगति म्हणजे काय, ज्ञानेश्वर महाराजांनी लावलेल्या अध्यायसंगतीचे सामान्य स्वरूप कसे आहे, या गोष्टी प्रथम सांगणे अवश्य आहे. कारण त्या जाणल्याने ज्ञानेश्वरीचा अर्थ व तिचे स्वरूप कळण्यास मदत होणार आहे.

वैदिक संप्रदाय असा आहे की, कोणत्याही कार्याच्या आरंभी मंगल करावे म्हणजे 'मङ्गलानां च मङ्गलम्' असणारा जो परमात्मा त्यास नमन करावे. या नमनाकरिता सर्व वैदिकांनी विघ्नहरण करणारे गजाननरूपी परमात्म्याचे स्वरूप पसंत केले; म्हणून कोणत्याही कार्याच्या पूर्वी श्रीगणेश या देवतेचे पूजन करावे, असा वैदिक पद्धतीने कर्म करणाऱ्यांचा संप्रदाय होऊन बसला आहे.

ग्रंथ करणे हेही कार्य असल्याने, ग्रंथकर्ता हा वैदिक संप्रदायाचा असल्यास तो श्रीगजाननाचे स्मरण करून त्यास नमस्कार करतो. ज्ञानेश्वर महाराज हे वैदिक संप्रदायी असल्याने त्यांनी ग्रंथारंभी श्रीगजाननाचे स्मरण करून त्यास नमस्कार केला आहे. पण, अद्वैत संप्रदायाचे वैदिक हे 'त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि' या गणपत्यथर्वशीर्षातील श्रीगजाननाच्या प्रसिद्ध तात्त्विक स्वरूपाचा बहुधा उल्लेख करतात व त्यामुळे अशा मंगलास वस्तुनिर्देशरूप मंगल म्हणतात. ज्ञानेश्वर महाराजांनी अशाच तऱ्हेने वस्तु म्हणजे परमात्मवस्तु, हिचाच आरंभी पहिल्या ओवीत उल्लेख करून 'देवा तूंचि गणेशु' असा दुसऱ्या ओवीत 'हा आमुचा गणेश' असे सांगितले आहे. असे परमात्मवस्तूचे स्मरण करून त्या वस्तूला नमस्कारही केला आहे. आणखी लक्षात ठेवण्यासारखी एक गोष्ट अशी आहे की, या 'वस्तू' चा निर्देश करतांना त्या वस्तूचे प्रसिद्ध वाचक जे 'ॐ' तेच उपयोगात आणले आहे खुद्द गीतेतच 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' असे अ. ८ मध्ये म्हटले आहे. ॐ हे मांगलिक असल्याचे प्रसिद्धच आहे.

या मंगलासच 'नमन' असेहि म्हणतात. असे नमन सामान्यतः ग्रंथाच्या प्रारंभी करतात. पुढे दर प्रकरणाच्या आरंभी तसे करतातच असा नियम नाही. पण, मराठीत पुष्कळसे संत-कवि दर प्रकरणाच्या प्रारंभी असे नमन करतांना दिसतात. ज्ञानेश्वरीची दोन वैशिष्ट्ये आहेत. ज्ञानेश्वर महाराजांनी अशी नमने गीतेतील सर्वच अध्यायांच्या प्रारंभी केली नाहीत. अध्याय २ - ३ - ५ - ७ - ८ या पाच अध्यायांना नमने नाहीतच. चौथ्या अध्यायास प्रास्ताविक म्हणून ओव्या लिहिल्या आहेत. त्यात स्पष्ट 'नमन' असे केलेले नसले तरी संतांचा आशीर्वाद लाभला, असे त्यात म्हटले आहे. म्हणून त्यात नमन केले असे म्हणावयास हरकत नाही. बाकीच्या सर्व अध्यायातून ज्ञानेश्वर महाराजांनी स्पष्ट नमन केलेले आहे.

पण या बाबतीत आणखी एक गोष्ट लक्षात ठेवण्यासारखी आहे. निर्गुण ब्रह्माचे जे सगुण रूप नमनाकरिता उपासक निवडतात ते बहुधा गणपती, राम, कृष्ण इत्यादि एखादे उपास्य दैवत असते. ज्ञानेश्वर महाराजांनी आरंभाला श्रीगजानन व सरस्वती यांना नमन केल्यानंतर पुढे आपले गुरु जे निवृत्तिनाथ याच परमात्मस्वरूपाच्या प्रतीकास वारंवार वंदन केले आहे. 'गुरुः साक्षात् परब्रह्म' हे प्रसिद्धच आहे. यावरून श्रीज्ञानेशांची गुरूभक्ति केवढी मोठी होती, हेहि प्रत्ययास येणार आहे.

यात आणखी एक मौज आहे. ज्ञानेश्वर महाराज हे प्रतिभासंपन्न कवी असल्याने त्यांनी ही गुरूंची वर्णने करीत असतांना वेगवेगळ्या सूर्य, गणपती, आई इत्यादी रूपकांचा उपयोग करून मोठी रसभरीत व काव्यमय अशी वर्णने केली आहेत. ती इतकी सरस आहेत की, ती वाचली म्हणजे तत्कालीन श्रोत्यांनी त्यासंबंधाने 'निराळी बोल देखसी सनागर' असे म्हटले आहे, त्याची सत्यता पटते.

ज्ञानेश्वर महाराज या प्रास्ताविकांचा सांप्रदायिक पद्धतीने नमन करण्यास उपयोग करतातच. ते गुरूच्याजवळ कृपाप्रसादाची मागणी ठिकठिकाणी करतात; पण त्याचबरोबर आपली परमात्मा - जगत् - जीव इत्यादिविषयक मते, गुरुशिष्यसंबंधाची गोडी, गुरूपासून शिष्यास मिळणारा अनुभव, इत्यादि श्लोकांच्या टीकेत न सांगता येण्याजोग्या गोष्टीही सांगण्याकरितां, ते या नमनांचा उपयोग करतात.

टीकाकारांवर श्लोकसंगति व अध्यायसंगति लावून दाखविणे ही एक जबाबदारी असते. ज्ञानेश्वर महाराज ही जबाबदारी पार पाडण्याकरिता म्हणजे 'अध्यायसंगति' सांगण्याकरिताही या नमनांचा उपयोग करतात.

नववा अध्याय संपून दहाव्या अध्यायास प्रारंभ करताना त्यांनी अध्यायाच्या संख्येच्या दृष्टीने 'पूर्वकांड' समाप्त झाले असे म्हटले आहे. उत्तरकांडास त्या अध्यायात प्रारंभ झाला, म्हणून तेथे झालेल्या नऊ अध्यायात कोणकोणते विषय आले आहेत, हे थोडक्यात २४ ते ४० ओव्यात सांगून पुढे दहाव्या अध्यायाचा 'विभूति - प्रतिविभूति' असा विषय सांगितला आहे.

पण मुख्य विषयाच्या दृष्टीने सर्व अध्यायाची संगति अठराव्या अध्यायातील 'सर्वधर्मान् परित्यज्य' या ६६ व्या श्लोकावर टीका करतांना सांगितली आहे. त्या संगतीचे स्वरूप स्थूलमानाने खालीलप्रमाणे आहे

श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी श्रीमद्भवद्गीतेतील अध्यायांची जी संगति लावली आहे, ती पूर्वीच्या भाष्यकारांपेक्षा निराळी व स्वतंत्र आहे. कांही टीकाकारांच्या मताप्रमाणे गीतेच्या अठरा अध्यायांपैकी पहिले सहा अध्याय कर्मकांडाचे, त्यापुढील सहा अध्याय उपासनाकांडाचे असून, शेवटच्या सहा अध्यायात भगवंतांनी ज्ञानकांड सांगितले आहे. वेदांतील कर्म, उपासना व ज्ञान या तीन कांडांची गीतेत अशी समान वाटणी त्यांनी केली आहे. परंतु श्रीज्ञानेश्वर महाराज यांनी गीतेची संगति अशी लावली नाही. त्यांच्या मताप्रमाणे 'पहिला जो अध्यावो । तो शास्त्रप्रवृत्तिप्रस्तावो ॥' आहे. म्हणजे गीता सांगण्यास भगवान् श्रीकृष्ण कां प्रवृत्त झाले, ते या अध्यायात सांगितले आहे. दुसऱ्या अध्यायात 'मोक्षदानी स्वतंत्र । ज्ञानप्रधान हे शास्त्र । इतुलालें दुजी सूत्र । उभारले ॥' आहे. तिसऱ्या अध्यायात केवळ कर्म प्रतिष्ठिले आहे व चौथ्या अध्यायापासून बाराव्या अध्यायातील 'श्रेयोहि ज्ञानमभ्यासात्' या बाराव्या श्लोकाच्या शेवटपर्यंत भगवंतांनी उपासना सांगितली आहे. बाराव्या अध्यायातील 'अद्वेष्टा सर्वभूतानाम्' या तेराव्या श्लोकापासून राहिलेला भाग व १३, १४ व १५ हे ज्ञानकांडाचे अध्याय आहेत. पंधराव्या अध्यायाच्या शेवटी ज्ञानेश्वर महाराजांच्या दृष्टीने गीताशास्त्र संपले आहे. यापुढील १६, १७ व १८ अध्याय हे पुस्तीवजा आहेत. ज्ञानाने मोक्ष प्राप्त होऊन पुरुष कृतकृत्य होतो, हे जरी खरे असले तरी ते ज्ञान उत्पन्न होणे व उत्पन्न झाल्यावरही टिकणे फार कठीण आहे. यासाठी त्या ज्ञानाला पोषक अशी दैवी संपत्ति व विरोधक अशी आसुरी संपत्ति भगवंतांनी सोळाव्या अध्यायात सांगून, प्रत्येकाला करणीय काय व निषिद्ध काय हे ठरविण्याचे एकमेव साधन शास्त्र आहे, असा निर्णय दिला आहे. शास्त्रावर जी श्रद्धा ठेवणे जरूर आहे, ती फक्त सात्त्विक श्रद्धाच असली पाहिजे. एवढ्यासाठी तीन प्रकारच्या श्रद्धा, यजन, दान यांचे स्पष्टीकरण सतराव्या अध्यायात केले आहे. शेवटचा १८ वा अध्याय हा 'कलशाध्याय' असून त्यात पूर्वीच्या अध्यायात सांगितलेला विषय पुन्हा सूत्ररूपाने भगवंतांनी

